อัตชีวประวัติ
ของ
หม่อมศรีพรหมา กฤดากร

ขอมอบให้นักศึกษาวิทยาลัยการอาชีพพิมายพร

ประสิทธิ์ ๑๗ ก.ค. ๖๒

อัตชีวประวัติ

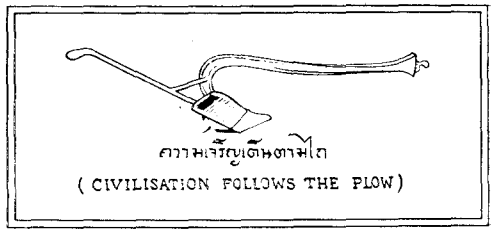

ChangeFusion สสส. เครือข่ายจิตอาสา VolunteerSpirit Network

เนื้อหาทั้งหมดใน OpenBase ถูกเผยแพร่ภายใต้สัญญาอนุญาต Creative Commons Attribution-Noncommercial-Share Alike 3.0 Unported License ท่านสามารถนำเนื้อหาทุกชิ้นไปใช้และเผยแพร่ต่อได้ โดยต้องอ้างอิงแหล่งที่มา ห้ามนำไปใช้เพื่อการค้า และต้องใช้สัญญาอนุญาตชนิดเดียวกันนี้เมื่อเผยแพร่งานที่ดัดแปลง เว้นแต่จะระบุเป็นอย่างอื่น

ปกหน้า

หม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ต.จ. ฉายที่กรมฝึน หลังจากงานเสกสมรส
และได้รับพระราชทานตราจุลจอมเกล้ากับเข็มอักษรพระนามสมเด็จพระพันปีหลวง

ปกหลัง

ส.ค.ส. ซึ่งหม่อมศรีพรหมาออกแบบเอง
และทำด้วยฝีมือตนเอง ส่งให้ญาติมิตร

ผู้ออกแบบปก

ชัยชาญ มาตรศิลป์

อัตชีวประวัติ

หม่อมศรีพรหมา กฤดากร

(พร้อมด้วยคำสัมภาษณ์และเรื่องวิธีถนอมรักษาอาหาร)

มูลนิธิจิมทอมป์สัน

๖ ซอยเกษมสันต์ ๒ ถนนพระราม ๑ ก.ท. ๕

จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์สำหรับ

หม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ต.จ.

พ.ศ. ๒๕๒๒

บริษัทศึกษิตสยาม จำกัด (แผนกขายส่ง)
๓๐๗/๓ ซอยสันติภาพ ถนนนเรศ ก.ท. ๕
โทร. ๒๓๔–๖๔๓๕ จัดจำหน่าย

กระดาษปอนด์ ๗๕ บาท
กระดาษปรู๊ฟ ๔๐ บาท

สารบาญ

คำนำ .... (๑)

ประวัติ .... (๑๓)

อัตชีวประวัติ .... (๕๑)

๑. เมืองน่าน ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑

๒. ชีวิตในวัง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๐

๓. อันเนื่องมาแต่ทูลกระหม่อมหญิงศิราภรณ์โสภณสิ้นพระชนม์ ---- ---- ๑๗

๔. อันเนื่องมาแต่การต้อนรับพระราชินี ---- ---- ---- ---- ---- ๒๗

๕. อันเนื่องมาแต่พิธีโสกันต์ทูลกระหม่อมอัษฎางค์ ---- ---- ---- ๓๖

๖. เกร็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ ในวัง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๕๕

๗. ไปต่างประเทศ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๖๕

๘. เซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๘๗

๙. วันสวรรคตสมเด็จพระบิยมหาราช ---- ---- ---- ---- ---- ๑๑๔

สัมภาษณ์ ๑๒๑

๑. เมืองน่าน – เมืองชล ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๒๓

๒. ล่องเรือ – อยู่วัง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๔๔

๓. เมืองนอก ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๑๗๐

๔. กลับจากรุสเซีย ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๐๗

๕. เข้าวัง – คนมาขอ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๑๒

๖. ชีวิตสมรส – บางเบิด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๑๕

การถนอมและรักษาอาหาร ๒๓๗
– ชีวิตและหน้าที่ของสตรีที่ฟ้ามสมัยใหม่ ---- ---- ---- ---- ---- ๒๓๕
– หลักและวิธีถนอมอาหารต่าง ๆ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๔๕
– วิธีใส่เค็มและตากแห้ง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๖๕
– วิธีทำหมูแฮม ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๗๒
– วิธีใช้หม้ออัด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๘๕
– ไส้กรอกหมู ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๘๘
– ตับบด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๕๑
– ไส้กรอกตับ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๕๒
– ลิ้นกับหัวใจบด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๕๓
– หัวหมูทับ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๕๓
– โครงหมู ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๒๕๔
– ทำซุป ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๐๐
– วิธีทำปลาแลอัดลงขวด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๐๑
– วิธีอัดอาหารที่เป็นผัก ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๐๕
– อัดผักกาดดอง ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๑๗
– ทำหัวผักกาดเค็ม ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๑๘
– ถั่วแห้งเค็ม ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๑๕
– ผักกาดเค็ม ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๒๐
– ว่าด้วยเรื่องอัดผลไม้สด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๒๒
– วิธีดองผัก ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๓๑

- วิธีดองเปรี้ยว ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๓๖
- วิธีทำแยม ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๔๖
- วิธีทำมาร์มาเลด ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๔๗
- วิธีทำเยลลี่ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๔๘
- วิธีเคี่ยวน้ำตาลทำแตงเม ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๕๔
- วิธีทำท็อฟฟี่และขนมต่าง ๆ ---- ---- ---- ---- ---- ---- ๓๕๘

การ์ตูน

- ปู่ยหมัก (จากหนังสือพิมพ์ชาวบ้าน ของมูลนิธิโกมลคีมทอง)

คำนำ

เมื่อ ม.จ. สิทธิพร กฤดากร สิ้นชีพิตักษัย ตั้งพระศพ บำเพ็ญกุศลโดยพระบรมราชานุเคราะห์อยู่ที่วัดธาตุทองนั้น หม่อมศรีพรหมาปรารภกับข้าพเจ้า ว่าใคร่จะให้มีมูลนิธิในพระนามท่าน เพื่อรับทอดเจตนารมณ์และผลงาน อันทรงบำเพ็ญมาในทางการกสิกรรม เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ชาวไร่ชาวนาและลูกหลานของเขาสืบต่อไป ท่านว่าท่านแลไม่เห็นใคร ว่าจะจัดตั้งมูลนิธิขึ้นได้ นอกจากข้าพเจ้า โดยที่ข้าพเจ้าเป็นผู้เคารพนับถือ ท่านทั้งสองเป็นอย่างยิ่ง และเห็นว่าสามีภรรยาในอุดมคตินั้น ถ้ามี ก็มีที่ท่านคู่นี้เอง นอกไปจากนี้แล้ว ทั้งสองท่านนี้ยังแสดงความเมตตาปรานี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่มาถึงข้าพเจ้าและครอบครัว ตลอดจนมิตรสหาย ในทุกโอกาส ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงถือเป็นกิจว่า ถ้าท่านจะใช้ให้ทำอะไร หากรับสนองได้ ข้าพเจ้ายินดีกระทำตลอดเวลา ในเรื่องมูลนิธินี้ ข้าพเจ้ากราบเรียนท่านไปว่า ข้าพเจ้าเคยตั้งมูลนิธิโกมลคีมทองมาก่อน โดยไม่มีเงินอยู่ในมือแม้แต่บาทเดียว อาศัยที่นายโกมล ผู้ตาย เป็นคนมีอุดมคติ ที่คนร่วมสมัยยกย่องสรรเสริญ แม้จะเป็นเด็กอายุสั้น แต่ก็เสียสละชีวิตเพื่อประโยชน์ของการศึกษาและชาวชนบท กับคิดทำงานในด้านอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมและคุณธรรมของไทยในการปลงศพเขา ถึงกับได้รับพระมหากรุณา พระราชทานไฟหลวง มาเป็นกรณีพิเศษ หนังสือที่ตีพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานนั้น ได้เงินมาจากนายอุดม เย็นฤดี ผู้เป็นนายจ้างของเขา (ซึ่งต่อมาได้เป็นประธานกรรมการมูลนิธิสืบต่อจากนายสัญญา ธรรมศักดิ์ เมื่อท่านผู้นั้นไปรับเป็นนายกรัฐมนตรี) ข้าพเจ้ารับจัดทำเป็นเล่มใหญ่ ดังประมวลผลงานเกี่ยวกับผู้ตายและข้อเขียน

ของเขาไว้ทั้งสิ้น เท่าที่จะหาได้ แต่ไม่นำไปแจกเป็นของชำร่วย หากนำไปจำหน่าย ได้ทุนมาพอเพียงสำหรับเป็นประเดิมในการจัดตั้งมูลนิธิ แล้วหาโครงการดี ๆ ที่จะอุดหนุนเยาวชน ให้สนใจทางด้านรับใช้สังคม แล้วไปขอทุนมาจากบุคคลและองค์การต่าง ๆ ทั้งในและนอกประเทศ เพื่อสนับสนุนโครงการนั้น ๆ ก็ทำงานการได้ยืดเยื้อสืบต่อมา แม้จะถูกโจมตี ถูกรังแก อย่างไรก็ตามที หม่อมศรีพรหมาเป็นห่วงว่าข้าพเจ้าจะไปหาเงินค่าพิมพ์หนังสือมาจากไหน ข้าพเจ้ากราบเรียนตอบไปว่าคงหาได้ เพราะท่านสิทธิพรทรงเป็นตัวอย่างของนักเสียสละ ทรงเป็นแบบอย่างของการต่อสู้เพื่อความบริสุทธิ์ ยุติธรรมในสังคม และทรงทำการ เพื่อคนยากคนจน ชาวไร่ชาวนาอันเป็นคนส่วนใหญ่ในประเทศ มาช้านาน เชื่อว่าคงมีคนเห็นคุณวิเศษของท่านและออกทุนให้ได้ตีพิมพ์หนังสือดังกล่าว หม่อมศรีว่าถ้าเช่นนั้นก็ดีแล้ว แต่เห็นควรนำหนังสือมาเป็นของชำร่วยแก่ท่านที่มาในงานพระศพด้วย แม้วันพระราชทานเพลิงกำหนดกระชั้นไว้ตามพระประสงค์ (ท่านสิ้นวันที่ ๒๒ มิถุนายน พระราชทานเพลิงวันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๔) ก็ควรแจกบัตรไป ท่านที่ได้หนังสือของเจ้าภาพไปก็ดี กับได้เล่มที่จัดพิมพ์เพื่อจะนำเงินไปจัดตั้งเป็นมูลนิธิก็ดี ถ้าท่านศรัทธา ก็คงส่งเงินมาบำรุง ไม่ควรไปเกณฑ์ให้ท่านเหล่านั้นต้องซื้อหรือบริจาค เพราะผู้ที่มางานพระเมรุ ย่อมเป็นผู้ใหญ่อยู่โดยมาก ควรให้เป็นไปตามอัธยาศัยของท่าน หาไม่จะเป็นการค้าขายและเป็นการกำหนดกฎเกณฑ์ไป ก็เป็นอันตกลงตามนั้น

เมื่อข้าพเจ้ารับภาระมาจากหม่อมศรีพรหมาแล้ว จึงนึกคิดดู เห็นว่าถ้าไปออกปากกับนายบุญชู โรจนเสถียร บอกบุญ ให้ช่วยจัดพิมพ์หนังสือ

เล่มนี้ คงสำเร็จ เพราะคุณบุญชูเคยยกย่องท่านสิทธิพรให้ข้าพเจ้าฟังอยู่หลายครั้ง ว่าทรงเป็นบุรุษอาชาไนยที่หาได้ยากในสังคมไทย ทรงเป็นนักเสียสละที่ต่อสู้มาด้วยความเหนื่อยยาก แม้มากู้เงินที่ธนาคาร เพื่อเอาไปช่วยชาวไร่ชาวนา ก็รีบหาทางนำมาชำระ ทั้ง ๆ ที่จะผ่อนปรนอย่างไร ก็ไม่ทรงยินยอม และการก็เป็นเช่นนั้น คุณบุญชูให้เงินก้อนมาอย่างง่ายดาย ตามข้อเสนอของข้าพเจ้า ด้วยน้ำใจไมตรีและอย่างมีศรัทธา แม้จะเป็นจำนวนเงินมิใช่น้อย แต่แล้วข้าพเจ้าและเพื่อนร่วมงานก็ทำการเกินตัว เกินเงินที่ได้รับมอบมา เคราะห์ดีที่เวลานั้นข้าพเจ้าเป็นกรรมการอยู่ในสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย อันมีนายป๋วย อึ๊งภากรณ์เป็นนายก และช่วงนั้นสมาคมมีนโยบายไปในทางยกย่องท่านผู้ทรงคุณงามความดี และมุ่งประโยชน์ทางวิชาการอย่างจริงจัง ไม่ใช่อย่างฉาบฉวย และโดยไม่เห็นแก่อามิสสินจ้างเป็นที่ตั้ง (ดังสมัยหลังหรือก่อนหน้านั้น) ตกลงมอบให้สำนักพิมพ์ของสมาคมจัดพิมพ์ คณะกรรมการการพิมพ์ของสมาคมอนุมัติเงินที่ขาด ให้ตีพิมพ์ได้พอเพียง จัดเป็นหนังสืองาม แม้จะไม่ดีวิเศษโดยตลอด แต่ก็นับได้ว่าสมพระเกียรติ ทั้งนี้เพราะความสามารถของเพื่อนร่วมงานผู้เยาว์ ที่จัดพิมพ์หนังสือนั้น อันข้าพเจ้ามีส่วนร่วมด้วยน้อย

หนังสือ *อนุสรณ์ ม.จ. สิทธิพร กฤดากร* ได้รับคำกล่าวขวัญถึงอย่างกว้างขวาง ตามหน้าหนังสือพิมพ์ ทั้งในภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ทั้ง ๆ ที่หนังสือพิมพ์มักไม่ให้ความสำคัญกับหนังสือประเภทนี้ รวมทั้งวารสารสยามสมาคมก็วิจารณ์งานชิ้นนี้ ทั้งนี้เพราะท่านสิทธิพรเคยทรงเป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์อยู่ด้วย และจากการขายหนังสือนี้ กับที่ท่านผู้มีเกียรติบริจาคทาง

หม่อมศรีพรหมา ซึ่งรวมมามอบให้ข้าพเจ้านั้นเอง ที่สามารถเป็นต้นทุนประเดิมเริ่มตั้งมูลนิธิสิทธิพร กฤดากรขึ้นได้ โดยมีนายบุญชู โรจนเสถียร เป็นประธานกรรมการ และ ม.ร.ว. พัฒนไชย ไชยันต์ เป็นเหรัญญิก โดยที่ท่านเหรัญญิกเป็นเหรัญญิกกิติมศักดิ์ของสยามสมาคมในพระบรมราชูปถัมภ์อยู่ด้วย ท่านจึงคิดให้สยามสมาคมช่วยหาทุนให้มูลนิธิใหม่นี้ด้วยอีกแรงหนึ่ง กล่าวคือ ในระยะนั้นสมาคมได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ พระราชทานฟิล์มภาพยนตร์ครั้งรัชกาลนั้น อันเป็นของส่วนพระองค์ มาให้สมาคม ทำความสะอาดและอัดก๊อปปี้ใหม่ เพื่อเก็บไว้ให้ยืนยาวอยู่อีกต่อไป ในบรรดาฟิล์มเหล่านี้มีภาพยนตร์ชุดเสด็จพระราชดำเนินฟามบางเบิดด้วย จึงนำมาฉายประกอบกับภาพยนตร์อื่น ๆ ในชุดรัชกาลนั้น อัญเชิญเสด็จสมเด็จพระนางรำไพพรรณี เสด็จพระราชดำเนินมาทอดพระเนตรเป็นประธาน จำหน่ายบัตรให้สมาชิกและผู้มีเกียรติได้โดยเสด็จพระราชกุศล หาทุนให้มูลนิธิได้อีกเป็นจำนวนไม่น้อย ทั้งนี้โดยได้รับความร่วมมืออย่างดีจาก ม.ร.ว. ปีมสาย อัมรนันทน์ เลขาธิการกิติมศักดิ์ของสมาคมในเวลานั้น บริษัทศึกษิตสยามจำกัดก็ได้จัดหนังสือ Aspects of Rice Farming in Siam ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของท่านอันมีกำเนิดมาจากพระปาฐกถาที่สยามสมาคม นำไปจำหน่าย มอบรายได้ทั้งหมดให้มูลนิธิด้วยเช่นกัน ในวันฉายภาพยนตร์ หม่อมศรีพรหมา ได้มาเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีด้วยอย่างใกล้ชิด ดูท่านจะปลื้มปีติมาก

เมื่อมูลนิธิสิทธิพร กฤดากร มีเงินพอเพียงแก่การจดทะเบียนได้แล้ว ขั้นต่อไปก็คือการหาโครงการที่จะทำงานสืบทอดเจตนารมณ์ขององค์ท่านผู้ทรง

เป็นเจ้าของนามมูลนิธิ เมื่อทำโครงการใหญ่ได้ ตกลงในคณะกรรมการแล้ว ก็เป็นอันต้องหาทุนมาดำเนินการ เผอิญเมื่อก่อนท่านสิ้นชีวิตลักษย์ ได้มีเจ้าหน้าที่มูลนิธิเยอรมันคนหนึ่งมาเฝ้า เขาคิดจะหาเงินก้อนมาสนับสนุนโครงการของท่าน ในด้านการอบรมลูกหลานชาวนา ข้าพเจ้าจึงเสนอให้ติดต่อกับมูลนิธิดังกล่าว และคณะกรรมการได้ลงมติให้ข้าพเจ้าออกไปเจรจากับเขาที่กรุงบอนน์ ทั้งนี้โดยได้รับความอุดหนุนจากเคานต์แฮตซเฟลท์ ผู้เคารพนับถือท่านสิทธิพรและหม่อมศรีพรหมาเป็นอันมาก (ปู่ท่านเคาน์ตเคยเป็นเอกอัครราชทูตเยอรมันในอังกฤษเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ไล่ ๆ กับที่กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ทรงเป็นอัครราชทูตสยามประจำอยู่ที่นั่น และเคยเป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศของเยอรมันเอมเปอเรอด้วย) เพราะเขาเป็นกรรมการที่ปรึกษาอยู่ทั้งที่มูลนิธิสิทธิพร และที่มูลนิธิเยอรมันแห่งนี้ ผลก็คือมูลนิธิเยอรมันอนุมัติเงินก้อนใหญ่ให้มูลนิธิสิทธิพรทำงานด้านเกษตรกรรมอันจะเป็นประโยชน์แก่ชาวไร่ชาวนาในวงกว้างออกไป และให้มีพนักงานชาวเยอรมันเข้ามาทำการเป็นผู้ประสานงานกับมูลนิธิทั้งสองด้วย กว่างานด้านนี้จะสำเร็จ ต้องใช้เวลา ความคิด และการประชุม มากอยู่ แต่แล้วก็เกิดการขัดข้องขึ้น โดยกรรมการบางคนใช้ให้เจ้าหน้าที่ผู้น้อยของมูลนิธิสิทธิพรกล่าวหาว่ามูลนิธิเยอรมันดังกล่าว (ซึ่งประธานคือประธานาธิบดีของสหพันธรัฐเยอรมันตะวันตกเวลานี้) เป็นมูลนิธิคอมมูนิสต์ เจ้าหน้าที่ตำรวจได้รับการขอร้องให้ติดตามพนักงานชาวเยอรมันที่มูลนิธินั้นส่งเข้ามา โดยตั้งข้อสงสัยดังกล่าว ผลก็คือมูลนิธิทั้งสองปราศจากความร่วมมือซึ่งกันและกัน และหลังจากนั้นมา ข้าพเจ้าก็เลยลาออกจากตำแหน่งกรรมการของ

มูลนิธิสิทธิพร กรรมการท่านอื่น ๆ จะทำการอะไรเพื่อรักษาพระนามของท่านสิทธิพรไว้ อย่างสมพระเกียรติยศ หรือไม่ ข้าพเจ้าไม่ทราบ ข้าพเจ้ารับภาระจากหม่อมศรีพรหมาให้ตั้งมูลนิธิ ก็ตั้งตามคำสั่งท่านเรียบร้อยแล้ว นับเป็น *กตๆ กรณียๆ* ได้ ในกรณีนี้ เป็นอันภาระหน้าที่ของข้าพเจ้ากับมูลนิธินี้ได้สิ้นสุดกันไปแล้ว ถ้ากรรมการของมูลนิธิไม่รักษาอุดมคติและวัตถุประสงค์ไว้ให้สมพระนามเจ้าของท่าน เขาควรรับผิดชอบ ควรได้รับความละอายใจไปเอง เว้นเสียแต่ชะตาของบ้านเมืองไทยยุคนี้สมัยนี้จะไม่เอื้ออำนวยให้คนสนใจในปัญหาหลักของบ้านเมืองและผู้คน ดังที่ท่านสิทธิพรเคยสนพระทัยมา นั่นก็สุดแท้แต่วาสนา ทั้ง ๆ ที่ต่างก็ร้องว่ารักชาติๆ และร้องว่า ไม่มีเวลา มัวจุ่นหาทางแก้ปัญหาต่าง ๆ อย่างเห็นแก่ตัวแค่ไหนนั้น เป็นอีกประเด็นหนึ่ง ต่างหากออกไป

ในส่วนตัวข้าพเจ้า ยังคงมีกิจติดต่อกับหม่อมศรีพรหมาโดยใกล้ชิดตลอดมา จนตราบเท่าอายุขัยของท่าน แม้ภายหลังข้าพเจ้าจะถูกกล่าวหา (อย่างไม่เป็นทางการ) ดังเจ้าหน้าที่เยอรมันคนนั้นถูก ท่านก็ห่วงใย เป็นเดือดเป็นร้อนแทน หายหน้าไปนาน หรือมีอันเป็น ต้องไปอยู่ต่างประเทศคราวละนาน ๆ ท่านก็ถามถึง และมีจดหมายไปถามข่าว ข้าพเจ้าก็ได้แต่ปลอบท่าน ว่าพิษภัยที่ข้าพเจ้าได้รับ นับว่าน้อยกว่าที่ท่านชายทรงได้รับยิ่งนัก ท่านก็ได้แต่พยักหน้า ถ้ามีเหตุ ให้ไม่ได้ไปพบท่าน ก็มักส่งตัวแทนไปเยี่ยมท่าน พวกเยาวชนที่สนใจในด้านคุณธรรมแบบไทย ๆ มักหาโอกาสไปคุยกับท่าน เพื่อให้ท่านได้รับความเบิกบาน และเขาก็ได้ไปเรียนรู้คุณค่าของคนโบราณ แต่บ่อยครั้ง ท่านมักฝากงานมาให้ทำ ทางด้านสืบทอดเจตนารมณ์ของท่านสิทธิพร

อันเกี่ยวกับการยกสถานะความเป็นอยู่ของชาวไร่ชาวนา และลูกหลานของเขา ดูท่านจะสนใจในปัญหาปัจจุบันและอนาคต ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าเรื่องของอดีต

เมื่อท่านป่วยหนักลงในอวสานต์กาลนี้ ธิดาของท่านปรารภกับข้าพเจ้าใคร่จะให้จัดพิมพ์หนังสือเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่าน ดังที่ข้าพเจ้าได้กระทำมา เมื่อคราวงานพระเมรุท่านสิทธิพร ข้าพเจ้ารับสนองคุณท่านด้วยความเต็มใจ โดยที่ข้าพเจ้าไม่ได้เป็นกรรมการมูลนิธิสิทธิพรกฤดากร อยู่อีกแล้ว และทราบจากท่านเหรัญญิกมูลนิธินั้น ว่าระยะหลังมานี้ไม่มีกิจกรรมอันใดและไม่มีเงินอยู่ด้วย จะไปกวนคุณบุญชูอีกเป็นส่วนตัวก็เกรงใจ เห็นใช่ที่ เผอิญท่านเหรัญญิกคนเดียวกันนี้เป็นเหรัญญิกกิติมศักดิ์ของมูลนิธิจิมทอมป์สันอยู่ด้วย (ดังท่านเป็นให้มูลนิธิโกมลคีมทองด้วยเช่นเดียวกัน อันการกุศลที่เกี่ยวกับเงินแล้ว ม.ร.ว. พัฒนไชย รับดูแลให้อย่างเรียบร้อย เป็นที่วางใจได้ของเพื่อนกรรมการมาเสมอ) ข้าพเจ้าจึงขอให้ท่านช่วยขอเงินจากคณะกรรมการมูลนิธินั้น มาจัดพิมพ์หนังสือช่วยสำหรับงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมศรีพรหมา ท่านก็ยินดีสนับสนุน ทั้งนี้โดยได้รับความเห็นชอบจากประธานกรรมการ (ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล) และเลขานุการ (นายวิลเลียม คลอสเนอร์) ตลอดจนกรรมการคนอื่น ๆ ด้วย โดยมีข้อแม้ว่า มูลนิธิจิมทอมป์สันควรกันไว้จำนวนหนึ่ง เพื่อจำหน่าย นำต้นทุนคืนเข้ามูลนิธิ ฯ ซึ่งมีวัตถุประสงค์หลักทางด้านสนับสนุนการศึกษากับการสังคมสงเคราะห์ (ช่วยโรงเรียนคนตาบอดเป็นแหล่งใหญ่) และในทางอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมไทย ทั้งนี้เพราะนายจิม ทอมป์สัน ที่มาฟื้นฟูอุตสาหกรรมไหมไทยขึ้นนั้น เมื่อยังมีชีวิตอยู่ เป็นผู้รักศิลปกรรมไทย ตาม

แบบอย่างของโบราณ ดังเรือนไทยของเขาและสมบัติในนั้นเป็นพยานได้เป็นอย่างดี (ทั้งหมดนี้เวลานี้เป็นของมูลนิธิจิม ทอมป์สัน) ข้อเขียนของหม่อมศรีเป็นเรื่องอันเนื่องด้วยโบราณคดี ชนิดที่ถ้าไม่ได้พิมพ์ขึ้นไว้ ก็จะสูญหายไปอย่างน่าเสียดายยิ่ง ยังแบบอย่างการดำรงชีวิตของหม่อมศรี ก็เป็นการอนุรักษ์คุณสมบัติแบบผู้ดีไทย อันนับวันจะหาไม่ได้อีกด้วยเช่นกัน ดังมูลนิธิจิม ทอมป์สันได้อนุมัติเงินช่วยมูลนิธิเสฐียรโกเศศ–นาคะประทีป ในทำนองนี้มาทีหนึ่งแล้ว ให้ได้จัดพิมพ์ *ให้พระยาอนุมาน* อันเป็นลายพระหัตถ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงมีโต้ตอบกับพระยาอนุมานราชธน ในเรื่องอันเนื่องด้วยวรรณะสมบัติของชาติบ้านเมือง กับได้ให้ทุนการศึกษาทางด้านงานวิจัยอันเกี่ยวด้วยศิลปโบราณคดีตามสถาบันการศึกษาต่าง ๆ หลายแห่งด้วยกัน ทั้งยังได้อุดหนุนในด้านการอบรมพระภิกษุสงฆ์ ทางด้านอนุรักษ์ศิลปกรรมของชาติและพระศาสนาอีกด้วย

ว่าถึงการจัดพิมพ์หนังสือนี้ ข้าพเจ้าจำได้ว่าเมื่อคราวไปเยี่ยมประชวรท่านสิทธิพรที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ วันหนึ่งท่านเปิดเทปให้ฟัง เทปนั้นอัดคำสัมภาษณ์หม่อมศรีไว้ เล่าประวัติท่านแต่สมัยอยู่เมืองน่าน ข้าพเจ้าได้ทูลท่านว่า ถ้าทั้งสองท่านไม่เขียนประวัติเอาไว้ น่าจะได้มีการสัมภาษณ์อัดเสียงไว้เช่นนี้ หาไม่ประวัติของคนดี ๆ ตลอดจนบรรยากาศแห่งชีวิตความเป็นอยู่ในสมัยนั้น จะสูญหายไปกับกาลเวลา หมดโอกาสที่คนรุ่นใหม่จะรู้จักคนรุ่นเก่าได้ ก็จะรู้จักแต่สิ่งกึ่งดิบกึ่งดี ที่มีแพร่หลายอยู่ทั่วไป ทั้งสองท่านบอกว่า ถ้าข้าพเจ้าสนใจ ก็ให้ไปสัมภาษณ์ท่าน ความจริง ข้าพเจ้าเคยส่งคนไปทูลสัมภาษณ์ท่านสิทธิพร แต่เมื่อเสด็จอยู่ที่หัวหิน คราวข้าพเจ้าเป็นบรรณาธิการ*สังคมศาสตร์ปริทัศน์* แต่อัดเสียงเรื่องเก่า ๆ ไว้ไม่ได้มาก เพราะสนพระทัยปัญหาความยากจนค่นแค้นในปัจจุบันของชาวไร่ชาวนา

ยิ่งกว่าจะทรงมีเวลาให้กับอดีต สมัยทรงรุ่งเรืองอยู่ในราชสำนัก ฯลฯ ฉะนั้น เมื่อท่านสิ้นชีพิตักษัยล่วงไปแล้ว พอหม่อมว่างและปลอดโปร่งขึ้นแล้ว ข้าพเจ้าจึงหาทางส่งคนไปสัมภาษณ์ท่าน อัดเสียงเข้าเทปไว้ คนที่รับไปทำการคือ น.ส. สุดารัตน์ เสรีวัฒน์ ซึ่งเพิ่งจบจากคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ มหาวิทยาลัย และ น.ส. วรรณี สำราญเวทย์ ซึ่งเพิ่งเข้ารับราชการในแผนกอิสระวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ทั้งนี้โดยมูลนิธิเสฐียรโกเศศ–นาคะประทีป เป็นผู้ออกทุนทรัพย์ให้ ในเรื่องค่าพาหนะค่าเทป ฯลฯ เสียดายที่ข้าพเจ้าเองไม่มีเวลาว่างพอที่จะออกไปเมืองนนท์ได้เนือง ๆ หาไม่คงได้เรื่องมากกว่านี้ แต่ที่ข้าพเจ้าเคยอัดเสียง*สัมภาษณ์เสฐียรโกเศศ* จนพิมพ์ขึ้นเป็นเล่ม และที่ทูลสัมภาษณ์ ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุลไว้ ก็ได้ความไม่มากไปกว่าที่คนทั้งสองนี้ทำเท่าไรนัก ทั้ง ๆ ที่ข้าพเจ้าคุ้นกับท่านมากและอยู่ใกล้กัน ไปมาหาสู่อยู่บ่อย ๆ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะคนแก่พอใจจะเล่าเฉพาะเรื่องที่ติดใจ จึงมักเล่าซ้ำอยู่แต่เรื่องนั้น ๆ แต่ที่คนทั้งสองไปอัดเสียง ได้ประโยชน์ตรงที่เป็นเหตุให้ท่านนำเอาข้อคิดนั้น ๆ ไปเรียบเรียงเป็นประวัติขึ้นบ้าง และทำให้ท่านนึกได้ถึงข้อเขียนเก่า ๆ อันท่านเขียนลง*ข่าวบ้านเมือง* ไว้แต่ต้นรัชกาลปัจจุบัน ท่านไปค้นมา ให้ผู้ที่ไปสัมภาษณ์นั้นคัดพิมพ์ขึ้นใหม่ จนปรารภอยากแต่งประวัติตัวท่านเองให้จบ ถึงกับจัดเป็นบท ๆ ไว้ขึ้นบ้างแล้ว เสียแต่ระยะหลัง ๆ มานี้ ท่านอ่อนกำลังลง เรียบเรียงเองไม่ได้ตลอด แม้ให้สัมภาษณ์ ไปได้สักพักก็เหนื่อย แล้วเริ่มพูดวกวน เลยต้องเลิก

การจัดพิมพ์หนังสือนี้ ข้าพเจ้าได้ขอรับเอาเอกสารจากบ้านท่านเท่าที่จะหาได้ และขอเทปกับข้อเขียนอื่น ๆ อันเป็นสมบัติของมูลนิธิเสฐียรโกเศศ–

นาคะประทีป มาพิ่ง มาอ่าน กับวานนางกัณหา ธนะพันธุ์เจริญ ช่วยถอดเทป แล้วดีดพิมพ์ให้ ในขั้นโรงพิมพ์ ได้นายอนันต์ วิริยะพินิจ ช่วยแก้ข้อติดขัดต่าง ๆ โดยตลอด ยังมูลนิธิเสฐียรโกเศศ–นาคประทีปก็ช่วยอำนวยการต่าง ๆ ที่คั่งค้างและติดขัด ให้ลุล่วงไปด้วยในขั้นสุดท้าย ขอสถาบันและบุคคลที่มีส่วนช่วยเหลือเกื้อกูลให้หนังสือนี้ได้ตีพิมพ์ออกมา จงได้รับความขอบคุณจงทั่วกัน

สำหรับหนังสือที่ระลึก ได้ตกลงกับทายาทของท่านว่า ที่จะนำไปเป็นของชำร่วยนั้น จะมีเพียงประวัติสั้น ๆ และข้อเขียนของท่านเท่านั้น เพราะผู้ที่ไปในงานศพล้วนรู้จักท่าน ไม่จำเป็นต้องเขียนข้อความอะไรให้มากความออกไป เพราะอาจไปกระทบใจคนใดคนหนึ่งได้ เพียงตีพิมพ์รูปเก่า ๆ และข้อความไว้ให้เป็นอนุสรณ์ถึงท่าน เท่านี้ก็พอแล้ว ข้าพเจ้าจึงได้จัดให้ไป ดังนั้นแล้วเล่มหนึ่ง ส่วนเล่มนี้จัดพิมพ์จำหน่ายเก่มหาชน หากได้เงินเกินกว่าทุนที่มูลนิธิจิมทอมป์สันออกให้ ก็จะเก็บส่งทายาททท่าน เพื่อนำไปบำเพ็ญกุศล โดยผ่านมูลนิธิสิทธิพร กฤดากร หรือกองบุญอื่นใดก็สุดแท้

ว่าจำเพาะหนังสือเล่มนี้ ปันเป็นภาค ๆ ดังนี้คือ

๑) **ประวัติ** ซึ่งข้าพเจ้าเป็นผู้เรียบเรียงจากเอกสารต่าง ๆ จากคำบอกเล่าของท่านผู้วายชนม์และคนอื่น ๆ อีกบ้าง เมื่อคราวงานพระศพท่านสิทธิพร พระประวัติสั้น เหมาะสำหรับผู้ที่รู้จักท่านดี คนรุ่นหลังไม่ได้โอกาสรู้จักท่านดีนักจากพระประวัตินั้น โดยที่เห็นว่าสามีภรรยาคู่นี้ท่านทำงานร่วมชีวิตจิตใจกันมาอย่างหาที่เปรียบได้ยาก ข้าพเจ้าจึงเรียบเรียงประวัติไปในแนวนั้น ถ้าผู้อ่านไม่พอใจ ในข้อคิดความเห็นใด ขอให้ตำหนิติเตียนผู้เรียบเรียงประวัติ

นี้ได้อย่างเต็มที่ และถ้ามีข้อเท็จจริงตอนหนึ่งตอนใดผิดพลาด ขอได้ช่วยบอกให้ทราบได้ จะขอบคุณยิ่ง

๒) **ข้อเขียนของท่าน** แม้จะไม่สมบูรณ์ แต่ก็เล่าเรื่องเมืองน่าน ในพระราชวัง และเมืองนอก อย่างน่าสนใจ เสียดายแต่ได้ความเพียงแค่สมัยปฐมวัย แม้กระนั้นท่านก็เขียนเล่าไว้อย่างสนุก น่าอ่าน เคยมีผู้มาตัดตอนเอาไปนำลง *ลลนา* แต่เมื่อท่านยังมีชีวิตอยู่บ้างแล้ว เป็นส่วนน้อย ส่วนเรื่อง "วันสวรรคตของสมเด็จพระบิ๋มหาราช" เคยตีพิมพ์อยู่ในหนังสือ*มหาวิทยาลัย* ของจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ๒๓ ตุลาคม ๒๕๑๗

๓) **บทสัมภาษณ์** แม้จะมีซ้ำกับข้อเขียนของท่านบ้าง แต่ก็อยากให้ได้เห็นลีลาการคุยของท่าน ซึ่งสนุกไม่แพ้ข้อเขียน ได้ตัดที่ซ้ำ ๆ กันออกบ้าง และปะติดปะต่อให้เรื่องดำเนินไปโดยตลอด กับทำเชิงอรรถประกอบด้วยบ้างเท่าที่จำเป็นและเท่าที่จะทำได้

๔) จาก*กสิกร* ที่สำคัญคือ "ชีวิตและหน้าที่ของสตรีที่ฟามสมัยใหม่" ซึ่งลงพิมพ์ครั้งแรกใน*กสิกร*ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๗๐ แล้วนำมาตีพิมพ์ซ้ำใน*อนุสรณ์ ม.จ. สิทธิพร กฤดากร* เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ ยังเรื่อง "การถนอมอาหาร" ซึ่งก็เป็นข้อเขียนที่เคยลงใน*กสิกร* และเคยจัดพิมพ์เป็นเล่มมาแต่ครั้งกระโน้นแล้วด้วยนั้น นักโภชนาการหลายคนยังเห็นว่าเป็นประโยชน์อยู่ แม้ในสมัยนี้ ดัง "ชีวิตและหน้าที่ของสตรีที่ฟามสมัยใหม่" ก็ยังทันสมัยอยู่นั่นเอง จึงได้นำมาลงไว้เท่าที่จะรวบรวมได้

การจัดพิมพ์หนังสือนี้ มีวัตถุประสงค์ที่สำคัญ ในอันที่จะบูชาคุณหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ซึ่งเป็นสตรีที่หาได้ยากในสังคมไทย

และเป็นชายาคู่หทัยของบุรุษอาชาไนยที่หาได้ยากอย่างยิ่งเช่นกัน ถ้าผู้อ่านเห็นคุณของบุคคลเช่นนี้ และได้ประโยชน์เป็นความรู้จากอดีต เพื่อนำมาประยุกต์และเพื่ออนุรักษ์คุณธรรมของไทยเราให้เข้ากับกาลสมัย ก็ขอได้โปรดรำลึกนึกถึงหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ผู้เป็นต้นเหตุให้เกิดหนังสือเล่มนี้ด้วยเทอญ ถ้ามีทางหนึ่งทางใด ที่หม่อมศรีจะทราบได้ว่าข้อเขียนของท่าน และบทสัมภาษณ์ท่าน ได้รับการตีพิมพ์ขึ้นแล้ว ก็เชื่อว่าท่านคงจะพอใจ และถ้าคนรุ่นใหม่จะสืบทอดเจตนารมณ์ของท่านและของท่านสิทธิพรในการต่อสู้เพื่อความบริสุทธิ์ ยุติธรรม และเพื่ออนุรักษ์คุณธรรม ในด้านบำบัดทุกข์ บำรุงสุข สำหรับคนส่วนใหญ่ โดยเฉพาะก็ในบรรดาชาวไร่ชาวนาด้วยแล้ว หากท่านทราบได้โดยญาณวิถีใด ท่านคงจะให้กำลังใจ อวยชัยให้พรแก่คนรุ่นใหม่นั้น ๆ ให้ฟันฝ่าอุปสรรคเพื่อสำเร็จความประสงค์อย่างไม่ต้องพึงสงสัย ทั้งท่านสิทธิพรก็จะพลอยทรงอนุโมทนาสาธุการด้วยเช่นกัน

ส. ศิวรักษ์

๖ ตุลาคม ๒๕๒๑

ม.จ.สิทธิพร หม่อมศรีพรหมา ม.ร.ว.อนุพร และม.ร.ว.เพ็ญศรี

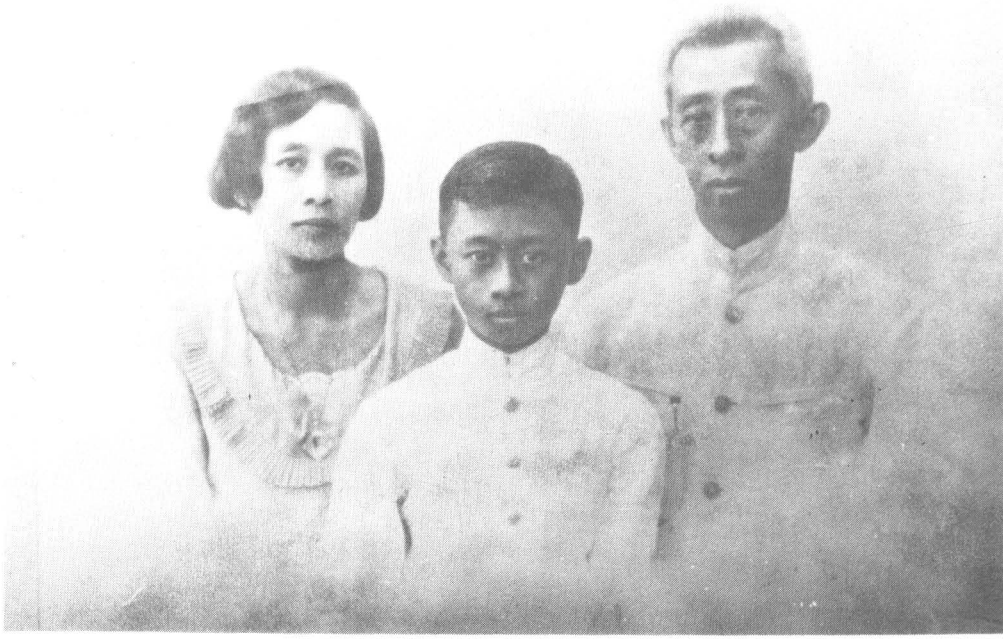

ม.จ.สิทธิพร หม่อมศรีพรหมา และ ม.ร.ว.อนุพร เมื่อบุตรจะไปเรียนอังกฤษ

ม.จ.สิทธิพรและหม่อมศรีพรหมาที่บางเบิด

หม่อมศรีพรหมาเลี้ยงอาหาร นิสิตคณะวิศวกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย
ที่พระเจริญวิศวกรรม พาไปเยี่ยมที่บางเบิด

ม.จ.สิทธิพร หม่อมศรีพรหมา
กับบุตรสะใภ้และหลานย่าที่หัวหิน

หม่อมศรีพรหมากับธิดา ที่บ้านเมืองนนท์

หม่อมศรีพรหมากับมิสซิสฟรอส ประธานคณะกรรมการการต่อสู้เอาชนะความอดอยากยากแค้น แห่งชาติออสเตรเลีย ถ่ายเมื่อหลังงานพระศพ ม.จ.สิทธิพร

รูปนี้ท่านจดไว้ว่าฉายเมื่อ ๒๘ กันยายน ๒๕๑๗

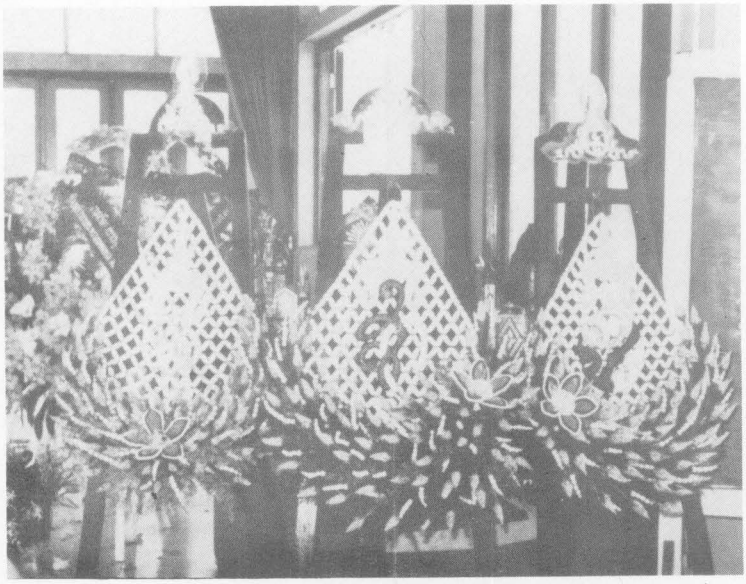

พวงมาลาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ของสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ
และของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗
ซึ่งได้ทรงพระมหากรุณาพระราชทานมาวางไว้ที่หน้าหีบศพ

พระราชนันทมุนี และพระเปรียญวัดชลประทานรังสฤษฎ์
พิจารณาผ้ามหาบังสุกุลของหลวงที่พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ

ม.ล.บัว กิติยากร ผู้แทนพระองค์ จุดไฟหลวงในงานพระราชทานเพลิงศพ

ประวัติ

เจ้าศรีพรหมา เป็นธิดาพระเจ้าสุริยพงศ์ผริตเดช (เจ้าสุริยะ ณ น่าน) ผู้ครองนครน่าน ปฏิสนธิเมื่อวันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ แม่เจ้าศรีคำชาวเวียงจันทน์ เป็นหม่อมมารดา มีเจ้าพี่เจ้าน้องร่วมมารดา ๕ ท่านด้วยกัน เป็นชาย ๓ หญิง ๒ เจ้าศรีพรหมาเป็นคนสุดท้อง

เวลานั้น รัฐบาลกลางเริ่มกวดขันกับการปกครองตามประเทศราชต่างๆ มิได้ปล่อยไว้ให้เจ้าผู้ครองนครปกครองตนเองตามลำพัง แล้วเพียงส่งต้นไม้เงินทองเข้ามาถวายเป็นราชบรรณาการอย่างแต่ก่อนเท่านั้น เพราะอังกฤษและฝรั่งเศสเริ่มแพร่ขยายอิทธิพลรุกรอบพระราชอาณาเขตเข้ามาทุกที ถ้าพลาดพลั้งไป รัฐบาลต่างประเทศอาจหาทางยึดเอาประเทศราชนั้นๆ ไว้เป็นอาณานิคมของตนได้ ดังกรณีของหลวงพระบางและพระตะบอง เสียมราฐ กับฝรั่งเศส และไทรบุรี กลันตัน กับอังกฤษ เป็นต้น แม้เมืองแพร่เอง ก็เกิดกบถเงี้ยวขึ้น จนเกือบจะเสียเมืองไปให้กับอังกฤษ ส่วนเจ้าผู้ครองนครน่านนั้นมีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอย่างสุจริต มิได้คิดเป็นอื่น แม้เมื่อเจ้านครแพร่มาชวนก่อการกำเริบขึ้น ก็ปฏิเสธไป เมื่อคราวปราบฮ่อในรัชกาลที่ ๕ ก็เกณฑ์ทัพไปช่วยอย่างแข็งแรง และให้ความร่วมมือกับการปกครองแบบใหม่อย่างเต็มที่ จึงได้รับความดีความชอบพิเศษเลื่อนขึ้นเป็นพระเจ้าน่านอันเจ้าผู้ครองนครที่จะได้รับสถาปนาขึ้นเป็นพระเจ้านั้น มีน้อยราย ถือว่าเป็นเกียรติยศอย่างสูงส่ง แม้เจ้าหลวงเชียงใหม่ ก็ใช่ว่าจะได้เป็นพระเจ้าเชียงใหม่กันทุกท่านไป หามิได้

ว่าจำเพาะที่น่าน รัฐบาลกลางทางกรุงเทพฯ ได้ส่งพระยามหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรัตน์) แต่เมื่อยังเป็นพระพรหมสุรินทร์ ขึ้นไปเป็นข้าหลวงกำกับราชการ เพื่อแก้ปัญหาความขัดข้องอันเกี่ยวกับชาวต่างประเทศเป็นประเด็นหลัก และช่วยงานการบริหารบ้านเมืองตามแผนพัฒนาประเทศอย่างใหม่ ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงจัดขึ้นเป็นระบบเทศาภิบาลนั้นด้วย คุณหญิงอุ๊น ภรรยาเจ้าคุณมหิบาล เป็นสตรีที่มีหัวก้าวหน้าอย่างยิ่งในสมัยนั้น ท่านเคยไปศึกษามาแต่ประเทศฝรั่งเศส พูดภาษาฝรั่งเศสและอังกฤษได้คล่อง จึงช่วยงานสามีได้มาก ทั้งท่านยังเข้านอกออกในพระราชฐานได้ อย่างเป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระพันปีหลวง แต่เมื่อยังเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๕ อีกด้วย ประกอบกับท่านเป็นคนโอบอ้อมอารี เข้ากับคนได้ทุกชั้นบรรดาศักดิ์ สามีภรรยาคู่นี้รักใคร่นับถือกันและกันกับพระเจ้าน่าน และเมื่อเห็นเจ้าศรีพรหมา เมื่ออายุ ๓ ขวบเศษ ๆ ก็เกิดเมตตา อยากได้มาเป็นบุตรบุญธรรม จึงขอมาแต่พระเจ้าน่าน ซึ่งก็โปรดอนุญาตให้ดังประสงค์ เมื่อเจ้าคุณและคุณหญิงได้เจ้าศรีพรหมามาเป็นธิดาแล้ว ก็รักใคร่โดยสุจริต อย่างสนิทสนมดังบุตรีในอุทร ข้างเจ้าศรีพรหมาก็เคารพรักท่านทั้งสองนี้อย่างลึกซึ้ง พูดถึงคุณพ่อคุณแม่อยู่เสมอ รำลึกนึกถึงพระคุณอยู่เนืองนิตย์

เมื่อเจ้าคุณและคุณหญิงไปราชการทางแถบเมืองเหนือ หรือลงมากรุงเทพฯ ได้เคยพาเจ้าศรีพรหมาไปด้วย ท่านเคยเล่าว่าได้เดินช้างไปตรวจราชการกับคุณพ่อ และล่องเรือหลวงลงมากรุงเทพฯ เป็นเรื่องสนุกสนานมาก จากนั้นไม่นาน เจ้าคุณก็ย้ายไปรับราชการเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดชลบุรี

เจ้าศรีพรหมาก็ได้ตามไปอยู่ด้วยบ้าง แต่โดยปกติได้ฝากไว้ในโรงเรียนประจำที่กรุงเทพฯ ณ สุนันทาลัย อันเป็นโรงเรียนกินนอนสตรีแห่งแรกของรัฐบาล แหม่มชาวอังกฤษเป็นครู แต่ฝึกกิริยามารยาทแบบผู้ดีชาววัง ใช้ภาษาอังกฤษเป็นพื้น มีครูไทยสอนบ้าง ครูผู้ชายสอนภาษาไทย ส่วนครูผู้หญิง เป็นผู้ที่สำเร็จมาจากประเทศอังกฤษ ซึ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ทรงส่งไปเรียน แต่สมัยเมื่อทรงว่าการกรมศึกษาธิการ รับสั่งเรียกครูไทยเหล่านี้ว่า my girls นักเรียนรุ่นไล่ ๆ กับเจ้าศรีพรหมามี ม.จ. มณฑารพ กมลาสน์ ม.จ. พิจิตร จิราภา และ ม.จ. จันทรนิภา เทวกุล คุณเวก (พี่คุณวาศ ซึ่งเป็นเพื่อนท่านที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังด้วยกันในระยะหลัง) ธิดาพระยาโชฎึกราชเศรษฐี คุณหญิงเต่า ธิดาเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ นี่รุ่นใหญ่ รุ่นถัดมามี ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล ท่านผู้หญิงนงเยาว์ ธรรมาธิกรณ์ธิบดี คุณหญิงสิน สุพรรณสมบัติ เจ้าศรีพรหมาเป็นรุ่นเล็ก เคยเล่นละครเรื่องอาลีบาบากับ ม.ร.ว. บัว ใน ม.จ. มงคลประวัติ สวัสดิกุล ด้วย แต่เรียนที่โรงเรียนนี้ได้เพียง ๕ เดือน โรงเรียนก็ล้ม บิดามารดาจึงพาไปฝากเรียนที่โรงเรียนวังหลัง ของแหม่มโคลด์ มิชชันนารีอเมริกัน ซึ่งกลายมาเป็นวัฒนาวิทยาลัยในภายหลัง แต่เรียนได้เพียง ๘ เดือน ก็ต้องลาออก ก่อนหน้านั้น คุณหญิงอุ๊นผู้มารดาได้สอน*มูลบทบรรพกิจ* ให้หัดอ่าน หัดเขียนมาแต่อยู่เมืองน่านแล้ว และเมื่อตามบิดาไปเมืองชล (บางปลาสร้อย) ก็วานเสมียนของท่านให้อ่านพงศาวดารจีนให้ฟัง แม้จะขาดเพื่อนเล่น ท่านก็ชอบอ่านมาแต่เยาว์วัย เมื่อกลับเข้ามากรุงเทพฯ มามีนิวาสสถานอยู่แถวเสาชิงช้า เล่ากันว่าเจ้าคุณและคุณหญิงพาไปงานที่ทุ่งพระเมรุ เจ้าศรีพรหมา

พลัดกับบิดามารดา ซึ่งวิตกทุกข์ร้อนถึงธิดามาก หากปรากฏว่าธิดาปลดเครื่องประดับ ทองหยอง เพชรพลอย กำไลมือ กำไลเท้า ออกห่อไว้แล้วเรียกรถเข็ก ว่านั่งกลับมาเอาสตางค์ค่ารถที่บ้านได้ ไม่ขัดข้องอันใดทั้ง ๆ ที่เวลานั้นอายุยังไม่กี่ขวบ

ครั้นเมื่อทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เสด็จออกไปทรงศึกษาวิชาการทหาร ณ ประเทศรุสเซีย ต้องพระราชประสงค์จะได้คนซึ่งเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยออกไปเป็นอัครราชทูตประจำ ณ กรุงเซนต์บีเตอสเบิร์ก (ด้วยก่อนหน้านั้นราชทูตแห่งพระราชสำนักรุสเซียตั้งสำนักงานอยู่ที่กรุงปารีส) ทั้งภรรยาก็ต้องเป็นคนที่ทรงรู้รักมักคุ้นอย่างใกล้ชิด เพื่อจะได้เป็นพระอภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอด้วย จึงโปรดให้เจ้าคุณและคุณหญิงมหิบาลออกไปรับราชการ ณ ประเทศดังกล่าว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒* ด้วยเหตุฉะนี้ คุณหญิงอุ๊นจึงมีความจำเป็นต้องนำตัวเจ้าศรีพรหมา ไปถวายไว้ในพระอุปการะ แห่งสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ด้วยไม่กล้าพาธิดาออกไป เกรงจะทนความหนาวไม่ได้ โดยพระมหากรุณาธิคุณ เจ้าศรีพรหมาจึงได้เข้าไปอยู่ในพระราชสำนักเมื่ออายุ ๙ ขวบ ได้คุ้นเคยกับเจ้านายในพระบรมราชวงศ์ ที่มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกันหลายพระองค์ หลายท่าน ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน และได้เห็นความเป็นไปในพระราชสำนักอย่างน่าสนใจยิ่ง ชีวิตชาววังในวัยเด็ก เป็นที่ติดตา

---

* ขอให้สังเกตนามบรรดาศักดิ์ที่พระราชทานเป็นพิเศษในการนี้ ส่วนคุณหญิงอุ๊นได้รับตรา จ.จ. มาแต่สามียังเป็นคุณพระแล้ว รับพระราชทานเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ แต่มาได้เลื่อนขึ้นเป็นตรา ต.จ. ต่อในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

ติดใจท่านมาก มักเล่าให้ลูกหลานและคนสนิทที่ใกล้ชิดฟังอยู่เนือง ๆ และได้เขียนเล่าไว้ให้ปรากฏด้วย ดังได้นำมาลงไว้เป็นตอน ๆ ต่อประวัตินี้ไป แม้เข้าไปอยู่ฝ่ายในแล้ว ก็ยังคงต้องเรียนหนังสือในพระบรมมหาราชวังต่อมา และในขณะที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังนั้น เจ้าศรีพรหมาล้มป่วยหนักลงครั้งหนึ่ง ถึงกับเข้าใจกันว่า จะเยียวยาไว้ไม่ได้ จนสมเด็จพระบรมราชินีนาถตรัสฝากสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพไว้แล้ว ว่าจะโปรดให้ไปตั้งศพบำเพ็ญกุศลในบริเวณวัง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่ใกล้ประตูสามยอด (เชิงสะพานดำรงสถิตย์)* ทั้งนี้เพราะทรงชอบพอกับพระเจ้าน่าน และยังทรงเป็นผู้บังคับบัญชาเจ้าคุณมหิบาลมาเดิม กับทั้งยังทรงพระเมตตาเจ้าศรีพรหมาเป็นส่วนพระองค์อีกด้วย แต่แล้วท่านก็รอดชีวิตมาได้

เมื่อเจ้าคุณและคุณหญิงไปรับราชการอยู่รุสเซียได้สามปี ใกล้กำหนดที่จะออกจากประเทศนั้น มีความคิดถึงบุตรี จนทนไว้ไม่ได้ จึงขอพระบรมราชานุญาตสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ให้รับตัวออกไปอยู่ด้วย เจ้าศรีพรหมาจึงกราบถวายบังคมลาออกจากพระราชสำนักไปเมื่ออายุได้ ๑๒ ขวบ แต่ไปอยู่ได้เพียงปีเดียว ด้วยขณะนั้นมารดาป่วย ทั้งรุสเซียก็หนาวจัด ท่านจึงออกจากประเทศนั้น ท่านได้เขียนเล่าเรื่องการเดินทางไปต่างประเทศไว้ จนถึงกรุงเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก เป็นเอกสารน่าอ่าน จึงนำมาลงไว้ให้ได้อ่านสำนวนท่านกันด้วย น่าเสียดายที่ท่านเขียนไว้ไม่ตลอดจนกลับเข้ามา

จากคำบอกเล่าของท่าน ท่านเห็นว่าชีวิตความเป็นอยู่ของรุสเซียเวลานั้นในระดับต่างชนชั้น ช่างต่างกันราวฟ้ากับดิน หรือขาวกับดำ ภายในพระราช

---

* ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล รับสั่งเล่าว่าทางด้านหน้าของวังเป็นโรงเรียนและเป็นที่บำเพ็ญพระกุศล รวมทั้งตั้งศพพระญาติและมิตรด้วย ดู วิทยาสาร ๑ สิงหาคม ๒๕๑๓

สำนักและคฤหาสของชนชั้นสูง หรูหราฟ่าเฟ่ หมดเปลืองมาก การใช้จ่ายสุรุ่ยสุร่าย ฉาบฉวย แต่ชีวิตชาวไร่ชาวนา กรรมกร ยากจนค่นแค้น เสื้อผ้าขาดวิ่น อาหารการกินแร้นแค้น ท่านบ่นว่าประเทศหนาวด้วย ถึงอดตายและหนาวตายก็มีไม่น้อย ท่านว่าท่านเห็นสภาพอันน่าเศร้าเช่นนี้แล้ว ท่านมองย้อนหลังกลับไป จึงเห็นได้ว่าทำไมระบอบการปกครองของพระเจ้าซาร์จึงไม่จีรังยั่งยืน อาจเป็นเพราะเหตุนี้ก็ได้ ที่ท่านกระตือรือร้นอยู่ตลอดชีวิตที่จะอุทิศตนเพื่อคนยากคนจน เพื่อชาวไร่ชาวนาและลูกหลานชาวไร่ชาวนา

เมื่อออกจากรุสเซียแล้ว เจ้าศรีพรหมาได้มาพักอยู่ประเทศอังกฤษหกเดือน เพื่อศึกษาเพิ่มเติมจนชำชองภาษาอังกฤษ คนชั้นหลังที่รู้จักท่านพากันแปลกประหลาดใจ เมื่อท่านตอบว่าท่านไม่ได้รับการศึกษาอย่างเป็นทางการเท่าไรเลยเขามักนึกคิดกันว่าอย่างน้อยท่านต้องเป็นนักศึกษามีปริญญามาจากต่างประเทศ ท่านได้ฟังแล้วหัวเราะชอบใจ เช่น เมื่อสำรวจประชากรทำทะเบียนสำมะโนครัวกัน เขามาขอให้กรอกลงไปในใบสำคัญว่าท่านจบการศึกษาชั้นใด เมื่อท่านบอกว่าไม่เคยได้ปริญญาแล้วเขาก็บอกว่าถ้าเช่นนั้นกรอกลงไปว่ามีวิทยฐานะเทียบจนชั้นมัธยมศึกษาก็แล้วกัน ท่านตอบว่า "ประถมสี่ฉันยังไม่จบเลย" ความข้อนี้ทราบไปถึงนายป่วย อึ๋งภากรณ์ ซึ่งเคารพนับถือ ม.จ. สิทธิพร และชายาเป็นอันมาก เมื่อท่านเป็นอธิการบดีได้ปรารภถึงคุณความดีของเจ้าศรีพรหมา ว่าลำพังท่านชาย ถ้าไม่ได้ชายาที่เป็นสตรีพิเศษเช่นนี้ ก็ยากที่จะทรงบำเพ็ญคุณประโยชน์ให้แก่มหาชนได้ถึงเพียงนั้น ทั้งเจ้าศรีพรหมาเองก็ได้ทำคุณประโยชน์แก่สตรีไทยในทางสังคม

สงเคราะห์เป็นเอนกปริยาย ท่านจึงขอให้มีการเตรียมประวัติเจ้าศรีพรหมาไว้อย่างไม่เป็นทางการ เพื่อหาทางขอรับพระราชทานปริญญาบัตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ในสาขาวิชาสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ แห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ก็มามีเหตุเผอิญเป็น ให้ท่านผู้นั้นต้องออกจากตำแหน่งไปเสียก่อน เมื่อ ๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๙*

เมื่อเจ้าศรีพรหมาแรกกลับมาจากต่างประเทศ ก็ได้กลับเข้าไปรับราชการอยู่ในพระสำนักสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถตามเดิม คราวนี้เป็นสาวแล้ว ย่อมทำหน้าที่เป็นคุณข้าหลวง คอยตามเสด็จ และคอยรับใช้ มีกิจต้องเป็นล่ามกับชาวต่างประเทศบ้างในบางขณะ เพราะคุณหญิงอุ๊น ผู้มารดาก็มักรับหน้าที่นางสนองพระโอษฐ์ เวลารับเจ้าฝรั่ง และคุณหญิงอุ๊นเวลานั้นเป็นผู้นำในบรรดาภรรยาข้าราชการอยู่คนหนึ่ง ในด้านบริการสังคม เช่น เป็นกรรมการสภากาชาดเป็นต้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต คุณหญิงอุ๊นและคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดิน ได้เป็นตัวตั้งตัวตี ขอให้ท่านผู้หญิงยมราช (ตลับ สุขุม) เป็นหัวหน้า หาทางเรี่ยไรสร้างโรงเรียนสำหรับเด็กหญิงอนาถา เพื่อเป็นอนุสาวรีย์ถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ความทราบถึงฝ่าละอองธุลีพระบาท สมเด็จพระพันปี

---

* เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เตรียมขอพระราชทานปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์แด่ ม.จ. สิทธิพร แต่ทรงปฏิเสธ ว่าปริญญาเช่นนั้นเหมาะแต่แก่นักการเมือง ต่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ แล้วจึงทรงยอมรับ เพราะนักการเมืองรับพระราชทานกันจนอิ่มตัวไปกันนานแล้ว และปีนั้นทรงได้รับรางวัลแมกซายซายด้วย

หลวงก็ทรงโสมนัส รับโรงเรียนไว้ในพระบรมราชินูปถัมภ์ และพระราชทานชื่อโรงเรียนเบญจมราชูทิศ ซึ่งยังประสิทธิ์ประสาทวิชาการมาจนบัดนี้

เมื่อปลายรัชกาลที่ ๕ ต่อต้นรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระพันปีหลวงมักทรงแปรพระราชฐานไปประทับที่วังพญาไท เจ้าศรีพรหมาก็ได้โดยเสด็จด้วย เวลานั้นทุ่งพญาไทยุงชุม เวลากลางคืน สมเด็จประทับบนพระแท่น พวกคุณเข้าหลวงหมอบเฝ้าอยู่ห่าง ๆ มักนั่งบังเสา คอยตบยุงกัน ดังเพียะ ๆ จนสมเด็จตรัสถามว่า "ใครนะ ใจบาปหยาบช้า ตบยุงอยู่เรื่อย" เวลาท่านออกพระนามสมเด็จพระพันปีหลวง ท่านเอ่ยถึงด้วยความซาบซึ้งในพระมหากรุณาอย่างหาที่สุดมิได้ และในปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น ท่านเป็นสาวเต็มที่ มีความงามยิ่งนัก ทั้งวิชาความรู้ก็ดี กับมีความเป็นตัวของตัวเองผิดกับชาววังโดยทั่ว ๆ ไป ซ้ำมีน้ำใจโอบอ้อมอารีอีกด้วย จึงเป็นที่พอพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงกับจะโปรดให้รับราชการเป็นเจ้าจอม แต่ท่านกราบบังคมทูลปฏิเสธเป็นภาษาอังกฤษไปโดยซื่อ ว่าท่านเคารพพระองค์ท่านในฐานะพระมหากษัตริย์ แต่มิได้รักใคร่พระองค์ท่านในทางชู้สาว ก็ทรงพระเมตตาโปรดให้เป็นไปตามอัธยาศัย เหตุการณ์ที่ว่านี้ท่านมักไม่เอ่ยให้ใครฟัง ด้วยถือเป็นเรื่องต่ำ–สูง แต่ชาววังเห็นเป็นความอัศจรรย์ ทั้งในแง่ความกล้าของท่าน และจากพระมหากรุณาขององค์พระเจ้าแผ่นดิน เล่ากันสืบมาช้านาน แท้ที่จริง สมเด็จพระบิยมหาราชได้ทรงพระเมตตากรุณาตัวท่านต่อมาจนตลอดรัชกาล ดังทรงฉายรูปเจ้าศรีพรหมาไว้ด้วยพระหัตถ์ และทรงตั้งไว้ในห้องพระบรรทม บนพระที่นั่งอัมพรสถาน ต่อมาจนสวรรคต

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาตรัสขอเจ้าศรีพรหมาแต่พระราชมารดา เพื่อทรงจัดงานเสกสมรสพระราชทาน ม.จ. สิทธิพร กฤดากร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ทั้งนี้เพราะพระเจ้าอยู่หัวทรงคุ้นเคยกับท่านสิทธิพร มาแต่เมื่อทรงพระเยาว์ ทรงศึกษาร่วมสมัยกันที่ในประเทศอังกฤษ และทรงเล่นละครร่วมกันมา แม้จนเมื่อเสวยราชย์แล้ว หม่อมศรีเล่าว่า เมื่อแรกหม่อมสุภาพ หม่อมมารดาของท่านชาย ชอบพอกับคุณหญิงอุ๊น คุณแม่ของท่าน เมื่อท่านอายุได้ ๑๕ หม่อมสุภาพเคยมาขอท่านต่อคุณหญิงอุ๊นทีหนึ่งแล้ว แต่คุณหญิงเกี่ยงว่าถ้าท่านชายจะมาเป็นเขยต้องทำมาหากินเพื่อตั้งเนื้อตั้งตัว จึงจะเลี้ยงลูกสาวท่านได้ ท่านชายก็ทรงสู้อุตส่าห์ไปทำการค้าขายกับหม่อมมารดาของท่าน แต่ขาดทุน จึงเสด็จเข้าไปรับราชการ ท่านทรงเจริญในทางราชการมาก เริ่มแต่เป็นเลขานุการที่ปรึกษาในกระทรวงการต่างประเทศ แล้วย้ายมากระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และได้เลื่อนขึ้นเป็นรองอธิบดีและในที่สุดได้เป็นอธิบดีจากกรมกษาปน์สิทธิการ แล้วย้ายมาเป็นอธิบดีกรมฝิ่น ซึ่งเวลานั้นเป็นกรมใหญ่ ทำรายได้ให้เป็น ๑ ใน ๕ ของบรรดารายได้ทั้งหมดของประเทศ (ต่อมารวมกับกรมสุราตั้งเป็นกรมสรรพสามิต) ท่านเองไปมีหม่อม จนมีบุตร แล้วหม่อมท่านถึงแก่กรรมไปก่อน จึงทรงเป็น "พ่อหม้าย" แต่ยังหนุ่ม แล้วทรงหวนกลับมาขอเจ้าศรีพรหมาใหม่ แสดงว่าท่านคงผูกใจรักมาแต่แรก และก็รักใคร่กันมาจนตลอดชีวิตของท่านทั้งสอง อย่างแน่นแฟ้น เข้าใจกันและกัน อย่างยากที่จะหาคู่ใดเปรียบได้ เมื่อหม่อมศรีพรหมาเป็นชายาท่านสิทธิพรได้ไม่ช้า

ปรากฏว่ามีผู้นำเครื่องลายครามอย่างดีมาถวายอธิบดีที่วัง แต่ทั้งท่านชายและหม่อมไม่ยอมรับ ให้ส่งของกำนัลคืนเจ้าของไป หาไม่จะถือว่าเป็นการให้สินบนเจ้าพนักงานของรัฐ ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง เมื่อ ม.จ. สิทธิพรทรงแรกรับราชการในกระทรวงการต่างประเทศ ได้ทรงหาเวลาว่างคิดแบบอย่างชวเลขภาษาไทยขึ้นได้ โดยเริ่มใช้ที่กระทรวงยุติธรรมก่อน ได้รับพระราชทานรางวัลหนึ่งหมื่นบาท ซึ่งมิใช่เงินจำนวนน้อยในสมัยนั้น เมื่อทรงไปว่าการกรมกษาปน์ฯ (กรมธนารักษ์ในปัจจุบัน) ก็ทรงใช้วิชาวิศวกรรม ซึ่งทรงร่ำเรียนมาแต่อังกฤษ ผลิตเหรียญบาทและเงินตราอื่น ๆ ตลอดจนดูแลการสร้างโรงงานอย่างถูกต้องตามหลักวิชา เมื่อมาทรงบัญชางานในฐานเป็นอธิบดีกรมฝีน ทรงสนุกกับงานมาก ทรงปฏิรูประบบราชการต่าง ๆ ให้รัดกุม เข้าร่องเข้ารอยจนเป็นที่เรียบร้อย อย่างพอพระทัย ใช่แต่เท่านั้น ยังทรงชักชวนข้าราชการให้เล่นกีฬา เล่นดนตรี มีวงต่าง ๆ เกิดขึ้นมาก องค์ท่านเองก็ทรงนำฟุตบอลทีมชาติ ซึ่งเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ขับเคี่ยวกับทีมชาวต่างประเทศ หม่อมศรีพรหมาเล่าว่า ต่อมาท่านชายทรง "*ทำราชการเวลานั้นก็เบื่อหน่าย เพราะว่าอะไรท่านก็เสร็จหมดแล้ว กษาปณ์ก็ทำแล้ว ท่านไปดูงานที่ชวา ก็มาดัดแปลงเรื่องฝีนให้เป็นสมัยใหม่หยอดด้วยเครื่องจักร ทีแรกเขาห่อกัน เหมือนยังกับฝีนสูบธรรมดานี้ ทำเป็นเครื่อง ท่านก็ทำเสร็จ กษาปณ์ก็เสร็จ แล้วท่านก็ไม่มีงานแปลกที่จะทำ นอกจากนั่งออฟพีศไปวัน ๆ ท่านไม่ชอบ*" เมื่อหมดงานที่ท้าทายท่านในทางราชการแล้ว จึงทรงหันเหกับชายาว่า คนรุ่นท่าน พอมีวิชาความรู้ ก็รับราชการกัน

ถ้าสามารถ ซื่อสัตย์และขยันหมั่นเพียร ก็ย่อมเอาดีในทางราชการได้ ไต่เต้าตามตำแหน่งหน้าที่สูงส่งขึ้นไปเป็นลำดับ การรับราชการย่อมถือได้ว่าเป็นอาชีพอันสุจริต ที่พอมีกินมีใช้ แม้จะไม่ช่วยให้ร่ำรวย ในทางทรัพย์ศฤงคาร แต่ก็ไม่ขัดสน และเป็นที่นับหน้าถือตาของมหาชน แต่ทั้งสองท่านเห็นพ้องต้องกันว่า ต่อไป ระบบราชการจะอืมตัว คนรุ่นลูกหลานท่าน จะหาทางเข้ารับราชการได้ยากยิ่งขึ้นทุกที เพราะต้องแข่งดีกัน และถ้าขยายวงงานราชการให้กว้างขวางมากขึ้น ก็จะได้คนที่มีคุณภาพด้อยลง ระบบราชการควรเป็นตัวเอื้ออำนวยสุข บำบัดทุกข์ เพื่อประโยชน์ของประเทศชาติ อันได้แก่ทวยราษฎร์ส่วนใหญ่ ท่านเห็นพ้องต้องกันว่าที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน จนมีระบบราชการขึ้นมาเช่นนี้ เหมาะแก่กาลสมัยที่จะต้องต่อสู้กับการล่าอาณานิคมของมหาอำนาจฝ่ายตะวันตก คนดีมีฝีมือและวิชาความรู้ ที่เป็นหัวกะทิ ที่มีความเสียสละ และความกล้าหาญทางจริยธรรม ควรมารับราชการ เพื่อรับใช้พระราชา นำรัฐนาวาฝ่าคลื่นลมไปให้ตลอดรอดฝั่ง แต่ในระยะยาวแล้ว คำตอบของประเทศชาติบ้านเมืองไม่ได้อยู่ที่ขุนนางข้าราชการ ซึ่งควรเป็นเพียงตัวจักรกลอันหนึ่งสำหรับรับใช้รัฐและราษฎร์เท่านั้น เราควรมีคนดีที่ซื่อสัตย์และสามารถรับราชการอยู่ด้วย แต่คนดี ที่สามารถส่วนใหญ่ ควรอยู่นอกระบบราชการ คอยคานอำนาจของราชการไว้ หาไม่ข้าราชการจะเหลิง จะถือว่าตัวมีความรู้ มีอำนาจ แต่ฝ่ายเดียว

ทั้งท่านสิทธิพรและหม่อมศรีพรหมาเห็นพ้องต้องกันว่าอนาคตของชาติบ้านเมืองอยู่ที่การกสิกรรม เพราะคนไทยเป็นชาวไร่ชาวนามาแต่ดึกดำบรรพ์ และการทำไร่ไถนาสามารถหาผลผลิตจากแผ่นดินมาเลี้ยงชีวิตให้ดำรงคงอยู่ได้ ถึงชาวจีนจะอพยพเข้ามาแย่งอาชีพคนไทยในทางการค้าพานิชยกรรม ตลอดจนการอุตสาหกรรม แม้จนการช่างฝีมือ แต่ก็ไม่สามารถสู้คนไทยได้ในการกสิกรรม แต่แล้วในระยะหลัง ๆ มานี้ ระบบสังคมและค่านิยมของบ้านเมืองไม่ได้เอื้ออำนวยต่อกิจการด้านกสิกรรมเอาเลย ทั้ง ๆ ที่รายได้ส่วนใหญ่ของประเทศก็ยังมาจากการผลิตข้าวขาย เรามัวไปเน้นกันแต่วิชาหนังสือ ให้คนหันไปนิยมการรับราชการกับการเป็นเสมียนกัน จนชาวไร่ชาวนากลายเป็นคนล้าหลัง กลายเป็นคนไม่รู้หนังสือ เป็นที่ดูถูกดูแคลน ถ้าเป็นเช่นนี้ต่อไปเรื่อย ๆ ประเทศชาติจะล้าหลัง จะอดอยาก ยากไร้ เพราะถ้าคนที่ผลิตทรัพยากรส่วนใหญ่ของบ้านเมือง โง่เขลา ก็ย่อมจะถูกเอารัดเอาเปรียบลูกหลานของเขา ถ้าฉลาดก็ย่อมทิ้งบ้านเรือน ไร่นา ไปหากินโดยอาชีพอื่นต่อไป การทำไร่ไถนาก็จะเสื่อมโทรม หรืออาจถูกชนชาติอื่นแย่งอาชีพไปอีกก็ได้ อนึ่ง เวลานั้นวิชาการสมัยใหม่ในทางเกษตรเริ่มปรากฏขึ้นแล้วในนานาประเทศ แต่คนไทยยังไม่ตื่นตัวกัน ทั้งสองท่านเห็นว่า ถ้าชนชั้นสูงหันมาสนใจปัญหาการกสิกรรม ทำให้เห็นเป็นตัวอย่างขึ้นในด้านนี้ ก็อาจชี้แนวทาง ให้ชนชั้นกลางหันมายึดอาชีพเป็นกสิกรกันมากขึ้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์แก่มหาชนและแก่บ้านเมืองในวงกว้างด้วย กล่าวคือคนนั้น ๆ จะได้มีอาชีพชนิดพึ่งตัวเอง โดยไม่ต้องคิดพึ่งราชการ หรือไปพึ่งนายห้างชาว

ต่างประเทศ ด้วยการเป็นเสมียนพนักงานหรือลูกจ้างเขาเท่านั้น และถ้าชนชั้นกลางหันมาหาการกสิกรรมมากขึ้น ก็จะยกระดับชาวไร่ชาวนาให้สูงส่งขึ้น ยิ่งมีการนำวิชาอันทันสมัยต่าง ๆ มาใช้ในการเกษตร ก็จะช่วยให้สถานะทางเศรษฐกิจของกสิกรดีขึ้น ชาวไร่ชาวนาที่เป็นชนชั้นต่ำอยู่โดยมาก ก็จะได้ขยับตัวขึ้นเป็นชนชั้นกลาง ลืมตาอ้าปากได้ เฉลียวฉลาดขึ้น ไม่ต้องถูกดูแคลน หรือถูกเอารัดเอาเปรียบ และลูกหลานก็ไม่ต้องทิ้งถิ่นที่ภูมิลำเนาของตนเองไป พูดให้ใกล้ตัวเข้ามา โอรสของท่านเองก็ไม่ต้องไปคิดพึ่งราชการ หากต้องการอาชีพอิสระ ก็มีไร่นา หาเลี้ยงชีวิตได้พอเพียง นอกไปจากนี้แล้ว ยังทรงปรารภไว้ใน*กสิกร* ปีที่ ๑ เล่ม ๑ ด้วยว่า "*มีตัวอย่างอยู่แล้วที่ข้าราชการตำแหน่งปาน ๆ กลางอยู่ในตำแหน่งเดิมนับด้วยจำนวนหลาย ๆ ปี ด้วยเหตุขาดความสามารถที่จะขึ้นสูงไปอีก ได้อยู่เรื่อย ๆ ไป โดยมิได้มีความมุ่งหมายว่าจะดำเนินงานไปอย่างไร บางคนถึงกับไม่ยอมออก แม้แต่ถึงขีดที่จะได้เบี้ยบำนาญแล้วก็ดี ซึ่งเป็นการกระทำอันไม่ใช่ก้าวหน้า เราไม่ควรลืมว่ารัฐบาลลงทุนปีละมาก ๆ ในการส่งนักเรียนไปศึกษาวิชาประเภทต่าง ๆ ยังต่างประเทศ ถ้าข้าราชการที่กล่าวถึงนี้ออกนอกราชการ ในวัยแห่งอายุอันสมควร เขายังมีโอกาสอันดีที่จะหาที่ทำกินอื่น ๆ อีกได้ รัฐบาลจะได้มีโอกาสใช้คนรุ่นใหม่โดยเต็มภูมิ ให้สมกับที่ได้ลงทุนไปแล้วเป็นอันมาก ในการฝึกฝนเล่าเรียน*"

ความคิดที่กล่าวมานี้นับว่าเป็นของใหม่ล้ำยุค ถึง ๒ ประการคือ (๑) ที่คิดถึงอนาคตของประเทศชาติบ้านเมืองเช่นนี้ ไม่ปรากฏว่ามีใครได้คิดอย่างลึกซึ้งและจริงจัง และ (๒) ที่สามีภรรยาปรึกษากันเช่นนี้ และเห็นพ้องต้อง

กันโดยตลอดเช่นนี้ มิใช่จะเป็นไปได้ง่าย ๆ ไม่ว่าจะในสมัยนั้นหรือสมัยนี้ ลำพังท่านสิทธิพรองค์เดียว โดยปราศจากความสนับสนุนจากหม่อมศรีพรหมาแล้ว เชื่อว่ายากที่ความคิดทั้งนี้จะกลายมาเป็นการกระทำได้ เพราะใช่แต่หม่อมศรีจะเห็นด้วย และสนับสนุนเท่านั้น หากยังพร้อมที่จะออกไปดำเนินชีวิตในชนบทอันห่างไกลสังคมชั้นสูง ซึ่งทั้งสองท่านเป็นสมาชิกอยู่อีกด้วย ไหนจะไกลญาติมิตร ไหนจะไกลหมอ ไกลโรงเรียน โดยที่ท่านทั้งสองมีบุตรธิดาขึ้นแล้วด้วย ใช่แต่เท่านั้น ที่ที่จะทำไร่ทำนานั้นเล่า ก็เป็นมรดกที่เจ้าคุณและคุณหญิง มอบให้บุตรี ซึ่งอยู่ที่บางเบิด ในจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ต่อจังหวัดชุมพร ซึ่งเป็นที่ที่หม่อมศรีเล่าว่า พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าบวรเดช เจ้าพี่ของ ม.จ. สิทธิพรรับสั่งว่า "อยู่นอกฟ้าป่าหิมพาน" เพราะไปรถไฟแล้วยังต้องไปนั่งเกวียนออกไป หาไม่ก็ต้องไปเรือเดินสมุทร แล้วขอให้เขาจอดส่งให้เป็นพิเศษ

หม่อมศรีเล่าว่าเมื่อแรกเสกสมรสกับท่านสิทธิพร ได้ออกไป "ดื่มน้ำผึ้งพระจันทร์" กันที่บางเบิด "*เพราะเป็นที่ของเรา ฉันก็เห็นว่ามันงาม ก็ชอบใจ แต่เวลานั้นยังไม่ได้คิด ทีนี้พูดกันไปพูดกันมา ปรารภกันอย่างนี้นะว่าเด็กต่อไปนี้ ชั้นลูกหลานเรา จะไม่มีหน้าที่ดีเท่าพ่อ เพราะว่าการแข่งขันก็จะมาก แล้วพวกที่เหลือจะไปทำอะไรกัน นี่ก็นึกถึงลูกก่อนละ จริงไหม ลูกที่จะโตต่อไป เด็กมันยังเล็ก ๆ อยู่ แล้วท่านก็ชอบเลี้ยงไก่ เมื่อออกมาแต่งงาน ก็มีไก่เล็กฮอร์น แต่ว่าเลี้ยงกรง ท่านชอบไก่อยู่แล้ว ก็บอกว่ามีหนทางเดียว ที่จะทำกันได้มาก ๆ ก็คือการกสิกรรม ไม่มีใครแย่ง ฉันบอกว่าฉันก็ชอบ เพราะว่า*

ชีวิตบ้านนอกสะบาย เมืองฉันก็เป็นป่าดง ฉันไม่รังเกียจที่จะไปอยู่ป่าอยู่ดง เมื่อเราตัดสินใจอย่างนั้นแล้ว ท่านก็เริ่มหาหนังสืออ่าน หนังสือต่าง ๆ เรื่องไก่ก่อน เพื่อน ถัดไปก็เรื่องหมู ถัดไปก็เรื่องไร่นา" สมัยเป็นอธิบดีกรมฝีนอยู่นั้น ทรงเลี้ยงไก่ให้ไข่ โดยไม่ต้องผสมพันธุ์กับตัวผู้ ซึ่งเป็นวิธีการที่ใหม่มาก สำหรับเมืองไทย เวลานั้นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรศิริวัฒน์ ทรงพระประชวร แพทย์ประจำพระองค์ถวายความเห็นว่าควรเสวยไข่ไก่ ไม่โปรดให้หาไข่มาให้เสวยเป็นการเฉพาะ เพราะเป็นปาณาติบาต เมื่อทรงทราบว่าไข่ของท่านสิทธิพรไม่อาจเป็นตัว ที่จะมีชีวิตได้ ข้าในกรมของพระองค์ท่านจึงมารับไข่ที่กรมฝีนไปทำถวายให้เสวยเป็นประจำ ก็เลยหายพระประชวร

เมื่อตัดสินใจกันเด็ดขาดเช่นนั้นแล้ว ก็กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ เวลานั้นพระชนม์เพียง ๓๗ เรียกได้ว่าเป็นอธิบดีที่หนุ่มที่สุด บังคับบัญชากรมที่หารายได้ให้แผ่นดินได้มากที่สุด ฉะนั้นไม่ต้องสงสัยว่าจะได้รับการคัดค้านเพียงใด ยิ่งเจ้านาย นักเรียนนอก มากลายสภาพไปเป็นชาวไร่ชาวนา ที่ออกไปอยู่ "นอกพ้าบ่าหิมพาน" ด้วยแล้วต้องนับว่าเป็นสิ่งซึ่งแปลกประหลาดเป็นอย่างยิ่ง เรื่องนี้มีพระนิพนธ์ขององค์ท่านปรากฏอยู่ใน "คำปราศรัยจากฟามบางเบิศ" ที่ลงพิมพ์ใน *กสิกร* เมื่อกรมกสิกรรมตั้งมาครบ ๓๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๕๐๖ ว่า *"เริ่มต้นในปี ๒๔๖๓ บังเอิญมีข้าราชการชั้นอธิบดีกรมใหญ่กรมหนึ่งสมัครโดยลำพังที่จะสละตำแหน่งสูง โดยกราบบังคมทูลลาออกจากราชการ เพื่อจะได้ประกอบการกสิกรรมตามแบบสมัยใหม่ ซึ่งในสมัยนั้นผู้คนโดยมากเห็นว่าเป็นการกระทำของคนที่ไม่บ้า*

ก็บอ คนที่ไม่บ้าก็บอนั้นคือข้าพเจ้าเอง ทั้งนี้เพราะข้าพเจ้าบังเอิญได้ภรรยาที่เป็นลูกเจ้าของที่ดินชายทะเลแห่งหนึ่ง ที่ได้เริ่มปลูกมะพร้าวไว้ตามชายหาด เป็นที่ถูกใจ น่าอยู่อย่างยิ่ง และบังเอิญภรรยาก็เห็นพ้องด้วย ซึ่งเป็นที่แปลกใจของเพื่อนฝูงไม่น้อย เพราะการที่ทิ้งกรุงเทพ ฯ ซึ่งถือกันเสมือนแดนสวรรค์ หอบลูกเล็กสองคนไปอยู่ที่ที่ห่างไกลมดหมอ ดูเสมือนเป็นการกระทำของคนที่ไม่บ้าก็บอเหมือนสามีนั่นเอง" ที่ร้ายยิ่งกว่านั้นก็คือทรงเลี้ยงไก่ เลี้ยงหมูเอง ความข้อนี้สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าถึงกับรับสั่งทัก กรมพระนเรศวรฤทธิ์ พระบิดาท่านกับเจ้าจอมมารดากลิ่น รัชกาลที่ ๔ คุณย่าท่าน พากันปรารภกับท่านว่าสุกรนั้น ควรปล่อยไว้ให้เป็นอาชีพของคนจีน เจ้านายไม่ควรไปเกี่ยวข้องด้วย ความข้อนี้ทำให้ต้องนึกถึงสมัยเมื่อในกรมทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล มีหน้าที่ต้องกำจัดความโสโครกในราชธานี อันมีเหตุมาแต่หมูวัด ซึ่งคนเอาไปปล่อยไว้ วิ่งเพ่นพ่าน ทำความสกปรกให้ละแวกบ้านและลานวัด จะส่งพนักงานไปจับ พระก็ไม่ยอม ท่านทูลฟ้องสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ทรงเข้าข้างพระว่าพระทำถูกแล้ว เพราะคนเอาหมูมาปล่อย ก็จะให้พึ่งใบบุญพระ พระคุ้มครองชีวิตหมูไว้ถูกต้องแล้ว ในที่สุดในกรมต้องใช้วิธีจ้างญวนคริสตังจากสามเสน ไปขโมยหมูวัด เอามาจัดการเสียให้เรียบร้อย เพราะคนไทยถือพุทธ ไม่มีใครกล้าไปทำการค้านนี้ เพราะผิดศีลถึง ๒ ข้อ ในเรื่องเลี้ยงสุกรที่บางเบิด ท่านเกรงใจผู้ใหญ่ของท่านก็เลยเพลามือลง แต่ก็ไม่ยอมเลิกเสียเลยทีเดียว ด้วยทั้งสองท่านเห็นว่า เพื่อการอยู่รอดของชีวิต มนุษย์จำต้องลงมือลงไม้เองในบางประการ และยอมทำผิดในส่วนน้อย เพื่อประโยชน์สุขของชีวิต

มนุษย์ในส่วนใหญ่ แม้ในชั้นหลังนี้แล้ว เมื่อทั้งสองท่านชวนคนรุ่นใหม่ให้เลี้ยงหมู เขาสั่นศีรษะ ไม่ยอมรับทำ ท่านยังถามว่า "กลัวบาปหรือ" ถ้าจะถือว่านี่เป็นบาป ก็ดูจะเป็นสิ่งเดียวที่สองท่านนี้ต้องอาบัติ แต่นอกไปจากนี้แล้ว จะหาทางติโทษท่านแต่อย่างหนึ่งอย่างใดมิได้เลย แม้การล่วงสิกขาบทข้อที่ ๑ นี้ ท่านก็ทำโดยมุ่งประโยชน์ส่วนใหญ่ยิ่งกว่าอะไรอื่น

เมื่อแรกออกไปที่บางเบิด หม่อมศรีเล่าว่า "*เราต้องหาที่อยู่ คือบนดอน นั่นเป็นที่ว่างเปล่า มีต้นไม้ใหญ่ ๆ โต ๆ ตั้งอ้อมสองอ้อม ที่จะสร้างบ้านอยู่ให้เหมาะสม เป็นที่ทึบ เราต้องก่น ต้องสร้างก่อน แต่ว่ามีบ้านคุณแม่ไปปลูกไว้ เราก็ไปพักบ้านชายทะเล เรียกว่าบ้านชายทะเล เดินสัก ๕ นาที ก็ถึงดอน และขึ้นไปหน่อย ที่ที่เราสร้างบ้านน่ะมันสูง ท่านเคยบอกว่าตั้งแต่พื้นทะเลจนถึงที่ดอนนั่นราว ๑๕๐ เมตร ก็เดินน่องเมื่อยแหละกว่าจะไปถึงได้ ในระหว่างนั้นมันก็กินเวลา ถอนตอก็ไม่ใช่ง่าย ๆ ต้นไม้ใหญ่ ๆ ตั้งอ้อม สองอ้อม ก็กินเวลานานเหมือนกัน....ต้องจ้างพวกขะมุ แล้วก็พวกอีสาน มีไปทำงาน ๔ คน แล้วก็เกี่ยวกับพระญาติหน่อย ๆ คนรุ่นหนุ่มนะ แม่ของเขาเคยอยู่กับหม่อมแม่ฉัน เด็กคนนี้ก็มีความรู้พอใช้ อ่านออกเขียนได้ คิดเลขได้ และเป็นหัวหน้างาน เขาไปอยู่กับเมียเขา ปลูกกระท่อมอยู่ชายทะเล เราก็ไป ๆ มา ๆ ปี ๖๓ นี่แหละ สร้างบ้านเสร็จ ลูกผู้หญิงคนนี้ (ม.ร.ว. เพ็ญศรี ประดิษฐ์พงศ์) ได้ ๒ เดือน เราก็ลาราชการนานหน่อย ลามา ๓ เดือน บ้านเสร็จก็กลับไป ทีนี้แน่นอนเลยว่าจะอพยพแน่ ก็เข้าไปอีก ๕ เดือน ลูกผู้หญิงได้ ๘ เดือน ก็ออกจากราชการ*"

ครั้นอพยพครอบครัวไปอยู่ที่บางเบิด ก็ "*เริ่มสวนครัวก่อนอื่น พริก มะเขือ หัวผักกาดขาว มะเขือขาว ผักกาด แตงกวา อย่างชาวบ้านแกปลูกที่สักนิดหน่อย ๒๐ เมตร คูณ ๒๐ เมตร เล็กนิดเดียวนะ ก็พอได้ปลูกรับทานไป แล้วในระหว่างนั้นก็ต้องขุดตอ ซึ่งกินเวลานาน ต้องรั้งต้องดึง ช่วยฉุดตอ ต้องระเบิดเอามั่งอะไรมั่ง ทำอยู่นาน และในระหว่างนั้นก็ไปหาที่นอกที่ของเรา เพื่อจับจอง ก็เป็นที่โล่ง เป็นหญ้า เป็นทุ่งหญ้า เป็นที่ว่าง ที่ราษฎรเลี้ยงวัวเลี้ยงควาย เราก็ไปกั้นลวดหนามเข้า ปลูกกระต๊อบ ก็เอาแตงโม ที่เรียกว่าแตงโมบางเบิด ชื่อว่า* Tom Watson *ปลูกเป็นชนิดแรก ลองปลูกประมาณ ๒๐ หลุม แล้วให้ยายแก่ คนเก่าแก่ของคุณแม่คนหนึ่ง แกเผ้าดูแลรดน้ำรดท่า เราขนน้ำไปให้แกรด เพราะมันบนดอน ไม่มีน้ำ แล้วก็อาศัยฝนด้วย ที่บ้านก็สูบน้ำขึ้นมาใส่ถัง ๔๐๐ แกลลอน แล้วก็ถ่ายใส่ปี๊บน้ำมันเบนซิน เอาขึ้นไปสักเที่ยว ๒ เที่ยว มันไม่ไกลเท่าไร แล้วฝนก็ตกลงมาช่วยบ้าง แตงก็โต ลูกโตเร็ว เราก็เผลอ ๆ ก็มันคลุมอยู่ ไม่มีใครรู้ว่าเป็นแตงโม ใบก็เขียว ลูกก็เขียว พอไปเปิดดู โอ้โฮ ลูกโตตั้งแค่นี้* (ทำมือกว้างเท่าตัวท่าน) *ยาวตั้งแค่นี้* (ทำมือสุดแขนสองข้าง) *ตกใจกันใหญ่ พันธุ์มันใหญ่ ดินเห็นจะเรียกว่าดินจืดที่สุด แต่ว่าใส่ปุ๋ย บนนั้นมันเป็นเนิน ที่นี้น้ำมันชะอยู่ด้วย ดินมันเป็นดินทราย ท่านก็ปรับปรุง ก็ทดลองปลูกนี่ ที่นี้มันก็โต ได้ ๒ ชนิด* Tom Watson *อันหนึ่ง แล้วก็* Klondike *อันหนึ่ง* Klondike *นั่นลูกไม่โต สั้นล่ำ คือหัวท้ายเสมอกัน ล่ำ ๆ ยาวประมาณสักแค่นี้* (ทำมือไม่ยาวนัก) *โตสักแค่นี้ แต่* Tom Watson *มันแค่นี้* (ทำมือยาวกว่า) *มันก้นใหญ่ แล้วก็ตอนขั้วมันเรียวหน่อยนะ แต่บางลูกมันก็ล่ำ*"

ที่เรียกกันว่าแตงโมบางเบิดมือนุสนธิมาแต่นี้เอง เราต้องไม่ลืมว่าแตงโมแต่ก่อนนี้มีผลเล็ก เม็ดมาก ไม่หวานดังเช่นที่เรารู้จักกันในบัดนี้ ซึ่งมีความเป็นมาแต่ไร่บางเบิดนี้เอง การทำงานที่นั่น ท่านใช้คนงานเพียง ๔ คน ทำ ๔๐ ไร่ เพราะท่านใช้เครื่องทุ่นแรงช่วย ใช้สัตว์แทนคน ใช้เครื่องแทนสัตว์ ถ้าจำเป็น สมัยก่อน ทำไร่ ใช้แรงคนทั้งนั้น แม้ทำนาก็ใช้สัตว์ จำเพาะเวลาไถนา กับตอนนวดข้าวเป็นพื้น ที่บางเบิดใช้เครื่องทุบเปลือกถั่วและทำน้ำมันถั่วเองเลยทีเดียว ท่านเล่าว่า "*จริง ๆ เราก็เขียนลงหนังสือพิมพ์ มันเป็นสถานีทดลองก็ว่าได้ ไม่ได้คิดถึงว่าเราจะทำให้ได้กำไร ขาดทุนก็ทำ คือแปลงหนึ่งทดลองไม่สำเร็จ ขาดทุน ฉันก็ทำ ให้รู้ไปว่ามันขาดทุนเพราะอะไร นั้นนับว่าเรียกว่าสถานีทดลองก็ได้นะ*"

คำของท่านในข้อนี้นับว่าสำคัญมาก เพราะท่านออกไปเป็นชาวไร่ชาวนา อยู่อย่างสามัญชนจริง ๆ และไม่ได้หวังความร่ำรวย หากหวังทดลองการเกษตร แล้วแพร่ขยายความรู้อันเกิดจากผลแห่งการทดลองดังกล่าวออกสู่มหาชน ที่ฟามของท่าน ก็ดำเนินงานอย่างทันสมัยยิ่ง มีทั้งระบบบัญชี ระบบบริหารธุรกิจ เก็บสถิติ และทำวิจัย ตลอดจนแสวงหาตลาดใหม่ ๆ ออกไปถึงมลายูด้วย และทั้งสองท่านได้ชวนกันออกหนังสือ*กสิกร* โดยมี ม.จ. สิทธิพร กฤดากร เป็นบรรณาธิการ สำนักงานอยู่ที่ฟามบางเบิด สถานีห้วยสัก รถไฟสายใต้ ทั้งนี้โดยมีพระช่วงเกษตรศิลปาการและเพื่อนอาจารย์จากโรงเรียนกสิกรรมบางสะพาน เป็นผู้ร่วมมืออย่างใกล้ชิด หนังสือฉบับที่ ๑ ปีที่ ๑ ออกเมื่อเมษายน ๒๕๗๐ ปรากฏว่ามีนักวิชาการด้านเกษตร

เขียนบทความมาร่วมด้วยมาก หม่อมศรีก็มีคอลัมน์ประจำในนิตยสารรายเดือนฉบับนี้ด้วย ท่านมักเขียนแนะนำเรื่องการถนอมอาหาร ยังบทความเรื่อง "ชีวิตและหน้าที่ของสตรีที่ฟ่ามสมัยใหม่" ก็เป็นบทความที่น่าอ่านมาก แม้ในบัดนี้ ดังได้นำมาตีพิมพ์ไว้ในหนังสือเล่มนี้ด้วยแล้ว ท่านสิทธิพรทรงเห็นความสำคัญของบทความชุดนี้มาก ดังทรงรำพึงถึงเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ ว่า "*ตั้งแต่แรกออก* **กสิกร** *ภรรยาของข้าพเจ้าได้เขียนบทความเรื่องการเก็บรักษาอาหารซึ่งเป็นการทำจริง ๆ ได้เป็นประโยชน์กับบางท่าน และรับความนิยมไม่น้อย เพราะเมื่อรวบรวมพิมพ์เป็นเล่มก็ขายได้หมด บัดนี้ทราบว่าในมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ก็ได้มีแผนกเคหศาสตร์มาหลายปีแล้ว แต่ยังไม่เห็นบทความเกี่ยวกับเรื่องนี้ใน* **กสิกร** *เลย เพราะเหตุใดท่านสุภาพสตรีที่เป็นนักเคหศาสตร์จะไม่ไขความรู้ให้เพื่อนสตรีทราบบ้างทีเดียวหรือ หวังใจว่าบรรณาธิการจะรับคำถามนี้ไปพิจารณาด้วย เพราะสตรีหรือแม่บ้านของกสิกรเป็นคนสำคัญที่สุด กสิกรผู้เป็นสามีที่กลับมาจากไร่ภายหลังการงานย่อมเหนื่อย หิวโหย เป็นธรรมดา และถ้าแม่บ้านที่เป็นภรรยาได้ปรับปรุงอาหารที่ถูกใจและทำให้อิ่มหนำสำราญ ย่อมจะทำให้มีความสุขทั้งทางใจและร่างกาย มีกำลังวังชาที่จะทำงานอย่างขะมักเขม้นในวันต่อไป แต่ถ้าตรงกันข้าม เมื่อกลับจากการงานที่เหน็ดเหนื่อย มาพบอาหารที่จืดจาง ข้าวดิบหรือแฉะ ขาดความเอร็ดอร่อย ความสุขสำราญย่อมมีไม่ได้ กระทบกระเทือนกำลังวังชาในการทำงานต่อไป การปรับปรุงอาหารเป็นการสำคัญที่กำลังได้รับความสนใจ เพราะกล่าวกันว่าอาหารของเราไม่ได้ส่วนสัดที่ถูกต้อง ฉะนั้นบทความที่เกี่ยวกับเรื่องนี้ น่าจะได้รับความสนใจจากผู้อ่านทั้งหญิงชาย*"

ในระยะแรกเริ่มนั้น ได้มีผู้ไปเยี่ยมฟามบางเบิด และได้เขียนเล่าให้เห็นสภาพในเวลานั้นไว้อย่างน่าสนใจว่า

"ข้าพเจ้าได้มีโอกาสไปเที่ยวงานมณฑลบูรพ์ใต้เมื่อเดือนก่อน และได้ไปดูฟามของหม่อมเจ้าสิทธิพร และฟามของเจ้าคุณนิพัทธกุลพงษ์ ทางทิศเหนือ แต่เพิ่งกำลังหักร้างและลงมือปลูกเคหสถาน ตัวเจ้าของยังไม่ได้มาอยู่ ท่านเจ้าของฟาร์มทั้งสองได้กรุณาพาข้าพเจ้าไปเที่ยวตลอดทุกแปลง ฟามของหม่อมเจ้าสิทธิพร ข้าพเจ้ามีโอกาสได้ตรวจโดยละเอียด ฟามนี้มีไก่ชนิดเล็กฮอร์นขาวพันธุ์แท้ประมาณ ๑,๐๐๐ ตัว สุกรชนิดยอร์กเชียร์พันธุ์แท้เหมือนกัน ข้าวโพดพันธุ์ฝรั่งส่งมาจากเมืองฝรั่ง ฝักของบางต้นที่งามเต็มที่ ใหญ่กว่าข้าวโพดชนิดเดียวกันกับที่ข้าพเจ้าเห็นในเกาะฟิลิปปินส์ ถั่วลิสงกำลังเกี่ยวเก็บ เป็นถั่วชนิดฝักป้อม ใช้ปลูกด้วยเครื่องจักร และเข้าเครื่องสำหรับกระเทาะเปลือกได้สะดวกดี ท่านเจ้าของใช้เมล็ดเลี้ยงสัตว์และตัดต้นลงดินเป็นปุ๋ยสด Green Manure เพื่อบำรุงดินให้อุดมพืชอื่น ๆ ต่อไป เครื่องมือแทบทุกอย่างทำมาแต่เมืองฝรั่ง ดูเหมาะแก่พื้นที่ คนงานเป็นพวกชาวบ้านบ่าแถบนั้นเองทั้งสิ้น แต่เขาใช้เครื่องมือเหล่านี้ได้คล่องแคล่วน่าชมมาก ในระหว่างเขตของฟามนี้กับฟามของเจ้าคุณนิพัทธกุลพงษ์ มีห้วยน้ำไหลผ่านไปลงทะเล น้ำในห้วยนี้ใสสะอาด จืดสนิท ใช้บริโภคได้อย่างน้ำฝน ท่านเจ้าของฟามใช้สูบ ๆ น้ำขึ้นไปถึงห้องชั้นบน และตามในบริเวณฟามทั่วไป ทางยาวหลายเส้น สูบที่ใช้ไม่ต้องมีคนเฝ้า เพราะใช้กำลังน้ำสูบขึ้นได้ในตัวเอง ระเบียบและแบบแผนการงานของฟามนี้ สังเกตได้ว่าได้กระทำด้วยความระมัดระวัง ละเอียดรอบคอบ เฉียบขาด และสม่ำ

เสมอ เป็นอย่างดี ปีนี้นับว่าฝนค่อนข้างน้อย แต่ที่ฟ่ามบางเบิดมีฝนตก ประปรายไม่ใคร่ขาด อากาศเย็นสบายตลอดวัน ตามสองข้างทางรถไฟที่ได้ผ่านมา ยังมีที่ดินรกร้างอยู่มากมาย กระทำให้ข้าพเจ้าคิดถึงโครงการเรื่อง "ทั้งบ้านและไร่นา" (Farm and House)...." จาก "ที่ดินสำหรับทำการกสิกรรม" โดยนายเริม บูรณฤกษ์ *กสิกร* เล่ม ๑ ปีที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๗๑

เรื่อง "ทั้งบ้านและไร่นา" เป็นบทความของ ม.จ. สิทธิพร ใน*กสิกร* (ปีที่ ๑เล่ม ๑ เมษายน ๒๔๗๐) ซึ่งทรงแสดงความหวังอันตั้งพระทัยจะให้เป็นความจริง อนึ่ง พระนิพนธ์ใน*กสิกร* จะได้มีอิทธิพลแก่นักการเกษตรเท่านั้นก็หามิได้ หลวงปริญญาโยควิบูลย์เล่าว่า ท่านมาตั้งโรงเรียนและมูลนิธิสัมมาชีวศิลป์ ก็เพราะมีอนุสนธิมาแต่อ่าน*กสิกร*เล่มแรกนั้นเอง (ดู*ปาจารยสาร* ฉบับที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๑๕)

ส่วนผลได้ที่ฟ่ามบางเบิด อันมีอิทธิพลต่อกสิกรรมวงกว้าง ที่ผ่านทาง*กสิกร* คือบุคคลต่าง ๆ เริ่มสนใจในการเลี้ยงสัตว์ โดยเฉพาะก็ไก่พันธุ์ดก สุกรพันธุ์เนื้อและโคนม ซึ่งแต่ก่อนนั้นมีแต่จีนเลี้ยงเป็ดเลี้ยงไก่ เลี้ยงหมูอย่างตามมีตามเกิด คนไทยนั้นสมัยก่อน ปล่อยไก่ ปล่อยหมูไว้ตามวัดเพื่อการกุศล หมูวัดไก่วัดก็ไม่มีใครรังแก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เคยทรงสั่งหมูฝรั่งมาคู่ ๑ ก็เพียงเพื่อเป็นตัวอย่าง โดยปราศจากการเลี้ยงสุกรกันอย่างจริงจัง ส่วนโคก็มีแต่แขกเลี้ยง นี้นับเป็นครั้งแรกที่มีการศึกษาทดลอง และสั่งพันธ์ปศุสัตว์เข้ามาเลี้ยงอย่างถูกหลักทางวิชาการสมัยใหม่

ไข่ไก่สมัยก่อนก็ต้องสั่งเข้ามาจากเมืองจีน แล้วภายหลังจึงสั่งมาจากยุโรป เพิ่งผลิตกันขึ้นภายในประเทศกันอย่างจริงจัง แต่ครั้งฟ่ามบางเบิดนี้

เอง (คนไทยสมัยก่อน กินไข่เป็ดกันเป็นพื้น จึงมีขนเลี้ยงเป็ดกันแพร่หลายที่ในประเทศนี้) ยังมะเขือเทศก็ปลูกเป็นล่ำเป็นสันที่บางเบิดก่อนที่อื่นใดหมด ผู้ผลิตพืชและเลี้ยงสัตว์เหล่านี้ภายหลังรวยกันมาก ดังหลวงสุวรรณวาจกกสิกิจ ผู้รับมรดกทางด้านการเลี้ยงไก่จากบางเบิดไปทำต่ออย่างเป็นล่ำสัน และนำความคิดอื่น ๆ จากท่านมาตั้งเป็นมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ขึ้น ดังมีตึกถวายในพระนามท่านตึก ๑ ด้วย ในบริเวณมหาวิทยาลัย

นอกจากนี้ก็มีการปลูกพืชดอนชนิดต่างๆที่บางเบิดโดยสั่งพันธุ์มาจากต่างประเทศ เช่น ข้าวโพดและแตงชนิดต่าง ๆ ตลอดจนพืชผลอื่น ๆ อันได้มีการทดลองค้นคว้าและปรับปรุงให้เหมาะสมกับภูมิประเทศมาก่อนแล้ว รวมถึงการสำรวจที่ดิน การให้ปุ๋ยและยาปราบศัตรูพืชด้วย แม้การใช้เครื่องทุ่นแรง ท่านก็ใช้ทุ่นกำลังคน โดยใช้กำลังสัตว์แทนเป็นประการแรก โดยใช้ช้างสำหรับไถนาในโอกาสอันควรอีกด้วย (เวลานั้นบางเบิดยังมีเสือชุมพอสมควร) ต่อจำเป็นจึงใช้เครื่องยนต์กลไกเข้าร่วมอีกชั้นหนึ่ง ที่สำคัญยิ่งกว่านี้ก็คือที่บางเบิด ได้ทดลองปลูกยาสูบเวอยิเนียร์ขึ้นก่อนที่อื่นใดในประเทศนี้ โดยที่แต่ก่อนนี้ต้องสั่งซื้อมาจากสหรัฐ มาป้อนโรงงานของบริษัทยาสูบอังกฤษอเมริกัน ปีหนึ่ง ๆ สิ้นเงินตราต่างประเทศไปเป็นจำนวนมาก พระยาอินทรมนตรีศรีจันทรกุมาร (ฟรานซิส ไยลส์) คนอังกฤษ อธิบดีกรมสรรพากร ได้ปรารภความข้อนี้ขึ้น และทูลแนะนำ ม.จ. สิทธิพรให้ทรงทดลองปลูกดู ก็ปรากฏว่าได้ผล จนบัดนี้คนที่ปลูกยาสูบเวอยิเนียร์ขายร่ำรวยกันไปตาม ๆ รวมทั้งกสิกร และนักเลี้ยงสัตว์รายอื่น ๆ ข้าวโพดก็เป็นรายได้ที่นำเงินตราต่างประเทศเข้ามาเป็นอันดับ ๓ รองจากข้าวและแร่ดีบุกโดยก่อนหน้านี้ไม่มีการปลูกข้าวโพดกันอย่างจริงจังเลย ในขณะที่ "บิดา" และ "มารดา"

ของการเกษตรแผนใหม่ดำรงชีวิตอยู่อย่างยากจนมาตลอดชีวิต แต่ก็เป็นชีวิตของนักสู้ ที่อยู่อย่างเสียสละ อย่างมักน้อย อ่อนน้อมถ่อมตน และอย่างมีความสุข สมดังพระพุทธพจน์ที่ว่า ผู้มีความสันโดษเป็นเจ้าเรือนนั้น แม้จะเป็นยาจก ก็เป็นผู้มั่งคั่งมีทรัพย์ใหญ่ ดังนี้

ในระหว่างที่ทรงอยู่นอกราชการ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าทรงตั้งคณะกรรมการสภาองคมนตรีขึ้น ได้โปรดให้ ม.จ. สิทธิพรทรงเสนอหลักการที่สำคัญบางประการต่อสภา เช่นสมาชิกควรจะเป็นข้าราชการประจำก็ได้ ข้าราชการบำนาญก็ได้ แม้จนเอกชนก็ได้ มีการศึกษาสูงต่ำไม่สำคัญ สำคัญที่มีประสบการณ์และหวังดีต่อบ้านเมือง โดยต้องมีความกล้าหาญทางจริยธรรม (Moral Courage) เป็นคุณสมบัติประจำตัว คือกล้าพูดจริง แม้จะขัดใจผู้มีอำนาจ ถ้อยคำนี้เป็นที่ถูกพระราชหฤทัยมาก และเชื่อว่าถ้านำมาใช้ในยุคสมัยนี้ ก็คงยังเหมาะแก่โอกาส ถ้าต้องการทำเพื่อส่วนรวมกันอย่างตรงไปตรงมา แต่องค์ท่านเองในระยะหลังมานี้ ไม่ทรงแลเห็นคนเช่นนี้เสียแล้วในหมู่นักการเมือง ถึงกับเคยทรงสงสัยว่านักการเมืองยังมีมโนธรรมสำนึก (conscience) กันอยู่หรือไม่ แต่ในรัชกาลที่ ๗ นั้น แม้คนดีที่สามารถจะมีน้อย แต่คนที่มีมโนธรรมสำนึกและคนที่มีความกล้าหาญทางจริยธรรมยังมีอยู่ไม่น้อย ท่านเองแม้เสด็จอยู่ไกลในต่างจังหวัด แต่ก็ทรงเป็นกรรมการอยู่ในบริษัทถึง ๓ แห่งคือ บริษัทไฟฟ้าสยาม บริษัท (อู่) บางกอกด้อก และบริษัทแม่น้ำมอเตอร์โบต ซึ่งชาวต่างประเทศเป็นผู้บริหาร หากต้องอาศัยความรู้ทางด้านวิศวกรรมจากท่าน ท่านจึงต้องทรงมีกิจเข้ามากรุงเทพฯ เป็นครั้งคราว พระเจ้าอยู่หัวก็ได้เคยเสด็จพระราชดำเนินออกไป

เยี่ยมถึงที่บางเบิด เป็นเหตุให้หม่อมศรีได้รับเสด็จอย่างใกล้ชิด เช่น ทำเครื่องเสวยถวายเป็นต้น ทั้งนี้โดยที่ถือได้ว่าหม่อมศรีเป็นข้าหลวงเดิม เคยถวายตัวมาแต่เมื่อพระองค์ท่านยังทรงพระเยาว์ คราวเจ้าศรีพรหมาแรกเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังนั้นเอง กับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ หม่อมศรีก็คุ้นเคยใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทมาช้านานยิ่งนัก ในการเสด็จฟ่ามบางเบิดคราวนั้น ได้ทรงฉายเป็นภาพยนตร์ไว้ด้วย ยังรักษาฟิล์มไว้ที่สยามสมาคมจนบัดนี้ ยังบริษัทเมโทรโกวินเมเยอร์ ก็เคยมาถ่ายทำภาพยนตร์ที่บางเบิดคราวหนึ่งด้วย

ชีวิตที่ฟ่ามบางเบิด เป็นชีวิตอันประเสริฐ เป็นที่พอใจของหม่อมศรี ดังจะเห็นได้จากบทความที่ท่านเขียนลง *กสิกร* แต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ แต่ *กสิกร* ขายไม่ดี ผู้ทำต้องชักเนื้อ ความทราบถึงฝ่าละอองธุลีพระบาท พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ทรงพระมหากรุณา พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์หนังสือพิมพ์นี้ปีละ ๑๐๐๐ ชุด เพื่อจัดส่ง*กสิกร* ไปยังโรงเรียนต่าง ๆ นับเป็นการช่วยทุนและช่วยขยายให้นิตยสารนี้แพร่หลายออกไปในวงกว้างอีกด้วย ทั้งรัฐบาลในเวลานั้นกำลังหันแนวการศึกษา โน้มมาทางการกสิกรรมยิ่งขึ้นทุกที่ด้วย นอกไปจากนี้แล้ว ม.จ. สิทธิพรยังทรงมีความเห็นว่ารัฐบาลควรมีนโยบายสนับสนุนการกสิกรรมชนิดอื่น ๆ โดยเฉพาะก็พืชบนที่ดอน มัวแต่คิดจะพึ่งข้าวอย่างเดียว หาควรไม่ ท่านได้เขียนข้อคิดทั้งนี้ลง*กสิกร* และทำความเห็นถวาย พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระราชทานไปยังสมเด็จเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต อภิรัฐมนตรีและเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งพอพระหฤทัยในข้อเสนอดังกล่าว

ประกอบกับปีนั้น ราคาข้าวตกต่ำ ชาวไร่ชาวนาเดือดร้อน จึงโปรดให้ ม.จ. สิทธิพรเสด็จกลับเข้ารับราชการ เดิมจะโปรดให้เป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตร หากทรงต่อรอง ขอให้ไม่ต้องทรงบริหารงานกระทรวง ทรงขอเป็นเพียงอธิบดีกรมตรวจกสิกรรม (ต่อมาเป็นกรมเกษตรแล้วเปลี่ยนชื่อเป็นกรมกสิกรรม) ซึ่งจะทรงทำหน้าที่ทดลองการเกษตรแผนใหม่ขึ้นตามที่ต่าง ๆ ให้มีการทำไร่นาสวนผสมขึ้นประกอบกับการเลี้ยงสัตว์ ดังที่บางเบิดคือ เบิดสถานีทดลองขึ้นที่แม่โจ้ ที่เนินสูงและที่ควนเนียง ระหว่างที่ทรงปฏิบัติราชการอยู่นี้ มีผู้ช่วยบรรณาธิการ*กสิกร* ๓ นาย รับตำแหน่งเป็นหัวหน้าหน่วยสถานีทดลองและอาจารย์โรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมประจำภาคใต้ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือ คือ หลวงสุวรรณวาจกกสิกิจ หลวงอิงคกสิการและพระช่วงเกษตรศิลปาการ หนังสือพิมพ์*กสิกร* ก็เลยทรงโอนมาให้เป็นของทางราชการแต่นั้นมา น่าเสียดายที่ทรงกลับเข้ามาเป็นอธิบดีเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ครั้นถึงวันที่ ๒๔ มิถุนายน ก็เกิดเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน พอวันที่ ๑๕ มีนาคม ก็ทรงต้องออกจากราชการ หาไม่การเกษตรแผนใหม่จะก้าวหน้าไปเพียงใดก็สุดที่จะอนุมานได้ แม้กระนั้นในช่วงสั้น ๆ นั้นเอง กรมตรวจกสิกรรมก็สามารถส่งข้าวเข้าประกวดได้รางวัลชนะเลิศเป็นที่ ๑ ในโลก และยาสูบเวอยิเนียร์ ที่โอนจากฟามบางเบิดมาให้รัฐจัดการ ก็ได้รับการรับรองเป็นที่เชื่อถือของตลาดโลกอีกด้วย ในช่วงดังกล่าว หม่อมศรีย่อมต้องตามท่านชายกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ พร้อมด้วยครอบครัว เพราะสามีภรรยาคู่นี้ ท่านแยก

จากกันไม่ได้ ไปไหนก็ต้องไปด้วยกัน ทำอะไรก็ต้องร่วมกัน แต่ท่านก็ยังดูแลฟามบางเบิดของท่านตามโอกาส โดยมีคนประจำอยู่ที่นั่นด้วย

เมื่อการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่คณะราษฎร์สัญญาว่าจะหยิบยื่นให้ประชาราษฎร ด้วยการชิงสุกก่อนห่าม มาแต่พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ มีทีท่าว่าจะเป็นเผด็จการยิ่งขึ้นทุกทีแล้วนั้น พระองค์เจ้าบวรเดช จึงทรงคิดการนำทหารหัวเมืองมาบังคับให้รัฐบาลลาออก ให้มีการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอย่างแท้จริง ในการนี้ ม.จ. สิทธิพรได้ร่วม "เป็นกบฏ" ด้วย โดยเป็นทำนองเสนาธิการฝ่ายพลเรือน เคลื่อนขบวนมากับเจ้าพี่ของท่านแต่โคราช สั่งสอนอบรมประชาธิปไตยให้แก่ราษฎร ตามระยะทางเรื่อยมา ดูก็ไม่ต่างไปจากที่นิสิตนักศึกษาพยายามกระทำกันเมื่อหลัง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เท่าไรนัก

เรื่องนี้หม่อมศรีเล่าว่า *"เมื่อพระองค์เจ้าบวรเดชมาทรงชวนท่านให้ร่วมงานด้วยนั้น ท่านทรงปรึกษาฉัน ฉันทูลท่านว่า ถ้าท่านจะทำอะไรให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองแล้ว แม้จะเสี่ยงเพียงไร ฉันก็เห็นด้วยและสนับสนุนท่านเต็มที่"* ผลจากการนี้ก็คือพระองค์เจ้าบวรเดชต้องเสด็จลี้ภัยการเมืองออกไปประทับอยู่ในเขตอินโดจีนของฝรั่งเศส และ ม.จ. สิทธิพรโดนตัดสินจำคุกตลอดชีวิต โดยติดอยู่ที่บางขวาง เกาะตะรุเตา และเกาะเต่า รวมทั้งสิ้น ๑๑ ปี จึงได้พระราชทานนิรโทษกรรมออกมา

ในระหว่างที่ท่านสิทธิพรทรงถูกคุมขังอยู่นั้น หม่อมศรีมีจิตใจเข้มแข็งมาก ไหนจะต้องหายาและอาหารส่งไปเกาะ ไหนจะต้องเลี้ยงดูลูกเลี้ยงและบุตรธิดา ทั้งยังต้องรักษาฟามบางเบิดไว้ให้อยู่ในสภาพอีกด้วย ท่านเล่าว่า เมื่อแรก

ข่าวร้ายนั้น "*มันช้อคไปประเดี๋ยว ไม่ถึงเป็นวัน ๆ เดือน ๆ หรอก ช้อคไปสักพักหนึ่ง ทีหลังไปคิดถึงไร่ว่าจะทำอะไรกัน ไร่ใครจะเป็นคนทำ เวลานี้คนงานก็มาก ตั้งกว่า ๒๐ คน ที่ทำอยู่ แล้วเงินทองเอาที่ไหน จะต้องทิ้งฟามหรือไม่ แต่ว่าฟามทิ้งไม่ได้ ท่านสั่งไว้ ภาษาฝรั่งนะ บอกว่า* keep the farm going *มันเป็นที่รักของเราที่สุด ที่สบายของเรา แล้วเราจะทิ้งง่าย ๆ ยังไง เราก็ทิ้งไม่ได้ ทีนี้ปัญหาร้อยแปดก็ต้องตีไปจนแตก ฉันก็ไม่นิ่งนอนใจ*" ข้างท่านชายก็ "*ทำโปรแกรมไว้ให้ แปลงนั้นจะต้องปลูกนั่น แล้วเราก็ทำไปได้ เครื่องทุ่นแรงนั้นพอจะทำได้ เพราะว่าทำมาหลายปีแล้ว ฉันก็เข้าใจ รู้จักใช้ และรายงานให้ท่านทราบว่า เท่านั้น เท่านี้ ปลูกแปลงนั้นแปลงนี้ ปลูกถั่วลิสงแปลงหนึ่ง ปลูกข้าวโพดแปลง ๒ ปลูกพืชคลุมแปลง ๓ ที่ขึ้นแล้วหน้าตาเป็นอย่างไร ขึ้นดีหรือไม่ดี ขึ้นห่างหรือขึ้นถี่ ต้องรายงานละเอียด ส่วนมากเป็นเรื่องเกษตร เรื่องส่วนตัวเราก็ไม่ค่อยมีอะไร ก็รู้แล้วว่าฉันไม่ป่วยไข้ ท่านก็สบายดี*"

แม้จะบัญชางานด้านฟามบางเบิดอยู่ผู้เดียว แต่หม่อมศรีก็สามารถทดลองปลูกกล้าปลีได้สำเร็จตลอดปี ทั้งนี้ตามคำแนะนำของท่านสิทธิพร โดยที่ก่อนหน้านี้ปลูกกันแต่ที่เมืองเหนือและในฤดูหนาวเท่านั้น

ช่วงนั้นเป็นช่วงแห่งการรังเกียจเจ้า รังแกเจ้า ไม่แต่ ม.จ. สิทธิพร และขุนนางข้าราชการที่นิยมเจ้าเท่านั้นที่ถูกจับกุม แม้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนชัยนาทนเรนทร พระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงถูกคุมขังในฐานนักโทษชายรังสิต ที่ฟามบางเบิด หม่อมศรีก็ถูกฟ้อง ต้องขึ้นศาลทหาร ต้องเป็นทนายแก้ต่างด้วยตนเอง โดยเจ้า

หน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองใช้วิธีฉ้อฉล บีบคั้นด้วยประการต่าง ๆ เช่นได้รับคำแนะนำอย่างไม่เป็นทางการให้ยอมความเสีย หาไม่ก็ให้ไปติดสินบนเจ้าพนักงาน เป็นต้น ท่านก็ไม่ยอม สู้อย่างหัวชนกำแพง อย่างตรงไปตรงมา เดชะบุญความยุติธรรมยังมีหลงเหลืออยู่บ้าง ท่านจึงชนะคดีนี้ได้ ใช่แต่เท่านั้น บุตรชายของท่านก็ได้รับการกีดกัน ไม่ให้ได้รับราชการ ทั้ง ๆ ที่เรียนมาจากมหาวิทยาลัยต่างประเทศ ทั้งนี้เพราะมีผิดฐานเป็นลูกกบฏ ดังที่บุตรพระยาศราภัยพิพัฒต้องถูกออกจากจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ฐานไปเยี่ยมบิดาที่หนีไปลี้ภัยการเมืองอยู่สิงคโปร์นั้นเอง

ครั้นท่านสิทธิพรเสด็จออกมาจากคุก แทนที่จะมีความสุขกับการทำนุบำรุงฟามให้ดีดังเก่า ด้วยกันสองสามีภรรยา ทั้ง ๆ ที่พระชนม์ก็กว่า ๖๐ ไปแล้ว และหม่อมเองเวลานั้นก็ร่วม ๖๐ แล้ว ควรจะหาความสงบกันได้ในยามปัจฉิมวัย แต่ท่านก็ทรงคิดแต่จะรับใช้ชาติบ้านเมือง จะช่วยชาวไร่ชาวนา จนทรงรับเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรให้รัฐบาล นายควง อภัยวงศ์ ถึง ๒ สมัย ทั้งยังต้องทรงหาเสียงเพื่อรับเลือกตั้งเข้าไปเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดประจวบคีรีขันธ์อีกด้วย ในการนี้ หม่อมศรีย่อมเป็นกำลังหนุนท่านอยู่อย่างสำคัญ แต่เมื่อท่านเสด็จเข้ามาเป็นรัฐมนตรีครั้งแรกนั้น ท่านเสด็จองค์เดียว ประทับที่โรงแรมรัตนโกสินทร์ พระประกาศสหกรณ์เล่าให้ฟังว่า ส่งรถตำแหน่งไปรับท่าน ท่านก็ไม่เสด็จไปทรงงานที่กระทรวง เวลานั้นคุณพระเป็นปลัดกระทรวง จึงไปเฝ้า ท่านรับสั่งว่า ถ้าไม่มีตราตำแหน่งมาถวาย ท่านจะเสด็จไปทรงงานได้อย่างไร เล่นเอาคุณพระร้อนใจ เพราะการที่เสนาบดีต้องมีตราตำแหน่งนั้นเลิกไปนานแล้ว คุณ

พระจึงรีบไปกราบเรียนนายกรัฐมนตรี ซึ่งบอกให้คุณพระไปสำนักพระราชวัง ไปขอตราประจำตำแหน่งเกษตราธิการไปถวายท่าน กำชับคุณพระว่าอย่าไปขัดพระประสงค์ เมื่อได้ตราไปถวายแล้ว จึงเสด็จไปทรงบัญชางานที่กระทรวง ที่นี้ถึงคราวจะต้องหาที่ประทับในกรุงเทพฯ ท่านเสด็จไปทรงหารือกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ซึ่งเวลานั้นทรงเป็นอภิรัฐมนตรี ในกรมทูลว่า "มีบ้านหญิงน้อย (ม.จ. สิบพันพารเสนอ โสณกุล พระขนิษฐา ที่หน้าวัง) อยู่หลัง ๑ เจ๊กเคยเช่าอยู่ เกรงแต่ว่าจะไม่โอ่โถง สมพระเกียรติยศ" ท่านสิทธิพรรับสั่งว่า "คุกพี่ยังอยู่มาแล้ว ทำไมจะอยู่บ้านอย่างนี้ไม่ได้" ก็เป็นอันตบแต่งเรือนหลังที่ว่าเป็นตำหนัก ให้ทรงเช่าประทับอยู่ หม่อมศรีจึงตามเสด็จออกมาอยู่ด้วย เสียดายที่รัฐบาลนายควง "ถูกจี้" ให้ต้องกราบถวายบังคมลาออกทั้งคณะ ในขณะที่บริหารราชการแผ่นดินไปไม่ทันไร ท่านและหม่อมก็เลยได้กลับไปอยู่บางเบิดอีกดังเดิม รวมเวลาท่านชายสิทธิพรทรงเป็นรัฐมนตรี ๒ สมัย ๗ เดือน ระหว่างที่ทรงเป็น ส.ส. อยู่นี้ เคยรับสั่งในสภาว่าควายสำคัญกว่าคน ซึ่งเป็นพระอมตวาจาที่ชี้ให้เห็นถึงภัยของการส่งกระบือออกนอกประเทศ และทรงเป็นผู้เสนอให้มีการตั้งคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญโดยใช้วิธีการของกรรมการองคมนตรีสภามาประยุกต์ใช้ด้วย นี่คือที่มาของรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. ๒๔๙๒

ทราบว่าเมื่อจอมพล ป. พิบูลสงครามตั้งรัฐบาลแทนนายควง อภัยวงศ์ นั้น จอมพลผิน ชุณหวัน ได้มากราบทูลอาราธนา ขอให้ทรงรับว่าการกระทรวงเกษตรต่อไปดังเดิม ท่านรับสั่งว่าท่านรับทำให้ไม่ได้ดอก ในเมื่อรัฐบาลไม่ได้เข้ามาโดยวิถีทางประชาธิปไตย จะให้ท่านไปร่วมอยู่ในคณะ

รัฐมนตรีได้อย่างไร ความข้อนี้หม่อมศรีก็เห็นด้วย ท่านรับสังเล่าต่อไปว่า *"ชายวิวัฒน์เชื่อว่าเธอจะทำประโยชน์ให้บ้านเมืองได้ จึงรับเป็นรัฐมนตรีคลังให้ต่อไป แต่แล้วในที่สุดเธอก็ถูกบีบ จนต้องออกมาจนได้"* สำหรับองค์ท่านทรงยอมรับประทานความร่วมมือด้านการเกษตรในฐานะเอกชน โดยไม่รับเงินเดือน แต่ก็ได้ทรงทุ่มเวลาและความคิด ช่วยราชการมาก โดยเฉพาะก็ในเรื่องการผลิตวัคซีนและเชรุ่มเพื่อป้องกันโรคระบาดต่าง ๆ อันเป็นทางหายนะสำหรับปศุสัตว์ ทรงหาทางกำจัดโรครินเดอเปสต์ นอกจากนี้ยังทรงรับเป็นผู้แทนของรัฐบาล ไปร่วมประชุมกับองค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติอีกด้วย และทรงได้รับเลือกให้เป็นประธานในที่ประชุมติดต่อกันหลายสมัย ฝ่ายรัฐบาลไทยก็ขอพระราชทานตราประถมาภรณ์ช้างเผือกแด่ท่าน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานตราปฐมจุลจอมเกล้าเป็นต่างหาก อันยากที่ใครจะได้รับ* ส่วนหม่อมศรีเองได้รับพระราชทานตราตติยจุลจอมเกล้าฝ่ายในมาแต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ นั้นแล้ว

เมื่อทรงออกจากราชการครั้งหลังนี้ ทั้งท่านชายและหม่อมศรีมีอายุมากขึ้นทุกทีแล้ว ที่ฟามบางเบิด ถูกทอดทิ้งมานาน เกิดศัตรูพืชขึ้นแพร่หลายขยายพันธุ์ออกไปมาก ทั้งที่ก็ขว้างขวาง ยังทุนทรัพย์ก็ร่อยหรอไป จากภัยการเมือง ไม่ว่าจะติดคุกหรือเป็นรัฐมนตรี ท่านต้องชักเนื้อส่วนตัวออก

---

* ในสมัยราชาธิปไตย ขุนนางคนใดได้รับตราชั้นนี้ ย่อมได้เป็นที่เจ้าพระยา ถ้าหม่อมเจ้าก็เท่ากับว่าได้เป็นพระองค์เจ้า ท่านสิทธิพรทรงได้รับทุติยจุลจอมเกล้ามาแต่ พ.ศ. ๒๔๕๖ และทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษมาแต่ พ.ศ. ๒๔๕๘

ตลอดเวลา ทั้งสองท่านมัวทำการเพื่อประเทศชาติ จนไม่มีเวลาดูแลที่ทางของท่านได้ ทั้งท่านชายยังทรงไปช่วยดูแลสวนของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ที่จังหวัดจันทรบุรี ในระยะเวลาหนึ่งอีกด้วย บางเบิดในระยะหลังจึงทรุดโทรมลง ท่านทั้งสองทำได้แต่บางส่วนเท่านั้น ทั้งพืชและสัตว์น้อยลงไป ไม่คึกคัก เข้มแข็ง เหมือนเมื่อสมัยแรก แต่ก็ปรากฏว่าท่านทั้งสองยังมีความสุขเหมือนเดิม

ต่อมา ท่านทั้งสองต้องขายฟามบางเบิดให้แก่จอมพลสฤษฎ์ ธนะรัชต์ไป ท่านทั้งสองได้ขนย้ายไปเปิดสวนเล็ก ๆ ราว ๑๐ ไร่ อยู่ที่หัวหินและในขณะที่ยังไม่ได้ผลจากพืชเหล่านี้ ก็ปลูกผักส่งขายตลาดในกรุงเทพฯ ร่วมกับสวนเสมาของ ม.จ. ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัฒน์ กับมีการปลูกองุ่นและปลูนหม่อนด้วย แม้ตอนนี้ท่านสิทธิพลจะมีชนมายุเข้าเขต ๘๐ แล้ว แต่ท่านก็ยังทรงขับรถแทรกเตอร์ขนาดเล็กเอง และแก้เครื่องสูบน้ำเอง ประกอบทั้งยังเลี้ยงหมูให้เป็นตัวอย่างแก่ชาวบ้านแถวนั้นด้วย ฝ่ายหม่อมศรีก็ยังถนอมอาหาร และคั้นน้ำผลไม้เก็บไว้ ทั้งยังปลูกต้นไม้อีกด้วย หม่อมเล่าว่าต้นไม้กับฉันรักกัน แม้ที่ดินอันแข็งกระด้างอย่างบ้านเมืองนนท์ ท่านก็ปลูกกล้วยหอม กล้วยหักมุกดิบขึ้น ออกลูกงาม ขณะอยู่หัวหิน ท่านสิทธิพรทรงสนพระทัยเรื่องไส้เดือนฝอย ซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของพืชหลายชนิด รวมทั้งต้นพริกไทยที่ไร่ของท่าน และเป็นศัตรูซึ่งไม่มีใครนึกถึง ชาวต่างประเทศคนหนึ่งได้ไปเฝ้า เล่าว่าเขาตื่นเต้นมากที่ได้เห็นสองท่านนี้มีอายุมากแล้ว แต่ดูไม่ยอมแก่เลย ทั้งท่านชายยังทรงขอให้เขานำต้นอัลวากาโดมาถวาย เพื่อจะทรงทดลองเพาะดู เขาว่าเขารักน้ำใจคนที่ไม่ยอมแก่เช่นนี้

เด็ก ๆ ไทยที่ไปเฝ้า ก็ชมทั้งสองท่านนี้ ว่าการคุยกับท่าน ดูไม่มีช่องว่างระว่างวัย หรือในทางชนชั้นเอาเลย

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ ท่านสิทธิพรมีพระชนม์ครบ ๘๐ ปีบริบูรณ์ ได้มีการเลี้ยงฉลองกันย่อม ๆ ในวงพระญาติสนิทและมิตรสหายจำนวนน้อย ท่านรับสั่งว่าถ้าทรงเป็นอะไรไป ขอให้ ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล ทรงช่วยรับจัดการพระศพ และทรงขอร้องว่า *"ถึงอย่างไร ๆ ก็อย่าให้แม่ศรีได้ตายไปก่อนฉัน"* เพราะทรงเห็นว่าถ้าขาดชายาคู่พระทัยของท่านเสียแล้ว ท่านจะคงดำรงชีวิตอยู่ต่อไปไม่ได้ เพราะตั้งแต่แรกสมรสอยู่ด้วยกันมา หม่อมศรีพรหมา ปฏิบัติวัตถาก ถวายความสุขในที่ทุกสถาน ทั้งการงาน การครัวซึ่งทำเอง แม้ขนมปัง และหมูแฮม หมูเบคอน* ตลอดไปจนเป็นเพื่อนคู่คิด สนับสนุนเกื้อกูลกัน ไม่ว่าจะยากดี มีจน ก็เข้าใจกัน อยู่ด้วยกันอย่างมีความสุข อันจัดได้ว่าเป็นตัวอย่างของคู่สามีภรรยาในอุดมคติก็ว่าได้

แม้ในบั้นปลายแห่งชีวิตแล้ว ทั้งสองท่านก็มิได้ทอดทิ้งปัญหาการเกษตรสำหรับชาวไร่ชาวนาส่วนใหญ่ ท่านสิทธิพรได้ทรงต่อสู้ในเรื่องพริเมี่ยมข้าว ในเรื่องการใช้ควายธรรมชาติแทนการใช้ควายเหล็ก ในเรื่องการใช้ปุ๋ยหมักที่ทำได้เองจากมูลโคกระบือ แทนปุ๋ยเคมีที่ต้องซื้อจากต่างประเทศซึ่งนอกจากแพงแล้ว ยังเป็นผลเสียแก่ดินในระยะยาวออกไปอีกด้วย และแม้จะไม่ทรงสมัครรับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎรอีกแล้ว ก็ยังได้ทรงสนับสนุน

*** หม่อมศรีเป็นคนไทยคนแรกที่ทำหมูแฮม หมูเบคอน ขึ้นได้ในประเทศไทย ในสมัยที่ยังไม่มีตู้เย็น และที่บางเบิดไม่มีไฟฟ้าด้วย ท่านใช้วิธีหมักแฮม ลงไว้ในดิน เป็นเวลานาน โดยใส่เกลือมากเกินอัตราส่วน**

ให้บังเกิดพรรคการเมืองเพื่อช่วยเหลือชาวไร่ชาวนาในทางสัมมาชีพขึ้น ทั้งยังทรงวิ่งเต้นหาทุนรอนอบรมลูกหลานชาวนาให้มีความคิดทางการศึกษาอันจะเป็นประโยชน์ในทางกสิกรรมอีกด้วย กิจกรรมทั้งหมดนี้ ทรงได้รับความสนับสนุนเป็นอย่างดี จากหม่อมศรีพรหมา ถึงจะต้องใช้เงินส่วนตัวไปเพื่อการนี้เพียงไร จนที่ทางไร่นา เพชรพลอย อาภรณ์ เครื่องประดับบ้าน ประดับร่างกาย ก็ขายไปเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม ที่สุดจนรางวัลแมกซายซาย จำนวนกว่าสองแสนบาท ก็หมดไปในการอุปถัมภ์ค้ำจุนผู้อื่นและเพื่อชาวไร่ชาวนาทั้งสิ้น ความข้อนี้หม่อมศรีไม่เคยเสียใจหรือเสียดาย ท่านเห็นเป็นเรื่องทำการเพื่ออุดมคติ เพื่อสงเคราะห์มิตรและเพื่อนมนุษย์ร่วมชาติ

ภายหลังเมื่อทั้งสองท่านแก่ชราลงมากแล้ว แม้การทำฟาม่อม ๆ ที่หัวหิน ก็ลำบาก ทั้งท่านสิทธิพรก็ทรงบอบบางลงทุกที ประกอบกับในระยะหลัง ๆ นี้ ทรงมีกิจต้องทักท้วงรัฐบาล ทรงเขียนลงหนังสือพิมพ์เนือง ๆ ทรงติดต่อตัวแทนสื่อสารมวลชนเสมอ ๆ ทั้งยังต้องทำการช่วยเหลือเกื้อกูลลูกหลานชาวไร่ชาวนา โดยนัดมาประชุมที่กรุงเทพฯ เป็นพื้น จึงต้องย้ายนิวาสสถานมาอยู่กับธิดาที่บ้านจังหวัดนนทบุรี โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณา รับซื้อที่ที่สวนเขาเต่าไว้ พระราชทานทุนให้พอ มาซื้อที่แปลงที่ถัดธิดาของท่านออกไป ท่านสิทธิพรทรงวางแผนผังให้ปลูกตำหนักอยู่อย่างง่าย ๆ หลังย่อม ๆ ในงบประมาณ ๓ หมื่นบาท แต่ก็ไม่มีเวลาให้ได้ดูแลการส่วนตัว แล้วเลยประชวร สิ้นชีพิตักษัยล่วงไปเสียก่อนชายาท่านสมพระหฤทัย เมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๔ ในการนี้ ได้ทรงรับพระศพไว้ในพระบรมราชานุเคราะห์ ทั้งเสด็จพระราชดำเนินมาพระราชทาน

เพลิงพระศพทั้งสองพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถก็ทรงมีลายพระราชหัตถ์ถึงหม่อมศรีพรหมา แสดงความเสียพระราชหฤทัย และทรงยกย่องท่านสิทธิพรในฐานะบุรุษอาชาไนยอันหาได้โดยยาก ทั้งนี้นับว่าทรงพระมหากรุณาแก่หม่อมศรีและบุตรธิดา ตลอดจนนัดดาและประชาราษฎร์ผู้ยกย่องคุณงามความดี อย่างหาที่สุดมิได้

เมื่อ ม.จ. สิทธิพร กฤดากร สิ้นชีพิตักษัยล่วงไปแล้วนั้น ถึงแม้หม่อมศรีพรหมาจะเศร้าโศกเพียงใด แต่ท่านก็ระงับดับไว้ด้วยสติสัมปชัญญะ ท่านเห็นเป็นกรณียะที่จะดำเนินรอยตามพระมติท่านสิทธิพร ในอันที่จะประกอบการเพื่อเกื้อกูลลูกหลานชาวนา เพื่อหาทางให้ได้ใช้บุ๋ยหมักกันอย่างแพร่หลาย กับให้มีการถางทางเพื่อบังเกิดความยุติธรรมแก่ชาวไร่ชาวนายิ่งขึ้น แม้อายุท่านจะล่วงไปมากเพียงไร ก็มิได้ท้อถอยในเรื่องนี้ กับคนเก่าๆ ที่คุ้นกับท่านและสามีมา ทางงานด้านเกษตร ท่านจะต้องปรารภถึงงานที่ท่านชายทรงค้างไว้เสมอ ท่านบ่นว่าใคร ๆ พากันยกย่องท่านสิทธิพรแต่ไม่มีใครเดินตามรอยท่าน

ด้วยแรงกระตุ้นของท่าน ได้บังเกิดมูลนิธิสิทธิพรกฤดากรขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์

(๑) เพื่อส่งเสริม ช่วยเหลือเกษตรกร ในด้านศิลปวิทยา การประกอบอาชีพ รายได้ อนามัย และการศึกษา

(๒) เพื่อให้การส่งเสริม หรือช่วยเหลือการจัดตั้งโรงเรียน เพื่อประโยชน์แก่การเกษตร หรือบุตรหลาน หรือกิจการที่เกี่ยวกับการศึกษาของเกษตรกร หรือกิจการทั้งปวงอันจำเป็น เพื่อให้วัตถุประสงค์ตามข้อ ๑ บรรลุผล

(๓) เพื่อให้ความช่วยเหลือ หรือร่วมมือกับคณะบุคคล หรือบุคคล หรือนิติบุคคล หรือกิจกรรมอันมีจุดมุ่งหมายที่จะช่วยเหลือและส่งเสริมการเกษตร

(๔) เพื่อส่งเสริมศิลปวิทยาการ วัฒนธรรม และการสังคมสงเคราะห์

เป็นที่น่าเสียดายที่มูลนิธินี้ ที่จัดตั้งขึ้นแต่เมื่อปีที่เจ้าของพระนามท่านสิ้นชีพิตักษัยไป หาได้ทำอะไรเป็นชิ้นเป็นอันสมพระนามนี้ไม่

ทางด้านบุ๋ยหมัก มูลนิธิโกมล คีมทอง (เจ้าของนามนี้เป็นเด็กหนุ่มที่มีอุดมคติ และได้เคยไปเฝ้าท่านชายและหม่อมศรีที่สวนเขาเต่า หัวหิน ก่อนถูกยิงตาย) ได้เคยเอาคำของท่านไปลงหนังสือพิมพ์*ชาวบ้าน* ของมูลนิธินั้น ซึ่งตีพิมพ์เป็นรายเดือน เพื่อชาวชนบทที่เพิ่งอ่านออกเขียนได้ ดูท่านจะพอใจมาก แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายอีกเช่นกัน ที่ความคิดริเริ่มของท่าน ในระยะหลัง ๆ มานี้ คนรุ่นหลังไม่สู้จะนำพากัน แม้คนรุ่นๆท่านก็พากันรามือไป ทั้งๆที่บางคนไปได้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรในระยะหลังๆนี้ด้วยซ้ำไป ท่านปรารภอยู่เสมอว่าแปลกที่คนรุ่นน้อง ๆ ท่านที่มาบ่นกับท่านว่าแก่แล้ว ยอมแพ้แล้ว แต่แล้วคนพวกนี้มักกินสะบายนอนสะบายกัน โดยไม่ยอมเหลียวแลถึงความทุกข์ยากของชาวไร่ชาวนาส่วนใหญ่ แต่ท่านไม่ยอมแพ้ และแม้จะทำอะไรไม่ได้เท่าไร จิตใจก็ต่อสู้เพื่อชาวไร่ชาวนาและคนยากคนจนตลอดจนลูกหลานของเขามาโดยตลอด

ว่าถึงชีวิตส่วนตัวของท่าน เมื่อสิ้นท่านชายแล้ว ถึงจะหงอยเหงา แต่ก็ไม่เปล่าเปลี่ยว ด้วยได้มาอยู่ใกล้ลูกใกล้หลาน ทั้งท่านยังให้ปลูกบ้านเรือนขึ้นเป็นหลังย่อมๆดังที่ท่านชายเคยทรงปรารภไว้ด้วย โดยไปอยู่เป็นเอกเทศ

ถัดจากบ้านธิดาท่านไป แต่ก็ใกล้ชิดกัน อย่างอบอุ่น ได้ทำสวนครัวเล่นบ้าง ทำอาหารบางอย่างบ้าง ใครไปก็มักมีของแจก นอกจากญาติมิตรที่สนิทแล้ว ก็ยังมีเด็กรุ่นใหม่บางคนที่สนใจเรื่องเก่า ๆ และที่นิยมคุณธรรมของท่าน ไปขอสัมภาษณ์บ้าง ไปคุยด้วยบ้าง และไปเยี่ยมเยียน ตามโอกาส ทำให้ท่านชุ่มชื่นใจไปกับอดีตารมณ์พอสมควร

หม่อมศรีพรหมาเป็นคนทันสมัย ไม่มีเวลาให้กับเรื่องโลกนี้โลกหน้าหรือศาสนธรรม แต่ท่านก็เป็นคนดี มีสัมมาปฏิบัติมาโดยตลอด ไม่นินทาว่าร้ายใคร ไม่สนใจเรื่องของใคร ในทางเลวร้าย พูดจามีแต่เนื้อหาสาระหาไม่ก็เป็นเรื่องขำขันอันไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ใคร

โดยอุปนิสัย ท่านเป็นคนประณีต รักมนุษย์ สัตว์และต้นไม้ ชอบทำอาหาร ถนอมอาหาร ไม่ให้หกเรี่ยเสียหาย การผีมือ ท่านก็ทำได้งดงามละเอียดเรียบร้อย เช่น ส.ค.ส. ปีใหม่ ท่านมักทำเอง โดยใช้ใบลาน มารีดให้เรียบ เก็บดอกไม้มาเอง ประดับเข้าไว้ อย่างงดงาม แล้วเซ็นชื่อให้ญาติมิตร เมื่อสมัยท่านสิทธิพรยังดำรงพระชนม์อยู่ ก็มักทรงเซ็นพระนามประทานพรร่วมไปด้วยกัน ด้วยถ้อยคำอันกระชับ น่าจับใจ นับว่า ส.ค.ส. ชนิดนี้ เป็นของมีค่า ที่ออกมาจากหัวใจอันใสสะอาด และรอบคอบ ถี่ถ้วน ควรแก่การเอาเยี่ยง แทนที่จะต้องไปซื้อรูปภาพแพง ๆ ส่งถึงกันอย่างฟุ่มเฟือย

ที่แปลกก็คือ เมื่อท่านชายสิ้นชีพิตักษัยไปแล้ว ท่านเชื่ออย่างมั่นคงว่าเสด็จกลับมาเยี่ยมท่านบ่อยครั้ง ทั้งนี้มิใช่ว่าท่านจะเชื่อเรื่องอย่างนี้ได้ง่ายๆ

ท่านสังเกต ทดลอง ถึงกับจดประพฤติเหตุเป็นบันทึกประจำวันไว้ทีเดียว แล้วนำมาเล่าให้คนใกล้ชิดบางคนฟังเท่านั้น ภายหลังท่านก็ยืนยันอย่างมั่นคงว่าท่านสิทธิพรทรงรอท่านอยู่ ใครที่รู้จักท่านทั้งสองนี้ จะย่อมเห็นพ้องต้องตามมตินี้ ว่าท่านคงไปร่วมชีวิตกันอีก ในชาติหน้า ด้วยความผาสุกและเพื่อประโยชน์สุขของมวลมนุษยชาติด้วยอย่างไม่ต้องสงสัย ขอแต่ว่าชาติหน้า ให้ท่านได้รับความสำเร็จสมความปรารถนา ในการแก้ปัญหาการเกษตร ให้ชาวไร่ชาวนาส่วนใหญ่ ได้สมใจยิ่งกว่าในชาตินี้ด้วยเถิด

หม่อมศรีมีสติสัมปชัญญะดี มีสุขภาพอนามัยแข็งแรง จนอายุล่วงมาเกือบ ๙๐ ปี จึงมีอาการหลงลืม แล้วค่อย ๆ มีความจำเลอะเลือนไปมากขึ้น อนามัยก็เริ่มอ่อนเปลี้ยลง จนถึงเจ็บหนักครั้งหนึ่ง ถึงต้องส่งเข้าโรงพยาบาลพระบำราศนราดูร ที่อยู่ข้างบ้าน แต่ท่านไม่พอใจกับการรักษาพยาบาลแผนใหม่เท่าไรนัก จึงสั่งไว้ว่าถ้าคราวหน้าป่วยเจ็บลงอีก ขอไว้ให้ได้ตายที่บ้าน ลูกหลานจึงทำตามคำสั่ง ในที่สุดท่านก็อ่อนกำลังลง และถึงแก่อนิจกรรมล่วงลับไป เมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๑ ศิริรวมอายุได้ ๙๐ ปี ๖ เดือน กับ ๖ วัน มีบุตรธิดาและหลานคือ

ม.ร.ว. อนุพร กฤดากร สมรสกับ น.ส. จินตนา เพ็ญกุล

มีบุตร ๑ คน ชื่อ ม.ล. ศิริพร

ม.ร.ว. เพ็ญศรี สมรสกับนายสมยศ ประดิษฐพงศ์

มีบุตรี ๒ คนชื่อ น.ส. วิสาขาและ น.ส. นิยดา

ได้ตั้งศพไว้ที่วัดชลประทานรังสฤษฎ์ มีสวด ๓ คืน ตามคำสั่งของท่าน และได้รับพระราชทานเพลิง ณ เมรุวัดนั้น ในวันเสาร์ที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๑ ทั้งนี้โดยได้รับพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ กับโปรดให้ ม.ล. บัว กิติยากร นำผ้าไตรของหลวงและของสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ มาทอดพระราชทาน ๑๐ ไตร ทั้งนี้นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณสำหรับหม่อมศรีพรหมา กฤดากร และบุตรหลานอย่างหาที่สุดมิได้

วันรุ่งขึ้น เก็บอัฐิธาตุ ไปไว้บ้าน เมื่อครบบัญญาสมวารแล้ว ได้นำไปบรรจุไว้ที่วัดชนะสงคราม ของราชสกุลกฤดากร ร่วมกับพระอัฐิของ ม.จ. สิทธิพร สามีสุดที่รัก คู่ทุกข์คู่ยากของท่าน สืบต่อไป

อัตชีวประวัติ

รูปเจ้าศรีพรหมารูปนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงถ่ายด้วยฝีพระหัตถ์และตั้งไว้ในห้องพระบรรทม
บนพระที่นั่งอัมพรสถานจนสวรรคต

พระเจ้าสุริยพงศ์ผริตเดช (สุริย ณ น่าน)
สวมชฎาในฐานเจ้าประเทศราช
ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ประถมาภรณ์ช้างเผือกและปฐมจุลจอมเกล้า

พระยาและคุณหญิงมหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์และอุ้น ภูมิรัตน์)

รูปแฟนซีงานสงกรานต์ ในรัชกาลที่ ๕ พระเจ้าอยู่หัวทรงถ่ายด้วยฝีพระหัตถ์

พระนามและนาม	แต่งเป็น
ยืน	
๑. สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า	หลวงแม่เจ้า
๒. เจ้าจอมมารดาเลื่อน ร.๕	
๓. พระองค์เจ้านารี ร.๔	เทวดาคู่แห่
๔. ม.จ.พร้อมเพราพรรณ ชายาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร	"
๕. พระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชตสมโภช ร.๕	"
๖. พระองค์เจ้าวาณี (ร.๔)	"
๗. เจ้าจอมมารดาจิ๋ว (ร.๕)	
๘. พระวิมาดา กรมพระสุทธาสินีนาฏ	ท่านผู้หญิงพระบาท
นั่งเก้าอี้	
๙. เจ้าจอมมารดามรกฎ (ร.๕)	
๑๐. ม.จ.สุมลมาลย์มงคล ชายาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช	เถ้าแก่สารวัต
๑๑. เจ้าจอมเอิบ บุนนาค (ร.๕)	
๑๒. เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (ร.๕)	
๑๓. สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง	
๑๔. พระองค์เจ้าศศิพงศ์ (ร.๕)	
๑๕. เจ้าจอมมารดาทับทิม (ร.๕)	
๑๖. หม่อมศรีพรหมา กฤดากร	เถ้าแก่สารวัต
๑๗. ม.จ.นารถนพคุณ ทองแถม (ร.๔)	
นั่งกับพื้น	
๑๘. พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา	
๑๙. เจ้าจอมมารดาเหม (ร.๕)	
๒๐. ม.จ.ปลื้มจิตร์ จิตรพงศ์ (ร.๔)	
๒๑. พระองค์เจ้าสุจิตราภรณี (ร.๕)	
๒๒. กรมหลวงสมรรัตน์สิริเชฐ (ร.๔)	
๒๓. พระองค์เจ้าอรุณวดี (ร.๔)	
๒๔. เจ้าจอมเรียม บุนนาค (ร.๕) (หมอบ)	กรมโขลน ยายอิ่ม

(นั่ง) สมเด็จเจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
คุณหญิงอุ๋น มหิบาลบริรักษ์

(ยืน) พระยามหิบาลบริรักษ์ อัครราชทูตสยาม ประจำพระราชสำนักเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก
กัปตันครูล้อฟ พระอภิบาลทูลกระหม่อม
นายพุ่ม นักเรียนไทยโดยเสด็จ ซึ่งภายหลังแปลงสัญชาติเป็นรุสเซีย
หลวงอภิรักษ์ฯ (พระยาสุรินทร์ฯ) เลขานุการสถานทูต

เจ้าศรีพรหมา ฉายที่เฉลียง พระที่นั่งวิมานเมฆ ในรัชกาลที่ ๕

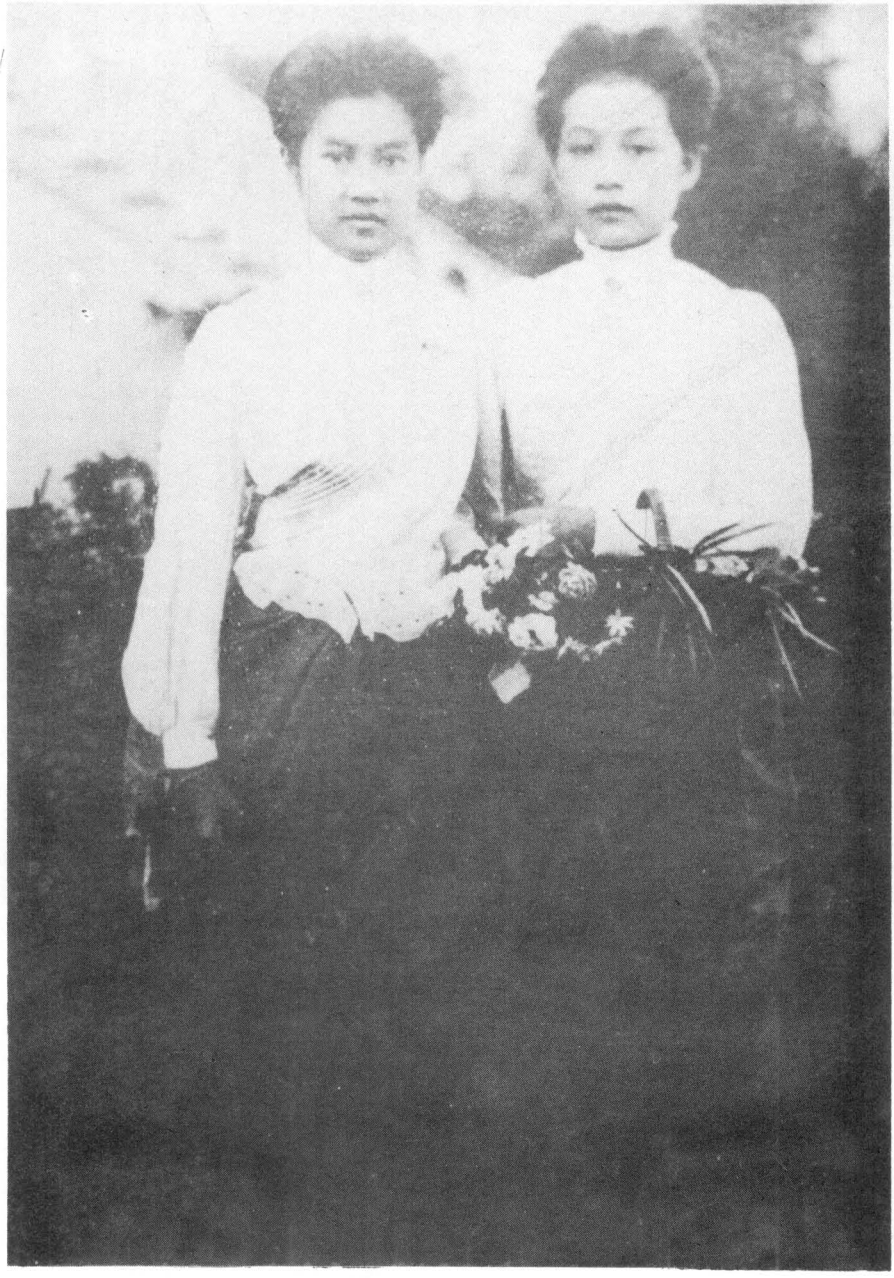

เจ้าศรีพรหมาและม.จ.อุไรวรรณ ทองใหญ่ อายุรุ่นเดียวกัน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงถ่ายพระราชทานเมื่ออายุ ๑๗ ปี

— ๑ —
เมืองน่าน

ข้าพเจ้าเป็นธิดาคนหนึ่งของพระเจ้าสุริยพงศ์ผริตเดช เจ้าครองนครน่านและแม่เจ้าศรีคำ ซึ่งเป็นหม่อมน้อยของท่าน ข้าพเจ้าทราบไม่ละเอียดนักเรื่องประวัติของแม่เจ้าศรีคำ ทราบแต่ว่าเมื่อครั้งขบถเจ้าอนุเวียงจันทร์ พระเจ้าน่านได้ตามเสด็จกรมหลวงวงศาธิราชสนิทไปปราบขบถ ตอนกลับนครน่านได้ต้อนเชลยมาหลายพันคน พระเจ้าน่านได้ส่วนแบ่งเชลยมาพันคน ในจำนวนนี้มีแม่เจ้าศรีคำและพี่ชาย ซึ่งข้าพเจ้าเรียกว่าลุงฟูรวมอยู่ด้วย ภายหลังพระเจ้าน่านได้ยกแม่เจ้าศรีคำขึ้นเป็นหม่อมน้อยของท่าน

ข้าพเจ้าเกิดเมื่อวันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ มีพี่น้องร่วมมารดา ๕ คน เป็นชาย ๓ คน หญิง ๒ คน พี่ชายเสียชีวิตหมดตั้งแต่เล็กๆ ข้าพเจ้าจำไม่ได้ พี่สาวชื่อเจ้าบัวแก้วและข้าพเจ้าศรีพรหมาเป็นคนสุดท้อง

ข้าพเจ้าจำความได้ คะเนว่าอายุราว ๆ ๓ ขวบ ข้าพเจ้าเรียกบิดาว่าเจ้าหลวง เวลาพูดกับคนอื่นเรียกเจ้าชีวิต ข้าพเจ้าเป็นลูกรัก เวลาเจ้าหลวงออกขุนนาง ข้าพเจ้าจะต้องติดตามออกไปด้วยเสมอ

ขณะที่ออกรับขุนนางพร้อมเจ้าหลวงครั้งหนึ่ง มีน้องของเจ้าหลวงศักดิ์เป็นอาของข้าพเจ้า มียศเป็นเจ้าอุปราช และพระพรหมสุรินทร์เจ้าเมืองน่านรวมอยู่ด้วย ข้าพเจ้าเป็นเด็กค่อนข้างซน อยู่ไม่สุข เที่ยวได้นั่งตักเจ้าหลวงบ้างเจ้าอุปราชบ้าง ตาสอดส่ายมองไปเห็นรองบาทหนังของเจ้าอุปราชไม่มีเชือกผูก ปล่อยอ้าไว้ ข้าพเจ้าคงจะทักออกไปว่า รองเท้าทำไมไม่มี

เชือกผูก จำได้ว่าเจ้าหลวง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ (ลูกคนโตของเจ้าหลวง) และพระพรหมสุรินทร์หัวเราะกันขึ้น อาจจะเป็นเหตุนี้ที่ทำให้พระพรหมสุรินทร์สนใจในตัวข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าได้ใช้ชีวิตในวัยเด็กใกล้ชิดเจ้าหลวงมากกว่าแม่ ตอนนั้นมีน้องรุ่นราวคราวเดียวกันคนหนึ่งชื่อเจ้าเทพมาลา เป็นลูกแม่เจ้ายอดเหล้า จะเทียบเจ้านายทางใต้ แม่เจ้ายอดหล้าก็คือมเหษี เราสองคนนี้ พ่อเป็นพี่เลี้ยง ทั้งอาบน้ำและป้อนข้าวให้เอง ข้าพเจ้าจำได้ว่าตอนหน้าหนาว เวลาตื่นนอนเช้า พี่เลี้ยงพาไปอาบน้ำเย็น หนาวเกือบตาย เสร็จแล้วพาขึ้นเฝ้าเจ้าหลวง ท่านประทับรออยู่ที่เฉลียงใหญ่หน้าห้องบรรทม ที่นั้นมีแม่เตาไฟติดฟืนไว้ผิง และในขณะเดียวกันท่านก็ปิ้งข้าวเหนียวเสียบไม้เสวยและป้อนลูกด้วย ข้าวเหนียวปิ้งนี้เรียกว่า "ข้าวอั่วปลา" ประกอบด้วยข้าวเหนียวนึ่งแผ่ออกเป็นแผ่น โรยเกลือ ทาน้ำมันหมู เอาปลาชนิดหนึ่งปิ้งสุกแล้วถอดก้างออก วางลงบนข้าว ม้วนข้าวห่อให้มิดตัวปลา เอาไม้เสียบแล้วปิ้งที่แม่เตาไฟ ระหว่างปิ้งใช้ใบตองฉีกชุบน้ำมันหมูทาไปพลาง ปิ้งไปจนกรอบ รับประทานร้อน ๆ อร่อยมาก แต่ก่อนจะได้รับประทาน เจ้าหลวงจะต้องให้ข้าพเจ้าและน้องเทพมาลาทำอะไรสักอย่างหนึ่งเพื่อแลกข้าวนี้ เช่นจ๊อย (ร้องเพลง) และฟ้อนไปด้วย ต้องฟ้อนรอบแม่เตาไฟหลายรอบกว่าจะได้รับประทาน

ข้าพเจ้ามีชื่อเล่นว่า "จอด" ซึ่งเจ้าหลวงตั้งให้ คนใช้เรียกว่า "อีนายจอด" ข้าพเจ้าได้ตามเจ้าหลวงออกรับแขกบ่อย ๆ และได้ฟังผู้ใหญ่พูดกันพอจับเค้าได้ว่า ขณะนั้นฝรั่งเศสกับประเทศเรามีข้อพิพาทเกี่ยวกับเขตแดน

พระพรหมสุรินทร์เป็นเจ้าเมืองน่าน ต้องทำหน้าที่เจรจากับฝรั่งเศส โดยมีคุณนายอุ้นภรรยาเป็นล่าม เพราะท่านรู้ภาษาฝรั่งเศสดี ตอนนี้เองคุณพระและคุณนายได้พบข้าพเจ้าบ่อยๆ เวลามาที่คุ้ม มักจะเอาลูกกวาดและน้ำอบไทยมาฝาก ข้าพเจ้าเป็นคนขี้โอ่ ชอบของหอม เลยติดคุณนายมาก เวลาข้าพเจ้าอยากไปหาคุณนายที่จวนเจ้าเมืองและไม่มีใครพาไป ข้าพเจ้าจะอาละวาดตีโพยตีพาย ข้าพเจ้าชอบดูยี่เก อายุเพียง ๓ ขวบก็รู้จักติดพระเอกยี่เก เจ้าของวิกชื่อนายพร้อม เวลาได้ยินเสียงกลองยี่เกตุม ๆ ต้อม ๆ ข้าพเจ้าเป็นชาวเหนือก็จริง แต่ไม่ชอบข้าวเหนียว นอกจากข้าวจี่ ชอบรับประทานข้าวจ้าวกับมะม่วงสุก ข้าพเจ้าเป็นเด็กซน มักจะชอบเที่ยวไปกวนผู้คนเวลามีงาน เช่นงานก๋วยสลาก ผู้คนมักจะมาช่วยงานจัดของสลากกันเต็มนอกชานที่หอคำ แม่จึงจับตัวใส่ห้องโบราณที่มีธรณีสูงประมาณ ๑ ศอก แต่จะเทียบกับตัวเด็กเล็ก ๆ ๓ ขวบก็แค่อก ถ้าจะออกจากห้องต้องปีนธรณี แม่จึงเอาเมี่ยงมาวางเรียงไว้บนธรณี เพราะข้าพเจ้าเกลียดเมี่ยง ไม่ยอมแตะต้อง จึงไม่กล้าปีนออกมา ได้แต่ร้องไห้กรี๊ด ๆ เหมือนมีลางสังหรว่าจะไม่อยู่เมืองเหนือ จะต้องไปอยู่กับคนอื่น ซึ่งเป็นชาวเมืองใต้ และก็เป็นจริง โดยพระพรหมสุรินทร์และคุณนายอุ้นขอข้าพเจ้าจากเจ้าหลวงมาเป็นบุตรบุญธรรม

ค่ำวันหนึ่งข้าพเจ้าแอบได้ยินแม่เจ้ายอดหล้า แม่เจ้าศรีคำ และพี่ ๆ ผู้ใหญ่ ปรึกษากันว่า "คืนนี้เขาจะมาเอาตัวอีนายไป" ข้าพเจ้ารู้สึกใจหายและรู้ในจิตสำนึกว่าจะต้องเป็นพระพรหมสุรินทร์และคุณนายที่จะมาเอาตัวไป ข้าพเจ้าไม่แสดงให้ใครทราบว่าข้าพเจ้ารู้ แต่ข้าพเจ้ามุดเข้ามุ้ง ทำเป็นนอนหลับ ไม่ออกไปวิ่งเล่นอย่างเคย ข้าพเจ้านอนคว่ำเอามือยึดหูเบาะที่นอนไว้แน่น แต่ไม่ร้องไห้ กลัวใครจะว่าอ่อนแอ

ในที่สุดก็มีสาวใช้ของคุณนายสองคน ชื่อนางสอนกับนางโมรา เข้ามาแกะมือข้าพเจ้าออกจากเบาะ อุ้มตัวข้าพเจ้าขึ้นบ่า พาวิ่งออกจากคุ้มไปจวนเจ้าเมือง ตอนนี้เองที่ข้าพเจ้าร้องไห้สุดเสียงไปตลอดทาง พอถึงจวนเจ้าเมือง ยี่เกนายพร้อมกำลังแสดงอยู่ คุณนายลงทุนจ้างยี่เกมาแสดงให้ดู แต่ข้าพเจ้าไม่ยอมดู อ้าปากร้องเรียกแต่ "อีแม่คำเอ้ย มาเอาเฮาจิ่ม" ตั้งแต่ย่ำค่ำจนฟ้าสาง หมดแรงหลับอยู่บนบ่านางโมรา

เจ้าหลวงเป็นบิดาที่เห็นการไกล อยากให้ลูกได้รับการศึกษาและเบิดหูเบิดตา ท่านเป็นคนธรรมะธรรมโม จึงได้ตัดสินใจให้ลูกรักกับพระพรหมสุรินทร์และคุณนาย แม่เจ้าศรีคำเศร้าโศรกตัดใจไม่ได้ถึงเป็นบ้าวิ่งเข้าป่า เจ้าหลวงต้องปลอบโยนว่า "อย่าเศร้าโศรกไปเลย เราคนธรรมะธรรมโม ให้ทานลูกได้บุญเหมือนพระเวสสันดรให้กัณหาชาลีไปกับชูชก" เจ้าหลวงพาแม่เจ้าศรีคำขึ้นช้างออกเที่ยวป่าไปตามท้องที่ต่าง ๆ จนคลายความคิดถึงลูก

ข้าพเจ้าตื่นนอนขึ้นที่จวนเจ้าเมืองประมาณบ่ายสองโมง พอลืมตาขึ้นรู้สึกตัวนอนอยู่บนเตียงไม้ มีลูกกรงรอบ แช่มชื่นสบายดี มีผู้ใหญ่นั่งเฝ้า คือน้องคุณนายอุ๊นชื่อน้าเง็ก และบ่าจี๊ด เพื่อนของน้าเง็ก พอลงจากเตียงก็เห็นของเล่นหลายอย่าง จำไม่ได้ว่ามีอะไรบ้าง ที่จำได้ดีก็คือโรงงิ้วเล็ก ๆ มีตัวงิ้วอยู่ ๓ ตัว ถือหอกบ้าง ถือทวนบ้าง ทำท่าเต้นงิ้ว เลยนั่งเล่นเพลินไป ไม่ได้รับประทานข้าว รับประทานแต่นมตราแหม่มทูนหัวกับขนมปังหน้าแว่น

ข้าพเจ้าเรียกคนนายอุ๊นว่า "คุณแม่" เรียกคุณพระพรหมสุรินทร์ว่า "คุณป๊ะ" หมายความว่าคุณพระ แต่ยังพูดไม่ชัดก็เลยกลายเป็น "คุณป๊ะ" และเรียกติดปากไปจนโตอายุ ๑๔ ปี

คุณแม่ล่อใจให้อยู่ด้วยเครื่องแต่งตัว มี "สายสร้อยตัว" และจี้ระย้าเพชรซีก เลยชอบใจ ตกลงอยู่กันเป็นแม่เป็นลูก คุณแม่ปั้นหม้อดินและเชิงกรานให้เล่นหุงข้าวหุงแกง เห็นคุณแม่ปั้นหม้อ ข้าพเจ้าก็ปั้นบ้าง นั่งปั้นปากเบี้ยวปากบูด เป็นที่ขบขันของคุณพ่อ เมื่อปั้นแล้วก็เผาในเตาที่เผาหินทำแป้ง

ระหว่างที่คุณพ่อรับราชการอยู่ที่น่าน คุณแม่ทำแป้งหิน แป้งสารภี และน้ำอบไทยขาย การทำแป้งหินต้องไปเอาหินอ่อนมาจากเขา จำไม่ได้ว่าเขาชื่ออะไร ขนใส่เกวียนมาเผาในเตาก่อด้วยดินเป็นรูปเหมือนชามคว่ำ วางหินและฟืนสลับกันไปเป็นชั้น ๆ เผาไปประมาณ ๓–๔ วัน จึงต่อยหินมาทิ้งลงในน้ำที่ใส่โอ่งมังกรไว้ เมื่อหินร้อน ๆ ตกลงไปในน้ำ ๆ จะเดือดเหมือนน้ำโซดา รอจนฟองหมด เอามือจับหินดู ถ้าหินละลายเนียนเป็นแป้งก็ใช้ได้ ถ้ายังไม่เนียน ยังเป็นเม็ด เหมือนเม็ดทราย ต้องเผาต่อไปอีก และเอามาลองแช่น้ำดูอีกจนเนียนใช้ได้ จึงกรองด้วยผ้าขาวบาง แขวนไว้จนเสด็ดน้ำ เอาออกจากห่อผ้า ใส่โอ่งเคลือบ เอาน้ำหล่อพอท่วมแป้ง ปิดฝาไว้ เมื่อไรคนใช้ว่างก็ควักแป้งออกมาหยอดเป็นเม็ด ๆ ลงบนกะด้งที่ปูด้วยใบตองตากแดด ต้อนนั้นข้าพเจ้าอายุระหว่าง ๓–๔ ขวบ ก็หยอดกับเขาด้วย และพยายามหยอดจนได้ดีเท่าผู้ใหญ่ ใคร ๆ ชมว่าทำได้สวย เม็ดสม่ำเสมอ ไม่ใหญ่ไม่เล็ก เรียงแถวตรงตามแนวใบตอง ถ้าจะเอาแป้งกลิ่นสารภี เด็กต้องตื่นแต่เช้า ไปเก็บดอกสารภีต้นใหญ่ที่หน้าคุ้มหลวง และมาปลิดเอาแต่เกษร มาบดด้วยหินบด จนละเอียด แล้วเอาไปปนกับแป้ง แล้วหยอดตากแดด แห้งแล้วตวงถ้วยตะไลขาย ข้าพเจ้ายังเล็ก ไม่ทราบคุณแม่ขายถ้วยละเท่าไร

ที่จวนเจ้าเมือง มีลูกช้างอยู่ตัวหนึ่ง ยังเล็กมาก กินอาหารเองยังไม่เป็น มีพี่เลี้ยงชื่อตาแย้ม ลูกช้างตัวนี้กำพร้าแม่ มาอยู่ที่จวนตอนไหนอย่างไร ข้าพเจ้าไม่ทราบ จำได้แต่ว่าข้าพเจ้าตื่นขึ้นแต่เช้าก็ไปช่วยตาแย้มเลี้ยงลูกช้าง ตาแย้มแกตำหยวกและหุงข้าวสวยคลุกเกลือ ปั้นเป็นก้อนให้ข้าพเจ้าป้อน ข้าพเจ้าต้องเอาข้าวใส่เข้าไปในปากลูกช้างจนสุดแขน ในคอลูกช้างนุ่มนิ่มมาก คุณพ่อเอานมใส่ขวดวิสกี้มาให้ทุกเช้า ไม่ทราบว่านมอะไร ข้าพเจ้าต้องเอาขวดใส่เข้าไปในปากลูกช้างจนมิดคอขวด แล้วเทนมลงในคอดังคล็อก ๆ จนหมดขวด พอป้อนอิ่มแล้วบางวันข้าพเจ้าก็ขึ้นขี่หลัง มันก็เดินไปตามบริเวณจวน ใต้ถุนจวนต่ำ พอพ้นหลังช้างนิดหน่อย วันหนึ่งข้าพเจ้าขึ้นขี่หลังแล้ว ช้างเกิดคึก วิ่งลอดใต้ถุนจวน ข้าพเจ้ารู้ตัวทัน ก้มลงกอดคอมันไว้แน่น จึงไม่กลิ้งลงมาจากหลัง พี่เลี้ยงชื่อแม่ใจ และพวกผู้ใหญ่ที่ได้เห็น ตกใจมาก คิดว่าข้าพเจ้าจะถูกตงครูดตกจากหลังช้างเสียแล้ว แต่พอช้างวิ่งหลุดออกไปอีกด้านหนึ่งของจวน มีข้าพเจ้ากอดติดหลังออกไปด้วย ต่างโล่งอกดีใจไปตาม ๆ กัน แม่ใจร้องไห้

ต่อมาอีกไม่นานลูกช้างตัวนี้ได้ล่องลงมากับแพซุงของคุณหลวงจิตรจำนงค์ เพื่อถวายทูลกระหม่อมเอียดน้อย (พระปกเกล้า รัชกาลที่ ๗) ที่กรุงเทพ ฯ โดยใครเป็นผู้ถวาย ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ เพราะยังเด็กมาก จำได้แต่ว่าคุณแม่กับข้าพเจ้าได้ล่องมากรุงเทพฯด้วย แต่มาโดยเรือปทุน มีคนถ่อ ๒ คน แล่นเทียบไปกับแพซุง ในเรือมีคุณแม่ ข้าพเจ้า พี่เลี้ยงชื่อแม่ใจและคนถ่อเรือ ๒ คน ส่วนอาหารการกิน อาศัยรับประทานกับคุณหลวงจิตรจำนงค์ ในกะต๊อบบนแพซุง ซึ่งเป็นที่อาศัยนอนของคุณหลวงด้วย ลูกช้างก็อยู่บน

แพชุงนี้ด้วย ตาแย้มคนเลี้ยงล่องลงมาด้วย ตามสายตาเด็ก รู้สึกว่าแพชุงใหญ่ยาวเหลือเกิน

เมื่อก่อนนี้การเดินทางต้องระวังไข้ป่า (มาลาเรีย) คุณแม่จึงให้ข้าพเจ้ารับประทานยาควินินน้ำวันหนึ่งเว้นวันหนึ่ง ข้าพเจ้ามักอาละวาดเพราะยาขมมาก กว่าจะกรอกยาได้ ข้าพเจ้าร้องไห้ดิ้นรนจนยาหก ต้องล่อด้วยมะตูมเชื่อม ถ้าไม่ได้มะตูมเชื่อมไม่ยอมรับประทานยา เราไปแยกทางกับคุณหลวงจิตรจำนงค์ที่ปากน้ำโพ คุณแม่กับข้าพเจ้าล่องเรือมากรุงเทพ ฯ ตามลำพัง ส่วนลูกช้างล่องแพตามหลังมากับคุณหลวง

ข้าพเจ้าไปจำได้อีกครั้งหนึ่ง ตอนที่คุณแม่พาเข้าไปรอรับลูกช้างอยู่ที่ประตูยามค่ำ อยู่ทางด้านพระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัย ข้าพเจ้าเห็นสมเด็จพระพันปีกับทูลกระหม่อมเอียดน้อยเสด็จออกไปรับลูกช้างทางด้านในของประตูยามค่ำ ตามฤกษ์กำหนดไว้เวลาเช้าราว ๆ ๒ โมง ลูกช้างมีผ้าแดงขาวร้อยกะดึงผูกคอ ตาแย้มต้องไปส่งถึงโรงช้างที่ในประตูวิเศษไชยศรี และเข้าใจว่าต้องอยู่จนลูกช้างคุ้นกับคนเลี้ยงใหม่ ลูกช้างตัวนี้ไม่ทราบว่าต่อมาได้พระราชทานชื่อว่าอย่างไร

คุณแม่พาข้าพเจ้าไปพักอยู่กับเจ้าคุณปู่ พระยาไกรโกษา ที่บ้านท่าเตียน ซึ่งเป็นวังพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ เดี๋ยวนี้ พักอยู่ประมาณ ๒ เดือน ก็เดินทางกลับน่านอีก โดยทางเรือ

กลับขึ้นไปน่านคราวนั้น คุณแม่เตรียมเก็บข้าวของเพื่อย้ายลงมากรุงเทพ ฯ เพราะคุณพ่อได้แต่งตั้งให้ไปเป็นเจ้าเมืองชลบุรี ก่อนย้ายลงมาคุณพ่อต้องไปราชการที่เชียงของ จังหวัดเชียงราย เอาคุณแม่และข้าพเจ้าไปด้วย โดยไปทางเรือของหลวง มีตราราชสีห์อยู่ที่หางแมงป่องท้ายเรือ

ขณะนั้นโจรผู้ร้ายชุกชุม สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงประทานเรือหลวงให้คุณพ่อไปราชการ เพราะมีตราราชสีห์ โจรผู้ร้ายจะได้เกรงกลัว

ข้าพเจ้าแอบได้ยินคุณแม่พูดว่าจะไปขุดนิลเชียงของ ข้าพเจ้าคิดในใจว่าจะต้องตามไปขุดด้วย นึกวาดภาพว่าในดินที่เชียงของคงจะมีนิลมีพลอยเยอะแยะ คุณพ่อแต่งตัวนุ่งผ้าโจงกะเบน ใส่เสื้อราชปแต็น กวักมือเรียกผู้ใหญ่บ้านที่อยู่ฝั่งตรงข้ามแม่น้ำ ให้เอาเรือชะล่าเล็กมารับ เพราะน้ำตื้น ผู้ใหญ่บ้านลงน้ำเข็นเรือมา คุณพ่อจะไปราชการฝั่งตรงข้าม ข้าพเจ้าจะไปขุดนิล ขอตามไปด้วย คุณพ่อไม่ให้ไป เพราะจะต้องไปทำงาน ข้าพเจ้าไม่ยอม ร้องไห้ตีโพยตีพาย ฉุดเสื้อคุณพ่อไว้ คุณพ่อชักฉุน พูดไม่ฟังเสียงก็เลยตีเอา ๒ ฉาด คุณพ่อไม่เคยตีข้าพเจ้าเลย ข้าพเจ้าก็เลยเสียใจร้องไห้สะอึกสะอื้น คุณแม่นั่งดูเฉยไม่ว่าอะไร พอคุณพ่อลงเรือชะล่าไปแล้ว คุณแม่บอกว่า "นึงเสียเถอะ แล้วเราไปกัน ๒ คน ป๊ะไปราชการ เราไปด้วยไม่ได้หรอก" ข้าพเจ้าจึงได้นึง แต่จนแล้วจนรอดก็ไม่ได้ไปขุดนิล แต่ว่ามีชาวบ้านนำหินมาให้คุณแม่ที่เรือ เมื่อกลับไปถึงน่าน คุณแม่เอาหินไปติดกับขี้คลั่งแล้วฝนกับหินเหมือนหินลับมีด จนหินรอบนอกหลุดไปหมด เห็นเม็ดพลอย บางเม็ดก็ไม่ดี บางเม็ดก็ดี สีสวยมาก มีสีน้ำเงิน สีแดง สีม่วงและสีชมภู

เมื่อก่อนคุณแม่ล่องกลับลงมากรุงเทพ ฯ กับข้าพเจ้า คุณพ่อยังติดราชการ ต้องตามลงมาทีหลัง วันหนึ่งมีฝรั่งเศสคนหนึ่ง ชื่อ มองซิเออร์ปาวี มาหาคุณพ่อที่จวน เข้าไปพูดธุระกันในออฟิส แล้วออกมาที่นอกชาน ข้าพเจ้าเดินเล่นอยู่แถวนั้น นึกในใจว่า ฝรั่งคนนี้จมูกยาวจริงๆ ไม่เคยเห็นจมูกใครยาวเท่านั้น มองซิเออร์ปาวีถามข้าพเจ้าว่า อายุเท่าไร ข้าพเจ้าตอบ

ไม่ถูก หันมองคุณพ่อ ๆ บอกให้บอกเขาเอง ข้าพเจ้าอึกอักอยู่พักใหญ่เพราะประหม่า คุณพ่อเตือนให้ตอบเขา ข้าพเจ้าก็เลยตอบไปว่า อายุ ๑๑ ขวบ คุณพ่อและมองซิเออร์ปาวีหัวเราะกันใหญ่

มองซิเออร์ปาวีส่งของเล่นให้ข้าพเจ้าชิ้นหนึ่ง ข้าพเจ้าดีใจมาก ของเล่นเป็นกล่ำปลีหัวโต สีเขียว เวลาไขลานมีกลีบกล่ำปลีเบิดออก มีเสียงเพลงดังหนองแหน่ง กระต่ายสีขาวมีตาแดงโผล่หัวออกมาจากกลีบกล่ำปลี พอเพลงหยุด มีเสียงดังแกร๊ก กระต่ายก็หดหัวผลุบลงไป กลีบกล่ำปลีก็หุบ พอไขลานใหม่ เพลงก็ดังขึ้นอีก กระต่ายก็โผล่ขึ้นมาอีก ข้าพเจ้ารักของเล่นชิ้นนี้มาก

กงศุลฝรั่งเศสที่น่านชื่อมองซิเออร์เดอร์ฟองตูลีส คนนี้พูดไทยได้บ้าง มองซิเออร์ปาวีเป็นผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสในการบักบั่นเขตุแดนแม่น้ำโขง

– ๒ –
ชีวิตในวัง
สมเด็จพระปกเกล้า ฯ เมื่อทรงพระเยาว์

โดยที่เวลานี้ประชาชนกำลังได้สดับตรับฟังพระราชประวัติย่อ ๆ ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ เนื่องแต่การอัญเชิญพระบรมอัฐิของพระองค์มาสู่ประเทศเรา ผู้เขียนซึ่งเห็นพระองค์แต่พระชนม์พรรษาราว ๔ ปี และได้มีโอกาสเล่นด้วยพระองค์ ตั้งแต่ผู้เขียนอายุ ๙ ปี จนถึง ๑๒ ปี จึงคิดอยากเขียนอะไรอันเกี่ยวกับพระองค์ท่านมาสู่กันฟัง บางทีอาจจะเป็นการช่วยเหลือผู้ที่คิดจะเขียนพระราชประวัติพระเจ้าแผ่นดินไทยเรา ให้ได้วินิจฉัยแลเข้าใจพระอุปนิสัยของพระองค์อีกแง่หนึ่งได้ ฉะนั้นเรื่องสั้น ๆ นี้อาจเป็นประโยชน์ได้บ้าง

ขณะที่เขียนเรื่องนี้ ผู้เขียนมีอายุ ๖๐ ปีแล้ว เมื่ออายุประมาณ ๙ ปี คุณแม่ได้นำไปถวายตัวต่อสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๕ แห่งพระราชวงศ์จักรี โดยเหตุที่คุณแม่จำเป็นต้องไปต่างประเทศ เพราะพระยามหิบาลบริรักษ์ สามี จะต้องไปรับหน้าที่ทูตที่ประเทศรัสเซีย

จึงบ่ายวันหนึ่ง คุณแม่ก็ได้นำตัวผู้เขียน พร้อมทั้งธูปเทียนแพเลดอกไม้ ใส่พานเข้าไปในวัง คอยเฝ้าสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ที่อัฒจรรย์ของพระที่นั่งสุทธาศรี พอบ่ายราว ๕ โมงเย็น สมเด็จก็เสด็จออกรับแขกที่ตรงอัฒจรรย์ขั้นสุดนั่นเอง ถ้าเป็นบ้านธรรมดาก็ว่าตรงหัวบันไดได้ แต่

บันไดพระที่นั่งกว้างใหญ่ ปูด้วยหินขาวกับดำงดงาม เมื่อทรงทราบความประสงค์ว่าจะพาลูกมาถวายฝาก ก็ทรงรับรองด้วยพระอัธยาศัยอันอ่อนหวาน ผู้เขียนแม้จะยังเป็นเด็กอยู่ ก็ยังรู้สึกกระแสแห่งความเมตตาแผ่มาสู่ เมื่อมองเห็นพระพักตร์และพระเนตรที่หวานแฉคมของพระองค์ ทรงรับดอกไม้ธูปเทียน แล้วสั่งรับกับข้าหลวงคนหนึ่งว่า "ไปตามพ่อเอียดน้อยมา" พอสักประเดี๋ยวก็ได้เห็นเด็กชายน้อย ๆ รูปร่างแบบบางผิวขาว ทรงฉลองพระองค์แบบเสื้อกางเกงติดกันอย่างฝรั่งสีขาว ไว้พระเมาฬี(จุก) มีพวงมาลัยสวมรอบ บักกี่ปันพลอยอะไรอยู่กลาง เพชรรอบ มานั่งลงข้างสมเด็จ ผู้เขียนเข้าใจเอาเองว่าคงเป็นลูก คือสมเด็จพระปกเกล้า ฯ เมื่อทรงพระเยาว์ พระชนม์พรรษาระหว่าง ๓–๔ ปี ชาววังจะเรียกพระองค์ว่าทูลกระหม่อมเอียดน้อย สมเด็จรับสั่งด้วยว่า "แม่ได้ข้าหลวงใหม่ พ่อเอียดเอาไปเล่นด้วยไหมจ๊ะ" ทูลกระหม่อมเอียดน้อยทรงยิ้มอย่างหวาน แต่ไม่รับสั่งตอบว่ากระไร รู้สึกว่าทรงอายหน่อย ๆ แต่ประทับเคียงสมเด็จแม่เฉย ๆ อยู่ ทำพระเนตรหยิบหน่อย ๆ เมื่อสมเด็จทรงปราศรัย แล้วก็เสด็จเข้าห้องน้ำเงินซึ่งติดต่อกับพระที่นั่งสุทธาศรี ณ ห้องนี้เป็นที่ประทับเล่น และรับแขกเจ้านายฝ่ายใน ผู้เขียนก็ได้ถูกนำไปยังห้องพักอยู่ชั้นล่างของพระที่นั่งนั้นเอง มอบให้คุณชม ภายหลังเป็นพระพี่เลี้ยงพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ คุณแม่ก็อำลากลับไป

ผู้เขียนถูกพาไปนอนที่ห้องนอนใหญ่ อยู่ชั้นล่างของพระที่นั่งเทพดนัย เรียกว่าห้องหม่อมเจ้า เพราะห้องนั้นมีหม่อมเจ้าชายและหญิงบรรทมหลายองค์ ซึ่งอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ อันเป็นพระราชกรณียกิจ ซึ่งได้ทรงกระทำให้แก่ผู้ที่นำบุตรธิดามาถวายไว้ ที่เป็นกำพร้า ที่บิดามารดาต้องจาก

ไปรับราชกาลไกล ๆ เช่นตัวผู้เขียน หรือไปตามจังหวัดต่าง ๆ ซึ่งห่างไกลจากพระนคร ซึ่งสมัยนั้น ที่ห่างไกลจริง ต้องไปแรมเดือนจึงจะถึงก็มีพระองค์ก็ทรงอุปการะดูแล ให้กินอยู่นุ่งห่ม เล่าเรียน ยังมีเงินเดือนพระราชทานให้ด้วย เช่นตัวผู้เขียนได้ชั้นต้น ๑ บาทต่อ ๑ เดือน พระองค์ประดุจร่มโพธิ์ใหญ่ที่อยู่กลางเมือง สำหรับทุกคน มีสิทธิ์จะเข้าภายใต้ร่มเงาเพื่อความร่มเย็นฉะนั้น นอกจากพระราชวงศ์แล้ว บุตรหลานข้าราชการก็ได้ทรงรับไว้มิใช่น้อย ในห้องหม่อมเจ้าจึงเต็มไปด้วยเด็กทั้งเจ้าแลไม่ใช่เจ้า ทั้งหญิงทั้งชาย จะจารนัยนามทั้งหมดก็จะยาวมากเกินจุดประสงค์ไป จึงขอกล่าวถึงเพียงบางท่านเท่านั้น หม่อมเจ้าที่เป็นชายคือ หม่อมเจ้าวิเศษศักดิ์ ชยางกูร หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี หม่อมเจ้าดำรัสดำรงค์ เทวกุล หม่อมเจ้าวงศ์นิรชร เทวกุล หม่อมเจ้าบียบุตร จักรพันธุ์ หม่อมเจ้าพงษ์ภูวนารถ ทวีวงศ์ หม่อมเจ้าหญิงมี หม่อมเจ้าหญิงพาณีอนงค์ (เรียกกันว่าแจ๊ด) หม่อมเจ้าเก๋ง ทวีวงศ์ แลหม่อมเจ้าทัศนีย์อนงค์ลักษณ์ สวัสดิวัฒน์ พระพี่นางต่างชนนีกับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี เป็นพระธิดาองค์ใหญ่ของสมเด็จกรมพระสวัสดิ์ ฯ ที่ไม่ใช่เจ้ามี ม.ร.ว หญิงชั้น ชยางกูร มีคุณหญิงชจร ภะรตราชา เดี๋ยวนี้ คุณวาศ ธิดาพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ฟัก) คุณหญิงอิงคมนตรี ที่ต้องไปนอนตามที่ต่าง ๆ ก็ยังมีเพราะที่ไม่พอกัน ผู้เขียนได้รับคำบอกเล่าจากคุณชมพี่เลี้ยงว่า ต้องขึ้นเฝ้าสมเด็จทุกวันเวลาบรรทมตื่น และถ้าทูลกระหม่อมรับสั่งให้หาไปเล่น ก็ต้องไป

ผู้เขียนจะอยู่ในวังได้กี่วันจำไม่ได้ ไม่ได้จำด้วยกัน เพราะไม่ทราบว่าจะได้มาเขียนเรื่องเมื่ออายุ ๖๐ ปี แต่ก็ได้มีคนมาตามให้ขึ้นไปเล่นกับทูลกระหม่อม ที่พระที่นั่งเทพดนัย ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับพระที่นั่งสุทธาศรี มี

ดาดฟ้าชั้นกลาง มีเฉลียงเดินติดต่อได้ โดยผ่านห้องน้ำเงินที่กล่าวมาแล้ว การขึ้นไปเล่นก็เล่นอย่างธรรมดา มีก่อบ้านด้วยไม้ เขาทำขายเป็นหีบ ๆ เล่นตุ๊กตาทหารเป็นหีบ ๆ เล่นหุงข้าวแกงถ้วยเตาฝรั่ง เล่นตีกลองเบ่าแตร แล้วแต่ทูลกระหม่อมจะมีพระประสงค์จะเล่น แต่ที่เล่นสนุกที่สุดก็คือเล่นต้ต่างว่าเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพราะได้เล่นกับทูลกระหม่อมเอียดเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ (กรมขุนนครราชสีมา) พระเชษฐาของพระปกเกล้าฯ ตามธรรมดาพระเชษฐาจะทรงเล่นกับหม่อมเจ้าชาย เล่นเป็นทหารและโปลิศ จะไม่ทรงร่วมกับพระอนุชา เพราะมีแต่ผู้หญิง ยังทรงเรียกว่าพวกจุ๊ดจี๊ดเสียอีก พวกผู้หญิงก็ตั้งแง่แสนงอน ไม่อยากจะไปแตะต้อง แต่วันหนึ่งเหตุการณ์จะผันแปรไปอย่างไรไม่ปรากฏ จำไม่ได้ พระเชษฐาได้ทรงชวนพระอนุชาว่าเล่นเป็นหม่อมบ่ากับแม่เล็กกันไหม อธิบายกันสองสามคำเป็นการตกลง ว่าให้พระอนุชาองค์น้อยเป็นนายหลวง พาพระมเหษีและเจ้าจอมไปประพาสทะเลและเกาะต่าง ๆ ด้วยเรือพระที่นั่งจักรี ตอนนี้พวกผู้ชายอาจจะเกิดอยากเล่นกับผู้หญิง จึงคิดหาเรื่องให้มาเล่นรวมกันจนได้ และได้ช่วยกันจัดเรือพระที่นั่ง โดยนำเอาเรือกลไฟลำใหญ่ของเล่นยาวประมาณ ๑ เมตรกว่า ๆ มาตั้งกลางห้อง เอาหีบของเล่นต่าง ๆ มาล้อมเรือ ตีวงกว้างจนทุกคนเข้าไปนั่งและยืนได้ ทรงมอบพระอนุชาให้จัดการภายใน คือหาตัวมเหษีและเจ้าจอม ส่วนพระเชษฐาเองจะเป็นกัปตัน หม่อมเจ้าชายเหล่านั้นทำหน้าที่ต่าง ๆ ตามระเบียบในเรือเท่าที่จำได้ โดยเคยตามเสด็จพระราชดำเนิน ตอนนี้จะเห็นได้ว่าพระอนุชา แม้จะยังทรงพระเยาว์มาก ก็สามารถกระทำหน้าที่เลือก แม่เล็ก คือสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ซึ่งได้แก่หม่อมเจ้าหญิงทัศนี ซึ่งตามธรรมดาก็โปรดปรานอย่างยิ่งอยู่แล้ว จนขาด

ไม่ได้เลย ถ้าไม่จำเป็น ถวายข้าวเสวยก็ต้องท่านหญิงใหญ่องค์เดียวเท่านั้น เจ้าจอมตัวโปรดในเวลานั้นคือเจ้าจอมชุ่ม พี่พระยาบุรุษรัตนราชวัลลภ ผู้เขียนได้รับตำแหน่งนั้น และคนอื่น ๆ ก็รับหน้าที่ต่าง ๆ กันไป ฝ่ายในพระอนุชาทรงควบคุม ฝ่ายหน้าเป็นหน้าที่พระเชษฐา ถ้าถึงเกาะอะไรที่โปรดก็จะพาพระมเหษีและราชบริพารลง เช่นถึงเกาะพะงัน ก็จะเสด็จที่น้ำตก สรงน้ำและเก็บรังนกนางแอ่น หอยปู ของเหล่านี้จะใช้ขนมปังหีบลูกกวาด ช้อคโกแล็ต ผู้เขียนเป็นคนไปเบิกมาจากคุณชมพี่เลี้ยง ซึ่งเป็นต้นห้องเก็บสัมภาระทั้งหมดของสมเด็จ เล่นแล้วก็รับประทานกันทันทีเลย แลต่อแต่ร่วมวงกันได้แล้ว ต่อไปทุก ๆ วันอาทิตย์ ซึ่งเป็นวันหยุดทรงพระอักษร และหยุดเรียนของบรรดาหม่อมเจ้าและมิใช่เจ้าชายหญิง ก็ได้ร่วมเล่นอื่น ๆ กันตลอดมา เช่นเทศน์มหาชาติ พระเชษฐาและหม่อมเจ้าชายที่ไม่ใช่อายบางองค์ จะรับหน้าที่เป็นพระเทศน์ องค์อื่นก็จะเป็นอุบาสก อุบาสิกา ต่างก็จะต้องจัดหาเครื่องกัณฑ์ แล้วแต่ปัญญาและความสามารถของแต่ละคนไป ใครแต่งดีกว่าเพื่อน ก็จะได้รางวัล ฉะนั้นทุกคนจะไปค้นหาฝาหีบไม้ ฝากระป๋องขนมปัง มาตกแต่ง ติดด้วยใบไม้ก้านไม้ ด้วยขี้ผึ้ง ต่างว่าเป็นต้นไม้ แสดงภาพตอนชูชกพากัณหาชาลีไปดังนี้เป็นต้น พระเวสสันดรประทานกุมาร กัณฑ์มัทรีไปป่า ลูกกวาด ช้อคโกแล็ค ถูกไปเบิกมาใช้ ขี้ผึ้งเป็นของหายากที่สุด เพราะผู้เก็บซึ่งเป็นคนแก่หวง เห็นว่าเบิกมาพอแล้ว จะไม่ให้อีก แต่ก็ขัดรับสั่งทูลกระหม่อมไม่ได้ แกเลยใส่กุญแจห้องเสีย โดยตัวแกอยู่ข้างใน ให้คนใช้ใส่กุญแจขังตัวเองไว้ ลวงว่าไม่อยู่แล้ว ผู้รับใช้คือหม่อมเจ้าชายไปเลาะดูที่ห้อง เพื่อจะย่องเบาเอาขี้ผึ้งมาบ้าง แต่หน้าต่างก็ติดลูกกรงเหล็กเข้าไม่ได้ ปีนป่ายหาทางก็มองเห็นผู้

รักษาของ คือพระนมย้ิม เคยเป็นพระนม (แม่นม) เจ้าฟ้าตรีเพชร พระเชษฐา สิ้นพระชนม์ไปแล้ว นอนอ่านหนังสือธรรมอยู่ อ้อนวอนขอแก ก็ไม่ให้ หม่อมเจ้าชายเหล่านั้นทรงบันดาลโทสะ ปรึกษาว่าจะเอาเทียนจุดไฟเสียบไม้ไปจี้ให้ลุกขึ้นหยิบและก็ได้ทำกันทันที เป็นการกระทำที่ต้องให้พระนมย้ิมต้องลุกขึ้นมาหยิบขี้ผึ้งส่งให้ทันที และรีบเรียกคนใช้ให้ไขกุญแจมิฉะนั้นอาจจะถูกไฟครอกตายในห้อง พวกผู้ชายได้ขี้ผึ้งมาติดแต่งกันท์เทศน์ดีใจกัน โห่ร้องเกรียวกราว โดยไม่ต้องเกรงว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระราชินี ซึ่งบรรทมอยู่ชั้นบนใกล้ ๆ นั่นเอง เพราะทั้งสองพระองค์บรรทมกลางวันตื่นบ่าย การเล่นเช่นนี้ สำหรับเด็ก ๆ อายุ ๔–๕–๗–๘–๙ ปี อย่างแก่ไม่เกิน ๑๒ โดยการนำของทูลกระหม่อมทั้ง ๒ พระองค์ พระชนม์ราว ๘ พระองค์หนึ่ง ได้เป็นไปอย่างมีระเบียบเป็นเรื่องเป็นราว เลียนแบบที่ทรงเห็นจริงจากราชประเพณีของพระราชบิดามารดา มิได้ทรงเล่นนอกลู่นอกทาง ซึ่งถ้าจะทรงเล่นก็เล่นได้ จึงนับได้ว่าทรงกระทำอย่างใช้พระปรีชาญาณอยู่มาก สำหรับสมเด็จพระปกเกล้า ฯ ซึ่งถ้าเป็นลูกชาวบ้านบางคน ยังกินนมและยังไม่เป็นภาษีภาษาอะไร พระองค์ก็ทรงกระทำหน้าที่ของพระองค์ ที่ดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์สมมุติได้ตามหน้าที่เป็นอย่างดี คือพระราชบิดาทรงรับสั่งกับพระราชชนนีฉันใด พระองค์ก็ทรงจำได้ และทรงแสดงได้อย่างใกล้เคียงที่สุด เพราะองค์ที่ได้ตำแหน่งมเหษี ก็โปรดปรานอยู่เป็นอย่างยิ่งแล้ว และจุ๋งจิ๋งกันได้สนิทสนมดี

ควรสังเกตอีกอย่างว่า ยังมีสมเด็จพระเชษฐาอีกพระองค์หนึ่งคือ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย (ทูลกระหม่อมติ๋ว) ซึ่งผู้เขียนมิได้กล่าวถึง แต่พระองค์ก็ประทับอยู่ในส่วนหนึ่งของพระที่นั่งองค์

นั้นเอง ที่ผู้เขียนมิได้กล่าวถึง ก็เพราะพระองค์ไม่โปรดที่จะเล่นอย่างที่เล่นกัน โปรดประทับเงียบ ๆ กับคนมีอายุ ปั้นรูปสัตว์ต่าง ๆ ด้วยขี้ผึ้ง ซึ่งกระทำได้เป็นอย่างดี จึงไม่สมัครเข้าร่วมวงกับพระเชษฐาและพระอนุชา บางทีก็เสด็จมายืนทอดพระเนตร สักพักสักครู่เท่านั้น จึงไม่มีเด็กหญิงชายคนใดได้ไปเผ้าเล่นกับพระองค์ เพราะซุกซนเกินไป นั่งไม่ติด อย่าว่าแต่จะปั้นสัตว์เป็นตัวมาเลย

ผู้ที่สนใจในพระอุปนิสัยของพระองค์พระปกเกล้า ฯ ควรสังเกตว่าพระองค์มีน้ำพระทัยกว้างขวาง ไม่ถือสาในพระเชษฐา ที่เคยทรงเหยียดว่าเป็นผู้หญิง อยู่กับพวกจู๊ดจี๊ด เมื่อทรงชวนเล่นด้วยก็ทรงรับด้วยน้ำพระทัยนักกีฬา ทำหน้าที่เต็มความสามารถ ใครบ้างในขณะนั้นจะเล็งเห็นภายหน้าว่าพระองค์เจ้าจะได้ครองราชสมบัติ เป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชหฤทัยกว้างพอที่จะยอมสละพระราชอำนาจให้ปวงชนชาวไทยเราโดยเต็มพระราชหฤทัย เพื่อความก้าวหน้าและรุ่งเรืองของประเทศชาติ เป็นผู้พระราชทานรัฐธรรมนูญให้แก่ปวงชนเป็นพระองค์แรก ฉะนั้นข้อความที่ผู้เขียนได้เขียนมานี้ สำหรับผู้สนใจใคร่ทำเป็นพระราชประวัติ อาจหยิบยกพระอุปนิสัยและน้ำพระทัยอันกว้างของพระองค์มาประกอบการเขียนได้บ้าง ผู้ที่รู้แท้เห็นจริง จะเว้นความเศร้าสลดมิได้ ในวันที่พระบรมอัฐิได้มาสู่พระนคร แลผู้ที่รู้เช่นนั้นจงมาช่วยถวายพระพร ให้พระวิญญาณของพระองค์ ไปสิงสถิตย์อยู่ในที่อันมีแต่บรมสุข และถ้าพระวิญญาณของพระองค์จะเสด็จลอยเลื่อนมาได้ ก็ขอให้พระองค์เสด็จมาเยือนชาวไทย และหากจะทรงบันดาลให้เป็นไปได้ ก็ขอบันดาลให้เป็นไปสมพระราชประสงค์ที่ตั้งพระราชหฤทัยไว้ ให้เมืองไทยประสบแต่ความสงบสุขชั่วกาลนานเทอญ

— ๓ —
อันเนื่องมาแต่
ทูลกระหม่อมหญิงศิราภรณ์โสภณ (เล็ก) สิ้นพระชนม์

ก่อนที่จะเล่าต่อถึงชีวิตในวัง ผู้เขียนใคร่ขอขอบคุณเจ้าคุณอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์ ในความหวังดีของท่านต่อผู้อ่าน และต่อข้าพเจ้าโดยเฉพาะที่ท่านได้ชี้แจงข้อผิดพลาดของข้าพเจ้าในเรื่องนามพระอาจารย์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ คำเตือนทำให้ข้าพเจ้ามีใจเขียนต่อไป โดยมีความหวังว่าหากจะผิดพลาดอะไรต่อไป ท่านจะกรุณาสละเวลาช่วยชี้แจง จะขอบพระคุณยิ่ง โดยที่ผู้เขียนอยู่ในที่ห่างไกลจากการติดต่อ จำได้เท่าใดก็เขียนไปอย่างนั้น ไม่มีโอกาสสอบสวน ทั้งไม่ใคร่มีเวลาที่เรียกว่าว่าง จึงขอเขียนเพียงชนิดนิยายเล่าสู่กันฟัง

สิ่งหนึ่งในหลายสิ่งในชีวิตผู้เขียนเมื่อยังเยาว์ ซึ่งยังผลุบ ๆ โผล่ ๆ อยู่ ซึ่งจะได้ยกมาเล่าในที่นี้ คือวันสิ้นพระชนม์ของสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงศิราภรณ์โสภณ เรียกกันว่าทูลหม่อมฟ้าหญิงเล็ก พระองค์ท่านเป็นสมเด็จพระปิตุจฉาของสมเด็จพระเจ้าอยู่องค์บัจจุบัน เมื่อผู้เขียนเข้าไปอยู่ในวัง ท่านเริ่มทรงพระประชวรแล้ว ไม่เคยเห็นท่านเลย เห็นแต่พระรูปซึ่งน่ารักมาก แลดูว่าจะรุ่นราวคราวเดียวกันด้วย ยังไว้พระเมาฬีอยู่

วันนั้นเป็นวันครึ้มฝนตลอดวัน ชาววังโจษกันว่าพระอาการหนักมาก อาจสิ้นในวันนี้ และก็ได้สิ้นในบ่ายวันนั้นจริง ๆ เด็ก ๆ ที่ห้องหม่อนเจ้า

มีความสนใจเป็นพิเศษ เห็นจะเป็นที่รู้สึกว่ารุ่นราวคราวเดียวกัน มีความรู้สึกเศร้าใจในข่าวนี้ตามกัน พอจวนใกล้ค่ำซึ่งกะว่าจะต้องเชิญพระศพออก เด็ก ๆ ก็ชวนกันไปคอยดูที่หน้าตำหนักที่ประทับ ซึ่งเรียกว่าพระตำหนักเฉย ๆ แม้สมเด็จพระชนนี ก็เรียกว่าสมเด็จพระตำหนัก ส่วนสมเด็จพระบรมราชินีนาถ เรียกกันว่าสมเด็จที่บน ฝนก็เริ่มลงเม็ดปรอย ๆ เด็ก ๆ ไม่ย่อท้อต่อฝน แต่ยังห่วงผมจุก จึงแอบเข้าใต้ชายคาตำหนักเสด็จพระองค์จุฑาทัต ซึ่งอยู่เยื้องกัน เพื่อคอยดูเชิญพระศพออก พวกขบวนเชิญพระศพทั้งพระโกศ ลองใน และพระเสลี่ยง พวกที่เรียกว่าเบิ่งพรวดก็มาคอยที่ชานชาลาพระตำหนัก พวกภูษามาลาที่จะจัดการกับพระศพ มีพระอัมพันเป็นหัวหน้า ก็ได้ขึ้นไปพร้อมแล้ว เจ้านายต่างกรมทรงดำทั้งพระองค์ ก็ทยอยเสด็จเข้ามา เพื่อสรงน้ำพระศพ ยิ่งเย็นลง อากาศก็ยิ่งมืดครึ้ม ฝนก็หนักลง เด็กยืนคอยปากสั่นมือเขียวอยู่ ต่างกรมองค์ไหนรู้จัก ก็กระซิบกระซาบกัน ไม่มีใครพูดดัง พอได้เวลาพลบค่ำพอดี เสียงปี่อูแอก็ขึ้น เบิ่งพรวดก็ดี ปี่ก็เบา อย่างละห้อย นั่นหมายความว่าเอาพระศพลงพระโกศ เด็ก ๆ บอกกันว่าใจหาย หยุดพูดโจษกันพักหนึ่ง พอเสร็จพิธีก็เชิญพระโกศมาขึ้นพระเสลี่ยง เคลื่อนออกจากชานพระตำหนัก ที่พระโกศมีคนประคองหน้าหลังข้างละคน แต่งตัวเหมือนเทวดา เรารู้จัก คือจำได้ว่า หม่อมเจ้าดำรัสดำรง เทวกุล กับหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี ซึ่งอยู่รวมกันที่ห้องหม่อมเจ้า ถูกเรียกไปประคองพระโกศ ขบวนเชิญพระโกศบ่ายหน้าไปทางออก คือประตูเทวาพิทักษ์ ว่าจะเอาไปไว้ที่หอ จะเป็นชื่อนิเพทพิทยา หรือธรรมสังเวช หอนั้นแหละ พอพระโกศผ่าน เด็กออกจะเบ้ ๆ น้ำตาก็ไหลปนน้ำฝน บางทีจะเป็นด้วยบรรยากาศ เพราะไหนจะเสียงคนร้องไห้

บนพระตำหนักเซ็งแซ่ เสียงปี่เสียงเป๋งพรวดที่เป่าอย่างเศร้า เห็นเจ้านายผู้ชายซับน้ำพระเนตรด้วยผ้าซับพระพักตร์ ทรงดำเนินตามพระศพออกมาทั้ง ๆ ฝนพรำ ๆ ในแสงไฟฟ้าซึ่งไม่สู้สว่างอยู่แล้ว ทำให้สลุบสลัว หนาวฝนหนาวลมหนาวใจ สั่นสะท้านไปตาม ๆ กัน พวกชาววังที่เป็นข้าหลวง เชิญของที่จะเอาไปใช้ที่หอ ตามขบวนไป ร้องไห้กันกระซิก ๆ ชาววังที่ตามไปดูตามส่ง รวมทั้งเด็ก ๆ ซึ่งจะกลับที่อยู่ คือห้องหม่อมเจ้า ก็ตามมาท้ายขบวน แล้วก็ต่างคนต่างแยกกันไป ภายหลังทราบว่าสมเด็จพระชนนีทรงกรรแสงไม่ได้พระสติ และต่อนั้นมาก็ทรงระทมพระทัย ทรุดโทรมมาก ต่อนั้นมาอีกไม่ช้าไม่นาน ทูลกระหม่อมพระองค์น้อย (คือสมเด็จเจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัย พระบิดุลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเหมือนกัน) ก็ทรงพระประชวร ว่าประชวรบิด หมอไทยหมอฝรั่งรักษาไม่ทุเลา เด็ก ๆ เคยเดินผ่านที่ประทับคือที่นอกประตูพิมานชัยศรี ไปโรงเรียนวังนอก แต่ไม่ทราบตรงไหน เมื่อทรงประชวรมาก ๆ เราเดินย่องกันเมื่อถึงตรงนั้น แล้วท่านก็ได้สิ้นสุดลงไปอีกพระองค์หนึ่ง แต่โดยที่ไม่เป็นผู้หญิง และไม่รุ่นราวคราวเดียวกัน เด็กก็ไม่ใคร่เศร้า เป็นแต่นึกสงสารสมเด็จพระราชชนนี ที่สูญเสียพระราชบุตรไปใกล้ ๆ กันถึงสองพระองค์ ทราบว่ากว่าจะฟื้นความเศร้าก็เป็นเวลานาน จนผู้เขียนไปต่างประเทศแล้ว เมื่อทูลกระหม่อมพระองค์น้อยสิ้นพระชนม์ จะเชิญพระโกศไปหอ ก็มีหม่อมเจ้าประคองพระโกศสององค์ ทราบว่าหม่อมเจ้าทองฑีฆายุ ทองใหญ่องค์หนึ่ง กับหม่อมเจ้าสมบูรณ์ศักดิ์องค์หนึ่ง เป็นที่น่าคิดว่าพระโกศรัชกาลที่ ๘ ของเรา ทำไมไม่ให้หม่อมเจ้าประคอง

สำหรับเด็ก ความรู้สึกใด ๆ ก็ชั่วคราว แล้วก็สนุกสนานกันไปอีก ซนกันไปใหม่ ความที่ซนจนได้ชื่อว่าเด็กห้องหม่อมเจ้าที่เป็นหญิงจะซน

เท่าเป็นชาย ในกรมพระชัยนาทนเรนทร เมื่อทรงพบกับผู้เขียนที่รัสเซีย เยอรมนี รับสั่งว่านี่คนซนที่หนึ่ง เวลานั้นผู้เขียนมิได้ทูลคัดค้านแต่ประการใด แต่ความจริงซนกว่าก็มี พูดถึงความซน บางท่านอาจอยากรู้ว่าซนอะไรกันนักหนา จะเล่าให้ฟังเป็นบางอย่าง เล่ามากก็เปลืองหน้ากระดาษเปล่า ๆ

วันไหนนึกสนุก เด็ก ๆ ก็รวมหัวกันเล่นตึ๊ดต่างว่าเป็นพระเจ้าลูกเธอธรรมเนียมในวัง ถ้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอหรือพระเจ้าลูกเธอ เจ้านาย พระมเหษี พี่นาง น้องนาง จะเสด็จลงจากพระตำหนักไปไหน จะต้องมีข้าหลวงเชิญโคมลาน ที่มีเครื่องพัดลมเป่าก้นหม้อน้ำมัน ต้องไขลานที่ก้น จึงเรียกว่าโคมลาน นำหน้าไปก่อน ถ้าไม่เป็นเจ้า เป็นเพียงเจ้าจอม โคมลานจะตามหลัง เด็ก ๆ จะชวนคนใช้ ให้อุ้มอย่างรับเสด็จเจ้านาย เด็กอื่นจะไปฉวยโคมที่เขาจุดไว้ใช้การมานำ บ้างก็จะทำเป็นข้าหลวงตามหลังไปตามถนน โปรดเข้าใจว่าถนนในวังมีโปลิศผู้หญิงเฝ้าเป็นระยะทุกถนน เรียกว่าโขลน มีนายจ่า ๑–๔ บั้ง ควบคุม มีผู้กำกับ เรียกว่านายจ่าเอก โทตรี ยศใหญ่เต็มที่ได้เป็นหลวงแม่เจ้า เท่าที่ผู้เขียนทราบ ยศหลวงแม่เจ้าหมดไป ไม่เห็นมีอีก คนสุดท้ายชื่อจ่าเขียน ถ้าเจ้านายผ่านตรงผู้ใด โขลนผู้นั้นจะต้องลุกยืนขึ้น คำนับโค้งตัวอย่างผู้ชาย มีผลัดยามกันอย่างทหาร พวกเด็กพระเจ้าลูกเธอปลอมจะเที่ยวไปตามถนน โขลนเข้าใหม่ไม่รู้จัก คิดว่าเจ้านายจริง ก็ลุกขึ้นโค้งคำนับ เด็กก็จะพากันหัวเราะคิกคักไป เมื่อไรไปโดนคนเก่าๆที่รู้จักเจนความซนดี เมื่อเสียรู้เด็ก ก็จะร้องว่า “คุณๆเล็กๆ นี่แหละชอบหลอก เดี๋ยวจับตัวไปเวรประจำการเสียนี่” ทีนี้จะพากันวิ่งอุตลุด แต่ไม่ใช่เพราะกลัว แต่เพราะหมดสนุก กลับไปนอนกันที สถานที่

เวรประจำการกรมโขลนอยู่ใกล้ประตูยามค่ำ โปรดเข้าใจว่าพวกเด็ก ๆ ที่โอหัง ไม่ค่อยกลัวใคร พวกโขลนจึงไม่ค่อยอยากว่า เพราะสมเด็จท่านไม่ว่า

เมื่อถึงสมัยถีบรถจักรยาน สมเด็จก็ช่างตามใจเด็ก ทรงซื้อรถประทานพอสมตัวด้วยกันทุกคน แล้วก็หัดกันเอง กว่าจะเป็นก็ได้แผลกันคนละหลาย ๆ โน ตามหน้าตา แข้งเข่า ผลสุดท้ายก็ถีบกันได้ทุกคน ขณะนั้นทรงสร้างสวนดุสิตใหม่ ๆ พระมเหษีทุกพระองค์ เจ้าจอมมารดาบางคน ได้พระราชทานเนื้อที่เป็นส่วนตัวส่วนพระองค์ ของใคร ๆ สร้าง ฉะนั้นสมเด็จจึงเสด็จไปประพาสสวนของพระองค์แทบทุกวันก็ว่าได้ วันเสาร์เด็ก ๆ ได้ตามเสด็จกัน เสด็จรถพระที่นั่ง เรียกว่ารถแลนดอ คือปิดรอบด้าน หลังคาเป็นเก๋ง ปิดเปิดได้ เทียมม้าเทศคู่ มีทหารเป็นราชองครักษ์ ขี่ม้าเทศตามเสด็จ มีรถที่นั่งรอง ซึ่งมีคุณท้าวกับข้าหลวงสาว ๑–๒ คน มีรถกรมวังอีก ๑ คัน มีทางเสด็จ ๒ ทาง ถ้าเสด็จทางสะพานเสี้ยว ซึ่งบัดนี้รื้อเสียแล้วไปออกบางลำภู ข้ามสะพานเทเวศร์ ถ้าออกทางสะพานผ่านพิภพ ไปนางเลิ้ง ข้ามสะพานเทวกรรม บางทีถ้าเสด็จสายอื่น เรียกกันภาษาเด็กว่าเปิดลม ที่อ่อนแอก็จะเหนื่อย ที่แข็งแรงก็สนุก ถ้าใครล้าหลังก็จะต้องถูกฉุดขึ้นรถกรมวัง ฉะนั้นไม่มีใครยอมล้าหลัง เหนื่อยก็อดเอา กลัวขายหน้า ว่าสู้เพื่อนไม่ได้

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จเหมือนกัน เสด็จรถเทียมม้าอย่างสมเด็จกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอ แลรถพระที่นั่งรองก็มีสำหรับพระเจ้าลูกเธอองค์อื่น ๆ บางคราวจะมีฝ่ายในที่กำลังโปรด ใช้คำว่ากำลังขึ้น ตามเสด็จ เช่นพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ เสด็จย่าพระองค์ภาณุ ฯ แต่เสด็จรถต่างหาก มิได้ร่วมในรถพระที่นั่ง หากจะรับ

สั่งด้วยกลางทาง ก็จะรับสั่งให้รถมาใกล้ พอเสร็จธุระแล้ว ก็ถอยกลับไปตามหลังรถพระที่นั่งตามเดิม คราวหนึ่งม้ารถพระที่นั่งพระเจ้าอยู่หัวตื่นตกใจพารถไปลงคลองหลอด จมื่นไวยวรนารถ เรียกกันว่าพระนายไว คือเจ้าคุณเทเวศร์เดี๋ยวนี้ เป็นผู้ขับ พวกเราทราบว่าไม่ทรงได้รับอันตรายใด ๆ แต่สมเด็จตกพระทัยมาก เมื่อทรงทราบข่าว ถ้าหากว่าเป็นสมัยโบราณ ก็จะต้องกระทำอย่างพันท้ายนรสิงห์ แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงกริ้วกราดแต่ประการใด รับสั่งกับสมเด็จว่ามันก็สุดความสามารถของมัน ชี้ให้เห็นน้ำพระทัยอันเที่ยงธรรม แลกว้างขวาง สมเป็นพระปิยมหาราชของชาวไทยเรา

การที่ได้รถถีบของตัวเอง ทำให้เด็กตื่นเต้นดีใจเป็นที่สุด รักรถเกือบตาย ทั้งได้ไปเที่ยวไกลตามเสด็จ แต่การมีเด็กไป ทำให้ผู้ใหญ่บางคนมีความรำคาญ บางทีก็จะถึงเกลียดเราด้วยซ้ำ เพราะความซุกซนนั่นเอง เช่น ราชองครักษ์บางท่านผู้ไม่ชอบเด็ก คือจำได้ว่าชื่อคุณพระราญรอนและคุณพระราชวรินทร์ ท่านทั้ง ๒ นี้มีรูปลักษณะเรียกตามศัพท์เดี๋ยวนี้ว่ารูปหล่อในสายตาของหญิงชาววัง แต่ในสายตาของเด็กว่าไม่หล่อเท่าใด และยังแถมว่าเป็นผู้ใหญ่ใจแข็ง ไม่ยิ้มแย้มกับเด็กบ้าง ไม่เคยเล่านิทานให้ฟังเลย ฉะนั้นมิตรจิตมิตรใจก็ไม่มีต่อกัน เลยเกิดการเกลียดแกล้งขึ้น พวกเด็กจะพยายามเอาล้อหน้าของรถ ชนขาหลังของม้า ทำให้ม้าสะดุ้งเกือบเผ่นล้ารถพระที่นั่งไป สมเด็จจะชายพระเนตรอันมีสีเขียว ๆ ผ่ายพวกเด็กก็จะได้รับถ่ายทอดของแสงเขียวมาจากคนบนหลังม้า เราทำไม่รู้ไม่ชี้กันเสีย ทำให้ผู้อยู่บนหลังม้าต้องระวัง คอยเหลียวหลังมาดูในท่าอกตั้งเอวตรง เลยได้ฉายาว่ากวางเหลียวหลัง จากพวกเด็กเกเรเหล่านั้นขอดค่อน แต่มาคิดดูเดี๋ยวนี้หาเป็น

การขอดค่อนไม่ แต่กลายเป็นให้เกียรติ เพราะฉายาเหมาะสมกับรูป ถ้าเด็กรู้อย่างนี้คงให้ไปอย่างอื่น ท่ากวางเหลียวหลังเป็นท่างาม ผู้รักเด็กคือคุณหลวงศัลยุธโยธาหาร ภายหลังเป็นพระยาภักดีภูธร บิดาคุณเอกริน บุษริน ภายหลังก็ได้พบกับผู้เขียนที่รัสเซีย เมื่อท่านไปเป็นพระอภิบาลทูลกระหม่อมจักรพงษ์ภูวนาถ และเลยได้มารดาคุณเอกรินมา เราก็คงเป็นเพื่อนกันดีที่นั่น คุณหลวงศัลยุทธช่างเล่านิทานดี และเล่าไม่จบจนบัดนี้เรื่องหนึ่ง เรื่องมีว่านก ๒ ตัว ผัวเมีย ทำรังบนต้นไม้ พอรังเสร็จตัวเมียไข่และไข่ ๓ ฟอง และเมื่อลูกนกแตกจากไข่ ส่วนตัวผู้เช้าขึ้นก็ไปหาเหยื่อมาป้อนเมีย แล้วตัวเมียก็ไปบ้าง ถ้าท่านหยุดเล่า เด็กซึ่งล้อมหน้าล้อมหลังก็จะว่าแล้วไง ท่านก็จะว่าตัวผู้บินไป เด็กจะว่าแล้วไง ท่านก็ว่าตัวเมียบินมา พอดีเรียกรถพระที่นั่งเสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง เด็กยังติดใจอยากจะฟังต่อ คราวหน้าเล่าต่อนะคะ อาทิตย์หน้าก็พลันมาถึง พอรับแจกข้าวห่อทั่วกันแล้ว รับประทานเสร็จดิบดี ก็เตือนต่อนิทาน ขึ้นต้นท่านก็ว่าตัวผู้บินไป ตัวเมียบินมา เด็ก ๆ อ้าปากฟังโดยรู้เท่าไม่ถึงการ ฟังไป เอ ไม่เปลี่ยนบทบ้างเลย คนหนึ่งในหมู่เชาว์ไวสักหน่อย พอท่านจะต่อตัวผู้บินไป ก็ชิงว่าเสียก่อน ที่บัญญาเขลา พึ่งรู้ ก็เฮกันผสมโรง เลยว่ากันเสียเอง ตัวผู้บินไป ตัวเมียบินมา คุณหลวงนั่งยิ้มฟัง พวกไม่เอาใจใส่กับนิทาน เห็นเอ็ดอึงเลยต้องหันมา รวมทั้งกรมวังและเจ้าหน้าที่อื่น ๆ ผสมโรงกับเด็ก เลยเป็นการสนุกเฮฮาไป

แม้สมเด็จจะประทับคุยกับภรรยาข้าราชการบางคน ที่พระตำหนัก ไม่ไกลกันเท่าไร แต่โดยที่ทรงชินพระกรรณต่อการเซ็งแซ่ของเด็ก จึงไม่ทรงรำคาญ ถ้าบางคราว ทรงเห็นดังผิดปกติ ก็จะทรงใช้ให้มาถามดู เช่นวัน

หนึ่งมีการออกงิ้ว เนื่องมาจากในจำนวนพวกเด็ก เด็กคนหนึ่งชื่อคุณวาศน์ เธอเป็นเครือจีน ลูกพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ฟัก) เธอได้พระราชทานหมวกใหม่ สมัยนั้นเด็ก ๆ ใส่หมวก สมเด็จทรงสั่งมาจากห้องแบดแมน เมื่อเขานำมากองเพื่อถวายทอดพระเนตรที่เฉลียงห้องน้ำเงิน ท่านรับสั่งให้เด็กไปเลือกเอาตามชอบใจ บางคนก็ชอบทรงนั้น บางคนก็ชอบทรงนี้ เพราะมีหลายอย่างหลายขนาด เด็กก็จะเลือกที่ตนเห็นดี ส่วนการจะเหมาะสมกับหน้านั้นไม่ต้องคิดถึงกัน คุณวาศน์เธอบังเอิญไปชอบรูปที่คล้ายหมวกชีโบที่เจ๊กลากรถใส่ บางคนก็จะเลือกหมวกสานทรงแบน อย่างเด็กนักเรียนผู้ชายฝรั่งใส่ ผู้เขียนเป็นเจ้าของผมจุก ก็จุกขึ้นมาค้ำ หมวกก็ลอยลมอยู่ หากว่ามีสายยึดรัดจึงไม่ตก แต่ก็ออกจะง่อนแง่น เด็กไม่ทุกข์ร้อน ได้หมวกใหม่คนละใบ ใส่ถีบรถตามเสด็จอย่างสบาย วันเกิดเรื่อง ท่านราชองครักษ์ท่านหนึ่ง ท่านเหลือบไปเห็นหมวกชีโบของคุณวาศน์ จึงถามว่านี่หมวกใครเหมือนหมวกเจ๊กลากรถ มีคนตอบว่าของแม่วาศน์ เด็กคนหนึ่งนึกสนุกก็เอามาใส่ แล้วร้องว่าว้ากตุ้งแช่ เป็นเชิงล้อ คุณวาศน์เธอเป็นเด็กขี้โมโห เกิดไล่ทุบกัน เลยถึงปล้ำปลุก ทุกคนเห็นสนุก เลยช่วยร้องแซงตุ้งแซง ยิ่งทำให้เจ้าของหมวกโมโหจัดขึ้น ไม่ยอมเลิก จนสมเด็จรับสั่งให้คนมาดูเขากลับไปทูลตามเหตุการณ์ ท่านก็เพียงทรงพระสรวลเท่านั้น

อีกคราวหนึ่งก็ก่อวิวาทกับเจ๊กออกร้านใบ้หวย สมัยนั้นถ้ามีการออกร้าน ก็มักจะมีการพนัน แทงอะไรต่ออะไร ดูเหมือนไม่มีการห้ามปรามกันเลย ปล่อยฟรี จำได้ว่ามีการเปิดตลาดใหม่ ชื่อตลาดยอด คงจะเป็นของฝ่ายในคนหนึ่ง เพราะพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ แต่ต่างขบวนกัน เด็กก็แน่นอนจะต้องไปได้บ้าง แต่ไม่ได้ตามเสด็จ รับสั่งให้ผู้ใหญ่พาไป มีนายนาค

นายห้องเครื่องผู้หนึ่ง คุณทองเจือ ทองแถมผู้หนึ่ง คือเจ้าคุณไพชยนตร์เดี๋ยวนี้ พระราชทานเงินไปซื้อของเล่นคนละสี่ห้าบาท พอถึงตลาด เด็กก็จะซื้อของเล่นต่าง ๆ ไปถึงร้านเจ้าที่มีพนันให้แทง โดยใบ้ให้ฟัง แล้ววางอัฐลงบนผ้าสีเขียว เป็นลวดลายสีต่าง ๆ เช่นผ้าพระอภัย นางมัจฉา สินสมุทร นางผีเสื้อ และรูปอื่น ๆ เจ๊กเรียกให้เด็กแทง เราก็ไปยืนออกันฟังเจ๊กใบ้ เจ๊กว่าเสียงโครม ๆ คราม ๆ มาตามคลื่น พระอภัยให้สะอื้นถึงมัจฉา เด็กพวกนี้ไม่มีหัวพนัน จึงไม่ใคร่มีปัญญาในทางนี้ ปรึกษากันว่าวางตรงไหนดี บ้างก็ว่าไม่รู้จะวางอะไร วางพระอภัยบ้าง นางมัจฉา สินสมุทร นางผีเสื้อกันไปเดา ๆ โดยไม่รู้จะคิดเอาเหตุผลอะไร พอวางเสร็จ เจ๊กเปิดแผ่นภาพที่ออก เป็นนางผีเสื้อ เด็กตกตลึง ไม่เข้าใจว่าทำไมออกนางผีเสื้อ เจ๊กก็รวบเอาอัฐเด็กที่แทงไม่ถูกไปหมด เกิดต่อว่ากันว่าทำไมออกนางเสื้อ ไม่เห็นจะตรงคำใบ้ตรงไหนเลย หาว่าเจ๊กโกง และจะไม่ยอมให้อัฐ แต่เจ๊กก็กวาดเอาไปแล้ว เจ๊กออกฉิว เลยโต้ว่า ก็นางผีเสื้อมันมาดังโครมคราม พระอภัยก็คิดถึงนางมัจฉา สวยนี่ เด็กฟังแล้วไม่เห็นด้วย คงว่าเจ๊กโกงอยู่นั่นเอง เพราะไม่เข้าใจในเรื่องของการใบ้ ผลสุดท้ายก็บ่นว่าเจ๊ก และต่างก็ไปจากร้าน ดูอะไรอื่นต่อไป ดูลิเก ละคร ซื้อของเล่น ควรแก่เวลารวบรวมเด็กกลับพระราชวังพอค่ำ ก็เป็นที่น่าประหลาด ว่าสิ่งเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็เก็บมาจำขึ้นในบางเวลา แม้ขณะนั้นจะไม่เห็นด้วยกับเจ๊ก เมื่อมาคิด ๆ ดูภายหลัง ก็เห็นจะต้องเห็นพ้องกับเจ๊ก ถ้าหากจะมีผู้จำเหตุการณ์ได้แล้วนำมาตีปัญหากัน แต่นิทานที่ยังไม่จบนั้นไม่มีปัญหา แม้ท่านผู้เล่าจะได้ล่วงลับไปแล้ว นกน้อยสองตัวก็ยังคงบินไปแล้วก็บินมาอยู่จนบัดนี้ ผู้เขียนยังได้

เห็นอยู่เกือบจะทุกวันตามต้นไม้ใกล้ ๆ ฟาร์มบางเบิด บนพุ่มหม่อนที่ฟาร์มบางเบิด จะมีนกน้อยพากันมาทำรังด้วยใยกาบมะพร้าว โตไม่เกินปากถ้วยน้ำชา แล้วมันก็จะไข่ไว้สามใบ แล้วก็ฟักออกเป็นตัว ตัวผู้ก็บินไปหาเหยื่อ ตัวเมียก็บินมา นกชนิดนี้เชื่องคน ไปดูมันก็ไม่ตื่น เรียกว่านกกะบวด ตัวโตราวหัวแม่มือเท่านั้น ถ้ามนุษย์รู้จักคุณค่าของพฤกษชาติ ไม่ทำลายเสียหมด นิทานเรื่องนกนี้ก็จะยืนยงไปชั่วกาลนาน

– ๔ –
อันเนื่องมาแต่การต้อนรับพระราชินี

ผู้เขียนมีความนึกคิดในขณะนี้ เหมือนประชาชนชาวไทยทั้งหลาย คือ รู้สึกว่าความหวังในความวัฒนาถาวรของประเทศ ได้มีเหตุให้มีหวังยิ่งขึ้น ในเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จนิวัตรพระนคร และได้พาคู่หมั้นของพระองค์มาด้วย ซึ่งท่านผู้นั้นในไม่ช้าก็จะได้ทรงรับพระอิสริยยศเป็นพระราชินี เมื่อสถานการณ์เช่นนี้ได้อุบัติขึ้นแล้ว ชาวไทยที่ได้พลาดความหวังมาถึง ๓ รัชกาลแล้วก็มีแววแห่งความหวังว่าจะได้สมประสงค์ของทุกคน ที่ใคร่เห็นชาติบ้านเมืองเป็นปึกแผ่นแน่นหนา ผู้เขียนอยู่ถึงบ้านนอกคอกนา ก็ไม่เว้นที่จะรู้สึกเช่นนี้ หากไม่มีอื่นใดจะแสดงถึงความปีติยินดีนอกจากความนึกคิดอันถ่ายทอดได้ จึงคิดว่าเขียนเรื่องเมื่อเก่า ๆ ให้คนรุ่นใหม่ ๆ ฟังบ้าง อย่างน้อยก็คิดว่าฟังนิยาย แต่นิยายที่ได้มีจริง ๆ มาเมื่อครึ่งศตวรรษแล้ว

ผู้เขียนได้เขียนถึงเหตุที่เข้าไปถวายตัวไว้ใน *ข่าวบ้านเมือง* เรื่องสมเด็จพระปกเกล้าเมื่อยังทรงพระเยาว์ไว้บ้างแล้ว คิดว่าจะกล่าวซ้ำไปถ้าเขียนอีกที จึงจะขอกล่าวเอาเมื่อตอนที่ได้อยู่เป็นปกติแล้ว เด็ก ๆ ทุกคนในวัย ๙ – ๑๐ ขวบ จากบ้านไปอยู่ ณ ที่ใดที่มีเพื่อนรุ่นเดียวกันเล่นด้วยหลาย ๆ คน ได้อยู่ดีกินดี เด็กนั้นก็จะพลันหาย คิดถึงบ้านคิดถึงก็เป็นครั้งคราว ยิ่งได้เห็นสิ่งที่ไม่เคยเห็น คือพระที่นั่งมีห้องใหญ่โตมโหฬาร มีสิ่งต่าง ๆ ปิดเงินปิด

ทอง เห็นเจ้านายมากมายแต่งพระองค์งาม เห็นเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน แน่นอนจะต้องตื่นเต้น ลืมบ้านได้ชั่วคราว ผู้เขียนอยู่รวมกับหม่อมเจ้าหญิงชายและบุตรชุนนางหลายองค์หลายคน ได้รับพระกรุณาพิเศษ เพราะไม่มีบิดามารดาอยู่ในประเทศ ทรงจัดมอบให้ผู้ใหญ่ดูแลความเป็นอยู่ ได้รับความดูแลอย่างดี ผู้นั้นคือคุณชม ภายหลังเป็นพระพี่เลี้ยงพระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ คุณชมเคยเป็นพระพี่เลี้ยงสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเมื่อทรงพระเยาว์ และสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เมื่อผู้เขียนเข้าไปถวายตัว ทั้ง ๒ พระองค์เสด็จเมืองนอกแล้ว และบิดามารดาเลี้ยง คือพระยาและคุณหญิงมหิบาลบริรักษ์ก็ได้ออกไปเป็นทูตในรัสเซีย ซึ่งสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประทับเล่าเรียนอยู่

ทุก ๆ เวลาเย็นพี่เลี้ยงที่ดูแลรวมทั้งหมดจะเตือนว่าบรรทมตื่นแล้ว ต้องไปอาบน้ำขึ้นเฝ้า พวกเด็ก ๆ ก็จะกรูกันวิ่งไปทางอัฒจันท์พนักงาน (เวลานั้นยังอยู่) เข้าห้องน้ำ ชิงกันอาบน้ำอย่างเอ็ดตะโร ตามวิสัยเด็กกำลังซน พี่เลี้ยงจะจับตัวถูไคล ถูสบู่ ทาขมิ้นที่มีปูนปนจนตัวแดงแจ๋ แล้วจะลงส้มมะขาม กลายเป็นเหลืองจ๋อย ที่มีแผลก็จะแสบเนื้อเต้น บ้างก็จะประหลาดใจว่าทำไมอาบน้ำเองไม่เป็น ความจริงอาบน้ำได้แต่ไม่ถูตัวกันจึงต้องถูกจับถูตัว เสร็จแล้วก็จะปล่อยทยอยมาแต่งตัวที่ห้องหม่อมเจ้าอีก เพราะห้องนั้นทั้งห้องนอนทั้งห้องกินและแต่งตัว เป็นห้องใหญ่ ๆ มาก พี่เลี้ยงเกล้าจุกก็มีต่างหาก ทุกคนมิใช่เกล้าเป็น ที่จุกลุ่ยหลุดก็จะต้องเกล้าใหม่ ซึ่งไม่ชอบใจกันสักคน เพราะต้องนั่งนิ่ง ๆ มิฉะนั้นจุกเบี้ยว ถ้าขืนไม่ฟัง จะถูกเอาเข่าหนีบไว้ด้วย ที่ไม่ลุ่ยก็ต้องกรีดแต่งผมที่กระจุยออกมา จะขึ้นเฝ้าทั้งจุกยุ่ง ๆ ไม่ได้ เสร็จแล้วนุ่งผ้า องค์ชายจะทรงกางเกงขายาว ฉลององค์ในดุมเม็ด

เดียวแขนเพียงศอก หญิงจะนุ่งผ้าโจงกระเบนตามวัน สลับสีกับริบบิ้นที่ร้อยเสื้อคอกว้าง แขนสั้น ติดลูกไม้ มีรู คาดเข็มขัดเงิน ของเหล่านี้เลี้ยงจะจัดวางไว้คนละสำรับ แต่งเสร็จก็จะพากันขึ้นไปคอยเฝ้าที่เฉลียงห้องน้ำเงิน อันเป็นที่เสด็จออกประทับเสวย และรับแขกเจ้านายและเจ้าจอมท้าวนางฝ่ายใน

เวลาบ่ายราว ๕ หรือ ๔ โมงกว่า ๆ สมเด็จ ฯ จะเสด็จออกมาจากพระทวารพระที่นั่งสุทาสี อันเป็นห้องพระบรรทม แบ่งครึ่งกับสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงวไลยอลงกรณ์ ซึ่งเป็นพระปิตุจฉา (ป้า) ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมจักรปัจจุบันนี้ ทุก ๆ วันจะมีแขกนอกวังมาคอยเฝ้า ภรรยาขุนนางและหม่อมห้ามเจ้านายต่างกรม และจะมีของมาถวายทุกราย ไม่มากก็น้อย วันละหลาย ๆ ราย แขกเหล่านั้นจะนั่งตามชั้นอัฒจันท์อันใหญ่และยาว เป็นที่ขึ้นลงพระที่นั่ง อยู่ใกล้พระทวารห้องบรรทม ฉะนั้นพอเสด็จออกก็จะทอดพระเนตรเห็นทุกคนที่มา และก็จะประทับลงบนชั้นสุด ประทับพับเพียบเรียบร้อย ทักทายปราศัยกับแขกพอสมควรแล้วก็เสด็จเข้าห้องน้ำเงิน เสวยพระกระยาหารมื้อแรก มื้อเช้า จึงไปเสวยเกือบ ๑๘ นาฬิกา และพระองค์เสวยช้ามาก บางที ๒ ชั่วโมง บางทีกว่า เด็ก ๆ หมอบเฝ้าที่เฉลียงตรงต่อพระพักตร์ขาดไม่ได้กันเลยสักวัน ถ้าขาดเฝ้าพระองค์จะทรงจำได้และถามหาทันที นอกจากเจ็บ ถ้าเกียจคร้านจะถูกกริ้ว ข้าหลวงรุ่นใหญ่รับใช้ตั้งเครื่อง เด็กขนาดผู้เขียนทำยังไม่ได้ เพราะเครื่องแต่ละถาดใหญ่และหนักมาก เครื่องมี ๓ ถาด เรียกว่าเครื่องใหญ่ ถาดใหญ่กว่าเพื่อน มีกับสารพัดเว้นแต่แกงกับของจิ้ม ถาดเครื่องเคียงมีแต่แกง เครื่องเล็กมีจิ้มต่าง ๆ กับผักหรือแกล้มบ้าง ความที่เสวยช้า ถ้าเด็ก ๆ ขึ้นไปเฝ้า อิ่มของว่างแล้ว แล้วกว่าจะเสวยเสร็จ เด็ก

ก็ออกหิวอีก พอ ๑๘ น. เด็กทูลลามารับประทานข้าวกัน ตอนนี้จะมีเสียงจ๊อกแจ๊กอย่างที่สุด ในห้องหม่อมเจ้า จนเรียกกันว่ากรงลิง เสียงแซ่ไปหมด ต่างคนต่างพูด คนภายนอกได้แต่หนวกหู สมเด็จบางทีจะรับสั่งให้มาห้ามให้เบาลงบ้าง แต่พอคนกลับก็ดังอย่างเดิม ต่อมาทรงเคยชินจนไม่ห้าม เว้นแต่จะสนุกเต็มที่ ร้องกรี๊ด ๆ วี้ด ๆ ถ้าถึงปานนี้ เสด็จพระองค์สร้อยสองค์ ซึ่งเวลานั้นประทับอยู่ส่วนหนึ่งของพระที่นั่ง คือที่ห้องพระบรรทม ระดับเดียวกับหม่อมเจ้า ต้องเสด็จมากริ้วเอง แต่มิได้ลงโทษทัณฑ์ประการใด แลโดยมากก็จะเป็นเวลาจวนเข้านอน ก็จะเข้านอนกันเงียบไปทุกคน ผู้ใหญ่ก็สบายหูไป รุ่งเช้าผู้ที่เข้าไปอยู่ก่อนผู้เขียน หม่อมเจ้าชายหญิง ก็เสด็จโรงเรียนกัน สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าลูกเธอ ที่รุ่น ๆ แลพอเรียนได้ จะเสด็จผ่านทางที่บน คือที่ประทับ ไปทางพระที่นั่งอมรินทร์ ทรงเรียนกับครูผู้ชาย คือเจ้าคุณสุรพันธ์ (เรียกว่าท่านอาจารย์) แลพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงเรียนกับครูผู้หญิง คือหม่อมจันทร์ เทวกุล หม่อมมารดา มจ. หญิงอัจฉราฉวี เทวกุล หม่อมเจ้าหญิงบางองค์ก็ทรงที่นั่นร่วมกับพระเจ้าลูกเธอ เช่นหม่อมเจ้าหญิงทัศนีย์ สวัสดิวัฒน์ พระพี่นางสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี หม่อมเจ้าชายบางองค์จะเสด็จโรงเรียนราชกุมาร ตั้งอยู่นอกประตูพิมานไชยศรี ซึ่งเป็นที่เล่าเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าทุกพระองค์ และพระเจ้าลูกยาเธอกับหม่อมเจ้าบางองค์ เสด็จราชวิทยาลัย โรงเรียนนายร้อย บุตรขุนนางหญิงทรงจัดให้ไปเรียนในที่ต่าง ๆ โรงเรียนวังหลัง โรงเรียนวังนอก คือที่กรมศิลปากรเดี๋ยวนี้ แต่ก่อนเป็นวังในกรมหมื่นปราบปรปักษ์ พระบิดาเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ และเจ้าพระยาธรรมา ฯ คุณท้าวทรงกันดาน คุณท้าวสมศักดิ์เดี๋ยวนี้ โรงเรียน

วังนอกมีครูพิเศษมาสอนเป็นแหม่มครึ่งชาติชื่อ Mrs Bella เราเรียกกันว่าแหม่มแบหลา ผู้เขียนอยู่ได้หน่อยหนึ่งก็ได้ไปโรงเรียนวังนอก ไปด้วยกันหลายคน หม่อมเจ้าก็มี เดินออกประตูวิเศษไชยศรีประเดี๋ยวก็ถึง กลับบ่าย ๓ กว่าบ้าง ๔ บ้าง ได้ดูทหารเปลี่ยนการ์ดแทบจะทุกวัน เป็นของชอบอย่างหนึ่ง มีเพลงมหาชัย ซึ่งจะขึ้นได้ ก็ต่อเปลี่ยนการ์ด หรือพระเจ้าอยู่หัว หรือสมเด็จพระบรมราชินีนาถ แลสมเด็จพระบรมโอรส เสด็จเท่านั้น เมื่อก่อนนี้เวลาบ่ายทุกวัน เวลา ๔ โมง เด็ก ๆ ที่ห้องหม่อมเจ้าจะเห็นเจ้านายพระเจ้าลูกเธอที่เป็นสาวแล้ว คือทรงสะพักแล้ว จะเสด็จทยอยกัน เสด็จผ่านที่บน เลี้ยวเข้าชานชลาอัฒจันท์พนักงานระหว่างข้างห้องหม่อมเจ้ากับศาลาว่าการกรมโขลน เสด็จขึ้นอัฒจันท์พนักงาน ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ยังไว้พระเมาฬี ไม้ได้ทรงดำเนินเอง ต้องมีข้าหลวงอุ้ม และเจ้าจอมมารดาตามมาด้วย โสกันต์แล้วจึงจะทรงดำเนินเอง ถัดมาก็เจ้าจอมห้องเหลืองทยอยมา เจ้าจอมมารดาที่ลูกสิ้นไปแล้ว ก็ต้องมา เช่น เจ้าดารารัศมี พระราชชายา ส่วนเจ้าจอมห้องเหลืองนั้น ไม่มีพระองค์เจ้า และในระยะอายุผู้เขียน ๙ – ๑๐ ขวบ ก็เห็นว่าค่อนข้างแก่แล้ว ดูเวลาเขาขึ้นไม่สนุกเท่าดูขาเสด็จกลับและกลับ พอพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกขุนนางแล้ว ราวบ่าย ๔ โมง เจ้านายพระเจ้าลูกเธอที่ทรงสะพักแล้ว มีกรมขุนสุพรรณฯ เวลานั้นยังเป็นพระองค์เจ้าศรีวิลัย ฯ ทรงนำ เพราะพระชันษาอาวุโสกว่า แล้วจะเสด็จทรงดำเนินตามลำดับพระชันษาลงมา ราวสัก ๙–๑๐ พระองค์ จะทรงสะพักแพรจีบ ทรงผ้าลายขัดมันหมด ราวกับนัดกันไว้ ผ่านห้องหม่อมเจ้าไปเป็นชุดแรก พระองค์เจ้าที่ยังต้องอุ้ม ก็อุ้มกัน พร้อมเจ้าจอมมารดา รวมกันมาเป็นชุดที่ ๒ ชุดที่สามห้องเหลือง เด็ก ๆ ก็ชอบเหมือนกัน แลไม่ดู

เปล่า ชอบติ ที่ปากเบ่าระ ๆ ก็จะว่าคนนั้นเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ เพราะเธอเหล่านั้นไม่ทราบว่ากี่สิบคนกัน เมื่อเด็ก ๆ อยากจะว่าสัก ๑๐๐ คน มาเป็นกลุ่ม แต่มาคิดดูเดี๋ยวนี้ ราว ๓๐ หรือจะกว่าก็ได้ ขอรับว่าเป็นการเดา เพราะไม่เคยนับ จนแล้วจนเล่า เธอมีรูปพรรณต่างกัน บ้างอ้วนบ้างผอม บ้างขาวบ้างดำ เนื้อสองสี บ้างสูงบ้างเตี้ย แต่งตัวไม่เหมือนกันทั้งหมด เพราะสุดวิสัยจะนับได้ เจ้าจอมเหล่านี้ ผู้เขียนเข้าใจว่าได้เป็นเจ้าจอมจริงทั้งหมด คงจะเป็นข้าราชการแต่เก่าก่อนถวายตัวไว้ ก็ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงแต่ในอันดับต่ำหน่อย เพราะไม่มีพระเจ้าลูกเธอ แต่ก็ต้องขึ้นเฝ้าทุกวันในห้องเหลือง ซึ่งจะเห็นพระองค์ก็เพียงผ่านไปเท่านั้น มิได้รับสั่งด้วยแต่ประการใด พระเจ้าลูกเธอเฝ้าห้องเขียว ซึ่งเป็นห้องประทับเสวย มีเจ้าจอมอยู่งานรับใช้ คือตัวโปรด ๆ

สมเด็จจะเฝ้าเวลาไหน เมื่อเล็ก ๆ นั้นไม่ทราบ เพราะนอนเสียแล้ว ได้ยินผู้ใหญ่พูด บางวัน ว่าเสด็จมาจากในที่เท่านั้นทุ่มเท่านี้ทุ่ม เข้าใจว่าดึกมาก แต่ไม่ใช่ธุระก็มิได้สนใจ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จมาทางสมเด็จเป็นครั้งคราว ถ้าเสด็จมาก็ไม่ประทับนาน มักจะมารับสั่งถึงเรื่องราวบางอย่าง แล้วก็จะเสด็จกลับไปที่ประทับ ซึ่งไม่ไกล อยู่ติดกัน มีพระทวารเปิดถึงกัน แต่โดยห้องแต่ละห้องใหญ่โตเหลือเกิน จึงดูว่าห่าง ถ้าพูดอย่างบ้านเรา ๆ ก็ว่าอยู่คนละห้องก็ว่าได้ พวกเด็กจะเห็นพระองค์อย่างเต็มตาก็ต่อปีใหม่สงกรานต์ เสด็จมาทรงทิ้งทาน เด็ก ๆ จะพร้อมสะพรั่งหมดเจ้านายทุกพระองค์ เจ้าจอมบางคน จะเสด็จมาล้นหลามไปหมด ห้องสมเด็จคือห้องน้ำเงิน มีเจ้านายบางพระองค์กับพวกเด็กนี่แหละเป็นส่วนมาก ทูลกระหม่อมทุกพระองค์ รวมทั้งสมเด็จแล้วยังมีทูลกระหม่อมแดง พระราช

บิดาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเดี๋ยวนี้ ทูลกระหม่อมฟ้าหญิงวลัย สมเด็จพระบิดุจฉา พระเจ้าอยู่หัวเดี๋ยวนี้ และพระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์ ยังไม่ทรงสะพักตามเสด็จมาด้วย ทรงโปรยในห้องน้ำเงิน แล้วโปรยที่เฉลียง พระราชทานเด็ก เด็กบางคนก็สั้นกลัว เข้าไปชิงถึงห้องที่ประทับ และบางคนก็คอยล้วงเอาที่เจ้านายหรือเจ้าจอมที่อยู่ขณะนั้น โดยเอามานั่งทับไว้ พอเขยิบไปตะครุบอัฐ กันเผยอ ก็คอยกวาดเอากันได้คนละมาก ๆ คนละหลาย ๆ บาท ยังมีสมเด็จประทานที่ทรงเก็บได้อีก เป็นอันละอัฐ อันละพดทองแดง สุกแดงปลั่ง เด็ก ๆ ก็จะลงมา พาเอาอัฐลงมานับกัน หม่อมเจ้าผู้ชายที่ใจดีก็จะรวมกันทิ้งให้ผู้หญิงเก็บ เสียงเกรียวสนั่นหวั่นไหวไปอีก ต่อแต่นั้นมาก็จะเล่นหัวหรือก้อย ทิ้งอัฐกันไปอีกหลายวัน คนใกล้เคียงก็จะหนวกหูไปจนอัฐจะหมด โดยหายบ้าง ซื้อขนมบ้าง การหายไป ไม่ใช่ขโมยกัน การขโมยไม่มีเลย โยนเล่น ทิ้งทานลงกลางถนน ให้พวกโขลนแย่งกันบ้าง พวกนั้นสนุกไปหลายวันเหมือนกัน

วันเสาร์วันอาทิตย์ ก็จะได้เล่นกับทูลกระหม่อม ตามที่เล่าไว้แล้วตาม *ข่าวชาวบ้าน* วันอื่น ต่างไปโรงเรียนกัน ได้เล่นสนุกจริง ๆ ก็วันเสาร์ครึ่งวัน อาทิตย์เต็มวัน วันอื่นทูลกระหม่อมก็ต้องเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จแม่ตามเวลาเหมือนกัน

ในฤดูฝน เวลาฝนตกมาก ๆ สมเด็จจะไปทูลเชิญเจ้านาย และโปรดให้เจ้าจอม โดยมากจอมมารดาที่ยังสาว ไปร่วมสรงน้ำที่สวนเต่า (เรียกว่าสวนศิวาลัย) ทูลกระหม่อมทั้งสอง และสมเด็จพระตำหนัก คือสมเด็จพระอัยกาเจ้าเดี๋ยวนี้ และพระองค์ท่านก็เสด็จด้วย เป็นการสนุกสนาน พวกเด็กห้องหม่อมเจ้าก็โปรดให้ตามเสด็จด้วย ทั้งประทานหมวกผ้าน้ำมันดำ

คนละใบ กันจุกเบี้ยว ส่วนกายนั้นเปลือยหมด เด็ก ๆ ก็จะวิ่งเอาเถิดกัน เกรียวกราว เจ้านายผู้ใหญ่เสด็จลงสรงในสระ ขัดสีฉวีวรรณ ว่ายน้ำไล่กัน เด็กลงไม่ได้ ว่ายก็ยังไม่เป็นกัน ได้แต่ไต่ตามปากสระเท่านั้น ทูลกระหม่อมก็จะมีพี่เลี้ยงคอยดู ทรงวิ่งไม่แข็งเหมือนพวกเด็ก ๆ บางทีจะรับสั่งให้ร้องขอฝน คือเพลงนางแมวเอย ซึ่งไทยทุก ๆ คนรู้จัก เด็กมักจะร้องว่าข้าวขอให้ถูก ลูกไม้ขอให้แพง สมเด็จทรงค้านว่าข้าวละขอให้ถูก แต่ลูกไม้อยากกินแพง ควรร้องว่าขออย่าให้แพง เด็ก ๆ ได้ทราบเหตุผลดังนี้แล้วก็ร้องได้ถูกต่อไป ฝนซา เสด็จขึ้น พวกเด็กจะอาบไม่มีเว้น ในหน้าฝนใครว่าไม่หยุด ฉุดไม่อยู่ แต่สมเด็จทรงเว้นบ้าง ถ้าอากาศดี เวลาเย็นจะทรงชวนเจ้านายเสด็จลงเล่นโครเก แล้วเสวยข้าวกันที่พลับพลาปากสระ เสด็จกลับราวยามหนึ่ง พวกเด็กกลับจากโรงเรียน รับประทานของว่างแล้วก็ตามไปทีหลัง พระองค์โปรดทรงเห็นเด็ก ๆ เล็กเสมอ การเผ้า ถ้าขาดไปจะรับสั่งถาม ถ้าไม่บ่วย ต้องเผ้าทุกวัน มิฉะนั้นถูกกริ้ว พระองค์ไม่ต้องทรงลงโทษอะไรมาก เพียงบอกว่าทำไมทำอย่างนั้นอย่างนี้ ก็จะถูกกริ้วเพียงพอแล้ว

พูดถึงความครึกครื้นในพระราชวัง เมื่อก่อนครึกครื้นยิ่งกว่านอกวัง เช่น งานเฉลิมพระชนม์พรรษา คนจะต้องเข้ามาดูในวังเป็นอันมาก ดูแต่ประตูวิเศษไชยศรีจนถึงประตูยามค่ำ แต่ล้วนเป็นเจ้านาย ขุนนาง และคุณหญิง ใส่ถุงน่องรองเท้าจึงจะเข้ามาได้ ส่วนชั้นในประตูยามค่ำ เข้าได้แต่ผู้หญิง โคมไฟตามชุ้มกระทรวงทบวงการ พระที่นั่งจักรี หน้ากระทรวงวัง งามดีมาก ทางนอกก็กระทรวงกลาโหม ตำหนักแพ ศาลยุติธรรม ชั้นในสุดก็ตบแต่งทุกตำหนัก สว่างไสว ผู้คนคึกคัก ร้านของกินมีทั่วไป ถึงคนนอกวังก็เข้ามาซื้อกัน ประตูดูเหมือนจะเปิดจน ๒๑ น. แทน ๑๘ น.

ของรับประทานผีมือชาววัง เช่น ขนมเบื้องไทยทั้งคาวแลหวาน หมี่กรอบ ของกับแกล้ม ส้มพ้ก หมูส้ม ปลาแนม ไส้กรอก เหล่านี้ขายดีที่สุด ตามตำหนักที่มีวงมโหรี ก็จะมีขับร้องเกือบตลอดคืน หน้าศาลาว่าการกรมโขลนจะมีเสภา วงทูลกระหม่อมอัษฎางค์ขับร้อง ล้วนสาว ๆ ทั้งนั้น ฝ่ายหน้าทางตำหนัก มีแตรวงทหารเรือ ถ้าเสวยโต๊ะใหญ่ แตรวงมหาดเล็กจะเข้ามาเล่นที่ชลา อัฒจันท์พนักงาน จน ๒ ยามเสวยเสร็จ มีเจ้านายผู้ชายและข้าราชการผู้ใหญ่ มีสมเด็จพระบรมราชินีพระองค์เดียวเป็นหญิง แต่เสวยไม่อิ่ม เพราะเคยเสวยช้า รับสั่งให้ตั้งเครื่องไว้ พอเสด็จกลับเข้ามา ก็จะเสวยอีก งานที่ตื่นเต้นประจำปีก็มีโสกันต์ เพราะสมเด็จเจ้าฟ้าก็หลายพระองค์ เพราะเจ้าลูกเธอก็ยังมาก ที่มีพระเมาฬี ยังหม่อมเจ้าชายหญิงพระองค์เจ้าต้องโสกันต์เกษากันต์ในวังทั้งนั้น งานปีใหม่ก็ครื้นเครง พระสวดตลอดรุ่ง แต่พวกเด็กนอนคลุมโปงกันหมดเพราะกลัวผี บ้างอุดหูก็มีกลัวปีนอาฏนา เล่ามาทั้งนี้ก็เห็นจะพอแก่หน้ากระดาษก่อน หากมีโอกาสจะได้เขียนเล่าสู่กันฟังในวันหน้าใหม่ต่อไป

— ๕ —

อันเนื่องมาแต่ พิธีโสกันต์และพิธีรับพระสุพรรณบัตรของ ทูลกระหม่อมอัษฎางค์เดชาวุธ

เรื่องที่จะเล่าต่อไป ถ้าใช้ศัพท์สมัยนี้ก็น่าจะพาดหัวเรื่องว่า "ลูกหมายังไม่ลืมตา" เรื่องมีว่า สมเด็จได้ทรงเลือกคุณวาศ เจ้าของหมวกชีโบที่เล่ามาแล้ว กับผู้เขียนเป็นนางพัด ในงานพระราชพิธีรับพระสุพรรณบัตรทูลกระหม่อมเอียดเล็ก (สมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ) เป็นกรมขุนนครราชสีมา คำว่านางพัด บางทีคนสมัยนี้จะไม่รู้จักว่าเป็นนางอะไรกัน ขอชี้แจงว่า นางพัดไม่ใช่เป็นนางเต้นระบำพัดอะไร เป็นนางที่ต้องถือพัดขนนกยูง มีด้ามยาว คอยถวายอยู่งานพัดให้สมเด็จเจ้าฟ้า เวลาประทับพระเก้าอี้ทรงนั่งฟังสวดในงานพระราชพิธี นางทั้งสองจะต้องยืนอยู่เบื้องหลังพัดกันคนละที จะเป็นทั้งประดับพระเกียรติและได้ความเย็นด้วย เพราะทำพิธีราวเดือน ๔ พร้อมกับพระราชพิธีโสกันต์ ซึ่งร้อนจัด แต่นางพัดจะมีได้เฉพาะแต่เจ้าฟ้า พระเจ้าลูกเธอไม่เห็นมี ในกรณีของผู้เขียน ออกจะพิเศษ เพราะเป็นการรับพระสุพรรณบัตรของเจ้าฟ้า ที่พระราชบิดาโปรดปรานเป็นพิเศษด้วย

ในปีนั้นจำได้ว่า เจ้าฟ้าหญิงเล็ก (กรมขุนอู่ทอง) ภายหลังเรียกว่าสมเด็จหญิงน้อย พระองค์เดียวกับที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงมีพระราช

หัตถเลขาถึง ในหนังสือประพาสยุโรปครั้งที่สอง เรียกว่า *ไกลบ้าน* โสกันต์ด้วย คำว่าโสกันต์คือโกนจุก ประเพณีโบราณหญิงจะโกนจุกอายุ ๑๑ ปี ชายราว ๑๓ ปี

พระราชพิธีโสกันต์เป็นงานใหญ่อันหนึ่งในพระราชสำนัก มีสวดมนต์ถึง ๓ วัน แต่งเต็มยศ แล้วยังสมโภชอีกคือทำขวัญ ในพระราชวังจะคึกคักไปด้วยผู้คน นอกจากพระเจ้าลูกเธอ ยังมีหม่อมเจ้าชายหญิงของต่างกรมที่ชันษาครบ ก็เข้าพิธีด้วย ซึ่งเป็นจำนวนปีหนึ่ง ๆ ก็หลายองค์ด้วยกัน การแต่งพระองค์ก็เป็นการใหญ่ เพราะแต่งด้วยเพชรนิลจินดา แวววับไปทั้วองค์ หน้าที่รับแต่งจะตกอยู่กับมเหษีทุกองค์ เพราะทรงมีเครื่องประดับมาก สำหรับสมเด็จที่บนนั้นทรงรับทุกปีไป ทั้งเจ้าฟ้าและพระเจ้าลูกเธอผู้เขียนจำได้ว่าก่อนงานหลายวัน สมเด็จจะเรียกเครื่องเพชรมาทรงเลือก คุณแป้ม มาลากุล เป็นผู้เก็บ (คุณท้าวทรงกันดาลเดี๋ยวนี้) มีมากมายหลายถาด เพชร ทับทิม มรกต และพลอยมีค่าอื่น ๆ เป็นชุด ๆ ไป ชิ้นสำคัญที่จะประดับคือนวม นวมเป็นรูปกลม ทำด้วยผ้าหนา มีอะไรยัดตรึงเป็นแผ่น เพื่อจะตรึงเครื่องประดับไว้ไม่ให้หลุดตก สวมทับพระทรวง ชิ้นนี้หนักมาก เพราะประดับเต็มทุกกระเบียดนิ้ว ไม่ต้องอธิบายมากก็คงได้ เพราะตามพระรูปก็คงจะเห็นกันบ้างแล้ว และเข้าใจว่าในพิพิธภัณฑ์มีให้ดูได้ ที่เป็นหม่อมเจ้าก็มาพักตามตำหนักเสด็จป้าเสด็จอา พระญาติพระวงศ์ก็จะเข้ามาค้างในวัง เพื่อช่วยแต่งองค์ ทะนุถนอมกันไม่ให้บ่วยไข้ จะเสียพิธี พระราชพิธีทำที่พระที่นั่งจักรี เพื่อความสะดวก เจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าจะทรงแต่งพระองค์ที่สมเด็จที่บน เพราะอยู่ในพระราชฐานองค์เดียวกับพระที่นั่งจักรี ไม่ต้องเสด็จไป ส่วนหม่อมเจ้าจะต้องทรงเสลี่ยง คนหามมา

มีพราหมณ์ถือ "ปงบัง" (บัณเฑาะว์) นำหน้าเสลี่ยง คำว่า "ปงบัง" นี้ไม่ทราบว่าจะเป็นชื่อจริงหรือเรียกตามเสียง อย่างไรก็ดี เด็กเรียกกันว่าปงบัง ผู้มีหน้าที่ถือปงบัง ต้องชำนาญหน่อย มันจึงจะดังปงบัง ๆ เรื่อยไป ถ้าผู้ไม่ชำนาญ มันจะดังปงแป๊ะ ซึ่งเด็กซนเหล่านั้นจะคอยล้อเลียนอยู่ที่หน้าพระที่นั่ง ที่เสลี่ยงทุกคันจะต้องผ่าน ร้องล้ออย่างไม่เกรงใจว่า ปงบังปงแป๊ะ โสกันต์โสแกละ ทำให้พราหมณ์หนุ่ม ๆ ที่ไม่ชำนาญประหม่า เพราะผู้หญิงชาววังจะนั่งสองข้างทางอย่างล้นหลาม คอยดูหม่อมเจ้า ทะยอยกันมา ผู้ถูกล้อคงอยากแทรกแผ่นดินไป ยิ่งประหม่าลูกเหวี่ยงก็จะพลาดที่หมายยิ่งขึ้น เลยทำให้โรคร้ายไปใหญ่ ถ้าเป็นเสลี่ยงหม่อมเจ้าชายที่รู้จัก ก็จะนั่งยิ้ม ถ้าเป็นองค์หญิงก็จะอายเท่า ๆ ผู้ถือปงบัง สนุกกันทุกปี

ส่วนนางพัดก็จะแต่งตัวนุ่งจีบ ห่มสไบตาดทอง มีเครื่องพร้อม อย่างโกนจุก แต่ไม่มีนวม เมื่อแต่งก็จะถูกพาไปรอคอยที่พระที่นั่งจักรี จนกว่าจะเสด็จออก ก่อนจะออกงานได้ ต้องซ้อมที่ยืนแลฝึกท่าพัดกันหลายหน ครั้นถึงวันงานจริง ๆ ในระหว่างยังไม่ถึงเวลาเสด็จออก สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงจู่เสด็จมาตรวจนางพัด โดยไม่มีใครทันรู้ตัว ผู้เขียนและคุณวาศนั่งกันเพลิน ตกใจ เสียงกุก ๆ กัก ๆ เพราะพระเจ้าลูกเธอตามเสด็จมาด้วย รับสั่งให้ยืนขึ้นทำท่าถวาย ผู้เขียนยืนแต่คุณวาศเธอไม่ยอมยืน ตกตลึงมากเกินไป มัวคลานต้วมเตี้ยม โดยจวนเวลาเสด็จออก ท่านทรงคอยไม่ได้เลยเสด็จกลับ แต่ก่อนเสด็จ รับสั่งว่า แม่เล็กเอาลูกหมายังไม่ลืมตามาแต่ไหน รู้สึกว่าหน้าแดง ถึงไม่ได้ทำท่าเป็นลูกหมายังไม่ลืมตา ก็กระทบกระเทือนเท่ากัน โดยจะทรงเห็นว่าวันนี้ลูกหมามันยังไม่ลืมตา วันรุ่งขึ้นก็น่าสงสัยว่าจะลืมหรือไม่ เลยทรงใช้มหาดเล็กหลวงถวายแทน คือคิดว่า

จะถูกกริ้วกราดจากสมเด็จมากมาย แต่ไม่มีเหตุการณ์ใด ๆ จะเป็นโดยพระปรีชาญาณ พิเคราะห์เห็นว่า ถ้าให้ขืนทำไป อาจจะเสียการก็เป็นได้ เพราะคุณวาศก็ราว ๘ ขวบ ผู้เขียนราว ๙ หรือ ๑๐ แต่ก็บอบบาง หากให้ยืนทั้งของแต่งกายหนัก ๆ นาน ๆ อาจทนไม่ไหว ต้องถวายอยู่งานด้วย ทั้งเป็นเวลากลางคืนด้วย ๒ ชั่วโมงนี้คงจะยืนไม่ตลอดแน่ เป็นอันว่าการเป็นนางพัดได้ล้มเหลวไป

ในพระราชวัง แม้จะกักขังปังล้อม ก็มีโอกาสได้พบการสำราญบันเทิงมิได้ถูกตัดทอนรอนสิทธิ์ ให้ผิดแผกไปกว่าคนภายนอกเท่านั้น เช่นเทศกาลลอยกระทง ก็โปรดเกล้าให้ได้ออกกันไปทุกชั้น โดยเปิดประตูฉนวน ทางด้านตำหนักแพ คือท่าราชวรดิษฐ์ จำได้ว่าเขากั้นถนนท้ายวัง ไม่ให้คนเดิมโดยเอาผ้าม่านสีแดง ๆ มีลาย กั้นเป็นช่องถนน จนถึงตำหนักแพ ฝ่ายในเดิน คนภายนอกจะไม่เห็นตัวเลย มีโขลนจ่าเผ้าทางในช่องถนนเป็นระยะ ฝ่ายนอกม่านทั้ง ๒ ข้าง ทหารรักษาวังยืนกำกับ แน่นอน เด็กซนก็ไปกับเขา ไม่ต้องคุม เพราะไม่มีทางจะหลง เป็นทางตรงทางเดียว แต่ก็แอบเปิดม่านดูว่าข้างนอกม่านมีอะไร ยายโขลนแกก็ดุเอา ที่หน้าตำหนักแพ จะสว่างไสวไปด้วยแสงโคมไฟและแสงเทียนในกระทง ในแม่น้ำจะเห็นกระทงลอยไปทั่วท้องน้ำ มีลักษณะต่าง ๆ สุดแต่เจ้าของจะประดิษฐ์คิดทำ หรือซื้อที่เขาทำขาย น่าดูมาก

พระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จทางฝ่ายหน้า สมเด็จเสด็จทางฝ่ายใน พร้อมเจ้านายและเจ้าจอม ทางประตูฉนวนที่กล่าวมาแล้ว ชาวรั้วชาววังก็ไปขอสมาลาโทษแม่พระคงคา ขอบคุณที่ได้ข้าวได้ปลา ได้อาบได้กิน ได้ล่วง

ได้เกิน ที่เทของโสโครกลงไป ด้วยขนบธรรมเนียมนี้ สอนให้คนรู้จักคุณผู้มีคุณ เป็นการสอนที่ดีมาก

เทศกาลนี้มีการเล่นดอกไม้เพลิง ทั้งบกและน้ำ ฉะนั้นจะซื้อเล่นได้ และที่ตำหนักแพ จะมีการจุดดอกไม้เพลิงอย่างงาม เข้าใจว่าจะทำที่กรมช่าง ๑๐ หมู่ ซึ่งในกรมหมื่นปราบปรปักษ์ทรงว่าการ พระองค์ทรงเป็นผู้ช่วยเสนาบดีกระทรวงวังด้วย เมื่อกล่าวถึงดอกไม้เพลิง ผู้เขียนนึกถึงเหตุการณ์อันเกิดแก่ผู้เขียนอย่างน่าตกใจ สาเหตุมาจากได้ซ่อนประทัดลงดอกใหญ่เข้าในพระราชวัง ๒ ดอก และทำตกลงที่พื้นห้อง ซึ่งเป็นศิลาอ่อน ระเบิดสนั่นไป แต่จำจะต้องชักนิยายยาวสักหน่อย ตามที่เล่ามาแต่ต้นเรื่องว่าสมเด็จได้ส่งนักเรียนไปเรียนที่วัง ในกรมหมื่นปราบปรปักษ์ คือวังนอก เวลานั้นพระองค์ยังมีพระชนม์อยู่ ได้ทรงอุปการะพวกนักเรียนเป็นอย่างดี ตึกเรียนอยู่ใกล้ตำหนักที่ประทับ เชื่อมกันด้วยสะพานเล็กยาว ราว ๓ เมตรกว่า ๆ พระองค์จะเสด็จมาเยือนบ่อย ๆ และประทานเลี้ยงน้ำชาฝรั่งทุกวัน และโดยเหตุที่เสด็จมาบ่อย ๆ ก็ทรงคุ้นกับเด็ก ๆ และจะโดยวาสนาทำมาแต่ชาติปางก่อนหรืออย่างไร บังเอิญให้ทรงพระเมตตาผู้เขียนเสียจริง ๆ สำหรับชาตินี้ดูก็ไม่เห็นมีเหตุผลน่าโปรดปราน ซุกๆซนๆก็เหมือนเด็กทั้งหลาย หากจะผิดได้ก็แต่หน้าตา ซึ่งทรงสัพยอกเรียกว่า "ศรีเหลอ" หน้าตาคงจะเบ๋อเหลอเซ่อซ่า คุณพ่อคุณแม่เคยเรียกเบ๋อ ไม่มีเหลอ อย่างไรก็ดี ผู้เขียนจะระลึกถึงพระคุณไม่รู้ลืม ที่ได้ทรงพระเมตตา ตามอกตามใจ ขออะไรเป็นได้ ถึงไม่ได้ขอก็ประทานให้ บางทีก็ทรงลาครู พาไปซื้อของด้วย ตามร้านพวกอับดุลราฮิม ตามเสาชิงช้า พระองค์ได้ทรงกระทำเหมือนบิดากับบุตร บางทีก็ทรงเรียกว่าลูก

วันหนึ่งใกล้เทศกาลลอยกระทง ทรงพาไปในห้องเล็ก อยู่ปลายสะพานตำหนัก ในห้องนั้นมีชั้นรอบห้อง ๒--๓ ชั้น บนชั้นวางดอกไม้เพลิงเต็มชนิดต่าง ๆ ทั้งบกและน้ำ มีประทัดลมด้วย รับสั่งว่าทำไว้ถวายทูลกระหม่อมและเจ้านายเล็ก ๆ ประทัดลมเล็ก ๆ ก็มาก ที่ดอกใหญ่จะโตเท่าถ้วยน้ำชาห่อกระดาษสีต่าง ๆ สวยหรู รับสั่งว่าถ้าผู้เขียนอยากได้ ก็เลือกเอา ผู้เขียนดีใจ เอามาแบ่งบันเพื่อน ไปเล่นกันในวัง แล้วยังขอประทัดลมดอกใหญ่ไป ๒ ห่อ ซ่อนเข้าไปในวัง พอถึงห้องรับหนังสือเรียนจากผู้รับส่ง ก็เอาประทัดวางบนหนังสือ ถือเข้าห้อง พอถึงกลางห้อง ประทัดลมล่วงตกโดยไม่รู้ตัว ระเบิดสนั่นซ้อน ๒ ที ทำให้คนใกล้เคียงตกใจ โดยเฉพาะพวกโขลนจ่ามามองทางช่องหน้าต่าง สมเด็จก็ให้คนมาสืบเหตุการณ์ ผู้เขียนหน้าซีด ใจสั่น กลัวถูกกริ้ว บอกเขาไปตามตรงว่าเอามาจากวังนอก นึกว่าจะต้องถูกกริ้วแน่นอน และบางทีจะได้รับโทษหนักคือหักมือ คำว่าหักมือฟังดูเหมือนจะทารุณอยู่ แต่ความจริง ถ้าอย่าแข็งมือ คอยอ่อนตาม ไม่เจ็บเท่าไร แต่ฟังเหตุการณ์ดูก็เงียบ ไม่ได้ถูกโทษแต่ประการใด สิ้นเคราะห์ไปที ถ้าเป็นสมัยนี้ นักหนังสือพิมพ์คงจะพาดหัว ว่ามีการระเบิดใหญ่ ในพระราชวัง โดยคอมมิวนิสต์ ก็เป็นได้

เมื่อกล่าวถึงพระนามในกรมหมื่นปราบปรปักษ์ ผู้เขียนจำต้องกล่าวต่อไปอีกเล็กน้อย หาไม่ชีวิตในวังก็จะขาดตกบกพร่องไปบ้าง เมื่อผู้เขียนอายุครบ ๑๑ ปี ถึงกำหนดโกนจุก สมเด็จก็ได้ทรงจัดให้โกน โดยขอให้ในกรมหมื่นปราบปรปักษ์ทรงจัดสถานที่วังของพระองค์ทำพิธี ปีนั้นทรงโกนให้ ๓ คน คุณอินทร์ บุตรเจ้าคุณราชวัลภานุศิฏฐ์ (เจ้าพระยาราชศุภมิตร) พระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรส (สมเด็จพระมงกุฎเกล้า) คุณ

ชลอ น้องท่านผู้หญิงนงเยาว์ มาลากุล กับผู้เขียน ในกรมดีพระทัย จะได้โกนจุก "ศรีเหลอ" ได้ทรงจัดระแทะลากด้วยคน มารับที่ประตูพิมานชัยศรี เพราะแต่งตัวกันในวัง ผู้เขียนจะลืมเหตุการณ์ในงานมงคลนี้เสียไม่ได้เลย ในพระเมตตากรุณา วาสนาได้สร้างสมกันมาเพียงเท่านี้เอง จึงจำเพาะในวันโกนจุกนั้น ผู้เขียนก็เป็นอีสุกอีใสขึ้น คืนวันนั้น ตามกะว่าจะมีละครให้ดู พอค่ำลงตัวก็ร้อนจัด หน้าตาแดง ในกรมทรงเห็นผิดปกติ ก็ทรงลูบหัว ก็มีความร้อนจัด จึงรับสั่งให้กลับเสียก่อน ผู้เขียนอยากดูละคร ไม่ยอมกลับ จึงทรงปลอบว่าหายแล้วพ่อจะมีทำขวัญ ๓ วัน ผู้เขียนจึงยอมกลับ ในระหว่างที่ป่วย ภายในไม่เกิน ๑๕ วัน ในกรมก็ล้มประชวรลง และก็ได้สิ้นพระชนม์ไปภายในราว ๗ วัน เท่านั้น ผู้เขียนมีความเศร้าโศกที่พระองค์ได้ละไปอย่างลืมไม่ได้ ที่พระองค์ได้ไว้อาลัย ให้คำมั่นสัญญา ให้คอยวันหายป่วย ซึ่งจะได้ดูละคร เลยพลอยให้ผู้โกนจุกทั้ง ๒ ไม่ได้ทำขวัญไปด้วย ถ้าเป็นคนโตรู้คิดก็จะคิดได้ว่าวาสนาทำมาเพียงเท่านั้นเอง แต่ผู้เยาว์ไม่รู้จักจะคิดเช่นนั้น คิดไปเสียว่าเป็นเวรกรรมที่ต้องพลัดบ้านเมืองมา พลัดบิดามารดาจริง แล้วก็บิดามารดาเลี้ยง พอว่าจะเบิกบานใจ ได้พ่อใหม่ ก็เสด็จละไปอีก ในบางเวลา บางกรณี เด็กเจ้าทุกข์ เห็นเพื่อนฝูงเขามีญาติ มีมารดา มาเยี่ยมเยียน ใจตัวก็จะรู้สึกโป๋ เพราะไม่มีอะไรจะมาถมให้เต็ม

พอหายป่วยแล้ว กลับไปเรียนใหม่ ผู้เขียนก็ตรงไปที่พระโกศ เพื่อไปกราบ และกลับ ก็จะไปทูลลา ทุกอย่างก็เปลี่ยนสภาพไป น้ำชาขนมนมเนยก็ไม่ได้กินกันอีก ผู้คนเคยคึกคัก ก็เงียบเหงา การซ่อมการช่างก็หยุดไป นักเรียนเคยเห็นเขาซ่อมพระโกศ ซ่อมบุษบก แลวอ เสมอ ๆ เห็นพระโกศยังกลัวผีกัน มาบัดนี้ผู้เขียนไปที่พระโกศ บางทีก็จะไม่มีคนอยู่

เลย ก็ไม่คิดกลัว ใจไปคิดแต่อยากเฝ้าอยากเห็น บางทีก็จะพนมมือ ภาวนาขอให้ได้เห็นพระองค์สักที ก็ไม่เห็นมีวี่แววอะไรให้เห็นแม้แต่เล็กน้อย ถ้าวิญญาณของคนเรา เมื่อดับไปแล้ว ยังวนเวียนมาได้ พระองค์คงจะปฏิเสธคำขออันมาจากใจจริงของเด็กได้เลย

ต่อมาไม่นาน โรงเรียนก็ย้ายสถานมาอยู่ทางฝ่ายขวาของตำหนัก ใกล้กับที่จมื่นจงภักดีองค์ขวา (ปุ้ม มาลากุล) อยู่ เด็กเรียกว่าคุณจงเฉย ๆ (คือเจ้าพระยาธรรม ฯ ในเวลาต่อมา) คุณจงเธอก็ทำหน้าที่ดูแลแทนในกรมสมกับที่เป็นโอรสของท่าน แลก็เป็นโชคดีของผู้เขียน ที่คุณจงก็มีจิตเมตตาอนุญาตให้ไปให้มาตามชอบใจ ในที่ที่เธออยู่ บางทีเธอก็ขึ้นมาเยี่ยมในห้องเรียน มาดีดเปียโนให้ฟังกัน ก็นับว่าเธอได้ให้ความสุขสำราญแก่เด็กแลโดยเฉพาะผู้เขียนเป็นอันมาก

ต่อแต่นั้นมา ไมตรีจิตก็แน่นแฟ้นมากเข้า จนผู้เขียนอายุ ๑๒ เศษ จึงต้องจากไปเมืองนอก สำหรับสกุลมาลากุล โอรสและธิดาของในกรมเกือบจะว่าได้ว่าทุกคนได้มีความเมตตากรุณาแก่ผู้เขียนทั้งนั้น ยังมาชั้นหลานคือ ม.ล. ปก (สิ้นชีพไปแล้ว) และ ม.ล. ป้อง ลูกเจ้าพระยาพระเสด็จก็ชอบพอกันเป็นอย่างดี และผู้ที่อุปถัมภ์ค้ำชูตลอดชีวิตที่อยู่ในวังมากที่สุดคือ คุณท้าวรคณานันท์ (เจ้าจอมปุ้ม) สิ้นชีพแล้ว ถัดมาคุณท้าวสมศักดิ์เดี่ยวนี้ คุณท้าวทรงกันดารเดี่ยวนี้ก็เมตตาการุณอยู่จนบัดนี้ แม้จะนาน ๆ ได้พบกันที บัดนี้สิ้นไปหมดแล้ว

การย้ายโรงเรียนใหม่เด็กก็ได้ครูใหม่ เป็นชาย สอนหนังสือไทย ชื่อครูเพื่อน และการมีครูนี้นักเรียนผู้ซุกซนก็ซนสนุกกันอีกครั้งหนึ่ง มีเรื่องขำ ๆ ที่จะเล่า แต่จะต้องแนะนำครูก่อน ครูเพื่อนมีรูปลักษณะเป็นไทยแท้

และค่อนข้างโบราณ แม้ในสมัยครั้งกระนั้น ถ้าสมเด็จทรงเห็นรูปร่าง คงไม่ให้สอนนักเรียน ทุกส่วนของครูจะเป็นสีน้ำตาล ตั้งแต่ผิว ผม ผ้านุ่ง เสื้อ มือ เล็บมือ แม้แต่ฟัน ชั่วแต่จะอ่อนหรือแก่กว่ากัน เช่น เสื้อราชปะแตน ที่ไม่ใคร่ได้ฟอก จะเป็นสีน้ำตาลอ่อน ๆ เล็บน้ำตาลไหม้เพราะยางหมากจับ การสอนก็สอนอย่างครูไทย ๆ ที่สอนกันในสมัยนั้น มีอ่านปาว ๆ ใครก็ไม่ต้องฟังใคร แม้แต่ครูเอง เลขบวกลบธรรมดา ลายมือตามคำบอก การให้คะแนน ครูจะใช้เครื่องหมายเหมือนเครื่องหมายชวเลข ซึ่งเราก็ไม่รู้ แกบอกว่านี่แหละหางเลข เราอยากรู้ เลยต้องเรียน จำเอาเองมิฉะนั้นเราก็ไม่รู้ว่าได้คะแนนเท่าไร เด็กก็ไม่ใคร่เกรง ว่าก็ไม่ใคร่ฟังด้วย จนอยู่มาวันหนึ่ง เด็กซนคนหนึ่งไปแอบดูในสมุดพกเก่าคร่ำคำปี่ของแก เห็นมีรายงานออกชื่อนักเรียน มีว่าท่านกันดาภา อาละวาด ท่านหญิงองค์นี้เป็นน้องหม่อมเจ้าไตรทศ เทวกุล (คือกรมหมื่นเทวงศ์) เป็นนักเรียนตัวย่อมที่สุด คุณวาศ กางร่ม (เจ้าของหมวกชีโบ) คุณจรกาหล (คุณหญิงภะรตราชา) คุณศรีโคมลอย จะมีรายงานประจำวันอย่างนี้ แต่ผลัดกันแสดง พวกเด็ก ๆ พิศวง ไม่เข้าใจ จึงพากันถามขึ้น ครูเลยทราบว่าแอบดูเลยเอาสมุดไปซ่อน ได้ความว่าอยากจะทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานประจำวัน คำว่า *อาละวาด* แปลว่าทะเลาะกัน *กางร่ม* แปลว่าดื้อดัน *กาหล* แปลว่าเอ็ดตะโร *โคมลอย* แปลว่าพูดไม่ค่อยได้ความ พอนักเรียนรู้ว่าครูจะรายงานก็ชักเกรงว่าแล้วก็เกิดมีการเพทุบาย ผ่อนหนักเป็นเบา จะเป็นไปอย่างไรมาอย่างไรก็จำไม่ได้ ใครจะเป็นต้นคิดก็ไม่ทราบ ว่าจะชักสื่อชาววังให้ครูสักคน คิดกันไปคิดกันมาก็หาตัวนางเอกได้ คือแม่อ่วม แกเป็นพี่เลี้ยงหม่อมเจ้าวงศ์นิรชร เทวกุล เรียกกันว่าท่านเตี้ย แกอยู่ห้องใต้บันได ทางที่เราผ่าน

ไปโรงเรียนทุกวัน อายุแกก็คราว ๆ กับครู ผิวพรรณก็ละม้ายคล้ายกัน แกยังชอบธรรมเนียมหญิงสาวชาวบาหลี ซึ่งจะทุ่นเครื่องห่มเป็นการประหยัดได้อีกด้วย ผู้เริ่มเจรจาคือคุณสายหยุด หลานคุณท้าวนารี (แจ่ม ไกรฤกษ์) พระพี่เลี้ยงทูลกระหม่อมอัษฎางค์ เธอจะพูดจาอย่างไร ผู้เขียนไม่ทราบ แต่ได้ความว่ากรูชักจะพอใจ เราก็คอยฟังข่าวคราวจากคุณสายหยุด หัวเราะกันไม่มีที่สิ้นสุด

การเจรจาสื่อสารเป็นหน้าที่โดยตรงของคุณสายหยุด เด็กอื่น ๆ ก็มัวเล่นซนกันไปตามเคย เมื่อไรคุณสายหยุดมีข่าว ก็มาฟังกัน เธอจะจัดการอย่างไร ไม่มีใครสนใจเท่าไร จนวันหนึ่งคุณสายหยุดบอกข่าวว่าจวนสำเร็จแล้ว ก็ตื่นกันอีกครั้ง ครูก็ดูไม่ใคร่จะเอาความกับเด็ก ๆ นั่งเฉย ๆ บ้าง หยุดเรียน ก็หายตัวบ้าง เป็นเหตุให้เด็กซนชักซนกันใหญ่ เอารถถีบสองล้อของหม่อมเจ้ากันดาภา ขึ้นไปถีบเล่นรอบห้องเรียน แล้วยังซอกแซกไปตามโต๊ะเก้าอี้ วันหนึ่งก็เกิดเหตุ ชนคนยกสำรับอาหารกลางวัน ตกแตกกระจายหมด ใครจะเป็นคนชน จำไม่ได้ คือกำลังยายแช่ม คนยกกับข้าวมาให้รับประทาน จะเดินเข้าห้องที่รับประทานอาหาร ไปเจ๊ะเข้ากับรถถีบ ซึ่งกำลังถีบจี๋ออกมาที่ประตู ต่างคนก็ไม่รู้ตัว สำรับก็ตกแตกหมด ท่านผู้อ่านฟังแล้วก็จะอดว่าซนจริง ๆ ไม่ได้เป็นแน่ แล้วคงจะพิศวงว่าเอารถอะไรขึ้นไปถีบซอกแซกได้ ขอแจ้งว่ารถถีบของท่านหญิงนั้นเป็นรถที่เล็กที่สุดในสมัยนั้น เพราะท่านหญิงมีร่างเล็กเกินอายุ ชันษาราว ๖–๗ แต่ร่างเล็กนิดเดียวสมเด็จก็ช่างทรงหารถให้เหมาะสมองค์ ล้อจะวัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้ ๑๓ นิ้ว ฟุต ไม่เกิน ๑๔ จึงเอาไปถีบซอกแซกได้ และท่านก็ยังคงแคะอยู่จนทรงเจริญแล้วเท่าสิ้นชีพไป กล่าวถึงยายแช่ม พอสำรับแตก แกไม่มีหน้าที่จะว่า

กระไร ก็ได้แต่บ่นว่าแตกหมดแล้วเอาที่ไหนล่ะ นายคงเอ็ดใหญ่ นายคนนี้คือนายนาก คนอ้วน ทำหน้าที่นายห้องเครื่องนอก ซึ่งอยู่ที่วังนั้นเอง แกเก็บเศษถ้วยชามและอาหารใส่ถาดแล้วกลับไป พวกเด็ก ๆ เงียบ ไม่มีใครว่าใคร พอยายแช่มไปแล้วก็หัวเราะกัน ไม่ได้นึกถึงว่าจะอดข้าวอดปลานึกว่าคงไม่อด เพราะนายนากใจดี ประเดี๋ยวนายนากโถะเถะมา พูดว่าคุณเล็ก ๆ ท่านเล็ก ๆ ทำไมชนเหลือเกิน สำรับคับค้อนแตกหมด สมที่จะให้อดเสียดีกระมัง แต่หน้าแกยิ้ม ไม่มีใครปรักปรำใคร นิ่งไปหมด นายนากพูดต่อไปว่าถ้าแตกอีกแล้วก็จะเข้าไปบอกคุณใหญ่ คือคุณจอมบึ้ม (คุณท้าววรคณานันท์) ให้ทูลพ้องให้ถูกกริ้วเสียที เด็กก็รู้ว่าไม่อดแน่ แล้วยายแช่มก็ยกสำรับมาใหม่ กินกันอิ่มหนำแล้วก็เรียนและเล่นตามเดิม รถก็คงถีบตามเคย ไม่ข้ามถึงสองเดือน การปะทะก็เกิดขึ้นอีก ที่หัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญนั้น เพราะไม่มีตำรวจจราจรเฝ้า คราวนี้ทุกคนว่าอดแน่ และจะถูกกริ้วอีกด้วย ชักเซาไป นายนากก็ไม่มา ไม่มีหนทางจะขอโทษขอโพย พอกลับเข้าวังกินของว่างแล้วอาบน้ำเข้าเฝ้า สมเด็จเสด็จออกเสวย ก็ทรงซักถามว่าใครเป็นคนริ คนหนึ่งทูลว่าจำไม่ได้ เพราะนานมาแล้ว รับสั่งถามต่อว่าใครถีบบ้าง ทุกคนรับสารภาพว่าถีบ เว้นแต่นักเรียนโตคนหนึ่งทูลว่า เป็นแต่เพียงเอาก้นแตะ พอทูลเท่านั้นสมเด็จพระเนตรเขียวทันที พระสุรเสียงก็เขียวออกมาว่าพูดอะไรโง่บัดซบอย่างนี้ แก้ตัวไม่เข้าเรื่อง และกริ้วอยู่อีกหลายคำ พวกเด็กรอดตัว รับสั่งว่าคราวนี้ยกโทษเพราะรับกันดี ๆ แต่ถ้าเกิดเหตุอีก จะลงอาญาให้อดข้าวด้วย ต่างหน้าบานกันไป มาคิดดูเดี๋ยวนี้ ผู้ที่ทูลว่าเอาก้นแตะนั้นก็เป็นความจริง เพราะท่านผู้นั้นโตเกินกว่าที่จะถีบได้ เพราะแข้งขายาวไป แต่ตัวย่อม ๆ ยังต้องแยกเข่าออก หากว่า

จะถีบได้แต่พื้นกระดาน ไม่ใช่รถ ถ้าถือหลักศรีธนญชัยก็ไม่ได้ถีบรถจริงๆ ด้วย

ทีนี้ย้อนมาหาเรื่องโรม้านซ์ เรื่องรักของครู คุณสายหยุดว่าจะได้สาส์นแล้ว เราไปแอบดูกัน แต่ดูอย่างฆโมยดู ก็ต้องรีบเบียดเสียดกันดู คนละนิดคนละหน่อย ก็ไม่ค่อยได้ความ เพราะกลัวครูมาเจอะเข้า ลุกลี้ลุกลนแล้วก็เก็บกัน เพราะไม่ทราบว่าจะมาเวลาไหน ไปไหนก็ไม่รู้ ถ้าจะให้สรุปรวมความ ซึ่งเด็กเหล่านั้นว่า "ครึจริง ไม่เห็นเพราะเลย" ขึ้นต้นด้วย "ขอเสี่ยงสาส์นมาหาน้องสนองเสนอ พี่มุ่งจิตคิดปองใคร่จองใคร่เจอ" แล้วอะไรอีกจำไม่ได้ อีกมากอยู่ เด็กๆหัวเราะกัน เห็นเป็นสาส์นที่น่าหัวเราะมากกว่า เพราะสู้สาส์นในหนังสือ *อิเหนา* ไม่ได้ ขึ้นต้นด้วย "ในลักษณ์อักษรสาส์นว่า พี่ยาจาริกดอกปาหนัน" หรือ "ในลักษณ์นั้นว่า จรการูปชั่วต่ำช้าศักดิ์ศรี...." ซึ่งชาววังจะท่องได้เกือบทุกคน แม้แต่เด็กๆ ผู้เขียนโดยนิสัยไม่ใคร่จะรู้ทันเพื่อน มาคิดพิศวงว่าแม่อ่วมแกเก่ออกอย่างนั้น ไม่สวยด้วย ดำก็ดำ ผ้าผ่อนก็ไม่ค่อยห่ม ครูเพื่อนจะไม่พอใจกระมัง จึงพูดกับคุณสายหยุดตามความเห็น คุณสายหยุดหันมาจ้องหน้า คงอยากจะว่าเซ่อนี่กระไร เธอมองผู้เขียนด้วยลูกตาอันโตแลพองของเธอ แล้วว่าก็จะต้องไปบอกทำไมว่าไม่สวย ไม่หมายว่าจะให้พบเห็นนี่ ผู้เขียนเพิ่งเข้าใจความหมาย จึงบอกว่าอ้องนั้นหรือ ไม่รู้นี่ คิดว่าจะให้พบกัน คงไม่สำเร็จ คุณสายหยุดยังว่าต่อไปว่า แม่อ่วมก็ไม่รู้เรื่องเหมือนกัน จุดประสงค์เพียงจะให้ครูไปคิดอื่นเสีย จะได้ไม่รายงานประหลาดๆ ถวายสมเด็จเท่านั้น ทีแรกผู้เขียนคิดว่าจริงจัง จึงนึกชมคุณสายหยุดว่าเธอสามารถจริง ที่แท้ล้อครูหัวเราะกันพักใหญ่อีก ต่อแต่นั้นมา ผู้เขียนก็ไม่ได้ทราบเรื่องราวต่อไป

เพราะล้มป่วย พอหายสมเด็จก็รับสั่งว่า ไม่ต้องไปโรงเรียนอีก จะต้องไปตัดเสื้อเตรียมตัวไปนอก เพราะคุณแม่สั่งมาให้ส่งตัวไป การสื่อสารก็ไม่ทราบว่าไปอย่างไรอีก ไป ๑ ปีครึ่ง กลับมาเหตุการณ์ก็เปลี่ยนไปอีก

พูดถึงรถถีบและการหัดถีบรถ ก็มีเรื่องจะเล่าอีกเล็กน้อย ผู้เขียนเกือบจะต้องตายในพระราชวังเสียแล้ว และถ้าตายก็อาจจะเป็นคนธรรมดาคนแรกที่ไม่ใช่พระราชวงศ์หรือข้าราชการฝ่ายใน สมัยนั้นมีการตื่นถีบรถจักรยานกันอย่างสุดขีด เจ้านายฝ่ายใน แต่สมเด็จลงมา ถึงพระพี่นางน้องนาง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอที่ทรงพระเจริญพอหัดได้ เจ้าน้ำเจ้าจอม จะหัดกันทั้งนั้น หัดกันเป็นการใหญ่ เย็นลงในสนามสวนเต่า (สวนศิวาลัย) จะเต็มไปด้วยผู้คน รถก็จะก่ายกองกันเป็นตับๆ เจ้านายเสด็จลงหัด เด็กชนก็จะต้องอยู่ที่นั่นด้วย นั่งดูตามขอบสนาม ทั้งจะต้องระวังผู้ที่ถีบได้งู ๆ ปลา ๆ จะรี่มาชนเอาได้ เจ้านายจะมีข้าหลวงที่สามารถวิ่งช่วยประคองรถไป มีโขลนคนหนึ่งชื่อเป้า นับว่าสามารถหัดคนได้เร็วและไม่ชอกช้ำด้วย เจ้านายจึงคอยจองเอาเป้ากัน ผลัดกันหัด ผู้เขียนได้เห็น ก็อยากถีบกับเขาบ้าง จนเหลืออด แอบไปหาเป้า บอกว่า หัดฉันบ้างไม่ได้หรือ เป้าบอกว่าไม่ว่าง เหนื่อยจะตาย ต้องวิ่งนานๆ งั้นขอยืดให้ฉันสักที มีรถเจ้านายวางอยู่เยอะแยะ บังเอิญมีรถคันหนึ่งย่อมกว่าเพื่อน แต่ก็จะยังสูงไปสำหรับผู้เขียน เป็นของเสด็จพระองค์หญิงประภาพรรณพิไล พระพี่นางเสด็จพระองค์วาปีบุษปกร เอารถนี่แหละย่อมหน่อย เป้าเสียอ้อนวอนไม่ได้ ก็ยืดรถให้ขึ้น แล้วก็ไสไปไสมา พอหอมปากหอมคอ ผู้เขียนรู้สึกชอบมาก วันหลังไปคอยใหม่ พอเป้าว่างก็แอบไปขอให้เอาขึ้นรถอีก เป้าบอกบัดว่าเหนื่อยเต็มทน เพราะใครก็จองเป้า ขอพักสักที ผู้เขียนถามว่า

ยังงั้นขอฉันขึ้นเองได้ไหม เบ้าไม่ตอบ คงจะไม่คิดว่าจะขึ้นได้ ผู้เขียนทึกทักเอาว่าไม่ขัดข้อง ฉวยรถถีบที่เห็นว่าย่อมสักหน่อย แต่ก็คงโตเกินตัวอยู่นั่นเอง เทียบเก้าอี้สนามตัวยาว ปีนขึ้นนั่ง แล้วเอาเท้าถีบเต็มแรง รถแล่นปรู๊ดออกจากที่ไปไกลพอใช้ แล้วก็ล้มลง ผู้อยากขี่ไม่ย่อท้อ ขึ้นอีกล้มอีก ครั้งหนึ่งล้มจนล้อหน้าบิดไป เบ้าต้องดัดให้ บางทีเบ้าจะสงสารก็จับให้ขึ้นบ้าง ผลที่สุดก็ถีบได้ทั้งเท้าไม่ถึง แต่ก็พอดีป่วยจนไม่ได้สติ ทำให้สมเด็จต้องทรงเป็นทุกข์ รับสั่งว่าจะเอาลูกเขามาตาย ทั้งนี้ควรระลึกว่าทรงรู้สึกในความรับผิดชอบต่อผู้ที่หวังพึ่งพระบารมีเพื่อความร่มเย็น ทรงจัดเอาตัวไปฝากที่ตำหนักเสด็จพระองค์แขไขดวง และมอบหมายให้ทรงดูแลตลอด ยังได้ทรงจัดหาที่ไว้ศพอีกด้วย มีผู้เล่าให้ผู้เขียนฟังภายหลังว่า ทรงกะว่าถ้าตาย จะเอาไปไว้วังสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ขณะนั้นยังเป็นกรมหมื่นและว่าการมหาดไทย โดยทรงเห็นว่าในกรมทรงคุ้นเคยและโปรดปรานคุณพ่อคุณแม่ ทั้งผู้เขียนเมื่อย่อม ๆ ก็ได้เคยไปนอนค้าง เคยทรงพาเที่ยวพร้อมกับพระโอรสธิดา คงจะไม่ทรงรังเกียจ หมอหลวงได้เข้ามาดูอาการทั้งกลางวันกลางคืน บางหมอไม่รับรอง มีหมอหนึ่งชื่อพระประสิทธิ์ ขอรับเพียงขอวางยา ๓ ถ้วย ถ้าไม่รับยา ก็รับรักษาไม่ได้ เผอิญรับยาถ้วยเดียวนั้นก็พ้นรอดตาย แต่เจ็บอยู่ ๓ เดือน จึงหายเป็นปกติ สมเด็จรับสั่งห้ามเด็ดขาด ไม่ให้ขึ้นรถถีบ ๑ เดือน ถ้าขัดขืนจะไม่พระราชทานรถ ซึ่งรออยู่แล้ว แต่ความรักรถเสียที่สุด อดไม่ได้ แอบถีบรถเพื่อนลับ ๆ วันหนึ่งชะล่าใจ ออกนอกถนนใหญ่ เจอะเสด็จพระองค์แขพอดี กำลังเสด็จมาจะขึ้นเฝ้าสมเด็จ ทรงชี้หน้าว่าทำไมขัดรับสั่ง จะไม่ได้รถแน่ ผู้เขียนหน้าเสีย

หมด เมื่อเสด็จขึ้นเฝ้า ก็คอยฟังข่าว แต่ไม่เห็นเสด็จเพ็ดทูลฟ้องแต่ประการใด เสด็จท่านมีน้ำพระทัยดีที่สุด อยู่กับท่านตั้งสามเดือน ทรงพระกรุณาทุกอย่าง จนหายป่วย เป็นพระคุณที่สุด พอครบเดือนก็ไม่ป่วยอีก จึงพระราชทานรถ สนุกเต็มที่ เกือบจะว่าไม่มีเหตุจำเป็นจะอยู่บนรถตลอดเวลา เพื่อน ๆ เขาได้หัดหมดก่อนผู้เขียนหาย และที่ยังหัดกันอยู่ก็มี ความซนไม่สิ้นสุด จะถีบแบบโลดโผนขึ้นท่าโน้นท่านี้ ท่าผู้ชายก็ขึ้นกันได้ เรียกว่าท่าเขยก เพราะต้องถีบข้างหลังไปก่อน

วันหนึ่งคุณขจรมาชวนตอนค่ำแล้ว ว่าไปเที่ยวสนุกกันไป แน่นอน ถ้าไปรถ ผู้เขียนจะรับรองทันที ตกลงเอารถออก แล้วไต่ถามว่าจะไปสนุกทางไหน คุณขจรว่าไปถีบรถทับขายายโขลนที่นอนเฝ้ายามอยู่ใต้ชั้นต่ำ เธอไปมาเที่ยวหนึ่งแล้ว อยากรู้ว่าแกจะตื่นหรือไม่ จึงมาชวนดู ถ้าไม่ตื่นก็จะได้ถีบทับแกด้วยกัน เวลานั้นเห็นสนุกเต็มที่ ที่ว่าใต้ชั้นต่ำนั้น คือข้างบนเป็นห้องพระบรรทมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คล้ายสะพาน ข้างล่างเป็นถนนลอดได้ สะพานเชื่อมกับสวน ติดกับตำหนักคุณจอมมารดาเลื่อน ที่เพิ่งสิ้นชีพเมื่อไม่นานเท่าไร มีโขลนคอยเฝ้ายาม คอยห้ามคนพลุกพล่าน เวลายังไม่บรรทมตื่น กลางคืนก็มียามประจำอยู่ โขลน ๑ คน ว่าง ๆ นั่งเฉย ๆ แกง่วง แกก็จะเอาเสื่อมาปูนอน เอาเท้าเหยียดออกมากลางถนน หลับสบาย เรา ๒ คนก็ขึ้นรถ บ่ายหน้าไปทางตำหนักพระนาง (พระนางเจ้าสุขุมาลย์มารศรี พระชนนีสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์) เลี้ยวลงหน้าพระตำหนัก (ตำหนักสมเด็จพระอัยกาเจ้า) ออกตำหนักทูลกระหม่อมแก้ว (สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเรียกว่าเสด็จยาย) ตรงมาหน้าสวนขวา เลี้ยวลงใต้

ชั้นต่ำ นี่เลือกไปทางอ้อม แท้จริงใต้ชั้นต่ำก็อยู่ติดที่บน ไปอ้อมก็เพราะขากลับ ถ้ายายโขลนแกหลับ จะได้ทับแก และหนีได้เร็ว กลับที่อยู่ พอถึงก็รอรถดู เห็นยายโขลนนอนเหยียดยาวพาดถนน เงาดำๆ เหมือนงูใหญ่ พังดูว่าแกจะตื่นหรือหลับ ก็ได้ยินเสียงกรนฟี้ๆ จึงรู้ว่าแกหลับสนิทดี ออกรถถีบจี้ไป คุณขจรไปก่อน ทับแข้งยายโขลนดังแกรก รถกระแทกพื้นหินหนาที่ปูทั่วพระราชวัง ผู้เขียนจี้ตามเอาอีกคัน รอดตัว รถก็ไม่ล้ม ถ้าถีบช้ารถต้องล้ม เหลียวหลังมาดู เห็นยายโขลนลุกขึ้นนั่งจังโก้ แต่เราก็ไปไกลแล้ว เร่งผีเท้ากลับที่พัก มานั่งหัวเราะกันงอไปงอมา นึกขันยายโขลน ว่าแกจะคิดว่าตัวอะไรมาทับแก งูใหญ่หรือผีหลอก งูใหญ่ก็มีจริงๆ ด้วยที่ในพระราชวัง เด็กๆ เคยวิ่งดูกัน ระเบียบในวัง ถ้าใครพบงู ต้องไปแจ้งที่ศาลาว่าการกรมโขลน เพราะจะต้องนำออกจนได้ เรียกเด็กชายถือสามง่ามแลเชือก เอะอะมากัน โขลนจุดใต้นำหนึ่ง ตามหลังคนหนึ่ง แล้วก็จะลากงูมาผ่านห้องหม่อมเจ้า ตัวโตเท่าต้นกล้วยย่อมๆ ก็มี เท่าแขนก็มี ลายเหมือนพรมน้ำมัน ตาโตๆ ก็มี บางทีเราจะวิ่งเก้อ ไม่เห็นงู แท้จริงได้งูปี่นแก้วตัวเท่านิ้วก้อยไป

เมื่อพูดถึงรถถีบ ผู้หัดใหม่จะมีท่าทางน่าขันที่สุด ยักเอวยักไหล่ บิดตัว ขืนตัว ถึงจะไม่เสียกิริยา ก็จะอดหัวเราะไม่ได้ ถ้าใครได้ไปเห็นสวนเต่าเวลาหัด จะเห็นด้วยกับผู้เขียนเป็นแน่ วันหนึ่งเบ้าบอกว่าพรุ่งนี้เช้าจะต้องไปหัดคุณเอิบ คือเจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมตัวโปรดในเวลานั้น ที่เป็นบุตรเจ้าพระยาสุรพันธ์ (เจ้าเมืองเพชรบุรีครั้งกระโน้น) ในวังมักจะพูดถึงเจ้าจอมชื่ออักษร อ ว่า ก๊ก ออ ซึ่งมีหลายคนด้วยกัน และโดยเฉพาะคุณจอมเอิบโปรดปรานจนสวรรคต เบ้าบอกว่าต้องระวังเพราะเป็นคนโปรด พอเด็ก

ได้ข่าวก็นัดไปดูกัน เพราะไม่ค่อยจะเคยเห็นคุณจอมคนนี้ เธอไม่ได้ไปหัดที่สวนเต่า แต่จะหัดกันที่ลานหน้าสวนขวา ใกล้พระที่นั่งดุสิต ซึ่งปูหินหนา ๆ เหมือนหน้าพระที่นั่งจักรี พอเช้ามืดก็ปลุกกัน ล้างหน้าทาแป้งแล้ววิ่งย่องออกใต้ชั้นต่ำ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระบรรทมอยู่ ตรงไปหน้าสวนขวา ไปยืนออกันคอยดู ไม่นานเท่าไรพวกเจ้าจอมแอบพากันมาหลายคน รวมทั้งคุณจอมเอิบด้วย เบ้าก็ยืดรถให้ เธอขึ้น ประคองกลับไปกลับมา ดูทีก็เหมือนเธอจะเป็นบ้าง ลามือบ้างก็ได้ แต่ก็ยังว่อกแว่กอยู่บ้าง เด็กยืนดูอยู่ไกล เพราะไม่คุ้นกัน เธอจะบอกเบ้าว่ากระไร เด็กไม่ได้ยิน แต่เห็นเบ้าปล่อยมือ พอเบ้าปล่อยเท่านั้น เธอก็ไม่รีรอ ปรี่ตรงเข้าหาสิงห์โตหินใหญ่ที่นั่งแท่นดูอยู่ ครู่หนึ่ง เผชิญหน้าปะทะกันโครมใหญ่ เด็กเห็นก่อน ร้องอุ๊ยตายแล้ว ๆ เบ้าเห็นจะตกใจ ตกตะลึง ไม่วิ่งตามมา จนคุณเอิบล้มลงแล้วลุกขึ้นคลำหน้า เด็กคิดว่าไม่เขียวก็คงแตก พากันวิ่งหนี กลัวเธอจะอาย

ผู้เขียนเองก็เคยได้หนึ่งโน วันหนึ่งสมเด็จรับสั่งให้พาไปดูงานอะไรจำไม่ได้ ผู้คุมก็คนเดิม คือนายนากและคุณทองเจือ คุณชิด คราวนี้ขี่รถถีบกันทั้งหมด เว้นแต่นายนาก ถีบไม่เป็น หากว่านายนากอยากจะถีบรถบ้าง ก็เห็นจะไม่มีรถที่จะทานน้ำหนักตัวแกได้ จึงขึ้นรถม้าตามไป คราวนั้นบังเอิญรถผู้เขียนเสีย นายนากจะให้ขึ้นม้าไป ผู้เขียนไม่เต็มใจ จึงขอให้นายนากหารถผู้ชายให้ โดยอ้างว่ารถผู้ชายก็ถีบเป็น นายนากก็ออกจะตามใจอุตส่าห์ไปยืมรถใครคนหนึ่งที่วังนอกไปให้ เป็นรถผู้ชายที่มีมือโค้งลง และเป็นรถผู้ใหญ่ด้วย ผู้เขียนไม่ขัดข้อง เพราะชินต่อการขึ้นรถที่โตกว่าตัว

และรถผู้ชายก็ขึ้นได้ ก็ขึ้นถีบนำหน้ารถม้าไปทางบางลำภู พอขึ้นสะพานผ่านฟ้า ยังไม่ทันถึงที่สูงสุด เท้าที่ต้องถีบเต็มแรงพลาด เลยพลัดลงมาหน้าโนเขียวทันที จะขึ้นต่อไป นายนากไม่ยอมเด็ดขาด เอาตัวขึ้นรถ เอาผ้าทำกลม ๆ คลึงให้ เลยต้องไปรถม้า ทั้งไปและกลับ หมดสนุกไป ส่วนรถถีบคันนั้น แกฝากร้านอะไรใกล้ ๆ นั้นไว้

ความสนุกของเด็กนั้น จะหาได้เสมอ บนห้องเรียนก็ยังมีสิ่งที่ชอบอีก คือคุณจงขวา (เจ้าพระยาธรรมา) เธอใจดี เอาเบียโนมาไว้ให้เด็กเล่น คนที่ไม่ชอบเด็กคงจะบ่นรำคาญหู เพลงที่ต่างคนต่างดีด ก็คงจับฉ่าย เอาโน้นปนนี้ ไม่มีใครฟังถูกว่าเป็นเพลงอะไรแน่ แต่คุณจงเธอทนได้ แม้จะอยู่ใกล้ ๆ บางทีเธอยังขึ้นมาดีดให้ฟังกันอีก เด็กที่หูดีก็จะจำเธอได้บ้าง จำได้ว่ามีเพลงหนึ่งที่เธอชอบดีดบ่อย ๆ เข้าใจว่าจะชื่อเขมรโพธิสัตว์ หรือเขมรเป่าใบไม้ ได้ยินทหารทำเพลงเดินมาเปลี่ยนกันบ่อย ๆ ซึ่งมีคำประกอบว่า "เมื่อไรเลยจะได้เชยชาววัง นักเอยไม่สำเร็จ" สมัยโน้นจำกันมาก ไม่เหมือนสมัยนี้ ซึ่งไม่จำกัน อยู่มาวันหนึ่ง คุณจงขึ้นมาดีดเบียโนอย่างเคย เด็กก็ล้อมหน้าล้อมหลัง ผู้เขียนยืนขวา คุณวาศคุกเข่าข้างซ้าย รอดดูนิ้วใต้แขนคนอื่น ๆ ล้อมรอบไป คุณจงเวลานั้นยังไม่ได้แต่งงานกับท่านผู้หญิงนงเยาว์ ผู้เขียนเคยเห็นเธอเก็บกุญแจอันหนึ่งซึ่งมีสร้อยหรือเชือกจำไม่ได้ แขวนไว้ที่คุมเสื้อชั้นใน และเอาซ่อนไว้ภายใน เห็นได้เพราะผ้าบาง บังเอิญผู้เขียนอยู่ใกล้ ก็มองดูว่าจะยังอยู่หรือไม่ จึงเห็นว่าที่เสื้อเป็นดวงใหญ่สีแดงแจ๋ จึงร้องขึ้นว่าคุณจงเป็นอะไร เสื้อเปื้อนแดงหมด เธอก็ก้มมอง พิจารณาดู จึงรู้ว่าเป็นน้ำหมาก เธอลุกขึ้นทันที แล้วพูดว่า แล้วกันซิ เล่นเอาน้ำหมาก

มาพ่นกัน เด็ก ๆ ต่างดูปากกันไปกันมา เห็นปากคุณวาศจึงร้องว่าคนนี้เอง คุณวาศยังอมน้ำหมากเต็มปาก อดขันไม่ได้ จึงพ่นออกมาอีก ทุกคนเห็นรู้ตัว เลยไม่มีใครเบื่อน คุณจงเธอเคืองก็เคืองขันก็ขัน อดหัวเราะไม่ได้ เลยพากันหัวเราะฮา ๆ ไป คุณจงต้องลงไปเปลี่ยนเสื้อ เลยไม่มาอีกเป็นหลายวัน ผู้เขียนต้องไปอ้อนวอน ให้มาอีก โดยรับรองว่าเราจะคอยระวังไม่ให้คุณวาศเข้าใกล้ เธอจึงมา แต่เธอก็คอยชายตาดูไว้เสมอ เกรงว่าจะถูกพ่นพิษใส่อีก

– ๖ –
เกร็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ ในวัง

ตอนขะโมยน้ำแข็ง

ยังมีเกร็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ อีกหน่อย ก่อนจะจบชีวิตวัยเด็ก นอกจากจะไปรบยักษ์ยิ้ม (พระนมยิ้ม) เอาขี้ผึ้ง ยังไปขะโมยน้ำแข็งในความอารักขาของยักษ์อีก แห่กันลงไปที่ใต้ชั้นต่ำ คือที่ห้องพระนมนั้นเอง หีบน้ำแข็งตั้งใต้ถุน ใต้ห้องพระบรรทม ไม่ไกลจากห้องพระนมนัก แต่มีเสาใหญ่บังอยู่ คะเน่าถ้ายักษ์มาพอหนีรอด แกคงไม่ทันเห็น ๓ – ๔ คนช่วยกันดูต้นทาง ท่านวิเศษเป็นองค์ขะโมย น้ำแข็งก้อนโตบ้างเล็กบ้าง หมกขี้เลื่อยอยู่ในหีบไม้ใหญ่พอใช้ บุด้วยสังกะสี เก็บความเย็น คนหนึ่งเปิดฝาหีบ ท่านวิเศษก้มลงจะหยิบน้ำแข็ง พอดีเสียงคนร้องบอกว่ายักษ์มาแล้ว คนถือฝาตกใจ วางหีบทับคอท่านวิเศษ เดชะบุญไม่ทิ้งโครมลงมา วิ่งหนีเอาตัวรอด ท่านวิเศษท่านร่างใหญ่ จวนหนุ่ม (แต่ทำไมไม่ออกนอกวังก็ไม่ทราบ) ท่านวางน้ำแข็ง เอาไหล่ดันฝาหีบ ซึ่งไม่หนักนักขึ้น ปิดฝาแล้วแจวเลย

ตอนมวยหญิง

มีการปรับมวยกันง่ายนิดเดียว เป็นมวยหญิงระหว่างคุณขจร (คุณหญิงภะตรราชา) กับคุณวาศ โชฎึกราชเศรษฐี (คุณหมวกชีโบ) คือบอกคุณขจรว่าเข้าไปเปรียบมวยดูกันสักพักก็จะดี คุณขจรชอบยั่วเย้าเพื่อนอยู่แล้ว

รับทันที ทั้งสองปีเดียวกัน คือปีขาล คุณขจรผอมแต่เปรียว คุณวาศน์ล่ำเตี้ยกว่านิดหน่อย เอาละนะเตรียมตัว พวกเราคนหนึ่งก็ผลักคุณขจรไปทางคุณวาศ ซึ่งยืนเฉยโดยไม่นึกฝันว่าจะโดนกะแทก คุณขจรถูกผลักก็ปะทะร่างคุณวาศ ไม่แรงเท่าไร พอเซ ๆ คุณวาศก็ออกกังวิ ปรี่เข้าใส่คุณขจร คุณขจรถอยห่างออกมาตั้งหลัก คุณวาศเห็นคู่ปรับตั้งหลัก ก็ยังไม่กล้าตลุมบอน คุณขจรได้ที ตีบึกเข้าไปหา ตอนนี้น่าดู ทุกคนคงรู้จักท่าตีบึกยั่วยุเป็นอย่างไร กระโดดเหยง ๆ เข้าไป ตีบึกผับ ๆ เท่านั้นแหละ คุณวาศก็กำหมัดเข้าใส่คุณขจร เหมือนเราเล่นปลาดุกชักเย่ียง เหวี่ยงหมัดไปข้างหน้า จะว่าตุ๊ยก็ได้ ไม่ถูกสักที คนดูทั้งหญิงชายฮากันลั่น ๆ คนดูร้องว่า อ้ายขาวอย่าทำ อ้ายดำอย่าสู้ เชิงล้อ คุณวาศประชิดคุณขจร หน้าดำหน้าแดง คุณขจรเธอผอม ก็ไวกว่า คุณวาศโมโหมาก เกินเล่นกัน ประชาชนเลยต้องเข้าขวาง เพราะไม่มีนกหวีด มวยเลยต้องเลิกรากันไป

ตอนกรมหลวงวรเสษฐ์

ควรกล่าวอีกหน่อยว่าเมื่ออยู่ในวัง ผู้เขียนยังเยาว์ แต่ทันเห็นกรมหลวงวรเสษฐ์ พระประยูรญาติผู้มีอาวุโสสูง คงจะประมาณ ๘๐–๙๐ ชันษา เมื่อประชวรและสิ้นไป สมเด็จเสด็จลงเฝ้าไข้ทั้งกลางวันและกลางคืน ไม่ค่อยได้บรรทมจนสิ้น เด็กพอรู้ว่ากรมหลวงวรเศรษฐ์จะสิ้น ก็กลัวกันไปก่อน นกมาร้อง เขาเรียกว่านกแสก คนจะตายจึงจะร้อง แสก ๆ ๓ ที แซ็กไป แซ็กมา แล้วก็ไปเลย ท่านก็ยังไม่สิ้น แต่จวน พวกเด็กชนก็ไม่กล้าชนดูซบเซา เพราะกลัวผี เข้านอนเงียบ ชักผ้าคลุมโปงกันหลายหน เพราะท่านไม่สิ้นง่าย นกเจ้ากรรมก็ชอบร้องบ่อย ในวังมีนกชนิดนี้มาก ยังมีนก

กุ๊กอีก นกนี้น่ากลัวกว่านกแสก เพราะเสียงร้องของมันน่ากลัว กุ๊กที่เด็กก็สดุ้ง นอนแทบไม่หลับกัน กรมหลวงวรเสษฐ์ท่านก็สิ้นไป ยังมีพระองค์แม้นเขียนอีกพระองค์ อายุราว ๆ เสด็จกรมหลวง สมเด็จก็เสด็จลงไปพยาบาลจนสิ้นไป องค์ที่สองเด็กก็กลัวเหมือนกัน แต่โดยชักจะชินต่อเหตุการณ์ ไม่ตัวสั่น ต่อมาก็สิ้นผลอย ๆ ไปอีกหลายพระองค์ แต่เด็กก็คงกลัวผีอยู่นั่นเอง เจ้านายสิ้น เจ้าจอมสิ้น ก็คงกลัวตายเคย ที่ไม่รู้จักก็กลัวน้อยหน่อย ตามภาษาเด็ก

ตอนโกรธกัน และดีกัน

เกร็ดขำ ๆ อีกเรื่อง คือเรื่องการโกรธกันและดีกัน บางเวลาก็น่าขำมาคิดดูเดี๋ยวนี้

เรื่องเป็นดังนี้ การโกรธกันมันง่ายเหลือเกิน จึงไม่มีความสำคัญ ใครคิดอยากโกรธใครขึ้นมา ก็เอาน้ำชี้เกี่ยวน้ำชี้คู่อริโดยไม่มีเหตุผล แล้วก็ไม่พูดกัน ผ่านกันก็ทำเฉย ๆ เวลาผ่านไป การโกรธก็คลายไปเอง ไม่มีปัญหาที่น้อยจะพูดกัน คือดีกัน ก็เดินผ่านบ่อยหน่อย ยิ้มหน่อย ๆ ใครถือทิฐิก็ยิ้มเมิน ๆ ฝ่ายอยากดีก็ฉวยโอกาส เอาน้ำก้อยเกี่ยวก้อยคู่อริ เป็นเสร็จพิธีดีกัน ไม่ต้องเซ็นสัญญาให้เปลืองกระดาษ นี่ก็วัยเด็กอีก

ตอนทรงห้ามลงเล่นน้ำก่อนบ่าย ๒ โมง

น่าร้อน พระเจ้าอยู่หัวและมเหษีเทวี เจ้านาย พระเจ้าลูกเธอ แปรพระราชฐานไปประทับร้อน ณ สวนดุสิต ราวสัก ๒ – ๓ เดือน ในเดือนเมษายน เด็กก็ทรงหอบเอาไปหมดห้องหม่อมเจ้า ได้ตามเสด็จ สนุกเหลือ

เกิน เพราะที่สวนกว้าง มีต้นไม้ดอกไม้ มีน้ำคลองเม่งเสงไหลผ่านหน้าสวนไปจนสุดเขตพระราชวัง ถึงประตูนกร้อย เป็นสวนสมเด็จพระอัยกาเจ้าพระอัยกาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ส่วนประตูเหนือชื่อไก่ฟ้า เป็นสวนสมเด็จที่บน คือสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ชาววังอาบน้ำในคลองนี้กับเด็ก ๆ เป็นที่สนุกยิ่งกว่าใคร ๆ เช้ารับประทานอาหารแล้ว ราว ๒ โมง เช้าก็จะวิ่งแข่งกันไปลงคลอง ล้วนแต่เป็นชีเปลือยทั้งนั้น ไม่อับไม่อายใคร เล่นไม่ยอมขึ้นกันจนเที่ยง ผู้ดูแลเห็นว่าจะเกินควร ตากแดดหลายชั่วโมงแล้ว จนดำปี๋ตามกัน กิตติศัพท์ทรงทราบ ถึงพระเนตรพระกรรณ ต้องมีพระเสาวนีย์ว่าไม่ให้ลงน้ำจนถึงบ่าย ๒ แล้ว แหม ที่นี้ลดลงน้ำไปตั้งหลายชั่วโมง นั่งจับเจ่าตามเฉลียงหน้าห้องแถว นาฬิกาก็ไม่มีจะดู พอคนเลี้ยงเขาเห็นเงียบเหงาก็สงสาร เลยปล่อยนกปล่อยกา บอกว่าได้เวลาไปได้ เด็กจึงรู้ ฤทธิ์ที่นั่งมองแดดส่องกระดาน ก็จำได้ขึ้นมาว่า แดดส่องแผ่นกระดานถึง ๒ แผ่นเป็นบ่าย ๒ โมง ก็ทยอยกันไปลงคลอง มีแต่ผ้าเช็ดตัว ผ้าไม่นุ่ง พูดกันว่าเรารู้แล้วว่าแดดส่องถึงแผ่นที่ ๒ เราไปได้ กะหยิ่มใจกัน ทำไมทำกัน

วันรุ่งขึ้น พอรับประทานกลางวันแล้ว ไม่นอนไม่เล่น มานั่งดูว่าเมื่อไรแดดจะถึงที่หมาย คือกระดานแผ่นที่ ๒ ห้องแถวยาวราว ๑๕ ห้อง เด็กก็ตั้งแถวนั่งคอยแดด คุยกันไปล้อกันไป ไม่มีใครละทิ้งเส้นขนานสำคัญนั้น พอแดดถึงเท่านั้นแหละ ฟังผีตีนที่ชิงกันวิ่งลงกระโดดไปท่าน้ำ เสียงดังตัง ๆ ๆ ๆ ๆ สมเด็จบรรทมอยู่บนตำหนักใกล้ ๆ ก็ไม่เกรง ห้ามก็ไม่หยุด ช่วงตรงกับกลอนบทหนึ่งที่ว่า “สารแล่นครรไลย คือใครจะฉุดจะยุดจะย้อหาง” ไม่ฟังแล้ว ผ้าเช็ดตัวก็ไม่ต้องการหิ้วไป ลงถึงท่าน้ำ เล่นกันตุ๋มต๋ำ

ที่ว่ายเป็นก็ว่ายไป ที่ยังไม่เป็นก็หัดโผ ที่ขี้ขลาดก็เกาะกระได กระทุ่มแต่ตื่น เป็นกิจประจำ จนเสด็จกลับเข้าวังหลวง

ตอนเล่นเข้าเขาวงกฎ

การเล่นวิธารนี้ได้มาจากไปงานวัดเบญจมบพิตร เวลาไฟฟ้าดับ และดับบ่อยเสียด้วย เด็กซน ซึ่งหาเรื่องซนได้ทุกเมื่อ เวลาไฟฟ้าดับ ไม่รู้จะเล่นอะไร ทั้งยังไม่ถึงเวลานอนด้วย จึงคิดหาเรื่องซนกัน ต่างคนออกความเห็นต่าง ๆ กัน มาตกลงกันได้ คือเล่นเขาวงกฎ ที่งานวัดเบญจมบพิตร เขากั้นผ้าเป็นวง เข้าทางโน้นออกทางนี้ วกไปวกมา พอจ๊ะกันเข้าก็ร้องกรี๊ดกร๊าด พอไฟดับ มีความเหมาะที่สุด ต่างก็จัดแจงขนผ้าห่มนอน ที่เรียกว่าแบลงเก็ต ผูกต่อกันเป็นผืนยาว ทำกันทั้งมืด ๆ สลัว ๆ จากแสงตะเกียงลานหนึ่งดวง ส่องอยู่ไกล ๆ ไปหาเชือกอะไรแล้วแต่จะหาได้ มาขึงหน้าห้องหม่อมเจ้า แล้วเอาผ้าห่มวนไปวนมา ผูกแน่นบ้าง ไม่แน่นบ้าง ตอนนี้ปลอดภัยผู้ใหญ่ ๆ เช่นคุณปริก ผู้กำกับ เพราะออกไปอยู่นอกถนนไปจับกลุ่มผู้ใหญ่ ๆ กับคุณท้าวแป้น คุณท้าวบัม ตามภาษาผู้ใหญ่ ๆ ด้วยกัน ฝ่ายเด็กก็ตามภาษาเด็ก ทยอยกันเข้าเขาวงกฎทีละคน ถ้าใครเข้าไม่ได้ต้องคอยรอบสอง ที่นี้แหละสนุกนัก วิ่งแหวกหาทางออก กู่กันวู้ ๆ ดังลั่น พอเจอกันสักคนก็ร้องกรี๊ด ๆ หลายคู่ก็หลายกรี๊ด สนั่นไปทั่วพระที่นั่ง ร้อนถึงม้าใช้เหาะลงมา มีพระเสาวนีย์รับสั่งให้ถามว่าเล่นอะไรกัน แต่ม้าใช้ไม่เห็นตัวคน เพราะอยู่ในอ้อมห่อของผ้าห่ม ได้แต่ตะโกนถาม พอรู้ว่ามีพระเสาวนีย์ก็เงียบกัน เอาตัวใครไม่ได้ เพราะมืด แต่พอเสียงฝีเท้าคนกลับไปแล้ว ก็เริ่มไล่กันในม่านผ้าห่ม แล้วก็เริ่มคนตรีกรี๊ดอีกโดยไม่เกรงกลัว ที่นี้ผู้ลงมาถาม รู้ว่าอยู่ที่ไหนกัน ก็เริ่มไล่จับ เด็กก็เริ่มหาช่องหนี

แต่ออกไม่ถูก เพราะเสียขบวน ผู้ใหญ่ในขั้นแรกก็งง พอจับเค้าได้ ก็ดึงผ้าลงมาคลุมไว้ ทีนี้ติดแหตัวเอง ใครออกมาได้ก็วิ่งหนีไปคนละทิศละทาง บางคนโชคไม่ดี ไฟฟ้าเกิดสว่างจ้าขึ้น จึงได้ตัว แต่ไม่มาก ส่วนมากหนีไปได้ เขาก็ไปกราบบังคมทูลสมเด็จตามความจริงทุกประการ สมเด็จไม่กริ้วมากเท่าใด เป็นแต่พิฆาตโทษว่าทำอีก จะลงพระอาญา

ตอนกราบตีน

เรื่องเด็กห้องหม่อมเจ้ายังมีมาก แต่เอาให้พอจบเป็นยก ก็คงจะยังไม่เบื่อกัน คราวนี้จะเล่าเรื่องกราบพระพุทธบาท

วันหนึ่งเป็นวันหยุดเรียน ท่านวิเศษศักดิ์ ชยางกูร ได้ถือกระดานชนวนมา ๑ แผ่น บนกระดานมีรูปเท้าเต็ม ๑ รูป บอกเด็กว่ามากราบพระพุทธบาทเสีย เด็กก็รุมกันมาดู ท่านวิเศษซึ่งเป็นองค์ชายโตที่สุด เด็กก็ออกจะเกรงใจท่าน พากันมากราบรูปเท้าบนกระดานนั้น พอกราบเสร็จท่านก็หัวเราะใหญ่ บอกว่า "รอยตีนเราเอง" คราวนี้เด็กเดือด เหมือนผึ้งแตกรัง ไล่หยิกไล่ต่อยตลุมบอน ท่านวิเศษต้องวิ่งหนี แต่ไม่พ้น ต้องบืนหน้าต่างขึ้นไปสูง จนเด็กเอาตัวไม่ถึง

นี่แหละเขาว่าเด็กไม่เดียงสา เขาหลอกก็เชื่อเขาได้ หน้าไม่อายด้วย เด็กขี้เกียจนั่งคอย ท่านลงมาจากหน้าต่าง เพราะอดเล่น เลยพากันไปซนต่อไป ท่านวิเศษจึงลงมาได้ แล้วก็ลืมกันไปหมด ภาษาเด็ก ๆ

ตอนสวดมนต์

ทุก ๆ เวลาค่ำ ราว ๑๙.๐๐ น. จวนเข้านอน ทุกคนจะต้องสวดมนต์โดยการนำของ ม.จ. หญิงภานีอนงค์ ทวีวงศ์ (ชื่อเล่นแจ๊ด) อาวุโสเท่า ๆ

ท่านวิเศษ ท่านเป็นองค์ธรรมะธรรโม สอนให้เด็กสวดมนต์ก่อนนอน เด็กก็ช่างดีกะไร เวลาอื่นนั่งไม่ติด แต่ตอนสวดมนต์นั่งพับเพียบพนมมือเป็นกลุ่ม ไม่ใช่เป็นแถว คือนั่งติดกันเป็นกลุ่ม โปรดเข้าใจว่าเด็กเหล่านี้ยังไว้หัวจุกกันทั้งนั้น ยังอยู่ในวัยเด็ก ท่านสมภาร ม.จ. แจ๊ดก็ขึ้นต้นด้วย *นโมตัสสะ* ว่าตามท่านจนจบ *นโม* รับศีลด้วย แล้วก็ว่า *อิติปิโสภควา* แล้วก็มาถึงบท *สวากขาโต* แล้วมี *ยันทุนนิมิตัง* ตอนนี้เด็กไหวตัว ทีแรกนั่งเรียบร้อย ไหวไปไหวมา แล้วก็ยิ้ม แล้วก็แลดูกัน บ้างก็กะซิบ *สวา* แปลว่ากินอย่างตระกละตระกราม *ขาโต* ก็ไม่รู้ว่าขาอะไร เลยกะซิบกะซาบกัน เอามือพนมบีดปากกลั้วท่านสมภารจะกริ้ว ความจริงแล้วต้องนับว่าเด็กรู้กาละเทศะดี เวลาเคร่งก็เอาจริงเอาจัง และท่านสมภารก็ไม่ย่อท้อ สอนให้ทุกคืน แต่ไม่ทราบกี่วันไม่ได้นับ เด็กไหนฉลาดมากก็จำเร็ว กลางคืนก่อนนอนก็กราบหมอนอย่างครูสอน ไม่มีใครละเมิดพระธรรมวินัย สมเป็นลูกผู้มีสกุล ไม่มีเหตุการอะไรเกิดขึ้น อยู่กันเป็นสุข สนุกทุกวัน วัยนี้เป็นวัยบรมสุขจริง ไม่มีภาระผูกพันอะไรทั้งสิ้น กิน เรียน นอน เล่น เท่านั้นเอง

เกร็ดเรื่องฝึกหัดทำดอกไม้

นี่ก็เป็นพระมหากรุณาของสมเด็จพระราชทานให้แก่เด็กซนทั้งหลาย คือวิชาทำดอกไม้สด ดอกไม้แห้ง ดอกไม้แช่เป็นสีต่าง ๆ ดอกไม้เย็บพวงมาลัย เป็นต้น เด็กซนที่เป็นหญิง จะถูกส่งตัวไปให้ช่างผีมือฝึก ชื่อ ม.ร.ว. หญิงบังอร ครั้งโน้นไม่มีนามสกุล เธอชรามากแล้ว ตามความคิดเด็ก ก็คงเข้าไป ๕๐ ปี แต่คงไม่ถึง หย่อนนิดหน่อย ภูมิรู้เธอสูง สามารถอ่านแบบลวดลายทุกอย่าง ที่ห้องช่างเขียน (ศิลปากรสมัยโน้น) ประดิษฐ์ขึ้น

ห้องช่างเขียนนี้อยู่ในบริเวณพระราชวังฝ่ายใน แต่กั้นเป็นฝ่ายหน้าไว้ ให้ผู้ติดต่อราชการไปมาสะดวก ห้องช่างเขียนนี้ทำการช่างทองและเพชรด้วย ซ่อมแซมเครื่องรูปพรรณสิ่งหักหลุด เป็นต้น

เข้าใจว่าช่างเอกจะเป็นสมเด็จกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้ทรงออกแบบ แล้วส่งเข้าไปเทียบสีในวัง ที่นี้เป็นหน้าที่คุณบังอร จะเลือกเอาดอกสีอะไรบ้าง ให้เหมาะสม แล้วเธอก็ให้เจ้าจอมปั๋ม มาลากุล มีหนังสือเวียน ขอดอกไม้ตามบ้านท่านผู้หญิง คุณหญิง และผู้จงรักภักดี ให้นำมาตามวันเวลากำหนดให้

ถึงวันที่จะต้องไปผึก วันนั้นคือก่อนถึงวันเฉลิมพระชนพรรษาราว ๓ วัน เป็นเดือนพฤศจิกายน วันที่ ๑๒ (ไม่แน่ เดาเอา จำไม่ได้) คนใช้ก็มาเรียกให้เด็ก ๆ ไปหาคุณบังอร หัวหน้าทั้งหมดที่อยู่ต้องไป บางคนลาไปบ้านเพราะหยุดเรียน ผู้เขียนไม่มีบ้านจะไป ไม่มีพ่อแม่มารับ ก็อยู่ไปกับคนที่ไม่มีใครมารับ

คุณบังอรเธอบอกว่า ไปเอาดอกพุดมาตัดก้านไป ดอกไม้กองอยู่นั่น เราได้แจกตะไกรเล็กคนละอัน ล้อมวงกันตัด หัวหน้ากำชับให้ตัดเสมอ ๆ ร้อยตาข่าย จะได้สวย ถึงเวลารับประทาน ก็ปล่อยไป แต่สั่งว่าถ้าไปแล้วให้กลับมาทำต่อ อีตอนต่อนี่ ใครจะต่อสั้นต่อยาว แล้วแต่นิสัย คนซื่อก็กลับเข้าที่ในเวลาพอสมควร ที่โฉเกเฉโกก็ตีกินเสียครึ่งค่อนเวลา บ้างก็ไปหลับ เห็นจะเหนื่อย เพราะนั่งนึง ๆ ใคร ๆ เขาเหนื่อยเพราะชน นี่เหนื่อยเพราะนึง แต่ก็ไม่มีใครเกี่ยง ใครว่า ทำมาก ทำน้อย แสดงว่ามีนิสัยใจกว้างกันโดยมาก

การทำดอกไม้ที่เป็นครั้งสำคัญที่สุดรายหนึ่งคือทำม่านพระแท่นมณฑล มีม่าน จำได้ว่าสีผืน พระแท่นมีสี่เสา มีหลังคา ตาข่ายติดรอบพระแท่นหรือที่ฐาน มารวบที่เหนือโคนเสา เหมือนเมรุ ผูกด้วยพวงมาลัยร้อย มีภู่สีต่าง ๆ ดอกบานไม่รู้โรย สลับสีกันสวยมาก ตาข่ายนั้นทำดีต่างว่าเป็นลูกไม้ผ้า ไม่ใช่ลูกไม้กิน แล้วก็ต้องประดับตามสีที่ช่างเขียนส่งมาให้ ตอนนี้มันยากเกินเด็กไปแล้ว ยกตัวอย่างเช่นภาพพญานาค งูใหญ่ตามปี ก็จะต้องสลับสีเกล็ดพญานาค ผู้ใหญ่เขาเย็บ เราไม่เกี่ยว ติดแตะจนเป็นภาพสวยงามมาก คิดดูเถิด มันปะดักปะเดิดแค่ไหน คิดแล้วเหนื่อย ของเล็ก ๆ น้อย ๆ อย่างเมฆลอยฟ้า ก็ต้องทำ น่าดูมาก เป็นที่ตื่นเต้น ถ้าพระเจ้าอยู่หัวทรงชมและเสด็จขึ้นแล้ว คนมาชมกันแน่น ถ้าทรงชม คุณบังอรจะได้รางวัล ๔๐ บาท เธอเหนื่อยจริง ๆ ทำกันหลายมือ มันก็ผิดบ้าง ต้องแก้กันไป ผู้ใหญ่ตาโบ๋ตาม ๆ กัน ส่วนเด็กตัดก้านพุดให้เขาแล้ว ปลิดก้านมะลิเป็นกองพะเนิน สำหรับร้อยมาลัย แต่คงจะไม่พะเนินเท่าไร เด็กขี้เกียจก็ว่ามันยาก แล้วยังมีงานง่าย ๆ ให้ทำอีก คือมัดดอกเข็มสีต่าง ๆ เป็นกะจุก ๆ บานไม่รู้โรย ใบเล็บครุฑเขียว ล้วนต้องมัดเป็นกะจุกทั้งนั้น สำหรับจัดพานวางรอบพระแท่น ที่มัดแน่นก็มี แต่ไม่เห็นผู้จัดว่า มันลุ่ยเขาก็ยัด ๆ เข้าไปได้ เป็นอันว่า ได้วิชา ๓ อย่าง ตัดก้านพุด ปลิดก้านมะลิ มัดใบเล็บครุฑ บานไม่รู้โรย และดอกเข็ม พอสัญญาณเลิก พากันขว้างตะไกร ด้ายกลุ่ม ไว้ทั่วไป หมกใบไม้บ้าง ยักษ์ยิ้มแกเป็นคนเก็บรักษาก็มารวบรวมสมบัติของแกไป ถึงแกจะต่อว่าก็ไม่ได้ยิน แจ้นไปหมดแล้ว

เรื่องของนายวอ

นายวอเป็นเจ้าหน้าที่ผลิตผ้าไตร ใช้ในงานพระราชกุศลในพระมหาราชวัง ไม่ซื้อทำเอง แดนของนายวอคือ ท้องพระโรงของพระที่นั่งจักรพรรดิ์ ซึ่งทอดทิ้งจนโทรมมาก แต่กว้างขวางจนทำเป็นโรงอุตสาหกรรมย้อมผ้าไตรได้พอเพียงใช้ในราชการ และตอนหนึ่งเป็นทางเดินผ่านทะลุไปสวนเต่า (สวนศิวาลัย) ได้ เครื่องประกอบมีตู้โบราณ ๑๐ ใบ ใหญ่โต จุไตรเป็นร้อย ๆ ได้ เมื่อผู้เขียนเข้าไปอยู่ในวังใหม่ ๆ เพื่อนเล่าให้ฟังว่าสมเด็จเคยเอา ม.ร.ว. ชั้น ชยางกูร ไปฝากขังในตู้ เพราะเธอเก่งกาจซุกซนมาก ซ้ำเธอไม่ค่อยรับผิด จึงทรงกริ้วมาก แต่นั้นมาเด็กก็กลัวนายวอกัน เป็นที่ ๒ คุณท้าววรจันทร์ เพราะแกมีตู้ขังหลายตู้ คุณชั้นก็เข็ดเลย จนกลับไปวังเสด็จปู่ของเธอ (ในกรมราชศักดิ์) แต่เธอยังมีพยศเหลืออยู่บ้าง อวดว่าไม่กลัวเท่าใดแล้ว

นายวอนั้น เด็กผ่านสะดวกกว่าคุณท้าววรจันทร์ เพราะแกนั่งคุมงานอยู่ไกลมาก ทั้งแกก็แก่แล้วด้วน คงไล่เราไม่ทัน เว้นแต่เคราะห์หามยามร้าย ถูกจับได้คงจะโดนเข้าตู้ เพราะไม่ใช่ที่เล่น แต่บางเวลาเราจะต้องเผชิญกับแก คือผู้เขียนชอบอ่านหนังสือวงศ์ ๆ จักร ๆ เขาเรียกอย่างนั้น คือเรื่อง *อิเหนา พระอภัยมณี ลักษณวงศ์ ไชยเชษฐ์* เป็นต้น นายวอแกมีให้เช่าแยะเทียว หลายสิบเรื่อง ค่าเช่าเล่มละ ๑ อัฐ อ่านหมดมาเอาไปต่อได้ เรื่องหนึ่ง ๆ จุถึง ๔๐ กว่าเล่ม ความที่ชอบกัน สู้ชักเงินเดือนไปเช่า อดขนมเอาบ้าง อย่าทำขาด จะต้องปรับ หนังสือแกก็ไม่ใช่ใหม่ เก่าก็มี จะไปเถียงแกว่ามันเปื่อยก็กลัว เลยยอมเสีย เราไม่ได้อ่านคนเดียว เสียเปรียบเพราะเป็นเด็ก

เมื่อตกลงจะเช่าก็เกิดปัญหา ใครจะรับอาสาไปเผชิญหน้ากับแก เงียบกัน ผู้เขียนเที่ยวซาวเสียงวุ่น ก็ขยาดกันหมด ผู้เขียนตกที่นั่ง (หม่อมเสนีย์) ก็ไม่สำเร็จลง ต้องหนีไปหาคุณชั้น เพราะเธอออดไว้ว่าไม่กลัวนายวอ ยอเธอว่าเธอเก่ง คนอื่นขี้ขลาดทั้งนั้น เธอไม่กลัวไปกับฉันไหมล่ะ ฉันไปเป็นเพื่อนด้วย คุณชั้นโดนยอก็ตกลง จัดแจงนับอัฐกัน ๑๐ อัฐ ผู้เขียนต้องออกก่อน เพราะทุกคนกินไอศครีมยายแตนหมด เดือนละบาท จะไปถึงไหนกัน

ตอนออกเดินทางนี่ซิชักจะรวนเรอีก แต่ตั้งใจแล้วต้องไป ผู้เบิกทางคือคุณชั้นและผู้เขียน มีผู้สนับสนุนจำพวกหนึ่ง ไม่ประสงค์ออกนาม ตามหลังมาห่าง ๆ เขาขี้ขลาด สองเราก็แฝงผ้าไตรเป็นเครื่องกำบัง กระดิบ ๆ เลียบไปตามหน้าตู้ อันน่าเกรงนั้น พอดีนายวอแกตะโกนถามว่านั่นใคร เราหัวใจแทบหยุด ตะลึงไปครู่ ๆ ก็โผล่ออกมาจากที่กำบัง คือผ้าไตร พอแกเห็นหน้า แกก็ไม่ดู เป็นแต่ว่ามาทำไมมืดๆค่ำๆ เราว่ามาเช่าหนังสือจ้อย่างพินอบพิเทา แกไม่ยักเอ็ด เราก็เอาอัฐสิบอัฐที่กำมาแน่นจนเปียกกองไว้ที่แกนั่ง แล้วก็ไปเลือกหนังสือ ผิดถูกไม่ต้องดูกันละ วิ่งเสียไม่คิดชีวิต จนเหนื่อย ความจริงท้องพระโรงก็อยู่ใกล้ห้องหม่อมเจ้า แต่การเข้าออก มันซอกแซก วิ่งจนเหนื่อย

พระที่นั่งองค์นี้ ที่สมเด็จพระภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตน์ประสูติ ปรับปรุงใหม่ในรัชกาลที่ ๖ แลสวรรคตในพระที่นั่งองค์นี้แหละ ปัญหามันมีมาก (เท่า ๆ กับตั้งรัฐบาล) ใครจะเป็นคนอ่านให้ฟังคนแรก มีเล่มที่ ๑–๑๐ หลายคนไม่สนใจจะเป็นผู้อ่านดัง ๆ ให้ฟังทั่วกัน แต่ชอบฟังคนอื่นอ่าน ตกลงผู้เขียนอ่านก่อน ซื้อรำคาญ จบสองเล่มก็พอดีถึงเวลาสวดมนต์เข้านอน

ผู้เขียนจบไป ๒ เล่ม ให้คนอื่นอ่านบ้างวันต่อไป คราวนี้ไม่มีใครเกี่ยง เพราะออกรสสนุกกัน อยากฟังต่อกัน ทำปรองดองกัน ไม่เอารัดเอาเปรียบกัน สามัคคีกันราบรื่น ไม่มีข้อโต้เถียงกัน แสดงว่ามีอุดมคติสูง แม้จะเป็นเด็กซุกซนเหลือคะเน ถึงคราวรวมกันเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ก็ได้สำเร็จดังประสงค์ บางคนก็ไม่อ่านแต่ฟังก็ไม่มีใครว่า สุดแต่ให้มีคนอ่าน ใครจะฟังหรือไม่ฟังก็ไม่มีกระแหนะกระแหนกัน จนหนังสือนายวอหมดชุด ขาดบ้างหายบ้าง แกก็ไม่รู้จะไปเอากับใคร ผลที่สุดก็สูญหายไป ผู้เขียนก็ไปเมืองนอก กลับมาก็เป็นวัยรุ่น อ่านพงศาวดารจีนได้ แรกก็ติดกุกติดกัก ยากมาก อาศัยได้เรียน *มูลบท* มาจบราว ๗ ขวบ ผันเอาเองได้เป็น ก ก่ ก้ ก๊ ก๋ หัดอ่านเองแต่ ๗ ขวบ ผันเอาเองทีละคำจนเข้าใจเรื่อง *ชิงนกุ้ย* ได้ งู ๆ ปลา ๆ มนุษย์กินจุ ชอบเพราะเขากินจุ

มูลบท ได้สอนให้ช่วยตัวเองอ่านได้เองเป็น ผู้เขียน ถ้าหมั่นเพียรเอาจริง ๆ โดยมากต้องเร่ร่อนไปกับพ่อแม่ เพราะเป็นข้าหลวงมหาดไทย ไม่มีเวลาสอนลูก การเรียนก็เร่ไปตามเขาลำเนาไพร บนหลังช้างบ้าง ทางเรือบ้าง อาศัยรักอ่านจึงพอไปได้ คุณแม่ไม่สู้ท่องเที่ยว ตอนขึ้นต้นใหม่ ๆ ขาเขียวทุกวัน ยายอ่ำแกก็ว่านะโมโตเร็ว ๆ แล้วก็ร้องไห้ แต่กวนเขาเล่นหยิกขาเขียวเป็นจ้ำ ๆ

เรื่องคุณท้าววรจันทร์

ใครไม่เคยได้ยินชื่อคุณท้าววรจันทร์เสียไป ศัพท์เด็กหมายความว่าเซ่อ ท่านผู้นี้เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นเจ้าจอมมารดาของในกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา พระบิดา

ของ ม.จ. ธานีนิวัติ (กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร) คุณท้าวเป็นตัวเอกในเรื่อง *อิเหนา* เป็นพระเอกคืออิเหนา

เมื่อผู้เขียนได้เข้าอยู่ในวังแล้ว อายุราว ๑๐ ขวบ ท่านก็แก่แล้ว กิตติศัพท์เขาเล่าลือว่าท่านดุมาก เด็กได้ยินก็ครั่นท่านมาก เขาว่าท่านจับคนใส่ตรวนได้ เด็กเลยกลัวตัวสั่น ท่านขึ้นเฝ้าได้บางเวลาเหมือนกัน ต้องยอมรับกันในพวกเด็กว่าท่านน่าเกรงขามจริง ท่าเดินของท่าน แม้แก่แล้วก็ดูออกว่าถ้าท่านเป็นสาวคงจะสวย

ถ้าวันไหนเด็กเห็นท่านผ่านห้องหม่อมเจ้า เด็กจะบอกกันว่าคุณท้าววรจันทร์มาแล้ว ห้องหม่อมเจ้าจะเงียบกริบ หยุดเสียงจ้อกแจ้กทันที เหมือนลูกไก่ได้ยินสัญญาณว่าเหยี่ยวแม่ไก่มา พากันลงนั่ง เอาบานหน้าต่างบัง ราวกับว่าท่านจะเอ็อมมือมาฉุดอย่างนางนาคพระโขนง พอท่านผ่านไปแล้ว จึงหายใจคล่อง เราเคยเห็นอยู่เป็นนิจ ว่าหม่อมเจ้าธานี ฯ เดินตามท่าน (คือคุณย่า) เสมอ ๆ ไม่มีคลาดกันเลย เด็กพิศวงว่าทำไมท่านไม่กลัวเหมือนเรา เรากลัวแทบตาย บางเวลาเราจะออกไปแดนท่าน คือ *แถวนอก* แถวพวกนี้ปลูกเป็นแถวยืด ยันขวางพระราชวัง ตะวันตกไปตะวันออกเป็นสูท มีห้องนอนชั้นบน ใต้ถุน ครัว ห้องน้ำ เฉลียง พวกข้าราชการผู้น้อยอยู่เต็ม แต่เราจะต้องผ่านตำหนักคุณท้าววรจันทร์ อีตอนนี้การเดินทางไปแถวนอกต้องชะงัก ตอนจะผ่านประตูตำหนักคุณท้าว เด็กจะหยุดปรึกษากันเป็นกลุ่ม ต้องให้สหายไปด้อมมองว่าท่านอยู่หรือเปล่า ถ้าประตูท่านปิดก็ดีไป ถ้าเปิดเป็นปัญหา ถ้าท่านหันหน้าออกก็ยากจะผ่าน ถ้าท่านหันข้างดีหน่อย ตำหนักท่านเตี้ย ประตูเปิด ท่านมองออกมา จะเห็นคนผ่านสบาย พวกให้สัญญาณ

ว่าผ่านได้ก็เตรียมตัวชูดี คือเข้า โก่งตัว ก้มหัวแล้วก็ชูดีไปทีละคน แล้วแต่ประโยคของใคร ทุกคนปลอดภัย พ้นแดนมฤตยู เหนื่อยแทบตาย

กลัวท่านทำไมก็ไม่รู้อีก ท่านไม่เคยมองเรา ท่านไม่เคยตาเขียวใส่เราเหมือนสมเด็จ ถ้าท่านจะมองก็กลางกระหม่อมเรานั่นแหละ เพราะท่านเดินหน้าเชิด ศีรษะตรง ก้มไม่ลงดอก บ้างหาว่าท่านฝังคน เด็กยิงกลัวใหญ่ แต่ท่านธานีเก่ง ไม่ยักกลัว ทรงดำเนินใกล้ใกล้ พวกเราหนี ไม่รู้จะไปทางไหน

— ๗ —
ไปต่างประเทศ

เตรียมตัว

ภายหลังที่สมเด็จรับสั่งเรียกตัวผู้เขียนไปบอกว่า คุณแม่ให้ส่งตัวตามไปต่างประเทศแล้ว ๒–๓ วัน สมเด็จก็ทรงพระกรุณา จัดหาเสื้อผ้าประทาน รับสั่งให้ไปตามช่างตัดเสื้อประจำพระองค์จากห้องแบดแมน (Bad Man) แปลว่าคนไม่ดี มาวัดตัว และจัดเย็บเหมาเสร็จ พอเสร็จเรียบร้อย ช่างก็นำเข้ามาถวายถึงในวัง เจ้าของไม่ได้เห็นเสื้อผ้าจนวันรุ่งขึ้นจะออกเดินทาง ไม่มีการลองใส่หรือแก้กันเลย รับสั่งให้เอามาไว้ให้ที่ห้องหม่อมเจ้า

คืนนั้นกินข้าวปลากันแล้ว ทุกคนก็อยากจะเห็นของในหีบใหญ่นั้น รวมทั้งเจ้าของด้วย เด็ก ๆ รุมล้อมหีบเสื้อผ้ากันอยู่ เจ้าของฉวยก่อนตอนบน ๆ ได้เสื้อเรียกว่าบล๊าวส์ สีชมภูจุดดำ สวยมาก ๑ ตัว แล้วก็บล๊าวส์แพรสีนวล ๑ ตัว ทีนี้ไม่ทันใจผู้ดู ลงฉวยกันคนละตัวสองตัว ได้กระโปรงสีน้ำเงินแก่ เป็นผ้าเสิร์ชหนาหน่อย ๑ ตัว เสื้อนอน ๔ ตัว กระโปรงชั้นใน (เปตติโค้ต) ๔ ตัว ผ้นขาวดอกเล็ก ๆ สีชมภู ฟ้า เหลือง และเขียว สีละตัว สวยมาก กางเกงในสวยมาก ราว ๒–๓ ตัว เสื้อใน ๔ ตัว เอาออกมากองนอกหีบ ของอื่นก็มี เช่น หวี แปรง ๆ ผม น้ำอบโอเดอโคโลญ ผ้าเช็ดตัว ผ้าเช็ดหน้าเล็ก แต่ไม่มีใครแยแส อ้อ ยังมีของเด็กไม่รู้จักคือ สเตย์ (Stay) เด็กเขาไม่ใส่กัน แต่ทำไมช่างตัดเสื้อทำมาให้ก็ไม่ทราบ รื้อดูหมดแล้ว คุณขจรเธออยากได้บล๊าวส์ตัวสีชมภูจุดเม็ดพริกไทย

ดำ แต่เจ้าของบอกบัดว่ามีเสื้อ ๒ ตัวเท่านั้น จะให้ยังไง เธอต่อว่าว่าเสียแรงรักกัน ขอของอย่างเดียวไม่ให้ ถ้าไม่ใช่เป็นคราวจะจากกันในวันพรุ่งนี้แล้ว เธอคงจะโกรธมาก ดูกันอีมแล้วผู้เขียนก็เก็บของลงหีบ พวกลิงไปไหนต่อไหนกันหมด การเก็บคงไม่เรียบร้อยเท่าใด เพราะปิดฝาหีบไม่ลง เจ้าของเลยทิ้งอ้าไว้อย่างนั้น ไม่เห็นเดือดร้อน เร่ไปยุคุณขจร ท้ามวยกับคุณวาศดีกว่า คืนนั้นตื่นเต้นกันหน่อย คงจะไม่มีใครสนใจว่าคุณอู๊ดจะไปนอนเคียงข้างใคร หนึ่งยามก็หลับกันหมด

ตื่นเช้าเห็นหีบปิดเรียบร้อย ไม่ทราบว่าใครปิดให้ จะอำลาใครบ้างจำไม่ได้ พอราวสัก ๔ โมงกว่าๆ (เวลาเดี๋ยวนี้ ๑๐ น.) คุณชม พี่เลี้ยงเอกก็มาบอกให้แต่งตัว จะพาไปบ้านเจ้าคุณวิสุทธิ์ (สุริยศักดิ์) มรว. เบียมาลากุล (ต่อมาเป็นเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ) เวลานั้นว่ากระทรวงธรรมการสมเด็จฝากเธอให้จัดส่งจนถึงพ่อแม่ ที่บ้านเจ้าคุณวิสุทธิ์ ได้พบมิสเตอร์จอห์นสัน สังกัดกระทรวงธรรมการ เป็นที่ปรึกษากระทรวง และเป็นผู้ดูแลผู้เขียน ระหว่างเดินทางโดยเรือกลไฟ ชื่อเรือเคลี่ ไปสิงคโปร์

ผู้เขียนเสียใจบ้าง ตอนไปลาคุณจงขวาที่วัง (เจ้าพระยาธรรมา) ก่อนลงเรือ จำไม่ได้ว่าได้ทูลลาสมเด็จ เพราะตอนที่คุณชมพาไปบ้านเจ้าคุณวิสุทธิ์นั้น สมเด็จยังทรงบรรทมอยู่ เราลงเรือที่ท่าช้างวังหน้า จะถูกหรือผิดก็ไม่ทราบ จำไม่ถนัด

เริ่มเดินทาง

เรือจอดอยู่กลางน้ำ มิสเตอร์จอห์นสันใจดีมาก กัปตันก็ใจดีมาก พูดภาษาไทยได้ดีพอเข้าใจ หน้าตามิสเตอร์จอห์นสันหล่อมาก ยังหนุ่มๆ ราว ๓๐ กว่า กัปตันมีอายุ ลงพุงแล้ว แต่ไม่ถึงพลุ้ย กัปตันชวนคุยต่างๆ

คงจะกลัวเด็กเหงา ให้หนูของเล่น ๑ ตัว เหมือนหนูจริง แกเอามาเกาะที่เสื้อ ผู้เขียนสะดุ้ง คิดว่าหนูจริง มันมีขอใต้ท้อง เกี่ยวกับเสื้อผ้าติดเหมือนหนูตาย ผู้เขียนไม่ตื่นทะเลเท่าใด เพราะเมื่อ ๘ ขวบ ไปอยู่บางปลาสร้อย พ่อไปเป็นเจ้าเมืองอยู่ ๘ เดือน จึงกลับ ๙ ขวบก็เข้าวัง สมุดวาดรูปหีบสี ผู้เขียนมี ในกรมหมื่นบำราบประทานให้ ผู้เขียนไม่เหงา ชอบดูปลา นกกระจอกมันบินเข้าเรือเวลาคลื่นซัด ปลาโลมาตัวโต ๆ น่ากลัว แต่เขาว่ามันใจดี ช่วยคนตกน้ำ เลยไม่ค่อยกลัวมัน ราว ๕ วันก็ถึงสิงคโปร์ แรกเห็นโฉมหน้าที่เรียกว่าเตะตา เมื่อถึงท่าเรือ คือเห็นเรือใบนับไม่ถ้วน อยู่ริมฝั่ง ยาวยืด บ้างก็กางใบ บ้างก็ม้วน แต่เรือกลไฟไม่เห็น จำไม่ได้แน่น่าจะมี เรือใบยังจำได้ แต่เรือกลไฟจำไม่ได้ มิสเตอร์จอห์นสันบอกว่าต้องค้างในเรือ ๑ หรือ ๒ คืน คอยเรือไฟใหญ่มารับไปต่อไป ตกลงค้างในเรือคืนนั้น

เช้าขึ้นรับประทานอาหารเช้าแล้ว มิสเตอร์จอห์นสันพาขึ้นบก ไม่มีเงินติดตัวสักเก๊เดียว มิสเตอร์จอห์นสันแกใจดี แกว่าจะซื้ออะไรก็ได้ แกจะให้ ผู้เขียนก็เอา ซื้อพัดญี่ปุ่นเล็ก ๆ ๒ อัน ร้านก็ไม่ผิดกับร้านเล็ก ๆ ในเมืองเรา ไม่โอ่โถงอะไร นี่พูดถึงที่ใกล้ ๆ ท่าเรือ แม้ที่ทำงานของรัฐบาลก็ขนาดอำเภอชั้นนอกของเรา ผู้เขียนกับมิสเตอร์จอห์นสันเดินซื้อของเล็กน้อย โดยมิสเตอร์จอห์นสันซื้อให้ หอบของมาเกือบถึงสะพานข้ามไปเรือ เกิดลืมพัด ๒ เล่มหายไป มิสเตอร์จอห์นสันแกใจดี กลับไปดูตามร้านก็ไม่มี ตกลงว่าหาย พอเดินมาถึงสะพาน ตอนที่รู้ว่าพัดหาย ก็เกิดได้พัดมา ผู้เขียนหนีบรักแร้ไว้แล้วลืม ถ้ามิสเตอร์จอห์นสันเป็นคนขี้โมโห ผู้เขียน ถ้าจะโดนเขกหัวแน่ เดินหากันเกือบตาย แต่มิสเตอร์จอห์นสันกลับ

หัวเราะก๊ากใหญ่ เอามือตบหัว บอกว่าไม่เป็นไร ไม่ต้องกลัว แล้วก็พาลงเรือ ผู้เขียนรู้สึกรักมิสเตอร์จอห์นสันมากทีเดียว พอรับประทานอาหารกลางวันแล้ว ยังชวนไปดูสวนสาธารณะอีก เรากลับขึ้นบกไปที่ทำการ ซึ่งอยู่ใกล้ท่าเรือมาก มิสเตอร์จอห์นสันทำธุรกิจแล้ว เราไปหารถ จะออกนอกเมือง เห็นมีรถเจ๊กเรานี่เอง มี ๒ ล้อ คนลาก จอดอยู่หลายคัน ผู้เขียนเห็นแล้วเศร้าแลตกใจ ตาคนลากรถไม่มีผ้านุ่งเลย มีผ้ากว้างสักคืบครึ่ง แขวนข้างหน้า ข้างหลังไม่มี ใจผู้เขียนเวลานั้นรู้สึกชอบกล อายแทน สงสารด้วย คิดว่าคงจนมาก ไม่ชอบภาพด้วย จะบอกไม่ไปก็เกรงใจมิสเตอร์จอห์นสัน หรี่หูหรี่ตาขึ้นไปบนรถกับมิสเตอร์จอห์นสัน ทั้งบอกให้เอาม่านลงเสีย มิสเตอร์จอห์นสันรู้ที หัวเราะใหญ่ เอาม่านลงให้ ค่อยสบายใจ ถามว่าเขาจน ๆ ไม่มีผ้าผ่อนนุ่ง นึกเวทนาตลอดทาง เข้าไปในสวน เห็นต้นชบา ต้นเงาะ ดกมาก นอกนั้นจำไม่ได้ เพราะจวนหมดเวลา ต้องกลับ หนทางไกลด้วย ม่านรถคงเอาลงตามเดิม

พอมาถึงท่าเรือ เห็นเรือลำใหญ่ ราวกับบ้าน มาเทียบกับเรือเรา เรือเราดูเล็กกว่าเขาราว ๒ เท่า ผู้เขียนตื่นเต้นมากทีเดียว ดีใจว่าจะได้ขึ้นอยู่บนเรือใหญ่นั้น พอถึงเรือ รีบขนของไปเรือใหญ่ ที่จอดติด ๆ กันอยู่แล้ว ขนสินค้าเสร็จ ตอนเรือออก จำไม่ได้ คงจะนอนหลับ แหม พอออกทะเลใหญ่ คือมหาสมุทรอินเดีย ตอนนี้เรือโยนใหญ่ ผู้เขียนสนุกเหมือนโล้ชิงช้า ผลักไปสูงแล้วปล่อย คลื่นแต่ละลูกโตเท่าบ้าน ใหญ่โตกว่าก็มี ผู้เขียนไม่กลัว ชอบตอนมันยกหัวแล้วปักดิ่งลงไป พลิกไปพลิกมา แล้วก็ชะเง้อหัวขึ้น ปักลง ดูทำให้เรือไปเร็วกว่าอีกด้วย น้ำก็แตกกระจายเป็นฟองขาวไป

เราออกเดินทางต่อไป มุ่งอ่าวบีนัง เข้าใจว่า ๔ ชั่วโมงก็ถึงบีนัง จะไม่ถึงก็เป็นได้ เขาว่าเป็นเกาะอยู่ใต้ธงอังกฤษ ไม่ค่อยแปลกตา เหมือนบ้านนอกบ้านเรา ไม่ได้เข้าเมือง ไม่ทราบว่าดีเลวอย่างไร ทั้งดูเหมือนไม่ได้จอดนานด้วย จำไม่ได้ว่านานเท่าไร ผู้เขียนได้ไปเรือใหญ่โตเท่าบ้าน สบายใจมาก ดูเขาเอาสินค้าขึ้น เสียงดังสนั่น ที่เอาลงก็มี ไม่ใคร่สนใจวาดรูประบายสีเล่น ผู้โดยสารขึ้นเรือมาราว ๆ ๓ หรือ ๔ คน เป็นหญิงสาวหน้าตาดีคนหนึ่ง ผู้ชายค่อนข้างมีอายุ ๑ คน ผู้หญิงมีอายุ ๒ คน

ลืมเล่าว่ามีหญิงชาวอังกฤษคนหนึ่ง ชื่อมิสเดลี่ ไม่สาวแล้ว สาวทึมทึก แกบ่วยเป็นไข้ หัวโกร๋นเลย ไม่สวยแต่ใจดี แกชอบเลี้ยงผู้เขียน ดูแลทุกข์สุข ช่วยมิสเตอร์จอห์นสัน เย็นช่วยแต่งตัวให้ เพราะถ้าไม่ช่วย ผู้เขียนคงแต่งตัวประหลาด ๆ เป็นแน่ เพราะวันหนึ่งผู้เขียนเบื่อกระโปรงสีน้ำเงินแก่ซึ่งมีตัวเดียว ใส่ทุกวัน เลยเอาเปดติโค้ตนุ่งขึ้นไปบนดาดฟ้า เพราะมันสวย พื้นขาวดอกสีเล็ก ๆ น่ารักมาก ผู้เขียนไม่รู้ ไม่มีใครบอกว่าต้องใส่กับอะไร แต่งตามใจชอบ พวกผู้โดยสารทั้งสาวและแก่ ต่างยิ้มแล้วแลดูมิสเตอร์จอห์นสัน เวลานั้นมิสเตอร์จอห์นสันทั้งหนุ่ม หล่อและเป็นโสด ชักจะหน้าแดง จึงเดินไปหามิสเดลี่ กระซิบให้ดู มิสเดลี่ต้องจับตัวไปจัดการให้ถอดออกเปลี่ยน ผู้เขียนไม่ทุกข์ร้อน ถอดก็ถอด ไม่รู้เรื่อง คงจะทำความกังวลให้มิสเตอร์จอห์นสันมิใช่น้อย แต่แกก็ยังคงปราณีขึ้นบกก็ซื้อของกินของเล่นให้อีก บีนังก็เหมือนบ้านนอกเมืองเรา

เราออกจากบีนังเมื่อไรไม่ทราบ ตื่นเช้าก็ออกทะเลลึกแล้ว ห้องที่ผู้เขียนอยู่ในเรือ (Cabin) เล็กมาก จึงอยู่ได้คนเดียว จะข้ามไปเมืองท่า

โคลัมโบ ขึ้นกับเกาะอังกฤษ ไม่ช้าเท่าไรก็ถึงเกาะลังกา เมืองท่าชื่อโคลัมโบ ไม่ห่างจากอินเดียเท่าไรนัก

เมืองนี้แปลกมากกว่าเมืองท่าอื่น ๆ คือ มีเขื่อนกั้นน้ำทะเล จะเปรียบก็เหมือนโป๊ะจับปลา มีช่องว่างไว้ให้เรือเข้าไปอาศัยบังคลื่นลม โป๊ะนี้ทำด้วยหินและปูน เหมือนทำกำแพง เรือเดินทะเลใหญ่เท่าที่ผู้เขียนโดยสารมาจะเข้าไปจอดได้หลายลำ กำแพงเขื่อนนี้คงจะหนาแลทนมาก จึงสามารถต้านคลื่นใหญ่ ๆ ได้ เรือเดินทะเลผ่านมา จะได้ยินเหมือนเสียงปืนใหญ่ยิงดังปึง ๆ ๆ ๆ ไม่ขาดสาย นั่นคือเสียงคลื่นกระทบกำแพง เมื่อใกล้เข้ามาอีก ก็จะเห็นน้ำทะลุ พุขึ้นมาเหมือนน้ำพุสูงหลายเมตร ตลอดแนวกำแพงน่าดูมาก ลองนึกดูว่าถ้าไม่มีกำแพงกั้นไว้ เรือจะจอดสะดวกได้อย่างไร บ้างก็คงจะเกาะสมอ โซ่ขาดปะทะกัน เขาจึงต้องทำอย่างนี้ บัดนี้ก็ล่วงเลยมาถึง ๗๒ ปี กำแพงนั้นจะคงอยู่หรือไม่ก็ไม่ทราบ เห็นตั้งแต่อายุ ๑๒ บัดนี้ ๘๔ แล้ว ก็จำได้เพียงเวลานอนในเรือ เวลาจอดในโป๊ะหินนี้ จะไม่หลับสนิทเลย เพราะเสียงคลื่นนอกโป๊ะ ผู้ไม่เคยชินจะรำคาญที่สุด แม้เด็กก็เดือดร้อน อยากให้พ้นไปเร็ว ๆ

มีสิ่งน่าเล่าสู่ให้ฟังอีกอย่าง ในโป๊ะหินนี้ กว้างใหญ่ คิดว่าจะจุเรือขนาดใหญ่ที่สุดสัก ๑๐๐ ลำ ตามการคาดของเด็กซนนี้ ตอนเรือทอดสมอแล้ว มีเรือเล็ก ๆ ขนาดเรือพระท่านออกบิณฑบาตร รูปร่างแปลกดี เป็นเรือคู่ คู่ของเรือคือไม้ท่อน เกลาคล้ายกระสวยเขาทอผ้าแต่โบราณ เล็กกว่าเรือพี่ จะเรียกว่าเรือพี่น้องก็ได้ เชื่อมโยงกับเรือพี่ โดยมีไม้กลม ๆ ยาวประมาณ ๑ เมตร ตีโยงไปต่อกับข้างเรือพี่ มีน้องประคองไว้ เขาว่ากันล่มนั่งคนเดียว พายออกมาที่เรือเรา แล้วก็ร้องได ๆ ๆ ผู้เขียนถามมิสเตอร์

จอห์นสันว่าเขาว่าอะไร แกบอกว่าดำน้ำ ถ้าเราเอาอัฐโยนลงไปอันละ ๑ เพนนี เงินอังกฤษ หรือครึ่งเพนนี เด็กชาวเรือก็จะโดดน้ำดำดิ่งลงไปเอาได้ ใส่ปากไว้แล้วก็มาขอใต ๆ อีก ผู้เขียนไม่มีอัฐติดตัวเลย มิสเตอร์จอห์นสันให้ตั้งแยะ ผู้เขียนสนุกใหญ่ โยนทีละเพนนี แล้วมองตามคนดำเห็นจนตะครุบเอาอัฐได้ สนุกมาก หมดอัฐถึงได้หยุด มิสเตอร์จอห์นสันตามใจ ไม่อั้นเลย ประหลาดว่าน้ำใส เห็นชัด ถ้าฉลามมา จะกิน ก็หนีทัน แต่ไม่มี

ยังมีเรื่องขำอีกบทหนึ่ง มีคนโดยสารผัวเมีย มีลูกน้อยอายุราว ๓ ขวบหนึ่งคน เด็กนั้นไม่ยอมขึ้นเรือใหญ่ ร้องจ้า ๆ ด่าพ่อล่อแม่ "God damm Papa" "God damm Mama" ตลอดเวลา ดิ้นพ่อแทบอุ้มไม่ติด พ่อไม่ยอม อุ้มขึ้นเรือจนได้ พอขึ้นเรือแล้วก็ร้องด่าตลอดเวลา พ่อปลอบก็ไม่ยอมหยุด พ่อเลยตีให้ฉาดที่ก้น แทนที่จะเพลาเสียงลง กลับแผดใหญ่ แม่ก็ยังไม่แก่ พ่อก็หนุ่มใหญ่ แม่หน้าแดง พ่อก็หน้าแดง เรือก็จวนถึงเวลาออก พ่อปรามไม่อยู่ ต้องวิ่งลงเรือไป มียายพี่เลี้ยงเป็นเจ๊ก เด็กเรียกอายะมาด้วย แกขนของอยู่ พอเสร็จแกก็มา เด็กถึงหยุด พอดีผู้เขียนไปดู เด็กทำท่าจะด่าอีก ผู้เขียนต้องถอยไปห่าง ๆ และพยายามพูดด้วย อายะก็ปลอบจนอารมณ์ดี ยอมให้ผู้เขียนเข้าใกล้ ผู้เขียนประจบ อยากให้เด็กรัก วิ่งไปเอานาฬิกาพกเรือนทองของมิสเตอร์จอห์นสันมาให้ เด็กฟังเสียงดังติ๊ก ๆ ๆ ผู้ชายสมัยนั้นเขาแขวนนาฬิกาพก ถ้าเป็นฝรั่งมีสายสร้อยทองติด มีแหนบหนีบกับเสื้อกั๊กข้างหนึ่ง ตัวนาฬิกาใส่กระเป๋าเสื้อกั๊กอีกข้างหนึ่ง มีเสื้อนอกสวมเปิดอกหน่อย เพื่ออวดนาฬิกา คนมีเงินใช้นาฬิกาทอง จะถูกแพงก็ที่เนื้อทองเท่านั้น ผลสุดท้ายหนูชาลีก็ญาติดีกับผู้เขียน มันจะกินข้าวก็ต้อง

กินด้วยกัน อร่อยดีเสียด้วย มีข้าวกับเนื้อสันทอด หั่นวางบนข้าว มีน้ำเกรวี่ราดโชก กินบนดาดฟ้า ไม่ต้องลงไปห้องกินข้าวซึ่งอยู่ชั้นล่าง อายะก็สบาย พอไปทำธุระได้บ้าง ผู้เขียนพูดแชกได้บ้าง ๒–๓ คำ พอเข้าใจกัน ชาลีชอบเสียงนาฬิกาเดิน ต้องแขวนไว้ใต้เก้าอี้หวายยาว ชาลีนอนใต้นั้น ฟังเสียงนาฬิกาเดินติ๊ก ๆ จนหลับไป ผู้เขียนเด็กโค่งก็หลับกลางกระดานไปด้วยกัน

พ้นทวีปเอเซีย

ตลอดทางข้ามมหาสมุทรอินเดีย ถึงเมืองท่าเอเดน เดินทางราว ๑๐ วันจึงข้ามพ้น มหาสมุทรนี้กว้างใหญ่มาก ไม่เห็นฝั่งเลย มีแต่น้ำกับฟ้า คลื่นก็โต ของวางบนโต๊ะบางวันกระเด็นตกหมด แตกแตนไป แต่เด็กทั้งสองดูไม่ทุกข์ร้อน ถ้าคลื่นจัด อายะก็จะพาเข้าห้อง คลื่นบางลูกก็ซัดตูมมาถึงดาดฟ้า น่ากลัวมาก ถ้าเรือล่มต้องตายหมด ไม่มีท่ารอด น่ากลัวจริง ๆ เด็กซน ๆ มีผู้ใหญ่อยู่ด้วย ก็ไม่กลัวเท่าไร ข้ามฟากนี้ไปฟากโน้น โต้คลื่นไปเรื่อย ราว ๑๐ วันจึงพ้น

ถึงเอเดน เมืองท่า จะเข้าสู่อียิปต์ ประเทศในเขตอัฟริกา มีทางลัดคือทางคลองสุเอซ ร่นเวลามาก ไปทางอ้อมนานกว่าจะถึง

ที่เอเดน ไม่น่าดูน่าแล เป็นเขาตั้งตลอดชายฝั่ง ไม่มีหาด ที่ทำการอยู่บนยอดเขา ไปมา ปีนกันย่ำแย่ ตลิ่งสูงเหมือนแม่น้ำทางเหนือของเราอย่างนั้นแหละ พวกกรรมกรก็ชอบกล ผู้เขียนเห็นแล้ว ถ้าพบที่เปลี่ยวจะต้องวิ่งหนี แขกไม่ดำอย่างลังกา อินเดีย ขาว ๆ แดง ๆ ผมแดง ตาเขียว แลดูชอบกล น่าเกลียดมาก กรรมกรต้องแบกของขึ้นไปบ้าง หามขึ้นไป

บ้าง เรือรับของก็ไม่ใหญ่เท่าเรือโป๊ะของเรา ซ้ำกินน้ำตื้น เขาไม่ยักกลัวปลาฉลาม ซึ่งว่ายเวียนรอบ ตัวโตเท่าคน โตกว่าก็มี ยาวส่วนมากราวเมตรครึ่งถึงสองเมตรครึ่ง ผู้เขียนดูอยู่บนดาดฟ้ายังกลัวแทบตาย มิสเตอร์จอห์นสันเห็นกลัวหัวเราะเยาะ ว่ามันไม่ขึ้นมากัดหรอก น่าดูและน่ากลัวด้วย ตอนมันแย่งกันกินเศษอาหาร ที่กุ๊กเขาเททางท้ายเรือ มันแย่งกันกินไล่กัดกันเอง ความที่มันมาชุมนุมแย่งกันกิน น้ำริมเรือเดือดคลักเลย มันแยกเขี้ยวใส่กันน่ากลัว เวลามันจะงับอาหาร มันต้องหงายท้อง เพราะปากล่างมันสั้น ถ้าไม่หงายงับไม่ติด เวลามันหงายท้อง มันอ้าปากกว้าง เห็นฟันเป็นแถว ๆ ไม่กล้านับมัน น่ากลัว ฟันขาวและแหลม ไม่รู้กี่แถว มันเบียดกันเหมือนปลาสร้อยที่ถูกโกยใส่ในกระออมหรือกระป๋องใส่น้ำ พอให้มันพลิกตัวได้ น้ำในกระป๋องก็ดังเจ๊าะ ๆ แจ๊ะ ๆ แต่ว่าปลาฉลามที่อยู่ข้างเรือนั้น มันโตเท่าคน โตกว่าก็มี เวลามันแย่งกันกิน น้ำดังซู่ซ่า เป็นฟ่องฟอดไปหมด

เรือรับของก็ไม่โต ซ้ำยังบรรทุกจนแปล้น้ำ ถ้าอ้ายฉลามมันจะชะเง้อมางับน่อง ก็ทำได้ แต่เขาคงจะชินกัน เขาไม่กลัว

ผู้เขียนอยากรู้ว่าที่นี่เขามีเด็กไต ๆ กันไหม มิสเตอร์จอห์นสันว่ามีหนูอยากดูหรือ แกถาม ผู้เขียนอึ้ง ตัดสินใจไม่ลง นึกถึงฉลามมันแยกเขี้ยวเคี้ยวเด็ก เลยไม่กล้าบอก แกก็ถามอีกว่า ถ้ามีเด็กจะได จะอยากดูไหม ก็บอกตามตรงว่าอยากดู มิสเตอร์จอห์นสันช่างตามใจผู้เขียนเสียจริง ๆ บอกว่างั้นตกลงราคากับเด็กก่อนค่อยไปดู ผู้เขียนชักเสียว บอกว่าถ้าตกลงไป ปลามิกินเสียหรือ อย่าดีกว่า แกหัวเราะ แล้วว่าเอาเถอะน่า รับรองไม่กิน ใครเขาจะไปให้ปลากิน เขาต้องรู้ แล้วก็ควักเงินจากกระเป๋า เป็น

เหรียญทอง ๑ อัน บอกว่าให้เขาเท่านี้ เขาถึงจะได้ให้ ผู้เขียนค้านว่าเอามากเท่านั้นเชียว อย่าเลย ปากก็ว่า ตีนก็เดินตามไปอีกฟากของเรือ เห็นเด็กวัยรุ่นนั่งห้อยตีนบนลูกกรงเรือคอยกระโดด ผู้เขียนไม่ทันรู้ตัว เด็กก็กระโดดลงไปพร้อมกับเหรียญทองที่มิสเตอร์จอห์นสันโยนลงไป มองเห็นถนัด เวลาเขาตะครุบเหรียญ แล้วก็รีบปีนขึ้นมาเรือ หน้าบาน ผู้เขียนน่าจะไม่ได้หายใจ ขณะเด็กดำลงไป พอปลอดภัย ปลาก็ไม่กิน รู้สึกเหนื่อย ผู้ใหญ่ทางบ้านรู้เข้าคงจะว่าเอา ว่าตามใจเด็กเกินไป ไม่เข้าเรื่อง ชะดีชะร้าย เด็กมันจะเป็นลมตายเอา

กลับมาดูปลากินอาหารอีกจนอาหารหมด มันก็ยังแหวกว่ายอยู่ริม ๆ เรือ คอยอาหาร ดำผุดดำว่าย ไม่กลับท้องทะเล พอเสร็จธุระ เราก็ออกเดินทาง เข้าทะเลแดง

ทะเลแดง – คลองสุเอซ

ทะเลนี้สมชื่อคือเห็นเป็นสีแดงและร้อนจัดด้วย คลื่นไม่ใหญ่ แต่คลื่นใต้น้ำมาก ผู้ใหญ่ยังเมา เด็กซน แน่นอนเลิกซน ข้าวปลาไม่กิน ขอนอนเท่านั้น จนพ้นคลื่น จึงลุก สำหรับคนอื่น ๆ เด็กไม่มีแรงจะไปสนใจ คนเมาก็คงโซเซเหมือน ๆ กัน ความจริงถ้าไม่เมา มันน่าดูมาก คลื่นไม่โต ทะเลเรียบ จำไม่ได้ว่าเข้าทะเลแดงกี่วัน คงไม่นาน ราวสัก ๒–๓ วัน จะไม่ถึงซ้ำ จำไม่ได้ตอนนี้

ทีนี้ก็จะต้องผ่านด่านสุดท้ายคือคลองสุเอซ เข้าไปแล้วทะลุออกทะเลเมดิเตอร์เรเนียน คลองนี้เป็นคลองขุด นายช่างเป็นฝรั่งเศส ที่ทำการอยู่สุดคลองชื่อว่าปอร์ตเซดหรือปอร์ตซาอิด

ตอนอยู่ในคลองรำคาญจริง เรือต้องรอจังหวะ เพราะคลองแคบ เรือผ่านได้ทีละลำ เขาขุดที่เบี่ยงไว้เป็นระยะ ๆ เขาจัดให้ลำไหนเข้าเบี่ยงไหน เรือเราก็เข้าช่องเบี่ยงนั้น ให้ลำอื่นผ่าน หรือลำอื่นอาจเข้าเบี่ยงให้เราผ่าน ตอนนี้แหละโชคร้าย ต้องคอยน้านนาน ร้องก็ร้อน ข้างคลองเห็นแต่ทรายสุดหูสุดตา เห็นแขกยืนบนตลิ่งเป็นระยะ กับเจ้าอูฐยื่นคอยาว ๆ หน้ามันเหมือนคน ไม่เห็นจะมีอะไรสีเขียวที่ไหนเลย จนสุดหูสุดตา ท่านที่เคยผ่านคลองสุเอซจะจำได้บ้างหรือไม่ก็ไม่ทราบ ดีที่ไม่นานเท่าไรก็ทะลุออกทะเลเมดิเตอร์เรเนี่ยน เข้าเขตยุโรป

ยุโรป

เข้าทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเหมือนขึ้นสวรรค์ โอ๊ย....มันเย็นสบาย บรรยากาศสบายเหลือเกิน ยังซ้ำเรือเดินใกล้ฝั่ง ผ่านเกาะเล็กเกาะน้อย มาถึงอิตาลี กลางคืน สวย เห็นภูเขาไฟชื่อเอ็ดน่า อยู่บนเกาะซิซิลี อับแสงมากแล้ว ยังมีอีกลูกหนึ่งชื่อวิซูเวียส อยู่ในเยนัว ส่งไฟสูงมาก ผู้เขียนไม่เคยเห็นภูเขาไฟ ตื่นเต้น แสงส่งไปไกล เรือผ่านตั้งไกลยังเห็นแสง ถ้าใครบังเอิญตกลงไป เผาเลย ไม่ต้องย่าง เปลวไฟพลุ่งสูงพ้นปากหลุมหลายเมตร อาจจะตั้ง ๑๐๐ เมตรก็ได้ เด็กไม่รู้ เดาเอา

เราแวะขึ้นที่เนเปิ้ล แต่ไม่นาน ไปเที่ยวใกล้ ๆ แล้วกลับเรือ มิสเตอร์จอห์นสั่นซื้อองุ่นสดให้ ๑ พวงใหญ่ ๆ ลงมากินกับชาลี แล้วนอนหลับไปนอนในห้อง พอตื่นขึ้นเห็นอะไรมาแขวนอยู่ตรงหน้า ยังนึกไม่ออกว่าอะไร จนตื่นเต็มตาจึงเห็นว่าเป็นพวงองุ่นทั้งแห้งและสด แขวนห้อยใกล้ปากเสียด้วย งับกินสบาย มิสเตอร์จอห์นสั่นเข้ามา เห็นผู้เขียนกำลังเคี้ยวอยู่ในปาก

แกหัวเราะชอบใจ เพราะผู้เขียนชมความใจดีของแก ทั้ง ๆ ของเต็มปาก แกไม่น่าจะตามใจผู้เขียนอย่างนี้เลย คงจะเมตตามากกว่า เพราะไม่เดียงสาจริง ๆ เสื้อผ้าก็ไม่รู้จักใส่ให้ถูกต้อง ไม่รู้อับอายด้วย

ออกจากเนเปิ้ลแล้วไปแวะเยนัว เมืองท่าในอิตาลีเหมือนกัน มิสเตอร์จอห์นสันชวนขึ้นเที่ยว ก็ไปกัน เดินดูไปเรื่อย ๆ เจอสถานที่แห่งหนึ่ง มองเข้าไปดู เห็นข้างในเป็นสวนดอกไม้สวย ๆ เต็มไป มีตึกใหญ่ ๓ ชั้น เหมือนหอพักมหาวิทยาลัยใหญ่ ๆ หลายหลัง มิสเตอร์จอห์นสันถามว่าที่นี่คือบ่าช้า เข้าไหม ผู้เขียนเห็นเรียกว่าบ่าช้า ออกจะกลัว เมืองเราไม่มีใครอยากจะเข้าไปเที่ยวในบ่าช้า จ้างให้อีกก็ไม่เข้า ของเขาสวยมาก ซ้ำต้องเสียเงินเข้า ผู้เขียนไม่สู้สมัครเพราะคำว่าบ่าช้านี่เอง ก็อย่างว่า ค้านด้วยปาก พอเขาเสียเงิน ก็เข้าไปกับเขา เดินดูดอกไม้ตามที่เขาปลูกไว้ทุก ๆ โคนไม้ กางเขน สวยจริง ๆ ในเดือนสิงหาคม อากาศทางใต้ยุโรปยังไม่หนาว เป็นแต่เย็น ๆ เดินเพลินลึกเข้าไปไกลจากผู้พา เลยวิ่งกลับ ลุยดอกไม้เขาไปบ้าง มิสเตอร์จอห์นสันถามว่าขึ้นไปชมตึกไหม ไปดูมันเสียหน่อยก็ดี มีอะไรบนนั้นบ้าง ถ้าผู้เขียนรู้คงไม่ยอมแน่ เพราะพอย่างขึ้นไป ๑ ก้าว มองดูลายบนพื้น มีหนังสือสลักกับหินหรือซีเมนต์ ชื่อคนต่าง ๆ ทุก ๆ ก้าวที่เราเดินย่ำไป แหงนดูข้างฝาชี มีรูปสลักเป็นรูปคนเจ็บ นอนอยู่บนเตียง ลูกหลานลูกเมียล้อมรอบ คล้าย ๆ เป็นภาพประดับ ผู้เขียนเดินบนแผ่นสลักแหงนดูรูปภาพ ซึ่งเป็นกำแพงไปในตัว จนขึ้นชั้นหนึ่งก็เหมือนกับชั้นล่าง แต่ชื่อต่างกัน ภาพต่างกัน ดูเพลิน เพราะคิดว่าเขาทำเป็นเครื่องประดับผนัง มารู้เอาตอนจะถึงชั้นสอง ว่าที่เป็นภาพนั้น เป็นหีบศพข้างใน มิสเตอร์จอห์นสันบอกคนรวย ๆ จึงจะอยู่ได้ ค่าเช่าแพงมาก พอผู้เขียนรู้ดังนั้นก็

ขนลุกซ่าเลย ชวนมิสเตอร์จอห์นสันเรียกลับลงมา ไม่ขึ้นชั้นสองแล้ว แปลว่าถูกหัวเราะเยาะตามเคย ผู้เขียนเสียวมาก ที่ไปเดินบนศพ มีศพทั้งซ้าย ทั้งขวา ทั้งบนหัว พื้นเท้า แย่จริง ๆ ชั้นสองไม่ยอมขึ้นแล้ว ขากลับรีบสาวเท้ากลับ ว่าจะชมดอกไม้อีก ก็ไม่ชมแล้ว ใจไม่ดี นึกถึงลุยศพรอบด้าน กลับเรือดีกว่า ชักซึมไปบ้าง มันน่ากลัวมาก ยังในสวนก็มีศพเต็มไป ที่สวนกางเขน มีเนื้อที่หลายสิบไร่ที่เดียว เดิน ๓ วันก็คงไม่ตลอด ที่ฝังศพนั้น เขาว่าใหญ่ที่สุดในโลกเวลานั้น คงจะจริง แต่ถ้าเวลานี้ คงมีใหญ่กว่านั้นหลายร้อยเท่า เพราะตายกันมาก ที่ฝังศพนั้น จะยังคงอยู่หรือไม่ไม่ทราบ ผู้ใดใคร่รู้ สืบเอาเองเถิด นี่เป็นเพียงยายเล่านิทานให้หลาน ๆ ฟัง

เช้านั้น ก่อนเรือออกจากเยนัว มิสเตอร์จอห์นสันเอาถุงอะไรมาส่งให้ผู้เขียน ๑ ถุง ผู้เขียนทายไม่ถูกกว่าจะเป็นอะไร พอเปิดถุง เห็นลูกอะไรไม่ทราบ สีแดง กลมเกลี้ยง มีก้านติดนิด เหมือนมะยม มิสเตอร์จอห์นสันบอกว่าชิมซิ ผู้เขียนจึงหยิบออกมาชิม อื้อฮือ แหม อร่อยจริง ๆ จนพูดไม่ถูก รสอมเปรี้ยวอมหวาน เวลากัด น้ำฉ่ำจนไหล ชิมเสียหลายลูก จึงหยุด ถามมิสเตอร์จอห์สันว่าลูกอะไร มันถึงอร่อยเช่นนี้ ไม่เคยกินที่ไหนเลย มิสเตอร์จอห์นสันยิ้ม ชอบใจ เห็นผู้เขียนตื่นเต้นมาก กำชับว่าอย่าให้หมดเร็ว เดี๋ยวจะเจ็บ แต่ใจผู้เขียนอยากกินให้หมดถุง มันจะหยุดไม่ได้เอา คำว่าขอบใจไทยเราไม่ใช้ ใช้ไหว้หรือกราบแทน ผู้เขียนไหว้มิวเตอร์จอห์นสันผู้ใจดี ผลไม้นี้คือลูกเชอรี่ ได้กินที่รุสเซียอีกด้วย

ออกเรือเมื่อไร ไม่ได้จำ มุ่งหน้าไปเมืองท่ามาเซล์ ประเทศฝรั่งเศส

จากเยนัวถึงฝรั่งเศส

ออกเดินทางจากเยนัว สู่จุดหมาย เมืองท่ามาเซล์ ในฝรั่งเศส ก็พลันถึง ไม่เบื่อ เรือเทียบท่าแล้วผู้โดยสารต่างก็หิ้วของขึ้นบก ต่างคนต่างไปจุดหมายของตน ส่วนผู้เขียนกับมิสเตอร์จอห์นสันก็คอยคุณพ่อมารับ ผู้ที่จะติดเรือไปอังกฤษก็มีมิสเตอร์จอห์นสันคนหนึ่ง มิสเดลี่อีกคน คงมีคนอื่นอีก เราคอยพอบ่ายสัก ๓–๔ โมง คุณพ่อก็มาถึงเรือ สนทนากับมิสเตอร์จอห์นสัน จนราวบ่าย ๕ โมงจึงอำลากัน

ที่มาเซล์ ไฟฟ้าเปิดแล้ว แต่ดูไม่สว่างเท่าใด ไล่ ๆ กับในวัง ตามถนน มิสเตอร์จอห์นสันคงจะเล่าให้คุณพ่อฟัง ถึงผู้เขียนขาดแคลนเสื้อผ้า ผู้เขียนไม่รู้สึกแปลก ใส่ไปอย่างนั้น ไม่เดือดร้อนด้วย แต่คุณพ่อคงเดือดร้อน พอราว ๆ สัก ๑๘ น. (ครั้งกระโน้นว่าย่ำค่ำ) เป็นอันรู้กัน คุณพ่อพาผู้เขียนขึ้นบก จำได้ว่าร้านแรกที่ชายของจิปาถะ ตั้งแต่เสื้อผ้าไปจนของเบ็ดเตล็ด ตั้งอยู่ติดท่าเรือเลย พอถึงร้านก็พาผู้เขียนเข้าไป พวกในร้านมองดูเราอย่างพิศวง ผู้ชายพาลูกสาววัยรุ่นมาซื้อเสื้อ เป็นของแปลก คุณพ่อไม่เห็นสทกสท้าน คงเรียกเสื้อเล็ก ๆ มาดู ยังบอกว่าเอาขนาดอายุ ๑๒ พอเอามาเทียบท่วมหัว หัวเราะกันใหญ่ พ่อเอาเล็กที่สุดในร้าน ได้มาหนึ่งตัว ก็กรอมข้อตีน อ่อนใจ ตกลงเอา จะไปซอกซอน ก็ไม่เคยคุ้น คุณพ่อคงกระดากด้วย ผู้ชายพาลูกไปซื้อเสื้อ ไม่ปกติแน่ ผู้เขียนก็เลยผลัดในร้านนั่นเอง จะว่าลอกคราบก็ได้ เพราะของเก่ามันแสนจะเก่า คืนนั้นนอนที่ไหน จำไม่ได้ คงเป็นในเรือ จำไม่ได้ว่าไปโฮเต็ล

รุ่งเช้าก็อำลามิสเตอร์จอห์นสัน เรือเงียบ ไม่ขนของ ซักคุณพ่อ ๆ บอกว่าคนงานนัดหยุด ไม่ทำงาน ขอเพิ่มค่าแรงกัน เราขนของอย่างไร จำไม่ได้ จำได้ตอนไปสถานี

ตอนไปสถานีก็จำไม่ได้ จำได้ตอนถึงสถานี ไปนั่งรอรถออก รถจอดเทียบสถานีแล้ว ผู้เขียนไม่ทราบว่ารถเทียบอยู่ เพราะว่าพื้นรถเสมอชานสถานี เป็นเนื้อเดียวกัน ประตูก็เปิดอยู่ เกือบจะเข้าไปชน เดินเล่นอยู่แล้ว พอดีรถเคลื่อน จึงรู้ว่าเป็นรถ เพราะรถนั้นอยู่ใต้ชายคา จนเห็นเป็นอันเดียวกัน นั่งรอรถออก พอดีคุณพ่อไปหิ้วกระเช้าลูกไม้มา ๑ กระเช้า รูปแบน ๆ มีผลไม้อยู่ไม่กี่ลูก รวมสัก ๖–๗ ลูก ถามคุณพ่อว่าเท่าไร คุณพ่อว่าคิดเป็นเงินไทย ๕ บาท ผู้เขียนตกใจ บอกว่าแพงจะตายไป ตั้ง ๕ บาท คุณพ่อหัวเราะ ตอบว่าของหน้าสถานีมันก็แพงอย่างนี้แหละ ลูกไม้มีแอปเปิ้ล ๑ ลูก พลัมสัก ๓ ลูก มันขนาดมะปราง แอปปริคอต ขนาดละมุด ดูเหมือนองุ่น ๓ พวง ไม่โตเท่าไร นึกเสียดาย ไม่อยากกิน อยู่ในวัง ซื้อไอสกรีมยายแตน ๑ ถ้วย ๑ ฟส ถ้าเอาเม็ดมะขามเนื้อมะพร้าวอ่อนนิดหน่อยถ้วยละ ๑ อัฐเท่านั้น ของแกหวานแหลมดีจริง ซื้อทางหน้าต่าง ทำหยดไว้ มดมารุมกัน พี่เลี้ยงบ่นให้ ยังไม่ถึงบาท นี่ลูกไม้ ๔–๕ ลูก ตั้ง ๕ บาท บ่นคุณพ่อ คุณพ่อใจดี ทำเฉย

พอรถพร้อม นกหวีดขึ้น เราก็ออก ตอนนี้จำไม่ได้เลยจนปารีส ลงจากรถไฟ จับรถรับจ้าง เป็นรถธรรมดา ๆ อย่างรถม้าแต่ก่อน คงไม่แปลก จึงไม่มีวิจารณ์จากเด็กซนคนนี้ แต่บ้านเมืองเขาสวยงามแน่นหนาฝาครั่งดี ดูเพลิน จำได้ว่ามีร้านกาแฟทั่ว ๆ ไป เรามุ่งไปสถานทูตก่อน ไปพบทูตชื่อว่าพระยาสุริยานุวัตร มีคุณหญิงชื่อลิ้นจี่ เป็นผู้ใหญ่มากแล้วทั้งคู่ มีลูก ๕

คน หญิง ๓ ชาย ๒ ทักทายปราศรัยกันพอควร เราก็ไปหาโฮเต็ลอยู่ ใกล้สถานทูตนั่นเอง คอยคุณแม่ ก็ยังไม่มาถึง คุณพ่อเลยจะพาผู้เขียนไปอังกฤษก่อน

อังกฤษ

รุ่งขึ้นเราไปลงเรือ ที่ท่าข้ามคาเลส์ ข้ามไปเกาะอังกฤษ ชื่อเมืองท่าโดเวอร์ ตอนข้ามช่องแคบอังกฤษนี้ ใครไม่เมาไม่มี ผู้เขียนลงเรือแล้วพอเรือออก ก็นอนเลย ๒–๓ ชั่วโมงลุกไม่ขึ้นเลย คลื่นอะไรก็ไม่รู้ อยากจะเข็ดจนตายไปเลย พอขึ้นบกได้ก็หายเป็นปลิดทิ้ง เราจับรถไฟไปลอนดอน จำไม่ได้อีกจนถึงสถานีวิกตอเรียในลอนดอน จากนั้นเราก็เช่ารถแฮนซั่มแคป (handsome cab) ไปสถานทูต รถนี้แปลกมาก มีแต่ในอังกฤษเท่านั้น คือเป็นรถเทียมม้าตัวเดียว คนขับแทนที่จะนั่งข้างหน้า กลับไปนั่งข้างหลัง แต่นั่งสูงพอที่จะเห็นว่าข้างหน้าอะไรและม้าไปทางไหน ถ้าจะพูดกับคนขับเขามีหน้าต่างเจาะไว้บนหลังคารถ ถ้าผู้โดยสารจะพูดกับคนขับ ต้องกระทุ้งหลังคารถ หน้าต่างบนหัวเราก็จะเปิด สารถีก็จะชะโงกลงมาพูดกับเรา ตอนนี้น่ากลัวหน่อย เพราะแกอยู่บนหัวเรา ถ้าแกพ่นใส่ก็ไม่มีทางหลีก เราไปไม่ช้า ก็พลันถึงสถานทูต มีชื่อว่าบ้านเลขที่ ๒๓ แอชเบิน เพลซ ใต้–ตะวันตก (23 Ashburn Place S.W.) จ่ายค่ารถแล้วเราก็ลงเข้าสถานทูต

สถานทูตใหญ่พอใช้ จัดว่าเป็นตึกใหญ่โตมากสำหรับสายตาของเด็ก มีสวนเล็ก ๆ มีสนามหญ้าหน่อย ติดกับสถานทูต บัดนี้น่าจะเปลี่ยนไปแล้ว เราไปคำนับท่านทูต ชื่อว่าพระยาประสิทธิ์ศัลยการ (คือเจ้าคุณสิงหเสนี)

ผู้เขียนจำท่านได้ดี พบท่านตอนผู้เขียนและพ่อแม่ล่องน้ำน่านทางเรือกลับกรุงเทพฯ แวะที่เมืองพิษณุโลก ท่านเป็นเจ้าเมือง จำได้ว่าเราไปจอดเรือเก๋ง ๔ แจวที่กระไดจวนท่าน เพราะจวนท่านอยู่ริมน้ำ คราวนั้นพบคุณบ๋าหงษ์ ภริยาท่านด้วย เราถึงค่ำแล้ว ท่านจุดตะเกียงลานไว้ที่หอนั่ง ที่ท่านอยู่ ผู้เขียนถูกสอนให้เรียกคุณลุงคุณบ๋าด้วย ฉะนั้นเมื่อพบกันที่ลอนดอนจึงรู้จักกันเร็ว ไม่มีคุณบ๋าๆ ไม่ได้มาด้วย ปราศรัยกันพอสมควร แล้วเราก็อำลาไปโฮเต็ล ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ สถานทูตนั่นเอง กว่าจะอาบน้ำแต่งตัว ก็พอดีค่ำ ไฟเปิดแล้ว แต่ดูว่าไฟก็ไม่สู้สว่างเท่าใด รับประทานที่ไหน จำไม่ได้

แต่วันนั้นมีเหตุการณ์เกิดขึ้น ๒ อย่าง เป็นวันเลี้ยงส่งทูลหม่อมชาย (สมเด็จเจ้าฟ้าบริพัตร กรมพระนครสวรรค์วรพินิต) เสด็จเยี่ยมเมืองไทย ขัวคราว ผู้คนในสถานทูตคึกคัก เจ้านาย นักเรียน ข้าราชการ เยอะแยะไปหมด คุณพ่อพาผู้เขียนไปที่ห้องชุมนุม คงยังใส่เสื้อโบราณ แต่คุณพ่อไปวานแม่บ้าน ร่นขึ้นพอดูได้ (ผู้เขียนไม่สนใจการแต่งตัว)

ยืนรอประเดี๋ยว ก็มีพระองค์เจ้าบุรฉัตร (ในกรมกำแพงฯ ขณะนั้นดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้า) มาจูงเอาไปเฝ้าสมเด็จพระบรมโอรส (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า) ซึ่งประทับอยู่ท้าย ๆ ของห้องชุมนุมนั้น ผู้เขียนถวายคำนับโดยย่อเข่าเล็กน้อย ถอนสายบัวไม่เป็น พระองค์ทรงยิ้มด้วย ไม่ได้รับสั่งอะไร แล้วก็คงจะรับสั่งกับคุณพ่อ ส่วนผู้เขียนนั้น พระองค์เจ้าบุรฉัตรทรงพาตระเวณทั่วห้อง ซึ่งมีข้าราชการและนักเรียนเต็มหมด ทรงพาให้รู้จักเจ้าคุณราชวัลลภานุสิฏฐ์ (เจ้าพระยาราชศุภมิตร) เรียกกันว่าเจ้าคุณราช เป็นอันรู้กัน ถัดมาหลวงทรงสุรเดช (เจ้าพระยาพิชเยนทร์โยธิน)

หม่อมหลวงสิทธิ สุทัศน์ (พระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร) พระองค์เจ้าวุฒิไชย (ในกรมสิงห์ฯ) และใครๆ อีก แล้วยังมีสมเด็จชาย (สมเด็จเจ้าฟ้ายุคลฆัมพรกรมหลวงลพบุรีราเมศร์) ส่วนทูลกระหม่อมชาย ไม่พบ เขาว่าเสด็จไปลงเรือแล้ว คราวนั้นทราบภายหลังว่าท่านสิทธิพรก็ตามเสด็จกลับด้วย แต่ไม่พบกันตอนนั้น เพราะเมาเหล้า มาประชุมไม่ได้ พระองค์เจ้าบวรเดชก็อยู่แต่ไม่พบ คงเมาตามน้องชายไปด้วย พระองค์บุรฉัตรตะโกนลั่นๆ ว่าบอบบี๋ๆ (พระนามนิคเนมของพระองค์บวรเดช) ก็ไม่เห็นโผล่มา ผู้เขียนก็เลยไม่ได้รู้จักทั้งท่านพี่ท่านน้อง จน ๑๕ ปีให้หลังจึงได้มารวมญาติกัน

เรื่องที่สองคือข้าราชการสถานทูตคนหนึ่ง ชื่อหลวงประกิต ได้ป่วยเป็นวัณโรค ตายคืนก่อนคืนที่ผู้เขียนไปถึงนั่นเอง เจ้านายหนุ่มๆ ทรงกลัวผีหลวงประกิต เพราะยังไม่ได้นำไปฝัง ยังอยู่ชั้นสองของสถานทูต จึงเสด็จไปบรรทมที่โฮเต็ล ที่ผู้เขียนไปพักอยู่ แล้วก็เสด็จแยกย้ายไปกันหมด สมเด็จพระบรม ก็ไม่ทราบว่าเสด็จไปไหน ไม่มีใครในสถานทูต

ส่วนผู้เขียนก็ไปอยู่สถานทูต ว่าจะรับประทานข้าวที่นั่น ประสาอยู่ไม่สุข ก็เที่ยวเดินตามเจ้าคุณลุงไปทั่วๆ บังเอิญมีเสมียนชื่อนายคร้าม แกจะมารายงานอาการหลวงประกิตตาย มาเจอผู้เขียนนั่งเป่าอยู่กับคุณลุง นายคร้ามว่าหมายจะมารายงาน แต่มีเด็กอยู่ เดี๋ยวจะกลัว ผู้เขียนก็สอดขึ้นมาว่าไม่กลัว เล่าเถอะ คุณลุงเลยว่าเด็กมันไม่กลัวแล้วเล่มไปซิ นายคร้ามจึงเล่าว่าก่อนหลวงประกิตจะสิ้นใจ แลบลิ้นออกมายาวถึงอก ตาก็เหลือกไปเหลือกมา แกยังกลัว ตอนนี้เด็กซนต้องกระแซะคุณลุง รับว่าจะไม่กลัว ก็แข็งใจทน พอนายคร้ามเล่าเสร็จก็ไม่กลัว กลับไปสงสารเมียแกกับลูกๆ ๒ คน ชาย ๑ หญิง ๑ อยู่ชั้น ๔ ผู้เขียนขออนุญาตคุณพ่อไปเยี่ยมมาตาม

พอประตูเปิด ผู้เขียนก็เข้าไป ในห้องมืดตื๋อเลย ตายังไม่ชินต่อความมืด เกือบไปชนเอาหีบศพเข้า ซึ่งอยู่ในห้อง เห็นมีเทียนเล่มใหญ่ ๑ เล่ม จุดอยู่ มองพอสลัว ๆ มาดามแกพาไปนั่งคุยกัน คงรู้ภาษาไทยบ้าง พอฟังเข้าใจ ผู้เขียนเห็นหีบศพรูปแปลก หัวใหญ่ท้ายเรียว เหมือนหีบผ้าใหญ่ ๆ มีขอสับด้วย ทาสีไม้มัน ๆ ผู้เขียนหายกลัว แม้จะนั่งในห้องมืด ๆ ต่อหน้าหีบศพ เพราะสงสาร พอควรแก่เวลาก็ลงมา มาดามบอกว่าจะไปหาเด็กกลับออกมา บอกคุณพ่อว่าจะขึ้นไปชั้น ๔ หาเด็ก ๒ คนนั้น คุณพ่อไม่ขัดข้อง ก็ตะกายขึ้นไปชั้น ๔ พบเด็กฝรั่ง เห็นชัดว่าลูกครึ่งอายุราว ๒ กับ ๓ ขวบ น่ารัก พอเห็นผู้เขียน เขาแสดงดีใจ รับเรียกใหญ่

เข้าไปหาเขา ลูบหน้าลูบตา ยิ้มน้อยยิ้มใหญ่ อยู่พอควรก็อำลาลงมารับประทานข้าวกลางวันที่สถานทูต วันนั้นผู้เขียนโชคดี ได้รางวัลเหรียญทองราคาราว ๕ บาท เพราะไปดอดรู้ว่าคนท่าเรือที่มาเซล์เขานัดหยุดงานกัน ไม่ยอมขนของขึ้นลงเรือ จะเอาค่าแรงขึ้น คุณลุงชอบใจ ควักกระเป๋าให้กลางโต๊ะกินข้าวเลย ผู้เขียนดีใจเกือบจะตาย บังเอิญท่านมีลูกชายหนุ่มน้อยนั่งกินอยู่ด้วย ท่านก็เคาะแคะเอาว่าเราคงไม่สนใจเรื่องพรรค์นี้กระมัง ผู้เขียนสงสารเธอ คุณพ่อไม่ไว้หน้า ซ้ำชมผู้เขียนใส่อีก ภายหลังไม่นานเราพบกันที่ Bridgeport เมืองที่ผู้เขียนเรียนอยู่ เธอก็เรียนอยู่ใกล้ ๆ ที่ผู้เขียนไปเรียน เธอผ่านบ้านครู เธอแวะเอาขนม ginger snap มาให้ตั้งถุงใหญ่ เธอผู้นั้นชื่อเตี่ยม สิงหเสนี ภายหลังได้เป็นหลวง คือ หลวงประกาศฯ เธอใจดีมาก เราพบกันหลายหน ใน ๖ เดือนที่ผู้เขียนเรียนอยู่

มีเรื่องขำอีกอย่าง คุณลุงท่านไม่ยักรำคาญเด็กสอดรู้ตามซักท่าน ตามท่านทั่วไปท่านก็ไม่ว่า แต่มาตอนท่านจะออกไปเดินยืดร่างกาย ท่านไม่ให้

ไปด้วย ผู้เขียนถามว่าทำไมไม่ให้ไป ท่านว่าท่านต้องการเดินจริง ๆ ไม่ใช่เหาะแหยะ ผู้เขียนซักอีกว่าถ้าผู้เขียนไปด้วย ทำไมท่านถึงจะต้องเดินเหยาะแหยะ ท่านว่ากลัวเดินไม่ทันลุงน่ะซิ ผู้เขียนซักอีกว่าคุณลุงเดินอย่างไร อีฉันถึงจะเดินไม่ทัน คุณลุงขี้เกียจตอบมากเรื่อง เลยว่า ลองดูก็เอา ตามใจ ยืนโต้กันอยู่หน้าประตูสถานทูตเสียเวลา เมื่อตกลงแล้ว เราก็ออกเดินกัน ผู้เขียนก็เดิน ท่านก็ทำเดินช้า ๆ เด็กก็ตามทัน เลยค้านว่านี่ยังไงว่าตามไม่ทัน มีนายคร้ามเสมียนตัวโปรดคัดท้ายมาด้วย ท่านกลับว่าลุงสงสารจึงแกล้งเดินช้า ๆ เด็กท้าคุณลุงเดินเร็วอย่างว่าก็ได้ อีฉันจะตามให้ทัน ทีนี้ท่านจ้ำใหญ่ เด็กก็รีบสาวเท้า นานเข้าสาวไม่ทัน ก็ลงวิ่ง ๆ ตามใกล้บ้างไกลบ้าง ท่านอาจจะลองความอดดีก็ได้ ผู้เขียนหอบจึงยอมรับว่าเหนื่อย ท่านก็หันหลังกลับ แล้วพูดกับนายคร้ามว่า คบเด็กไม่ได้เรื่อง นายคร้ามหัวเราะ แกคงจะถูกสั่งให้คัดท้ายไว้ แกจึงเดินตามหลังผู้เขียนไปเรื่อย ๆ ออกจะเหย

ตอนบ่ายวันนั้น เขาก็เอาศพหลวงประกิตไปฝัง เมียแกก็เป็นลมไปมาตามยังสาวและสวยด้วย ผู้เขียนและคุณพ่อก็อำลาท่านราชทูต กลับไปปารีส คุณแม่มาคอยรับอยู่

กลับไปปารีส

ทะเลชี้เมานั้นผู้เขียนก็เมาตามเคย ดูเหมือนข้ามเหสติ้ง – บูโลน (Hasting–Bulogne) หรือโดเว่อร์ คาเล่ส์ไม่แน่

มีเรื่องขำ ๆ อีกเรื่องหนึ่งคือ คุณแม่มาคอยรับที่ท่าเรือ เห็นลูกสาวใส่เสื้อโบราณ ท่าจะตกใจ ทำตาตื่น เราพากันเข้ากรุงปารีส แล้วไปสถานทูต

ได้รับการต้อนรับอย่างกันเองจากท่านราชทูต เจ้าคุณสุริยา ฯ กินกลางวันกัน ทำความรู้จักกับลูกท่าน เป็นหญิง ๓ ชื่อ เล็ก น้อย ปุดติ๊ หรือนิด ชายชื่อ กระจ่าง (ชื่อเล่น จู) และประจวบ (ชื่อเล่น เบ้) เมื่อกลับเมืองไทยเรายังได้เป็นเพื่อนกัน ปุดติ๊ตายเมื่องนอก จูคือหมอกระจ่าง หรือหลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย์

เราอยู่โฮเต็ลใกล้สถานทูตนั่นเอง คุณแม่ไม่บ่นเรื่องเสื้อผ้าเลย เช้าออกไปหาซื้อของ คือเสื้อมาให้ผลัด ก่อนจะพาออกนอกบ้าน คุณแม่คุ้นกับปารีส เคยเรียนที่คอนแวนต์ เคยเป็นแม่บ้านที่สถานทูต พบกับคุณพ่อที่นั่น รักและแต่งงานกัน ฉะนั้นการท่องเที่ยว หาของใช้ จึงไม่ขัดข้อง พอมีเสื้อผ้าเรียบร้อยแล้ว ไปไหนไม่ชายหน้าแล้ว ก็พากันเที่ยว ไปขึ้นไอเฟิลเทาเว่อ มีกระไดเลื่อนขึ้น ผู้เขียนขึ้นไม่เป็น เกือบหกคะเมน คุณพ่อฉวยแขนไว้ หอนี้สูงมาก ขึ้นแล้วมองเห็นทั่วกรุงปารีสเลย เขาว่าเป็นหอสูงที่สุดในโลก เวลานี้จะยังงั้นหรือเปล่าไม่ทราบ ขาลง เรามากินข้าวกลางวันใต้หอนั่นเอง มีของไทย ๆ จะเป็นข้าวผัดหรือก๋วยเตี๋ยว จำไม่ถนัด ไปชอบใจเม็ดอามันสด อร่อยมาก คุณแม่ว่าแพงด้วย

คุณแม่พาไปบองมาเช

บองมาเชคือร้านขายของสารพัดที่แม่บ้านต้องการ โดยไม่ต้องออกจากร้านเลยตลอดทั้งวัน คุณแม่พาไปร้านใหญ่ที่สุด ตึกเบ้อเร่อทีเดียว เวลานั้นเด็กเห็นใหญ่มาก เดี๋ยวนี้อาจจะไม่ใหญ่ที่สุดก็ได้ แม่พาเข้าร้านแล้วบอกว่าเล่นอยู่ที่นี่นะ ห้องแรกคือห้องกระได อยู่ชั้นล่าง มีกระไดใหญ่ขึ้นไปข้าง

บนมีถึง ๔ ชั้น คนเดินชั้นบนมองเห็น ห้องนี้เป็นที่ฝากเด็ก ที่แม่พาขึ้นด้วยไม่ได้ มีเด็กเล็ก ๆ และโตเท่าผู้เขียนเล่นอยู่ ของเล่นมีสำหรับทุกวัย พอผู้เขียนเข้าไป ผู้ดูแลเขาส่งลูกโป่งลอยลมลูกเบ้อเร่อให้ ใหญ่โตกว่าที่เล่นในวังหลายเท่า ผู้เขียนชอบลูกโป่งอยู่แล้ว เมื่ออยู่ในวังตัดสินใจซื้อเดือนละลูก ลูกละ ๒ ไพ เล่นจนแตกจึงทิ้ง ได้ลูกโตชอบใจใหญ่ เขามีเชือกให้ถือ ถือไปถือมาเพลิน ลูกโป่งหลุดมือลอยไปติดเพดาน คว้าไม่ทัน น่าเสียดาย ผู้ดูแลเห็นเข้า มาเชี่ยลงให้ ดีใจมาก ที่ยังลอยอยู่เจ้าของไม่เอาก็มี ไปเล่นของอื่น ต่างคนต่างเล่น รถกับม้าโล้ชิงช้า อะไรต่ออะไร รถลากรถเข็น เล่นเพลิน ตั้งนาน คุณแม่ก็ไม่ลงมา จนถึงเวลาอาหารกลางวัน พอหิว จึงลงมา ไม่รู้ว่าซื้ออะไรมากมาย ขอตุ๊กตาตัวหนึ่ง ก็ไม่เห็นเอามา ครั้นถามก็บอกว่าสั่งให้เขาส่งไปรุสเซียแล้ว เดินทางอย่าเล่นเลย พาไปซื้อตั้ง ๓ วัน ไม่เห็นมีอะไร อายุ ๑๒ ผู้เขียนยังเล่นตุ๊กตาฝรั่งแต่งแหม่ม เล่นอยู่จนอายุ ๑๕ คุณแม่ต้องพรากไปให้คนอื่น จบเรื่องซื้อของ เตรียมจะออกเดินทางไปเยอรมัน อยู่ปารีสเสียราวเจ็ดวัน คุณแม่พาไปลาแม่ชีอธิการที่เคยสอนเมื่อสาว ๆ แม่ชีแก่ ๆ ทั้งนั้น คอนแวนต์อยู่นอกกรุง แต่จำไม่ได้เป็นสถานที่อย่างไร จำได้แต่มีกำแพงรอบหมด

เบอร์ลิน

ได้ฤกษ์เราก็ออกเดินทาง ขึ้นรถไฟไปชายแดนเยอรมัน เปลี่ยนรถไฟเข้าเขตเยอรมัน ไปกรุงเบอร์ลิน ตอนนี้จำไม่ได้ แต่ต้องดี ถ้าไม่ดีก็จะต้องวิจารณ์กัน รถเขาสบายจึงไม่ติ ถึงกรุงเบอร์ลิน ก็พากันไปหาโฮเต็ล ซึ่ง

อยู่ใกล้ ๆ สถานทูตนั่นเอง จัดที่อยู่เรียบร้อยแล้ว เราก็พากันไปสถานทูต ไปคำนับท่านราชทูต เจ้าคุณนนทบุรี

เราถึงค่อนข้างค่ำ รุ่งขึ้นเราจึงไปสถานทูตอีก ที่สถานทูตได้เฝ้าทูลกระหม่อมชาย คือ สมเด็จเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสด็จพระองค์รังสิต (กรมพระชัยนาทนเรนทร) นายเตี้ยม สุรวงศ์ ซึ่งเป็นคู่แข่งทูลกระหม่อม หรือพระสหาย จะมีใครอีก จำไม่ได้ ควรจะกล่าวให้ทราบกันสักหน่อยว่า เด็กซนคนนี้ถูกเสด็จพระองค์รังสิตประนามว่าเป็นคนซนที่ ๑ เมื่ออยู่ในวัง พอทอดพระเนตรเห็น ท่านทรงชี้หน้าว่า นี่คนซนที่ ๑ แล้วก็ทรงพระสรวล อยู่ในวังผู้เขียนคุ้นกับท่านมาก คอยตักเล่นกับท่าน ตอนผ่านอัฒจันท์ขึ้นเฝ้าพระเจ้าอยู่หัว ท่านยังไม่โสกันต์เลย แต่จวนแล้ว ท่านโปรดเด็ก ๆ ไม่กริ้วกราด จับหัวเขย่าบ้าง เขกเอาเบา ๆ บ้าง ถ้าซนหนัก ยังมีพระองค์สุริยงค์ (กรมขุนสรรค์วิสัยนฤบดี) พระอนุชากรมหลวงชุมพร ฯ ไม่พบทั้งในอังกฤษ ฝรั่งเศสและเยอรมัน องค์นี้คุ้นน้อย เด็กไม่รักท่าน

รับประทานอาหารกลางวันที่นั่น ได้ร่วมโต๊ะเสวยกับทูลกระหม่อมชายและพระองค์รังสิตด้วย ในสถานทูตนั้นมีของแปลกอย่างหนึ่ง ผู้เขียนจำได้ คือห้องกินข้าวใหญ่พอใช้ แทนที่จะประดับรูปภาพ กลับประดับนาฬิกา แขวนเต็มหมด นาฬิกาที่แขวนได้ทุกชนิดทุกขนาด ตั้งแต่ใหญ่จนเล็ก แขวนทั้งนั้น เราคุยกัน แต่ไม่ใช่ผู้เขียน เด็กต้องนั่งนิ่ง ๆ ท่านทูตท่านไม่ค่อยช่างพูดกับเด็ก เหมือนเจ้าคุณลุงประสิทธิ์ ลงมือรับประทานมิช้ามินาน ผู้เขียนก็ได้ยินเสียงดังโหน่งเหน่ง โหน่งหน่าง แซ่ขึ้นมา ผู้เขียน

เอะใจ ว่าอะไรมันดังค้บห้อง ผู้เขียนประหลาดใจมาก มองไปมองมา เสียงต่าง ๆ นั้นมาจากนาฬิกาข้างฝานั้นเอง ยังไม่ทันจะเข้าใจดีก็ได้ยินท่านราชทูตส่งเสียงดังหน่อยว่า "เฮ้ยอ้ายเบิร์ท เอานาฬิกาพกมาให้ที เสียงคนร่วมโต๊ะรวมทั้งทูลกระหม่อมชาย พระองค์รังสิต ในกรมชัยนาท ข้าราชการสถานทูตด้วย หัวเราะ เพราะเป็นที่รู้กันว่าท่านต้องพูดอย่างนี้ทุกเวลาเที่ยง อ้ายเบิร์ทต้องไขนาฬิกาทุกเรือน ที่ต้องการไข ท่านทูตทำไม่รู้ไม่ชี้ เป็นกิจวัตรประจำวัน เรารู้สึกว่าจะอิ่มข้าวหรือจวนอิ่ม นาฬิกาก็ยังไขไม่แล้ว อ้ายเบิร์ทก็ต้องมาจ่ายเหล้า จ่ายกาแฟ ทำหน้าที่หัวหน้าบ๋อยด้วย หัวเราะกัน กว่าจะจบตั้งนาน ผู้เขียนก็พลอยหัวเราะกับเขาไปด้วย มันขำดี เรือนนี้ยังไม่ทันแล้ว เรือนอื่นก็กริ่งบ้าง ตีโมงยามเหง่งหง่างกันไปหมด ไม่ได้นับว่ากี่เรือน มันมากมายนัก ไม่ทราบว่าท่านจะขนมาเมืองไทยหรือไม่ ถ้าขนก็ ๑ ตู้รถไฟกระมัง ในสายตาของเด็กซน ถ้าอยู่ตามลำพังกับนายเบิร์ทจะต้องขอช่วยไขบ้างก็เป็นได้ นายแอลเบิร์ทคนนี้ได้รับใช้ท่านราชทูตนานแสนนาน จนพูดกันเข้าใจดี

คืนวันนั้นทูลกระหม่อมทรงชวนคุณแม่ไปดูเปโอร่า เขาว่าดี คุณพ่อขอตัว ว่าจะพาลูกไปนอนโฮเต็ลใกล้ ๆ สถานทูตนั่นเอง ราวสัก ๒ ทุ่ม พวกจะไปโรงละครก็ไป มีเสด็จพระองค์รังสิต นายเตี่ยม สุรวงศ์ ท่านทูตตามเสด็จด้วย ส่วนผู้เขียนกับคุณพ่อยังมีเรื่องสนทนากับมิสเตอร์ลัฟตัส (Luftus) เลขานุการสถานทูต ไม่มีใครอยู่ นอกจากเรา ๓ คน คุณพ่อดูนาฬิกา เห็นจวน ๑ ยาม เวลาเมืองเรากระโน้น สมัยนี้ก็ ๒๑.๐๐ น. จัดแจงจะลุกแล้วก็ไม่ลุก พูดกัน อีกต่อเล็กต่อน้อยตามแบบคนพบกันนานๆ ที ผู้เขียนชักจะง่วง นั่งซึมๆ คุณพ่อว่าลูกง่วงแล้วลาที ต่างลุกขึ้น มิสเตอร์

ลัฟตัสลุกไปดูที่หน้าต่าง แล้วตะโกนว่า “เจ้าคุณครับ ไฟไหม้ใต้ถุน ที่เรานั่งอยู่นี่เอง” พูดไทยชัดเจน

คุณพ่อรีบลุกไปที่หน้าต่าง เห็นควันพลุ่งขึ้นมา ก็รีบจูงมือผู้เขียนลงกระได ดีหน่อย เราอยู่ชั้นหนึ่ง ลงถึงพื้นดินเร็วหน่อย พอดีจะกับยายเมียคนรถ แบกที่นอนอันเบ้อเร่อ จะออกประตูบ้าน แกเกือบจะเอาที่นอนชนผู้เขียน แย่งกันออกประตูใหญ่ คุณพ่อรีบพาผู้เขียนไปยืนดูไฟอยู่ฟากถนนตรงข้าม พอยายแก่ขนที่นอนออกประตูไป ตาแก่ก็รีบจูงม้า ๒ ตัว ออกประตูมาอีก ถ้าตาแก่มาก่อน ม้าอาจจะเหยียบผู้เขียนก็ได้ ผู้เขียนยืนดูไฟกับคุณพ่อ อดหัวเราะยายแก่ไม่ได้ แกร้องโวยวาย เอ็ดตะโรตลอดเวลา กลับเข้ากลับออก ขนสำพาระของแกที่ใต้ถุน ตาแก่ขนเครื่องม้าของแกเงียบ ๆ ไม่ช้าเราก็ได้ยินเสียงระฆังดังกะเร็งเก็ง ๆ มาแต่ไกล คุณพ่อบอกว่ารถดับเพลิงมาแล้ว ๕ นาทีเท่านั้น คุณพ่อบอกเร็วมาก รถเขาใหญ่ม้าเทียมก็ใหญ่น่าดู ผู้เขียนมัวเพลินดูรถดูม้า ไม่ทันเห็นกระได เขาต่อจากรถ พริบตาเดียว ต่อสูงถึงชั้น ๔ ถึงหลังคา ผู้เขียนไม่ทันเห็นว่าเขาต่ออย่างไร เร็วมาก แลสูงตั้ง ๔ ชั้น สมัยนั้น ๔ ชั้นก็คงจะสูงมากพอดู ๑๐ นาทีไฟใต้ถุนก็ดับ เขาขึ้นไปฉีดน้ำบนหลังคา กันไฟไว้ ส่วนทางล่างก็ฉีด มิสเตอร์ลัฟตัสบอกว่า อ้ายเบิร์ทเกือบตาย เขาลืมปลดสวิชแกส วิ่งขึ้นไปจะปลดสวิช ควันเต็ม หายใจไม่ได้ ต้องคลาน เอาจมูกถูพื้นไป คลำหาสวิชจนได้ กลับมาเล่ายังหอบแฮ็ก ๆ คนอย่างนี้ หายาก น่ารัก ถ้าไม่ปลดสวิช อะไรจะเกิดขึ้น ก็ไม่รู้ได้ คงพังทะลายย่อยยับ นาพิกาเจ้าคุณทูตคงบี่นบ้า ท่านคงจะเสียใจมาก ถึงน้ำตาไหล สิ้นเคราะห์ไปที

พอไฟดับดีแล้ว มิสเตอร์ลัฟตัสก็ย่องไปที่ห้องที่เรานั่ง ไปเก็บเศษกระดาษมาให้ดู ๑ ชิ้น ให้ดูว่าพื้นที่ตรงเรานั่ง มันร้อนจนกระดาษเกรียม จะเป็นบารมีใครช่วยไว้ก็ไม่รู้ได้ แต่ถ้าผู้เขียนไม่ง่วงเสียก่อน ยังพูดจ๋อแจ๋อยู่ อาจตกลงไปใต้ถุน ถูกย่างสดก็ได้ มิสเตอร์ลัฟตัสว่าแกเดินไปคลำไป มันดังกร๊อบแกร๊บ ตรงนั้นเป็นโต๊ะเขียนหนังสือ ไว้หนังสือสำคัญ ๆ มิสเตอร์ลัฟตัสแกเป็นห่วง อุตส่าห์ค่อย ๆ ย่องไปดู

รุ่งขึ้นคุณพ่อพาไปสวนสัตว์ แหม น่าดูเหลือเกิน ผู้เขียนดูยังไม่ทั่ว มันกว้างขวางมาก หมดเวลาต้องกลับบ้าน

กรงสัตว์กรงแรกก็คือสิงห์โต บ้านสิงห์โตมีฐานสูงขนาดหัวผู้เขียน มีราวเหล็กกั้นห่างจากกรงราว ๑ เมตร เอามือแหย่ไม่ถึง คนดูแน่น รวมทั้งผู้เขียน ๆ ตื่นเต้น เพราะไม่เคยเจอสิงห์โต มันน่ากลัวจริง ๆ ขนคอมันเป็นพวง เวลามันโกรธคนดู ท่อนท้ายมันขนเกรียน รูปสวยสง่ามาก มันมาคำรามชู่ ผู้เขียนถามคุณพ่อว่าพ้ำร้องหรือกลัวฝน คุณพ่อหัวเราะ บอกว่าสิงห์โตมันร้อง ชอบกลจริง เสียงเหมือนพ้ำร้อง ไม่มีผิด ผู้เขียนก็อย่างเคย กลัวแต่ชอบดู เลยดูเพลิน เพราะตัวเมียมันออกมาโชว์โรงอีกตัว ตอนนี้อะไรเกิดขึ้นก็ไม่ทราบ คนแตกฮือ แล้วเสียงหัวเราะไปด้วย เห็นบางคนเช็ดหน้าเช็ดหัว ผู้เขียนเหลวไหล ไม่รู้เรื่อง ผลสุดท้ายจึงทราบ เพราะคนไม่เข้าใกล้ราวเหล็กอีก ยืนหัวเราะกัน เห็นมันยกขาเหมือนหมาฉี่ ผู้เขียนอยู่ต่ำ ไม่รู้สึกอะไร หรือจะโดนเข้าไปบ้างก็เป็นได้ คุณพ่อเดินไปไหนไม่ทราบ ผู้เขียนเคลื่อนไปอีกกรง ที่นี้รู้จัก เป็นเสือ แลดูไม่สู้น่ากลัว แต่ตามันเขียว แสดงความดุร้าย ออกโชว์โรงคู่ เดินไปเดินมา หาทางออก ถ้าออกได้ คงยับเยินกันน่าดู แต่กรงเขามั่นคง ไว้ใจได้ สะอาดน่าอยู่ด้วย

มีถ้ำให้อยู่ เสือมีป่าไม้ให้ส่วนตัว อยู่สบายไปเลย อ้อ ลืมเล่าว่าเจ้าสิงห์โต มันน่ากลัวตอนนี้อีก คือมันจะโดดออก มันทำท่าถอยหลังจนสุดกรง เหมือนแมวทำท่าตะครุบหนู ทำตีนยก ๆ ๆ แล้วโจนบัง หัวติดหลังคา แล้วก็หล่น ทำดังนี้ ๒–๓ หน ก็หยุด คงเจ็บ หัวกะแทกหลังคาห้อง ตอนนี้ผู้เขียนชักกลัวขึ้นมา เผื่อมันทะลุออกได้ กลัวขนลุก เห็นคุณพ่อเดินมาตาม คราวนี้เดินไปไม่ไกลถึงเรือนตัวฮิปโป แหม มันน่าอยู่จริง บ้านอ้ายตัวนี่ จะประมาณก็ราว ๕×๗ เมตร มีคลองให้ลงว่ายไปว่ายมาด้วย ต้นไม้ก็ล้วนสรรมาจากป่าที่มันเคยอยู่ ต้นอ้อกอหญ้าอะไรก็มี เมื่อผู้เขียนถึงกรงมัน มันกำลังว่ายน้ำกลับบ้าน มันอ้าปากกว้าง มาแต่ไกล ถึงชานบ้านก็ก้าวขึ้นกระได มีกระไดให้ขึ้นขั้นสั้น ๆ เพราะขามันสั้น ต้องก้าวสั้น ๆ เอ้อเฮอตัวโตกว่าควาย อ้วนเบอะ ปากมันทั้งใหญ่ ยาว กว้าง ครึ่งของตัวมันเป็นหัวเป็นปาก เวลามันอ้าปาก ผู้เขียนเข้าไปนอนได้สบาย ๆ นั่งก็คงได้ ดูมันเล่นน้ำ น่าสบาย แถมมีถ้ำให้เข้านอนด้วย

เที่ยวต่อไป ที่นี้ดูลิง สารพัดลิง ตัวโตเท่าคนโต ๆ จนตัวเท่าลูกแมวก็มี กรงเป็นแถวกั้น ลวดตาข่าย เอ้า อุรังอุตังน่าดูเหมือนคน คือมันยืนมันเดินเหมือนคน หน้าก็จะคล้ายคนบางคน

ลิงมีหลายชนิด มาอยู่รวมกัน เป็นกรง ๆ ใหญ่ย่อม แล้วแต่ความโตของมัน อุรังอุตังมีครอบครัว ยืนกันเป็นหมู่เหมือนคน ตัวผู้อกอั๋นบึ๊บเลย เนื้อกล้ามเป็นก้อน ๆ ไม่น่ากลัว ลงมากมายดูไม่ทั่ว ๓ วันก็ไม่จบ เรามีเวลาไม่กี่ชั่วโมง เดินไม่ไหว ลิงกอริล่า น่ากลัวมากกว่าน่าดู หน้าดุ

เจ้ายีร้าฟ อยู่ในรั้วที่กว้างใหญ่เท่าที่เห็นกลางแจ้ง ต้นไม้ก็ไม่มี มันเที่ยวเดินทั่วไป มีที่วิ่งกว้างขวาง ไม่ทราบว่าหน้าหนาวเขาจะเอามันไปไว้

ที่ไหน แต่ที่สวนก็ใหญ่โตกว่า เสียดายไม่ได้เห็นประเทศอื่น เพราะอยู่น้อยวัน ดูไม่ทั่ว ได้เวลากลับบ้าน ไม่ได้โจษเรื่องไฟไหม้ ไม่ใช่เรื่องเด็ก ผู้ใหญ่คงโจษกันบ้างเป็นแน่

ลืมกล่าวถึงถนนสำคัญในเบอร์ลิน สายหนึ่ง คือตอนผู้เขียนไปยืนดูไฟตอนตรงข้ามที่ไฟไหม้ เรายืนข้างถนนใหญ่ มีเสาไฟแก๊สสูงใหญ่ตลอดถนน มีต้นไม้ชนิดหนึ่งปลูกเพื่อสวยงามร่มรื่น ถามคุณพ่อว่าต้นอะไร คุณพ่อว่าต้นลินตัน ภาษาเยอรมันดังว่าอุนเดอลินตัน ใต้ต้นลินตัน ถนนสายนี้สวยมาก อยากจะว่าเหมือนราชดำเนินเดี๋ยวนี้ แต่เมื่อ ๗๐ กว่าปีมาแล้ว

– ๙ –
เซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก

เราอยู่ในเยอรมัน ๓ คืน วันแรกไปคำนับท่านทูต กินข้าวเย็น วันที่สองวันไฟไหม้ คุณแม่ตามเสด็จไปดูโอเปร่า ไปกันหมดเว้นคุณพ่อ ขอตัวจะพาลูกไปนอน กับมิสเตอร์ลัฟตัส เลขา ฯ สถานทูต รุ่งขึ้นวันที่สามอำลาไปรุสเซีย

ไม่ได้ไปเที่ยวเลย ผ่านถนนต่าง ๆ โดยขึ้นรถม้าเท่านั้น เห็นบ้านเมืองเขาแน่นหนาฝาคั่งร้านเบียร์มีทุกถนน ถนนไหน ๆ ก็มีโต๊ะตั้งถ้วยเบียร์เต็มไปหมด ซึ่งผิดกว่าถ้วยธรรมดา ปากบาน ก้นเรียว สูงใหญ่ ในทัศนะของเด็ก จะคืบครึ่งหรือจะกว่า เบียร์ในถ้วยสีดำเหมือนโอเลี้ยง มีฟองขาวปะหน้าสัก ๔ นิ้วมือผู้เขียนได้ สังเกตว่าคนที่นั่งกินเบียร์ริมถนนนั้น ส่วนมากพุงยื่นยันโต๊ะเลย พลุ้ยตาม ๆ กัน เขาว่าเบียร์ดำทำให้อ้วน ไม่ได้ไปไหนจึงไม่มีอะไรจะวิพากษ์ ถึงสถานี ขึ้นรถไฟที่จอดรออยู่ สนทนากันเล็กน้อย ก็อำลากัน พอสมควร ได้เวลารถไฟก็ออก มิสเตอร์ลัฟตัสไปส่งที่สถานีคนเดียว รถไฟเขาใหญ่และสะอาดดี ลากันครั้งสุดท้ายแล้วรถไฟก็ออก มุ่งไปรุสเซีย

รถไฟเยอรมันเขาสะอาด ใหญ่ด้วย เดินเร็วปรื๋อ ผู้เขียนนั่งดูภูมิประเทศทางหน้าต่าง ที่รู้ว่าเร็วเพราะเสาสูง ๆ ที่ริมทางรถไฟ เข้าใจว่าจะเป็นเสาโทรเลขหรือไฟฟ้าก็ไม่ทราบ เสามันผ่านแว๊บไป ๆ นับไม่ทัน บ้านช่องริมทางรถก็งามดี ถึงทุ่งนาก็เป็นพื้นราบสุดตา เหมือนนาบ้านเรา

จะเป็นนาข้าวหรือนาอะไร ไม่ทราบ ไม่ได้ถามด้วย ดูบ้านชาวนาเขาสวยเป็นตึก ปลูกใกล้ทางรถบ้าง ไกลไปลึก ๆ บ้าง น่าดู นั่งดูรถผ่าน นับเสาไฟฟ้าไปบ้าง นอนไปบ้าง จำไม่ได้ว่าถึงชายแดนเมื่อไร ราว ๓ วัน จะได้หรือไม่ก็ไม่ทราบ ครั้นแล้วก็ถึงชายแดนต่อกับรุสเซีย

พอเข้าเขตรุสเซีย ถึงสถานีชายแดน โฉมหน้าก็เปลี่ยนไป สถานีก็เก่า ไม่น่าดู ตึกรามก็ไม่มี แปรสภาพเป็นกระท่อมกระต๊อบมุงคามุงหญ้า ผู้คนก็แต่งตัวไม่สู้เรียบร้อย นุ่งห่มก็เก่า ๆ แสดงถึงว่าจน บนหัวโพกผ้าสีต่าง ๆ แดง เขียว

ตอนเปลี่ยนรถจากของเยอรมันมาเป็นของรุสเซีย มันผิดแผกไปถนัด ดูซอมซ่อ ไม่สู้สะอาด รถก็เล็กกว่าของเยอรมัน เราเรียกคนมาขนของ กุลีหรือพวกขนส่งก็ไม่มีภูมิอะไรเลย ไม่สมาร์ท เสื้อเก่า ๆ ไม่น่าดู แลคงจะห่างไกลเมืองหลวง เรียกว่าชาวบ้านนอก อย่างเมืองเรา อยู่ในป่าก็คงไม่แต่งหรือไม่มีแต่ง พอขนของเสร็จ จากสถานี ไปรถของรุสเซีย ก็ออกเดินอีก ไม่เห็นมีที่พักผู้โดยสารสถานี

รถออกดังเอี๊ยด แล้วก็ออกเดิน ชั้นแรกมันไปช้า ๆ ก็ว่าดีแหละ พอมันเดินเร็วเข้าชักสดุดสดักกระโชกกระชากด้วย ถึงหัวโคลงโงเง ผู้ใหญ่เขาตัวหนัก เราตัวเบา มันฟัดเสียเหมือนนั่งเกวียน อีตอนทางเป็นหลุมเป็นบ่อ จะต้องเดินเที่ยวเกาะ หาไม่หัวอาจจะโน ชนนั่นชนนี่ ที่โชคร้ายที่สุดก็ตอนกินข้าว เขาเอาซุปมาให้ถึงที่เรานั่ง ผู้เขียนรับจานมาถือ มันก็กระฉอกไปกระฉอกมา พอจะตักเข้าปาก มันกระฉอกทีเดียว ไพล่ไปเทลงตักคุณพ่อซึ่งนั่งติดกัน ตักอีกทีมันลงตัวเอง ซุปยังไม่เข้าปากสักคำ วาดภาพเอาก็ได้ คุณพ่อเห็นว่าขืนให้ป้อนเอง คงเทลงตักใคร ๆ หมด จึงรับอาสา

ป้อนให้ ถึงจะกระฉอกบ้างก็ลงจาน ยังดีกว่าลงตัก คุณแม่นั่งหัวเราะสองพ่อลูก ตัวท่านเองก็ลำบาก จะหั่นเนื้อแต่ละชิ้น อ้ายมีดมันก็บัดเสีย เวลานั้นไม่ทราบว่าเป็นอะไร รถมันถึงโคลงอย่างนั้น บัดนี้สงสัยว่ารางแคบหัวต่อรางไม่เสมอ เลยสดุดไปเรื่อย ๆ ประเทศใหญ่แต่คนจนมาก นึกดูก็น่าสงสาร ชายแดนไกล ๆ เมืองใหญ่ก็คงมีคอรัปชั่นกัน โรคนี้ก็ยังไม่มีใครรักษาหายจนเดี๋ยวนี้ การเดินทางโดยรถไฟ ๗ วันกว่าจะถึงเมืองหลวงกรุงเซนต์บีเตอร์สเบิร์ก เรามาใกล้เมืองหลวงเข้า บ้านช่องก็ดูดีขึ้น แต่ไม่เหมือนที่เห็นมาตั้งสามประเทศ เขามั่งคั่งสมตัวเขา

เมื่อเราถึงสถานีเซนต์บีเตอร์สเบิร์ก พอรถจอดก็มีข้าราชการสถานทูตมารับกับฝรั่ง ๒–๓ คน อยู่ที่ชานชาลาสถานี ขอกล่าวถึงสถานีหน่อย ใหญ่พอใช้ แต่ไม่ใหญ่อย่างจะทำให้ตื่นเต้น ตามบัญญาเด็กเวลานั้น อยากจะว่าเท่าหัวลำโพงของเรา เวลาเดียวกัน พอรถจอดเรียบร้อย คุณพ่อก็จูงผู้เขียนไปยืนตรงกระไดลง มีฝรั่งรูปร่างใหญ่โตราวกับยักษ์วัดแจ้ง มาจับมือผู้เขียนเอาไปจูบ ผู้เขียนเกือบจะหดมือ ไม่เคยมีใครมาจูบมือแต่เกิดมา คุณพ่อถ้าจะเห็นผู้เขียนลังเล เลยว่านี่กัปตันครูล๊อพ อีกคนก็ทำอย่างเดียวกัน นี่คือมิสเตอร์ลอเรล กัปตันครูล๊อพเป็นพระอภิบาลทูลกระหม่อมจักรพงศ์ อายุคงจะ ๔๐ กว่าเข้าไปแล้ว มิสเตอร์ลอเรลเป็นครูสอนอะไรไม่ทราบ ไม่ได้ถาม เขายังเป็นหนุ่ม คะเนว่าราว ๓๐ ผู้ใหญ่ก็ต้อนรับกันต่อไป ข้าราชการไทยก็มีหลวงอภิรักษ์ (ภายหลังเป็นพระยาสุรินทร์) หลวงวิสุทธิเป็นเลขาฯ ท่านทั้งสองนี้ดูเหมือนจะสับเปลี่ยนหน้าที่กัน หลวงวิสุทธิอยู่ หลวงอภิรักษ์กลับ ผู้เขียนจำไม่ได้ว่าพบท่านที่สถานทูตอีก เมื่อทักทายปราศรัยกันพอสมควรแล้ว ก็ขึ้นรถม้าราชทูต ซึ่งโอ่อ่าเป็นพิเศษ เทียมม้าเทศใหญ่สีดำ

เป็นมัน หางยาวเรี่ยดิน ใคร ๆ เห็นต้องเหลียวมอง สารถีก็อ้วนเท่าโอ่งน้ำ ข้างหลังเสื้อมีแถบทองกว้าง ๑ นิ้วฟุต ติดเป็นรูปตัววี ซ้อน ๓ ชั้นเต็มหลัง เป็นเครื่องหมายว่ารถราชทูต คนอื่นที่ไม่ใช่ทูตขึ้นไม่ได้ มีรถอุปทูตต่างหาก เครื่องหมายวี แถบเงิน ๒ ชั้นเท่านั้น ยศอย่างมาก ไม่แพ้เมืองเรา รถราชทูตขึ้นได้แต่ตัวทูต ภรรยาและลูก

ผู้เขียนเคยต้องขึ้นคนเดียวกับครู ไปดูละครไทยที่ไปเล่นที่นั่น นั่งบ๊อกซ์พิเศษ ใหญ่โตน่ากลัว มีเด็กตัวกระเปี๊ยกนั่งคนเดียว ครูต้องแอบออกนึกอาย มีคนชะเง้อมองดูบ่อย ๆ โรงละครนี่เป็นโรงละครหลวง หรูมาก ละครนั้นนายบุษมหินทร์พาไปเล่น แต่ขาดทุน เพราะไปผิดฤดูกาล หนาวกันเกือบตาย นายบุษมหินทร์เป็นบุตรเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง นำเอาแบบเจ้าคุณพ่อ ซึ่งมีชื่อดังในเมืองเรามาแล้ว ไปเล่น ละครเจ้าพระยามหินทร์มีชื่อโด่งดังสมัยโน้น ใคร ๆ ก็รู้จัก ไม่ได้เล่นเป็นเรื่องเป็นราว แต่เป็นฉาก ๆ สวยงามมาก เครื่องแต่งตัวก็สวย แวววับ พราวแพรวไปหมด ถ้าไปเหมาะ ๆ คงจะได้เงินบ้าง ทางทูตต้องจัดส่งกลับ เพราะไม่มีเงิน

ฉากละครที่จำได้แม่น คือ ชุดรำโคม ชุดรำพัด ชุดรำอะไรต่ออะไร ไม่ได้จำ ชุดพระชุดนาง คงจะมีรำฉุยฉายด้วย เหลือกว่าเด็กจะจำได้ ดูอยู่จนเลิก กลับสถานทูต

นอกจากตัวละครซึ่งมีไม่ต่ำกว่า ๒๐ คน รวมทั้งครู ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ไม่ทราบกี่คน ยังมีลูกสาว ชื่อจำรัส หน้าตาดี จัดว่าสวย อายุราว ๑๕–๑๖ กับลูกชายอายุ ๘ ขวบ ติดมาด้วย ชื่อจอน ลูกชายถวายตัวทูลกระหม่อม ท่านก็ทรงฝากฝังไว้กับคุณพ่อคุณแม่ เด็กก็เรียกว่าคุณพ่อคุณแม่ เรียก

ผู้เขียนว่าพี่ อยู่ด้วยกันเรียบร้อย จนคุณพ่อคุณแม่จากไป ไม่ทราบว่าทรงฝากใครต่อไป

ผู้เขียนมีครูผู้หญิงมาสอนเป็นชั่วโมง จอนก็เรียนด้วย ชั้นตั้งแต่ เอ บี จอนเป็นเด็กฉลาด เรียนเร็ว แลก็ซนตามประสาเด็ก บางทีก็แอบใส่กุญแจห้องเรียน ขังผู้เขียนไว้ จนเวลาน้ำชา ต้องทุบประตู จึงเบิดให้ ประสาเด็กซน แต่เราก็ดีกันตลอดเวลา ส่วนพี่สาวก็เข้าเล่นละคร เป็นตัวประกอบ คือ นางฟ้าเทวดา แต่งตัวเสียสวยหรู คอยบงการพวกบริวารให้เต้นให้รำในชุดต่าง ๆ น่าดูเหมือนกัน

เมื่อผู้เขียนถึงรุสเซียเป็นเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๙๐๐ (พ.ศ. ๒๔๔๓) กำลังจะเข้าหน้าหนาว เดือนที่หนาวจัดคือธันวาคม–มกราคม จัดที่สุด น่าสงสารคนจน ๆ ชาวเมืองแลชาวตะวันออก ไม่เคยประสบความหนาว บ่นจะตายตาม ๆ กัน

จะขอเล่าเป็นตอน ๆ ไป ถ้าเผลอมันจะเลอะเทอะเอา เอาตอนถึงบ้านว่างั้นเถอะ ในบ้านมีห้องดังนี้ เราเช่าเขาทั้งชั้น ถ้าเปรียบเดี๋ยวนี้ก็หนึ่งแฟลต ตึกมี ๔ ชั้น สถานทูตอยู่ชั้นหนึ่ง ต่อขึ้นไปมีนายพลเรือเช่า ต่อขึ้นไปไม่ทราบ

ชั้นของเรามีห้องดังนี้

(๑) ห้องนอนพ่อแม่ (๒) ห้องลูก (๓) ห้องว่างสำหรับแขกที่มาค้างสถานทูต (๔) ห้องเขียนหนังสือคุณพ่อ (๕) ห้องกินข้าว (๖) ห้องรับแขกคุณแม่ เต็มตลอดด้านหน้า อยู่ริมแม่น้ำนิเออร์ เป็นแม่น้ำเอกของเมืองหลวง (๗) ห้องโถง เรียกว่าซาลอง (๘) ติดกับซาลองเป็นห้องบรรทมทูลกระหม่อม (๙) ติดห้องทูลกระหม่อมเป็นห้องเลขา ฯ

(๑๐) ห้องกระไดเป็นห้องบ่อย มีหนทางขึ้นกลางอยู่ตรงข้ามห้องกินข้าว (๑๒) ห้องแม่บ้านไทย ตรงข้ามห้องผู้เขียน (๑๓) ห้องน้ำอยู่ตรงข้ามห้องคุณแม่ (๑๔) ห้องแม่บ้านฝรั่งอยู่ติดห้องน้ำ (๑๕) ห้องครัวอยู่หลังบ้าน

คนใช้ต้องขึ้นไปนอนบนหลังคา (attic) คนในบ้านประจำมี คุณพ่อ คุณแม่ แม่บ้านไทย แม่บ้านฝรั่ง เลขา ฯ สาวใช้หนึ่ง สาวใช้ในครัวหนึ่ง หัวหน้าบ่อยหนึ่ง ผู้ช่วยบ่อยหนึ่ง คนขับรถอยู่ชั้นดิน ทูลกระหม่อมจักรพงศ์เสด็จมาเฉพาะวันเสาร์ครึ่งวัน อาทิตย์ทั้งวัน เสวยกลางวัน น้ำชาและเย็น มีนายพุ่มคู่แข่งหรือพระสหายตามเสด็จ วันอาทิตย์เสวยที่สถานทูตเช้า กลางวัน น้ำชาและเย็น มักจะมีแขกมาร่วมเสมอ ๒–๓ คน ขาประจำคือกัปตันครูล๊อพ มิสเตอร์ลอเรล ท่านทองฑีฆายุ ทองใหญ่ (ชื่อเล่นทองรอด) เป็นนักเรียนนายร้อย พอรุ่นหนุ่มราว ๑๔–๑๕ ผู้เขียนรู้จักดีเพราะอยู่ในวัง ขึ้นอยู่กับสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า (สมเด็จพระตำหนัก)

ทูลกระหม่อมโปรดเสวยกับข้าวไทย จึงต้องมาค้างสถานทูต เพราะที่สถานทูตมีเครื่องปรุงกับข้าวไทยทุกอย่าง สำหรับทำถวายทูลกระหม่อมสมเด็จพระราชชนนีจัดส่งครบ เว้นแต่ที่ต้องใช้สด ๆ แต่ก็มีของแห้งแทนอยู่พร้อม แม้รสจะไม่เหมือนทำสด ๆ ก็อร่อยมากเกินคาด คุณแม่เอาญาติหญิงไปทำกับข้าวเสวยหนึ่งคน มีหน้าที่เป็นต้นห้องคุณแม่ด้วย นับว่าเราสมบูรณ์ของไทย ๆ เราพอใช้

เจ้านายเสด็จมาเยี่ยมได้เสวยของไทยเราทุกมื้อ ระหว่างผู้เขียนอยู่ มีเจ้านายเสด็จ ๕ พระองค์ คือ สมเด็จพระบรมโอรสและทูลกระหม่อมบริพัตร สมเด็จชายยุคลทิฆัมพร พระองค์บุรฉัตร (ในกรมกำแพง) พระองค์

วุฒิไชย (ในกรมสิงห์) และบริวาร มีเจ้าคุณราชวัลลภ พระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรส หม่อมสิทธิ สุทัศน์ สมเด็จพระบรมเสด็จมาก่อนทูลกระหม่อมบริพัตร ราวใกล้ ๆ ปีใหม่ กำลังหนาวจัดมาก ต่อนี้ก็จะเล่าเป็นตอน ๆ ไป จะได้ความดีกว่าเล่าเพรื่อไปเสีย

จะกล่าวถึงตอนถึงรุสเซียในคืนแรก ก็มีเรื่องที่เดียว

ตอนเข้านอนเป็นเวลา ๒ ทุ่ม ที่นอนนุ่ม นอนสบาย ผ้านวมหนาห่มอุ่น รุ่งเช้าตื่นนอนแต่เช้า เด็กเคยตื่นราวย่ำรุ่ง พ่อแม่ยังไม่ตื่น ผู้เขียนแต่งตัวเอง คือใส่เสื้อผ้าที่ผลัดเมื่อวานนี้ สวมรองเท้า เขาวางไว้ให้หน้าเตียง เป็นผ้าสักหลาดสีน้ำเงินแก่ มีดุมหนึ่งเม็ดใส่รอบข้อเท้ากันหลุด ที่ฝ่าเท้าเป็นยางแผ่นมัน ๆ สีดำ บาง ๆ สำหรับใส่ในห้องนอน ผู้เขียนไม่เคยเห็น ไม่เคยรู้อะไรทั้งนั้น

แต่งตัวใส่เสื้อผ้าใส่รองเท้า เปิดประตูมายืนที่ทางเดิน (corridor) มองซ้ายมองขวา ไม่มีคน เขายังไม่ตื่นกัน ก็ย่องไปดูห้องผู้ช่วยคุณแม่ เห็นเขากำลังแต่งตัว เอาผ้าหนา ๆ โพกหัว ถามเขาว่าจะไปไหน เขาว่าจะไปตลาด ผู้เขียนว่าไปด้วยคน คุณพ่อคุณแม่ก็ยังไม่ตื่น ฉันจะอยู่กับใครล่ะ ผู้ช่วยเขาชื่อแม่นุ่ม ต่อมาคุณแม่ให้เรียกว่าน้านุ่ม ตกลงเรียกเขาน้า น้านุ่มลังเลอยู่พักหนึ่งก็ตกลง ไปก็ไปกัน ให้อยู่ก็ไม่มีคนตื่นสักคน ผู้เขียนดีใจวิ่งไปเอาหมวกแบบกลาสีมาใส่ ซึ่งเข้าชุดเสื้อผ้าแบบกลาสีที่แต่งมาในรถเดินบ่อออกไปกับเขา ถึงทางเลี้ยวก็เลี้ยวมุ่งตรงแน่วไปออกถนนแน็บสก์ เป็นถนนเอกของเมืองหลวง (อย่างอุลเดอร์ลินเดน) แต่ด้อยกว่า ไม่ได้หนึ่งกระผีกของสายเอกเยอรมัน ทุกอย่างดูแล้วทำให้ใจผู้เขียน แม้จะเป็นเด็ก ก็สงสาร เป็นเพราะได้ไปเห็นดี ๆ มาแล้ว ต่อนี้ไม่ทราบว่าไปไหนกัน

ตามน้านุ่มไปเรื่อยจนถึงตลาด ที่รู้เพราะเห็นปลาตัวโต ๆ ในหีบแก้ว มันว่ายไปว่ายมา เห็นคนซื้อเขาฆ่ามัน ผู้เขียนไม่อยากดู สงสารปลา เลยเลี่ยงเข้าไปในร้านของชำ หีบปลานั้นเขาตั้งริมทางเท้า น้ำเปรอะอย่างบ้านเรา มีร้านขายของเบ็ดเตล็ดใกล้ ๆ เห็นแล้วคุ้นตาเหมือนบ้านเราอีก ในร้านมีหิ้งแขวนของพะรุงพะรัง บนหิ้งมีชะลอมสาน ใส่หอม กระเทียม พริกแห้งเม็ดใหญ่ แล้วอะไรอีกจำไม่ได้ มีมะพร้าวแก่หนึ่งลูก เขาเกลาขูดเป็นรูปหน้าลิง เขียนปากเขียนตาทาปากเสียแดง ตาดำมีคิ้ว ตั้งอยู่บนร้าน ผู้เขียนยืนดูมะพร้าวเพลิน ไม่เห็นมีที่ไหนที่ผ่านมา มาพบที่ประเทศสุดกู่นี่แหละ น้านุ่มซื้อของแล้วก็บ่ายหน้ากลับบ้าน ระหว่างเดินทางกลับ ผู้เขียนสังเกตดูว่าคนที่ผ่านเราไปมา เกือบทั้งนั้นดูหน้าผู้เขียนแล้วดูเท้า ตัวไม่ยักดู ไม่แปลกอะไร ตาของเขา เขาจะดูก็ว่าเขาไม่ได้ ประหลาดที่ดูหน้าแล้วทำไมดูตีน แปลกหน่อย เดินมาถึงบ้าน ก็ขึ้นไปดูคุณแม่ ๆ ตื่นแล้ว แต่งตัวจะมารับประทานอาหารเช้า คุณแม่ถามว่าไปไหนมา ผู้เขียนว่าไปตลาดกับน้านุ่ม เท่านั้นเองราวกับโลกจะแตกแยก ถามว่าแต่งตัวอย่างนี้หรือไปตลาด ผู้เขียนตอบหน้าตาเฉย ไปอย่างนี้แหละ คุณแม่ก็เรียกน้านุ่มมา แม่บ้านฝรั่งมา (ชื่อมาดมัวเซลแอนนา) นางสาวใช้มา ส่งภาษาฝรั่งเศสบ้างกับแม่บ้านฝรั่ง ส่งภาษาไทยกับน้านุ่ม เสียงพึมไม่ได้ศัพท์เลย ผู้เขียนรู้แต่ว่าถูกดุกันเป็นแถว วิ่งกันวุ่นวาย ผู้เขียนไม่ถูกดุ ถึงถูกก็คงไม่รู้เรื่องอะไร เห็นหอบผ้าเช็ดตัว เสื้อนอนไปทางห้องน้ำกัน ให้ต้มน้ำใส่อ่างอาบน้ำ ปิดประตูรูแกนกัน เอะอะมาก ผู้เขียนยืนงง ๆ หมุนไปหมุนมา ดูเขาเอะอะเพลินไป อยู่ ๆ มาดมัวเซลแอนนาก็มาอุ้มเอาผู้เขียนไปห้องน้ำ ทำไมต้องอุ้มก็ไม่รู้ ไปตลาดก็ยังเดินได้อยู่ ถึงห้องน้ำเห็นควันขึ้นจากอ่างน้ำโขมง

ตกใจมาก เขาจะเอาเราลวกน้ำร้อนกระมัง ๒–๓ คนยืนเต็มห้องน้ำ ห้องก็ร้อนน้ำก็ร้อน เขาเหล่านั้นรีบถอดเสื้อผ้าอย่างเร็ว แล้วเอาตัวผู้เขียนลงจุ่มผู้เขียนดิ้นขัดขืน น้ำเป็นควันจะให้ลง บังเอิญคุณแม่เข้ามาบงการให้เอาลงให้ได้ ตัวถูกจุ่มลงไปบ้าง ดิ้นขึ้นมาได้บ้าง น้ำก็ดูหายร้อนไป พอทนได้ ที่แรกคิดว่าจะถูกลวก ให้ตัวจมน้ำอุ่น พอควรแล้วเอาขึ้น เอาผ้าเช็ดตัวผืนโตยังกับผ้าแบล็งเกตปูบนเก้าอี้ พอยกตัวผู้เขียนขึ้นปุ๊บ ก็วางปั๊บ ลงไปบนเก้าอี้ รวบรัดห่อด้วยผ้าเช็ดตัว เช็ดตัวแห้งแล้วใส่เสื้อนอน พาอุ้มวิ่งไปห้องนอน คล้าย ๆ กับว่าถ้าถูกอากาศจะตายงั้นแหละ เราไปเดินมาตั้ง ๒ ชั่วโมง ไม่เห็นมีท่าว่าจะตาย เอามาลวกน้ำร้อนอย่างนี้น่าจะตายมากกว่า หายใจไม่ออก เสร็จแล้วพาเข้าห้องนอน ยัดตัวเข้าในเตียง คลุมหัวตลอดคืน เหลือแต่ปากกับตา ตอนนี้เหงื่อแตก บอกว่าร้อนก็ไม่เชื่อ ซ้ำยังเอาน้ำอะไรก็ไม่รู้ร้อน ๆ จะว่าชาก็ไม่ใช่ เป็นใบไม้หรือดอกไม้ชงเหมือนชา ใส่น้ำตาลให้ซดทั้งร้อน ๆ ปล้ำปลุกรีบเร่งกันไปทุกอย่าง ผู้เขียนทั้งร้อนทั้งเหนื่อย ฤทธิ์ที่เขารีบร้อนจะเอาตัวเข้าเตียง ผู้เขียนเจ้าเล่ห์ ขืนดิ้นรนคงมีคนมานั่งเฝ้าเรา สงบไว้ดีกว่า ภายในที่นอนเหงื่อไหลเลย มาคมัวเซลแอนนามาเฝ้าอยู่พักหนึ่ง เห็นเรียบร้อยแล้วเขาก็ไป หน้าต่างประตูปิดหมด ซ้ำเขาปล่อยไอน้ำเข้าท่อ ห้องก็ซ้ำอุ่นอีก พอไปกันหมดแล้วผู้เขียนผลักผ้าห่มนอนออกเสียบ้าง ค่อยสบายหน่อย ได้ความว่าคุณแม่กลัวปอดบวม เพราะประสบการณ์แต่อยู่เมืองร้อน แล้วเขาว่าเป็นโรคปอดอ่อน ตกใจที่อากาศเย็นแล้วในเดือนตุลาคม เสื้อผ้าก็บาง พื้นรองเท้าก็บาง ถ้าเป็นหวัดก็แย่ เลยกาหลกัน รีบเอาเข้าที่อบอุ่น คือที่นอน กาหลกันเพราะไปตลาดในชุดห้องนอน ทำให้ผู้ใหญ่ถูกเอ็ดกันเป็นระนาว

ชีวิตประจำระหว่างอยู่รุสเซีย การกินอยู่ของผู้เขียนพิศดารมาก มีกฎต่าง ๆ หลายอย่าง

(๑) ต้องกินข้าวโอ๊ต ๑ ชาม กับนม น้ำตาล

(๒) ต้องกินน้ำมันตับปลาอันเหม็นคาว น่าอ้วก

(๓) ห้ามกินน้ำตลอดกาล

(๔) ต้องกินนมสดแทนน้ำตลอดกาล

ล้วนเป็นกฎที่สุดแสนจะทนได้ง่าย ๆ ขอบรรยายความสุดจะทนดังนี้

ข้าวโอ๊ตนั้นใครไม่เคยได้ชิม ไม่ต้องเสียใจ (ข้าวหมาเรายังจะอร่อยกว่ามาก) ถ้าไม่เดาะน้ำตาล กลืนไม่ลงแน่ ผู้เขียนบางทีเปลี่ยนใส่เกลือน้ำนมแทนบ้างแก้เบื่อ

น้ำมันตับปลาต้องกินเพียว ๆ ถ้าไม่บีบจมูกมันคงจะไหลออกมาหมดทั้งของเก่าของใหม่

ห้ามกินน้ำตลอดกาล ผู้เขียนมองดูน้ำบนตู้เก็บถ้วยแก้ว (Side–board) เหมือนดูดาว เอาไม่ถึง ขโมยยากมาก เพราะจะต้องต่อเก้าอี้หนึ่งชั้น บีนขึ้นตรงที่วางชั้นสอง ชั้นสาม ยังต้องเขย่งสุดตัว กว่าจะถึงขวดน้ำ ยังเสี่ยงพลัดตกแตกอีกด้วย แต่ได้ลิ้มรสน้ำพอชื่นใจ จะทำอีกก็ดูจะไม่คุ้มค่าเหนื่อย ใครมาเห็นเข้ากลัวเขาไปบอกคุณแม่ เดี๋ยวถูกดุ ขอต่อข้อสองคือน้ำมันตับปลา ที่โชคร้ายกว่าข้าวโอ๊ตมากอยู่ เพราะมันเหม็นคาวอย่างฉกาจฉกรรจ์ หนึ่งช้อนโต๊ะเท่านั้น กว่าจะกลืนก็แทบตาย ผู้เขียนค้นหาวิธีให้กินง่ายเข้า คิดไป คิดมา เกิดปัญญาออกมา คือว่าในห้องเขียนหนังสือคุณพ่อ มีขนมอยู่หนึ่งถาดเงิน เป็นช่องสัก ๖ ช่อง ถาดโต ถ้าวัดดูกะว่าผ่าศูนย์กลางราว ๑๒ นิ้ว มีขนมอยู่เต็มทุกช่อง ขนมแห้ง พวกที่เรียกว่า Sweet มีฝาปิด

เรียบร้อย ขนมนั้นเป็นขนมแขกตุรกี ถวายทูลกระหม่อมจักรพงศ์ เมื่อเสด็จไปเยี่ยมประเทศนั้น ไม่นานก่อนผู้เขียนถึงรุสเซีย ขนมน่ากินหลายอย่าง มีขนม Turkish delight นุ่ม ๆ เหมือน Mashmellow หวานจับใจสีต่าง ๆ ผู้เขียนชอบที่สุด มันแก้คาวดี ผู้เขียนอมน้ำมันตับปลา ๑ ช้อนโต๊ะจากห้องกินข้าว เอาน้ำบีบจมูกแล้ววิ่งไปห้องคุณพ่อ คว้าขนม ๒ ก้อนยัดเข้าปาก พอเต็ม ความเหม็นคาวก็คลาย ต่อนั้นเลือกกินตามชอบใจเป็นของเด็กผู้เดียว ไม่เห็นผู้ใหญ่แตะ พอพล่องก็มีคนมาเติม เต็ม ตลอดจนผู้เขียนต้องออกจากประเทศ ขนมก็เกือบหมดพอดี

ในโต๊ะกินข้าวก็เหมือนกัน ถูกบังคับอีก คราวนี้เด็กจอนโดนด้วย คือ สมองวัวกับเคปเปอร์ซ้อส ความจริงคนชอบก็จะว่าน่ากินไม่น้อย มันเป็นแท่งขาว ๆ เหมือนเต้าหู้อ่อนที่เราแกงจืด ทอดเกรียม ราดด้วยซ้อสเคปเปอร์ มีลูกเคปเปอร์ลอยในน้ำมันเนยสีเขียว ๆ แต่สองเด็กไม่ชอบ แต่ต้องจำกิน เพราะเขาตักให้ บอกไม่ทัน เห็นตาคุณแม่ ก็ต้องกระเดือกกันเข้าไป เพราะมันอ่อนมันจึงลงไปให้ง่าย ๆ แต่จนแล้วจนรอด จนอำลากลับ ก็ไม่ญาติดีกับเจ้ามันสมองลูกวัวนั้นเลย น้ำนมพอสู้ นาน ๆ เข้าชินไปเอง ไม่ค่อยกระหายน้ำ แต่กรรมไม่สิ้น โดนเจ้านมเปรี้ยว (โยเกิร์ต) เข้าอีก แหมร้ายเหมือนกัน เปรี้ยวเปรี้ยว ๆ ที่สุด ต้องประเดน้ำตาลเกือบครึ่งตัว คุณแม่คุมเองโดยมีตำรา กินเข้าไป ๆ คุณแม่กินด้วย คุมอยู่ในห้องนอนเสียด้วย ไม่มีที่เททิ้ง ถ้าเป็นห้องผู้เขียน มีอ่างล้างมือ เผลอ ๆ ลงท่อไปครึ่งหนึ่งก็ยังดี ประหลาดอยู่อย่าง ไม่ยักชโมยน้ำก๊อก ซึ่งเอาง่าย ๆ อาจจะเห็นเป็นน้ำบ้วนปากล้างมือ ไม่กล้ากิน กินนมดูจะดีกว่า

คนที่มารับประทานที่โต๊ะเสวยบ่อยที่สุดก็กัปตันครูล๊อพ แกจะต้องนั่งใกล้ผู้เขียน ใครจัดไม่ทราบ แล้วแกชอบจะอวดกำลังของแก โดยบีบลูกมันฮ่อ (Wallnut) ด้วยนิ้ว เพื่อให้ผู้เขียนตื่นเต้นแลชมว่าแกเก่ง แกทำให้เห็นจริง ๆ เสียด้วย แกเอามันฮ่อใส่หว่างนิ้วอันเบ้อเร่อของแก แล้วบีบปลายนิ้วเข้าหากัน เสียงดังแกร๊ก มันฮ่อก็แยกออกง่าย ๆ แกส่งให้ผู้เขียน เห็นผู้เขียนทำหน้าประหลาดใจ แกยิ้มใหญ่ นั่งใกล้แก รู้สึกว่านั่งใกล้ยักษ์วัดโพธิ์ แต่ไม่ดุ ใจดี มาทีไรจะต้องแสดงกำลังนิ้วให้ดู นัทเล็ก ๆ เช่น เฮซัลนัท เชสนัท แกบีบเอาบีบเอา ผู้เขียนกินสบาย

เครื่องเสวยทูลกระหม่อมส่วนมากมีดังนี้ ของฝรั่งแน่นอนมีบิ๊พสเต๊กขึ้นหน้า เขาทำมาชั้นหนาบีบ ทอดมาเกรียมข้างนอก ข้างในแดงอมเลือดน่ารับประทาน แต่เด็กว่าเนื้อดิบ ไม่ชอบ ผู้ใหญ่ตุ้ยเลย ซุปไม่ว่าข้นหรือใส อร่อยทั้งนั้น ดูเหมือนจะมี ๓ ชุด ล้วนดี ๆ ถัดมาก็กับข้าวไทย มีแกงเผ็ด จะเป็นไก่หรือเนื้อ ขาดไม่ได้ หมี่กรอบ ปลาแห้งผัด เหมือนทำรับประทานในเมืองเรา ไม่มีผิด ปลาแนม คุณแม่ช่างปรนนิบัติ ทูลกระหม่อมจึงโปรดมาก เด็กอดของเผ็ด ต้องห้ามอีก แต่บิ๊พสเต๊กกินได้ เราก็ไม่ค่อยชอบ แต่น้ำซ้อสราดข้าวดีมาก กับข้าวไทยวันเสาร์–อาทิตย์จึงจะได้รับประทาน ไม่ได้ทำทุกวัน ผู้เขียนคิดถึงแกงเผ็ดเนื้อน้ำพริกกะปิแต่ดอีก เป็นเด็กนี่ลำบาก น้ำก็กินไม่ได้ สุดแสนจะทน ผู้ใหญ่เขากินเหล้าแดง คือแคลแร็ท แทนน้ำ เขาถึงไม่อยากน้ำ เหล้าแทนน้ำกันดี ๆ นี่เอง ทุกมื้อเสียด้วย

พูดถึงของหวาน มีผลไม้ต้มน้ำตาลราดครีม พุดดิ้งต่าง ๆ ผลไม้สดก๊กที่นี่ทำของอร่อย ๆ โดยมากล้วนขนมเด็กชอบทั้งนั้น

พูดถึงผลไม้แล้วเป็นเลิศที่เดียว เช่น ลูกพีช แพร์ พลัม องุ่น แอปเปิ้ล ล้วนผลไม้ชั้นเยี่ยม ไม่เคยกินที่ไหนดีเท่า ผลไม้อื่นก็ดี เช่น กรีนเก๊ช แต่ผู้เขียนไม่ค่อยชอบ ที่ผู้เขียนชอบที่สุดคือ แอปเปิ้ล มาจากเมืองไครเมีย มันทั้งหวานทั้งกรอบและฉ่ำด้วย ถัดมาก็แพร์ ทั้งฉ่ำทั้งหวานหอมด้วย ยังมีเจ้าเชอรี่ของชอบของผู้เขียน สมปากเด็ก ผู้ใหญ่ไม่เห็นกิน ไม่มีบนโต๊ะ น้านุ่มซื้อมาให้ ๑ ถุงใหญ่ กินคนเดียวสบายใจ ดีเท่าที่มิสเตอร์จอห์นสันซื้อให้ที่เยนัว ต้องขอย้ำชมผลไม้ของรุสเซีย ที่กินที่สถานทูตคงจะเป็นชั้นหนึ่ง ดีทุกอย่าง ที่ออกชื่อมา จะยิ่งหย่อนก็เป็นเอกหรือรองเท่านั้น ของเขาดีจริง ๆ เคยไปเก็บใน green house ที่อังกฤษไม่ดีเท่า

การเรียนหนังสือ หาครูยังไม่ได้ คุณพ่อก็พาผู้เขียนไปขับรถอวดม้าเช้าบ้างเย็นบ้าง ทุกวันต้องออกนอกบ้าน เว้นไม่ได้ เหมือนเผ่าสมเด็จเป็นกฎ ไม่ว่าจะเดิน จะขี่รถ แม้จะเหาะ ก็ต้องไป ไม่ว่าจะหนาวหรือร้อน คุณพ่อพาเที่ยว คุณแม่ไม่ไป นาน ๆ ออกที ไปรถขับเอง นั่งได้ผู้เขียนหัดขับบ้าง เพราะถนนริมแม่น้ำมันกว้างและตรงดี เรียกว่า Admiralty Guey รถไม่มีมาก นาน ๆ จะเห็นสักคัน ถนนโล่ง ถึงกระนั้นก็ดูเหมือนจะมีนกหวีดสัญญาณ เวลาเอมเปอเรอและเอมเปรสเสด็จตากลม เสด็จประทับเดี่ยวไม่มี เอมเปรสทุกครั้งที่เห็น รถขับเร็วปรื๋อทีเดียว ไม่ทันเห็นพระพักตร์ กว่าจะรู้ก็เห็นแต่หลัง มักจะมีผ้าโปร่งปิดพระพักตร์ ปล่อยชายปลิวตามลมไปยาวเชียว มีราชองครักษ์แต่งเป็นทหารรักษาพระองค์คอร์แซคขี่ม้าตามเสด็จ เกือบต้องห้อม้าเหยียดทีเดียว เพราะรถพระที่นั่งขับเร็ว ถ้าจะต้องเปรัก ก็ไม่ทันแน่

ผู้เขียนไม่ต้องเรียนหนังสือเสียนาน ครูไม่มี แต่แล้วก็ได้ในที่สุด เป็นคนแก่ ๆ เอามากด้วย ผอมโซ แลดูแล้วเหมือนคนกินไม่อิ่ม ดูหน้าตา เสื้อผ้าแล้วน่าสงสาร เสื้อก็เก่า บางก็บาง ไม่สมกับความหนาวในอากาศ ชื่อว่ามิสซิสเพจ (Page) เป็นชาวอังกฤษ ผัวตาย มีลูกหญิง ๒ คน อายุ เท่า ๆ ผู้เขียนนี่แหละ สอนก็ไม่ยากอะไร ผู้เขียนเพิ่งจะอ่านได้แต่คำง่าย ๆ เท่านั้น แกก็สักแต่ว่าสอนไป วันหนึ่งแกมาถึงสักครู่ แกก็ควักขนมปังดำ (Black bread) อย่างคนจนกิน ชื่อดำ แท้จริงไม่ดำ แต่เป็นสีแดงเลือดหมู เหม็นเปรี้ยวด้วย ผู้เขียนเห็นแล้วเกิดสงสาร ถามแกว่ายังไม่ได้กินข้าวหรือ แกว่ายัง ที่บ้านไม่มีจะกิน ผู้เขียนอดจะสงสารไม่ได้ จึงวิ่งไปหามาดมัวเซล แอนนา ว่าขออะไรให้ครูกินหน่อย เขาไม่มีข้าวกิน แม่บ้านใจดี ลุกขึ้นกุลีกุจอ ทอดไข่ดาว ขนมปังทาเนย มีกาแฟอีก ๑ ถ้วย มิสซิสเพจกินอิ่ม หนำสำราญแล้วจึงไปสอนหนังสือ ต่อมาทุกวัน ผู้เขียนขอให้มาดมัวเซล แอนนาจัดอาหารเช้าให้ทุกวัน จนแกต้องจากไปในเวลาไม่ช้านัก คุณแม่คงจะเห็นไม่เหมาะ จึงหาครูใหม่มาแทน

ผู้เขียนได้ครูใหม่ คราวนี้อังกฤษเหมือนกัน แต่ตรงข้าม อ้วนเบ้อเร่อเทียว อยู่ดีกินดี นุ่งห่มดี สมฐานะ ชื่อมิสสมิธ (Miss Smith) สอนดีด้วย ผู้เขียนรู้สึกกระเตื้องขึ้นมาก สะกด ๔ ตัว อ่านได้ แลเข้าใจง่าย จนอ่านนิทานง่าย ๆ ได้ ผู้เขียนชอบอ่านหนังสือนิทานมาก ชอบฟังนิทานด้วย จึงพยายามเป็นพิเศษ เพราะจะได้ไม่ต้องง้อใคร ๆ เขาเล่าให้ฟัง โดยมากเขาปฏิเสธ เจ็บใจ เพียรเอาเอง เรียน **มูลบท** จบเสียเล่มหนึ่งเมื่อ ๔–๕ ขวบ พอไล่เบี้ยเอาเองได้ แม้แต่เรื่องพงศาวดารจีน แต่ก็ไม่ใคร่ได้เรียนเครียด เพราะคุณพ่อมักจะมาขัดจังหวะ ขอครูให้ปล่อยตัวไปขี่รถเที่ยว คุณแม่ไม่

ค่อยสบาย ไม่ได้ควบคุมเท่าใด มักจะเรียกมิสสมิธไปถามความก้าวหน้า คงรายงานว่าดี ไม่งั้นคงเรียกไปสวดเอาบ้าง จอนก็เรียนดีเหมือนกัน ต่อมาคุณแม่ไม่ค่อยไปไหน ไม่รู้จะทำอะไร เลยจ้างครูสาวหน้าตาน่าเอ็นดูมาเป็นครูระบายสีน้ำมัน ทำเป็นแผ่น ๆ รูปดอกไม้ ๔ แผ่น ว่าจะทำเป็นฉากกั้นห้อง ผู้เขียนก็พลอยได้เรียนภาษาฝรั่งเศส เพราะแม่สาวคนนั้นแกพูดฝรั่งเศสทั้งเรียนวาดภาพเงาดำขาวด้วย ผู้เขียนชอบทั้งสองอย่าง น่าเสียดาย ต้องเลิกล้มเพราะแม่ป่วย เรียนได้นิดเดียว ภาษาอังกฤษเรียนบ้างเล่นบ้าง ความผิดของคุณพ่อ อาศัยเรารักการอ่านจึงกระเตื้องไปเอง ดนตรีก็ชอบ ขั้นเปียนโน่ได้ตั้งหลายบท ยังมีสิ่งประหลาดมาก ที่ว่าครูไม่รู้จนแล้วว่าผู้เขียนอ่านโน้ตไม่ออก แต่เล่นกับครูก็ได้ เล่นเดี่ยวก็ได้ เล่นดูเอ๊ตก็ได้ ไม่เห็นครูว่ากระไร คงไม่ผิด เช้า ๆ ก็ไปทำเอกเซอไซส์เอง สายหน่อยครูสมิธก็มาเล่นด้วย ไม่เข้าใจตัวเองว่าเพราะอะไรถึงทำอย่างนี้ได้โดยครูไม่รู้ ถ้าผิดโน้ตครูจะต้องรู้ เสียงโน้ตมันจะบอก ผู้เขียนเมื่อตอนนั้นภาวนาขออย่าให้ครูรู้เลย ขออย่าให้ผิด ขอมืออย่าให้พลาด

ทูลกระหม่อมมักจะเสด็จไปข้างนอก ไปเที่ยวไหนไม่ทราบ เห็นเคาะแคะกันว่า นางแมวขาว ผู้เขียนรู้แต่ว่าเป็นผู้หญิงละครบัลเล่ต์ ไม่สนใจ บางอาทิตย์ทูลกระหม่อมจะชวนเพื่อนนักเรียน พากันถีบรถจักรยานไปเที่ยวชายทะเล เรียกว่าแหลมอะไรจำไม่ได้ ขบวนเสด็จนั้นจะมีคุณพ่อและผู้เขียนตามเสด็จด้วย คุณพ่อซื้อจักรยานขนาดสมตัวให้ ๑ คัน เพื่อตามเสด็จด้วย กว่าจะไปถึงชายทะเล ต้องข้ามสะพานเกาะถึง ๗ เกาะ บางทีคุณแม่ก็ขึ้นรถม้าตามไป ถีบรถไม่ได้และไม่เป็นด้วย ผู้เขียนชำชองมาแต่ในวัง ไม่ไหวหวั่นเลย ทูลกระหม่อมไปไหนก็ตามไปได้ แต่กว่าจะถึงที่ตากอากาศ

ชายทะเล ก็ออกเหนื่อย หยุดพักซื้ออะไรต่ออะไรกินกันสบายมาก เห็นทะเลกว้างใหญ่ มีเครื่องดื่มเป็นส่วนมาก ร้านย่อม ๆ ไม่หรูหรา ไม่กว้างขวาง คนหยุดมองดูผู้เขียนตลอดทาง ที่นี่เขาดูทั้งตัว เป็นของแปลกสำหรับเขา ทั่วเมืองไม่มีเด็กเล็กเท่าผู้เขียนถีบรถกลางถนน บางคนหยุดดูจนสุดตา ยิ้มให้กันเหมือนจะเอ็นดูอย่างนั้นแหละ กลับมาบ้านทันเสวยน้ำชา

น้ำชารุสเซียไม่ใส่นม แต่ใส่มะนาวฝรั่ง เรียกว่าแลมมอน หั่นชิ้นบาง ๆ มีขนมเค้กอร่อย ๑ ก้อน เคลือบด้วยช็อคโกแลตครีมไอ้ซิ่งโรยอัมมันบ่น อยากจะว่าไม่มีที่เปรียบ อร่อยจริง ๆ มีเพรตเซล (Pretzel) หนึ่งจานด้วย ทูลกระหม่อมไม่เคยทรงเบื่อขนมชนิดนี้เลย แต่ผู้เขียนถึงรุสเซียจนกลับ ทูลกระหม่อมไม่เคยรับสั่งให้เปลี่ยนขนมเสียที เสวยอยู่ได้จนผู้เขียนกลับก็ยังเสวยอยู่ แปลกมาก แต่ผู้เขียนก็โดยเสด็จตลอดจนอำลาจากประเทศรุสเซียด้วยความอาลัยเหมือนกัน ภายหลังผ่านชีวิตมาถึง ๘๔ ก็อยากจะว่าไม่เคยกินขนมอะไรเทียมเท่า คล้ายโมค่าเค้ก (Mocha) แต่อร่อยกว่า ไม่ทราบทำอย่างไร มันเหมาะเจาะจริง ๆ

ต้องขอชมขนมต่าง ๆ และ Sweet ต่าง ๆ ของเขา ดีอย่างประหลาด ไม่น่าคิดว่าจะทำได้ดี ๆ ผู้เขียนรู้จัก Sweet ดีแลไม่ดีอยู่มาก จากในวัง เพราะไปเบิกเอามาเล่นบุ๋ยบุ๋ยำ กินบ้างทิ้งบ้าง ไปเลือกเอาอย่างดี ๆ ทั้งนั้น เช่น ไส้กำยาน อร่อยที่สุดชื่อ Melcato ภาษาไทยเรา แมงขาโต Nugatin ภาษาไทยหนูกัดตีน ลูกกวาดเหล้า ช็อคโกแลตต่าง ๆ จำไม่หวาดไหว แต่ของรุสเซียมันแปลกตามความเห็นของผู้เขียน แต่ละอย่างที่ผู้เขียนได้รับเป็นของขวัญคริสต์มาส เพื่อนฝรั่งคุณแม่เขาเอามาให้ สองพี่น้องเป็นลูกหมอประจำพระองค์สมเด็จพระพันปีแห่งรุสเซีย พระราชมารดาพระเจ้าซาร์

ชื่อ ออลก้าและนาสตาซา กล่องสวย ขนมสวีตข้างในก็อร่อย ใคร ๆ อีกหลายคนให้ ล้วนอร่อยเหลือจะอธิบายถูก ขนมในร้านโชว์ที่หน้าร้าน ล้วนน่ากินน่าอร่อย คุณแม่ซื้อมา ๑ ก้อน อร่อยมาก เดี๋ยวนี้ยังนึกไม่ออกว่าทำอย่างไร บรรยากาศแม้วันคริสต์มาสดูซ่อมซ่อ แต่ขนมวิเศษจริง ๆ

วันคริสต์มาสเราออกไปดูร้านที่ถนนแถบสกี๊พรอสเพ็ก ก็ไม่หรูหราอะไร ผู้เขียนยังได้ทำบุญทำทานด้วยคืนนั้น คือว่ามีรถม้ารับจ้างจอดอยู่ริมถนนที่เราเดินอยู่ คนขับนั่งเอามือกอดอก สั่นงึก ๆ ม้าเทียมก็ผอม คนขับก็ผอม เสื้อผ้าก็บาง ม้าก็ยืนตัวสั่น ผู้เขียนหยุดดูแล้วถามว่า วันนี้ได้ค่าจ้างเท่าไร เขาว่ายังไม่ได้เลย ผู้เขียนสงสาร แอบไปขอคุณพ่อ ๆ ถามว่าจะเอาไปซื้ออะไร ผู้เขียนว่าจะให้คนรถ (ภาษารุสเซียจำคลับคล้ายคลับคลามันดังว่า "อิสวอยชิก") คุณพ่อควักกระเป๋าสตางค์ออกมา พอเปิดเท่านั้น ผู้เขียนก็ฉวยมันทีเดียว คว้าเอาไปมากอยู่ เอาไปยื่นให้คนขับรถ คุณพ่อเสียรู้ ก็ไม่ว่าอะไร คนรถถอดหมวกอันเก่าโขลกออกคำนับใหญ่ แล้วเราก็เดินต่อไป ไม่มีอะไรน่าดู กลับบ้านดีกว่า

(การเดินทางกลับจากรุสเซีย แล้วเข้าไปอยู่ในวังอีก ขอได้อ่านจากบทสัมภาษณ์ในอัตชีวประวัติ)

– ๕ –

วันสวรรคต
สมเด็จพระบิยมหาราช

ข้าพเจ้าประสบอะไรบ้างในคืนวันสวรรคตของสมเด็จพระบิยมหาราชเจ้า รัชกาลที่ ๕ วันปริวิโยคของชาวไทยเรา ๒๓ ตุลาคม ๒๔๕๓

ข้าพเจ้าผู้เขียนนี้ เป็นนางพระกำนัล รับใช้ใกล้ชิดสมเด็จพระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี มีหน้าที่ตามเสด็จเวลาเสด็จทรงเยี่ยมเจ้านายฝ่ายใน บางทีก็นอกพระราชฐานบ้าง มีหน้าที่ตั้งเครื่องเสวยตามเวรและเวลา

พวกเรานางพระกำนัลมีหลายคนด้วยกัน จึงจัดเป็นเวรกัน ๒ ผลัด ผลัดหนึ่งมีรุ่นพี่เป็นหัวหน้า ๒ คน และรุ่นน้อง ๓–๔ คน เฝ้าดูแลถวายปรนนิบัติให้ทรงพระสำราญตลอดมา มิได้มีการละเมิดกันเลย ยามร้อนก็ถวายอยู่งานพัด ยามหนาวก็ถวายผ้าคลุมที่อบอุ่น ถือกันว่าหากใครถูกทรงเตือนสิ่งที่บกพร่องก็จะต้องขายหน้านิดหน่อย เพราะไม่เคยทรงกริ้วเลย

ในวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๕๓ นั้น ผู้เขียนทราบว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร แต่ไม่ทราบพระโรค สมเด็จขึ้นไปเฝ้าเยี่ยมบนพระที่นั่งอัมพรฯ ผู้เขียนไม่ได้ขึ้นไป เพราะไม่ใช่เวร เป็นเวรเจ้าจอมถนอม เวรของผู้เขียนเป็นเวรกลางคืน ต่อมาผู้เขียนทราบว่าต้องทรงประชวรหนัก เพราะสมเด็จไม่ได้เสด็จกลับพระตำหนักเช่นเคย พวกเราก็ได้แต่ซุบซิบกัน สมเด็จมีพระตำหนักอยู่ไม่ไกลพระที่นั่งอัมพรฯ นัก ชั่วคลองกั้น มีสะพานเชื่อม จัด

ว่าทางฝ่ายพระที่นั่งอัมพร ฯ เป็นฝ่ายหน้า ทางพระตำหนักสมเด็จเป็นฝ่ายใน ใครจะข้ามเข้ามาไม่ได้ นอกจากจะได้รับอนุญาต

วันนั้น บรรยากาศเงียบเหงามาก บนพระที่นั่งก็สงัด โดยปกติเวลาใกล้เที่ยงจะมีผู้คนเดินขวักไขว่ เพราะพระเจ้าอยู่หัวบรรทมตื่นแล้ว และจะเสวยพระกระยาหารกลางวัน มีเจ้าจอมเฝ้าตามหน้าที่ ตั้งเครื่อง มารับงาน และมีพระเจ้าลูกเธอบางพระองค์ ร่วมเสวยด้วย ดังนั้นคนจึงจอแจ แต่วันนี้ไม่มีเสียงอะไรเลย แม้แต่เสียงพูดกัน ผู้เขียนได้แต่สันนิษฐานว่าคงทรงประชวรหนัก

ขอทวนกล่าวถึงฝ่ายผู้เขียนว่า ในระยะนั้น ต้องนอนพักในเวลากลางวัน เพื่อรับเวรในเวลากลางคืน เฉพาะในวันนี้หลับไม่ลง เพราะใจเป็นห่วง และทุกคนก็นั่งจับเจ่าเหงาหงอยตาจ้องไปทางชั้น ๓ ของพระที่นั่งอัมพร ฯ ซึ่งอยู่ตรงข้ามตำหนักสมเด็จและซึ่งได้รับพระราชทานนามว่า "สวนสี่ฤดู" ส่วนพระตำหนักของสมเด็จพระอัยกาเจ้านั้นพระราชทานนามว่า "สวนหงษ์" อยู่ห่างออกไปหน่อย

ระหว่างเวลาพักกลางวัน ในวันนั้นผู้เขียนไม่ได้พักผ่อนหรือหลับนอนเลย ได้แต่เดินใจลอย และมิได้พูดคุยจอแจกับเพื่อน ๆ เช่นเคย จนพลบค่ำจึงจำเป็นต้องบังคับตัวเองให้นอน เพราะอีกไม่ช้า ก็จะต้องไปรับเวร ในที่สุดก็หลับไป มาตกใจตื่น เพราะมีตัวอะไรมากัดหัวแม่เท้า จนเลือดไหล พร้อมกันก็ได้ยินเสียงหนูประมาณว่าหลายสิบตัวยกขบวนกันวิ่งไปวิ่งมาเหนือฝ้าเพดานในอาคารที่ผู้เขียนอยู่ นอกจากจะวิ่งไปวิ่งมาตลอดอาคารซึ่งกั้นเป็นห้อง ๆ ยาวไป และมีราว ๑๒–๑๕ ห้องแล้ว พวกหนูยังส่งเสียงร้องกุก ๆ ๆ ตลอดเวลา ผู้เขียนเคยได้ยินผู้ใหญ่เล่ากันว่า เมื่อหนูร้องกุก ๆ จะมีเหตุไม่ดี

เกิดขึ้น แต่ผู้เขียนไม่เคยได้ยินจึงมีความกลัวเป็นอย่างยิ่ง ประกอบด้วยพระเจ้าอยู่หัวก็กำลังทรงประชวรอยู่ด้วย ขณะนั้นเวลาประมาณ ๒๓ น. เห็นจะได้ บรรยากาศเงียบสงัด รู้สึกว่ามีผู้เขียนอยู่คนเดียวในที่นั้น ไม่ทราบว่าคนอื่นไปไหนกันหมด คงจะไปนั่งที่สะพานเชื่อมคลองกั้นฝ่ายในที่กล่าวแล้วข้างต้น ผู้เขียนจึงสังเลใจ จะนอนต่อก็กลัวหนูจะมากัดเข้าอีก จะนั่งรอจนถึงเวลารับเวรก็ทนหนวกหูพวกหนูที่วิ่งกราวๆ และส่งเสียงร้องกุกๆ ไม่ไหว จึงเปิดห้องไปยืนที่ประตู มองซ้ายมองขวาก็ไม่เห็นใครตื่นอยู่เปรียบเหมือนเป็นเมืองหลับ แต่เมื่อมองไปยังพระที่นั่งอัมพร ฯ ซึ่งมองเห็นพระบัญชรชั้น ๓ ถนัด ทันใดนั้นผู้เขียนก็เห็นดาวดวงหนึ่งส่งแสงสว่างลอยอยู่ในระดับเดียวกับพระแท่นบรรทมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้เขียนคะเนได้ เพราะเคยขึ้นเฝ้าเวลาเสวยเนือง ๆ ดาวนี้มีแสงสว่างมากยิ่งกว่าดาวใด ๆ ที่ผู้เขียนเคยเห็นและมีหางยาวพาดไปทางพระที่นั่งอนันตสมาคม คล้ายแสงไฟฉายใหญ่ ๆ จึงทราบว่าเป็นดาวหางเฮลี่ที่โจษจันกันในขณะนั้น (Haileys Comet) ผู้เขียนยืนพิงประตูอยู่คนเดียว ไม่อาจเคลื่อนไหวได้อยู่พักหนึ่ง จึงได้สติว่าจะต้องไปเปลี่ยนเวรเจ้าจอมถนอมในไม่ช้า ซึ่งเธอได้ตามเสด็จสมเด็จขึ้นไปเฝ้าพระอาการประชวรอยู่บนพระที่นั่งอัมพร ฯ ชั้น ๓

ผู้เขียนจึงเตรียมตัวและขึ้นไปยังพระที่นั่งอัมพร ฯ ตามทางขึ้นเห็นแต่คนหน้าเศร้า คุณ ๆ พนักงานประจำพระที่นั่งล้วนหม่นหมอง ไม่มีใครทักทายใคร พอถึงชั้น ๒ มีคนนั่งตามขั้นบันไดมาก · ถึงกับต้องออกปากขอทางเพื่อที่จะสามารถขึ้นไปได้

ชั้น ๓ เงียบกริบ ได้ยินแต่เสียงคล้ายเสียงกรนมาจากห้องพระบรรทมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีผู้คนในบริเวณนั้นน้อยและไม่ได้สังเกต

เพราะจะรีบไปเปลี่ยนเวร เมื่อไปถึงเห็นสมเด็จทรงบรรทมกับพื้น อยู่สุดห้องพระบรรทมพระเจ้าอยู่หัว เนื่องจากผู้เขียนไม่เคยเห็นอาการเจ็บในขนาดหนัก ซึ่งภาษาสมัยใหม่เรียกว่าเข้าขั้นโคม่า ดังนั้นเมื่อได้ยินเสียงคล้ายเสียงกรนจึงนึกว่า ในหลวงทรงสบายขึ้นแล้ว และกำลังบรรทมหลับสนิท จึงดีใจเป็นอันมาก นึกว่าจะนอนให้สบายเสียที และได้ล้มตัวลงนอน ที่ปลายพระบาทสมเด็จ ขณะเมื่อคลานผ่านพระแท่นในหลวง เพื่อไปยังที่สมเด็จทรงบรรทมอยู่ ได้ชะเง้อดูภาพที่เห็นคือองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอวบอ้วน พระพักตร์อิ่ม ทรงพระภูษาแดงผืนเดียว และทรงกรนสม่ำเสมออยู่

ด้วยอารามดีใจที่ในหลวงทรงสบายขึ้นแล้ว และเห็นสมเด็จบรรทมอยู่ และเนื่องด้วยความตึงเครียดได้หย่อนคลายลง ประกอบกับความเหนื่อยอ่อนมาทั้งวัน ดังนั้นเมื่อล้มตัวลงหนุนพระที่สมเด็จจึงหลับปุ๋ยไปทันที

มารู้ตัวตกใจตื่น เมื่อได้ยินเสียงร้องเซ็งแซ่ ซึ่งในขณะนั้นผู้เขียนเหลือที่จะเดาว่าเป็นเสียงอะไร เหลือบตาไปดูนอกห้องบรรทม เห็นคนจำนวนมากมายกำลังหมอบซบกับพื้นเป็นกอง ๆ ไม่ทราบว่าใครเป็นใคร ผู้เขียนตั้งหน้าที่จะหาสมเด็จ โดยเอามือค่อยคลำที่พระที่ (ในห้องบรรทมมืดมาก มีแต่ไฟแดงดวงเดียว) แต่ก็คลำเปล่าไม่พบสมเด็จ เมื่อผู้เขียนทราบว่าเสียงเซ็งแซ่ข้างต้นเป็นเสียงร้องไห้ ของคนจำนวนมาก พร้อม ๆ กัน จึงทราบว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ผู้เขียนตกใจ หายง่วง ลุกไปดูที่พระแท่น จึงเห็นสมเด็จ และเห็นหมอประจำพระองค์ (ชื่อหมอไรเตอร์) กำลังถวายยาฉีดสมเด็จ ขณะนั้นทรงหมดสติ พนักงานได้อัญเชิญลงบนพระเก้าอี้เพื่อนำกลับพระตำหนัก ผู้เขียนก็หอบของที่ขนขึ้นไป

รวมทั้งหีบหมากเสวย และบ้วนพระโอฐ (กระโถน) รีบตามพระเก้าอี้ลงไป จากพระที่นั่งอัมพร ฯ ระหว่างเดินฝ่าฝูงคนที่หมอบซบกันอยู่ ผู้เขียนยังจำได้สองคนคือ หนึ่ง เจ้าจอมมารดาชุ่มกับพระเจ้าลูกเธอสองพระองค์ (เจ้าจอมมารดาชุ่มเป็นพี่พระยาบรุษรัตนราชพัลลภ – นพ ไกรฤกษ์) สอง เจ้าจอมเอิบ คนโปรดมาก อยู่ข้างพระแท่นเบื้องขวาของพระบรมศพ (เจ้าจอมเอิบเป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรพันธ์ ฯ แห่งตระกูลบุนนาค) และคลับคล้ายคลับคลาอีกองค์หนึ่งคือ พระอรรคชายาเธอ เสด็จย่าของพระองค์ชายภานุพันธุ์ยุคล ซบกับเจ้าพ่ามาลินีนพดาราและเจ้าพ่านิภานพดล นอกจากนั้น ก็ยังมีอีกมากมาย ไม่ได้ทันจดจำ เพราะจะรีบตามพระเก้าอี้ให้ทัน แต่ก็ไม่ทันไปทันเอาเมื่อพระเก้าอี้ถึงสวนสี่ฤดูแล้ว สมเด็จก็ยังไม่ฟื้น หมอต้องเฝ้าพระอาการอยู่ตลอดรุ่ง จนกระทั่งตลอดวันของวันที่ ๒๓ ก็ยังไม่คืนพระสติ

ต่อมาผู้เขียนได้รับหมายให้ไปเป็นนางร้องไห้ ให้ไปตั้งแต่ ๘ โมงเช้าในวันนั้น โดยแต่งขาวทั้งชุด ท่านผู้สำเร็จราชการของสมเด็จ (คุณท้าวบัม) ท่านก็จัดไปตามหมาย เมื่อผู้เขียนออกจากพระตำหนัก จะเข้าไปเป็นนางร้องไห้ในวังหลวง สมเด็จก็ยังไม่คืนพระสติ ภายหลังทราบจากเพื่อน ๆ ที่ไม่ได้เข้าไปเป็นนางร้องไห้ว่า พอรู้สึกพระองค์ก็ทรงพระกรรแสงจนหมดพระสติไปอีก หลายครั้งหลายคราว

ผู้เขียนได้ไปนั่งร้องไห้อยู่ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท การร้องไห้นั้นแท้ที่จริงเป็นการร้องเพลงอย่างเศร้าที่สุด เกิดมาผู้เขียนก็เพิ่งเคยได้ยิน ขณะนั้นผู้เขียนอายุในราว ๑๙ – ๒๐ และรู้สึกว่าเพลงร้องไห้นี้ช่างเศร้าเสียนี่กระไร ทุกคนน้ำตาไหลรินจริงและสะอื้นจริง ๆ ยิ่งมีเสียงปี่ที่โหยหวลและเสียงกลองชนะ (เบิ่งพรวด) เลยยิ่งไปกันใหญ่

นางร้องไห้มีผลัดกันหลายผลัด แต่ละผลัดแบ่งเป็นยาม ๆ คือยามรุ่ง ยามเที่ยง ยามค่ำ และ สองยาม เมื่อได้เวลาผลัดใครผู้นั้น ๆ ก็ไปรวมกันที่พระที่นั่งดุสิต ฯ แต่ละผลัดของนางร้องไห้ จะมีทั้งหมด ๑๔ คน แบ่งออกเป็น ๒ พวก คือต้นเสียง ๖ คน นอกนั้นเป็นลูกคู่ พวกต้นเสียงนั้นโดยมากเป็นคนประจำของวงดนตรีของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ส่วนลูกคู่ ๘ คนก็จัดเอาพวกเจ้าจอมที่ยังสาวอยู่ ไปเป็นรวมทั้งตัวผู้เขียนด้วย การจะตั้งต้นร้องไห้นั้นต้องคอยฟังเสียงประโคมก่อน แล้วจึงจะร้องบทเพลงพิเศษโดยร้องกันไปรับกันไป จนเสียงประโคมหยุด เป็นอันหมดพิธีของผลัดนั้น แต่หากผลัดใดประจวบกับวันทำบุญใหญ่ทุก ๆ ๗ วัน นางร้องไห้จะต้องร้องแทรกระหว่างยามค่ำกับสองยามอีกวาระหนึ่ง วันทำบุญใหญ่จะมีเจ้านายขุนนาง และชาวต่างประเทศมาร่วมเป็นจำนวนมาก นางร้องไห้ต้องปฏิบัติหน้าที่ดีเป็นพิเศษ และต้องทำงานหนักกว่าวันธรรมดาหน่อย ปฏิบัติเช่นนี้ตลอดไปเป็นเวลาร่วมปีจนถวายพระเพลิง

บทนางร้องไห้

๑ *ต้นเสียงร้องพร้อมกัน* “โอ้พระร่มโพธิ์ทอง พระพุทธเจ้าข้าเอย”
“พระทูลกระหม่อมแก้ว พระพุทธเจ้าข้าเอย”

ลูกคู่รับ “พระพุทธเจ้าข้าเอย พระทูลกระหม่อมแก้า”
“พระพุทธเจ้าข้าเอย”

๒ *ต้นเสียง* “โอ้พระร่มโพธิ์ทอง พระเสด็จสู่สวรรค์ชั้นใด”
“ละข้าพระบาทยุคลไว้ พระพุทธเจ้าข้าเอย”

“พระทูลกระหม่อมแก้ว พระพุทธเจ้าข้าเอย”

ลูกคู่ “พระพุทธเจ้าข้าเอย พระทูลกระหม่อมแก้ว”

“พระพุทธเจ้าข้าเอย”

๓ *ต้นเสียง* “โอ้พระร่มโพธิ์ทอง พระเสด็จสู่สารทิศใด”

“ข้าพระบาทจะขอตามเสด็จไป พระพุทธเจ้าข้าเอย”

“พระทูลกระหม่อมแก้ว พระพุทธเจ้าข้าเอย”

ลูกคู่ “พระพุทธเจ้าข้าเอย พระทูลกระหม่อมแก้ว”

“พระพุทธเจ้าข้าเอย”

สัมภาษณ์
หม่อมศรีพรหมา กฤดากร

— ๑ —
เมืองน่าน – เมืองชล

ถาม เห็นหม่อมยายว่าตอนแรกจะเล่าให้ฟังเรื่องตอนอยู่บ้านอยู่เมือง เรื่องพ่อแม่อะไรนี่แหละค่ะ

ตอบ เธอก็ต้องถามแล้วยายก็ว่าไป อยู่ดี ๆ ยายจะเอ่ยเบื่อขึ้นมามันก็ไม่เข้าเรื่อง นี่อยากจะขอสัมภาษณ์ประวัติอะไร เมื่อยังเด็ก ๆ อยู่กับบิดามารดาหรือเกิดจากสกุลอะไรก็ต้องรู้ก่อน เรื่องมันเป็นอย่างนี้ ยายก็แหม....มันยาวเหลือเกิน พงศาวดารมันมาก รู้เอาแต่เพียงเฉพาะต้นสกุลตั้งแต่ ๔๐๐ ปีมาแล้ว เจ้าหลวงตึ๋งหรือติ๋นเป็นชาวเชียงใหม่ เขาบอกว่าจะเอาพงศาวดารมาให้ ยังไม่ได้มาเลย ตอนนี้อยู่ที่น้อง ให้เขาไปคัด นั่นต้อง ๔๐๐ ปีมาแล้ว และนี่ก็จะพวก เมืองน่าน ตอนนั้นไม่มีผู้ครองเมือง ไม่มีหัวหน้า ไม่เห็นใครเหมาะ ก็ไปขอเจ้าหลวงตึ๋งหรือติ๋นมาเป็นเจ้าเมือง เลยมีลูกมีหลานทบทวนกันไปทบทวนกันมาก็มาตกปู่ของยาย เจ้าอนันต์วรคุณซึ่งเป็นปู่ของยาย แล้วตั้งแต่นั้นมาพระเจ้าน่าน เจ้าสุริยพงศ์ได้ถูกยกเป็นพระเจ้าน่าน แล้วมีอาอีกคนเป็นน้องพระเจ้าน่าน มีแค่นั้น หมดเพียงเจ้าผู้ครองเมือง คือเจ้าหลวงมหาพรหม เจ้าครองเมืองตั้งแต่เจ้าอนันต์วรคุณ แล้วก็พระเจ้าสุริยพงศ์แล้วก็เจ้ามหาพรหม เป็นเจ้าครองเมืองได้ ๓ องค์

ถาม เจ้าอนันต์วรคุณเป็นปู่ของหม่อมยายใช่ไหมคะ

ตอบ ปู่ เป็นพ่อของพ่อ

ถาม แล้วถัดจากเจ้าอนันต์วรคุณละคะ

ตอบ พระเจ้าสุริพงศ์ผริตเดช

ถาม เมื่อก็หม่อมยายว่ามีใครอีกคนนะคะ

ตอบ เจ้าหลวงมหาพรหมเป็นอา จบ จบเพียงเจ้าหลวงมหาพรหม ส่วนเจ้าราชบุตร เจ้าราชวงศ์ พวกนี้ไม่ได้เป็นเจ้า คงมียศคล้าย ๆ พวกอุปราช อะไร นี้รอง ๆ ลงไป

ถาม ที่หม่อมยายจำได้ จำได้ตั้งแต่สมัยท่านพ่อใช่ไหมคะ

ตอบ เรื่องจำได้เมื่อเขาทำเมรุปู่ แล้วพ่อครองเมือง

ถาม ที่โน่นทำเหมือนที่นี่ไหมคะ

ตอบ ที่เมืองน่านก็คือตามแบบฉบับก็ทำท้องสนามหลวงเหมือนกัน แต่ไม่หลวงเท่ามหานคร สนามหลวงของเมืองเหนือเรียกว่ากลางโข่น สร้างกลางเมืองเหมือนกัน เมรุก็สูงใหญ่ สำหรับเจ้าผู้ครองนคร

ถาม แล้วชาวเมืองก็ไปร่วมด้วย

ตอบ เต็มสนาม เต็มบ้านเต็มเมืองว่างั้นเถอะ บ้านนอกคอกนาก็มากันหมด

ถาม มีพิธีอะไรบ้างคะ

ตอบ พิธีศาสนาก็เหมือน ๆ กัน ทำบุญ บังสุกุล จะพูดก็ได้ ไม่พูดก็ได้ แต่ว่าเอาพงศาวดารอ่านดูก่อนนะ

ถาม ที่นี้พอทำเมรุเสร็จก็เริ่มสมัยของท่านพ่อ

ตอบ ทำเมรุแล้วพระเจ้าก็ครองรองมา ถวายบรรณาการ เอ้อ....นั่นมีในพงศาวดารย่อ ถวายแรดถวายช้างเผือกช้างดำอะไร อีเก้ง ละมั่งอะไร มั่งก็ไม่ทราบ บรรณาการนะให้แน่ ๆ รัชกาลที่ ๑ แน่ะ ได้ลงมา

เฝ้าตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ พระเจ้ายังหนุ่มอยู่ พอหลังจากนั้นได้กลับขึ้นมาครองเมืองน่าน แล้วก็เอ้อ....ทุก ๔ ปีก็มาเฝ้าถวายบรรณาการ

ถาม แต่งงานละคะเมื่อไร ท่านพ่อท่านแม่ของหม่อมยายน่ะค่ะ ใช่ไหมคะ อันนี้หมายถึงเจ้าสุริยพงศ์แล้วใช่ไหมคะ ได้แต่งงานเมื่ออายุเท่าไรคะ

ตอบ พระเจ้าสุริยพงศ์น่ะเป็นเจ้าครองเมืองนะ เดิมเป็นเจ้าราชวงศ์ เป็นที่ราชวงศ์ก็หมายความว่า ถัดพระเจ้าแผ่นดินลงมา เป็นที่สอง เดี๋ยวภาษาไทยเราเรียกว่าไง เอ้อ อุปราช

ถาม หมายความว่าเมื่อตอนที่ลงมาถวายบรรณาการก็เมื่อท่านปู่พิราลัยแล้วใช่ไหมคะ คือ ทำเมรุท่านปู่แล้วถึงได้ลงมาถวายบรรณาการ

ตอบ ปู่สิ้นไปแล้วก็เป็นเจ้าผู้ครองเมือง ก็ลงมาถวายบรรณาการ แล้วก็กลับขึ้นไปครองเมืองน่าน แล้วทุก ๆ ๔ ปีลงมา

ถาม ครั้งแรกที่ลงมาถวายบรรณาการนะคะ ตอนนั้นได้แต่งงานกับท่านแม่แล้วหรือยังคะ

ตอบ เอ้อ แม่ยายเป็นหม่อมน้อย หม่อมที่ท่านยกย่องเป็นใหญ่นั้นเขาเป็นชาวลื้อ เชียงคำ เป็นลูกกำนันลูกผู้ใหญ่บ้าน จังหวัดเชียงคำ อยู่ใกล้ ๆ ชายแดนเชียงแสน เชียงของ ริมแม่น้ำโขง เชียงคำเดี๋ยวนี้เป็นเมืองอะไรแล้ว ไม่มีในแผนที่ เชียงคำเป็นพวกลื้อ เขาเป็นลื้อลูกผู้ใหญ่บ้านหรือลูกกำนัน จำไม่ได้แน่ เขายังสาวนะ ลูกของเขาอ่อนกว่าพี่ ๆ ของยาย ลูกคนที่สามของเขาอายุไล่เรี่ยกับยาย ลูกอื่นเขาแก่กว่า

ถาม หม่อมยายเป็นลูกคนโตของท้องแม่หรือเปล่าคะ

ตอบ ยายมีพี่ชายสองคน ตายไปหมดแล้ว เหลือพี่สาวคนกับยาย

ถาม ท้องของแม่ของหม่อมยายกับท้องของหม่อมที่เป็นใหญ่ ท้องไหนก่อนกันคะ

ตอบ เออ ของยายต้องก่อน เพราะพี่ชายตายไปแล้ว เขาถึงได้มีลูกผู้ชายคนหนึ่ง ที่หลังเป็นผู้หญิง เป็นน้องยายทั้งนั้นเลย ลูกหม่อมหลวงนั้นล้วนแต่เป็นน้องยายทั้งนั้น

ถาม ก็เรียกว่าแต่งงานกับแม่ของหม่อมยายก่อนใช่ไหมคะ

ตอบ ก็อยู่กันอย่างถวายตัว ไม่ได้แต่ง จะเรียกว่าแต่งไง ก็ต้องประสงค์ก็ครองเมืองนี่ ต้องประสงค์คนนั้นคนนี้ก็ได้ ที่นี้พระเจ้าไปได้แม่ของยายมา ไปรบเมื่อกบฏเชียงตุง คือ ไปคราวศึกเชียงตุง ไปกับกรมหลวงวงศา องครักษ์คู่หู ไปไหนไปด้วยกัน เวลานั้นยังเป็นเจ้าสุริยา ยังไม่ได้เป็นที่ทาง ไม่ได้เป็นอุปราช ราชวงศ์

ถาม เรียกว่าตอนนั้นที่ไป ท่านปู่ยังอยู่ใช่ไหมคะ

ตอบ ยังอยู่ ๆ เพราะปู่สิ้นไป ยายอายุสักสองขวบกว่า ๆ ยายจำได้ เขาทำเมรุ ออกไปเล่นที่เมรุ เมรุยังกับอยู่สนามหลวง หน้าคุ้มหลวง หน้าหอคำ ที่เป็นที่อยู่ของพ่อ นี่ไปเล่นกันที่นั่น

ถาม แม่ของหม่อมยายเป็นคนเชียงตุงหรือเปล่าคะ

ตอบ เป็นชาวเวียงจันทน์ เชลย คือ รบชนะก็กวาดเชลยมา แล้วก็เลยได้พระราชทาน คือแบ่ง มาถึงก็แบ่งสรรปันส่วน ใครที่ไปรบทัพจับศึก มีความชอบก็ได้เชลยว่างั้นแหละ แม่ก็มีพี่ชายติดมาด้วย จะมีใครติดมาอีกจำได้แต่ลุงคนหนึ่ง ก็ได้มา ก็เลยเป็นหม่อมของพระเจ้าก็ไล่เรี่ยกันกับล็อเชียงคำ เพราะลูกคนใหญ่ของแม่ก็ตายไป ลูกคนใหญ่ของเขาก็ตายไป เหลือแต่เราเล็ก ๆ ของแม่มีสองคน คือยายกับ

พี่สาว ของเขามีลูกผู้ชายคนหนึ่ง ลูกผู้หญิงสี่คน ของยายเองมีพี่คนกับน้องคน

ถาม ขอประทานโทษค่ะ แม่ของหม่อมยายมีชื่อว่าอะไรคะ

ตอบ ศรีคำ นั่นเขาชื่อยอดหล้า ชื่อเพราะดีเหมือนกันนะ

ถาม พอมาอยู่ที่นี่ คนที่เมืองน่านเรียกท่านพ่อท่านแม่ เรียกอะไรอย่างนี้ไหมคะ

ตอบ ถ้าราษฎรต้องเรียกว่าองค์เป็นเจ้า

ถาม อย่างลูก ๆ ละคะ ลูก ๆ ของเจ้าครองนครเองเรียกอะไรคะ

ตอบ เมื่อยังเล็ก ๆ อยู่ก็ยังเรียกพ่อเรียกแม่ยังไม่เป็นประสานะ เรียกเจ้าหลวง นอกจากลูก ๆ เรียกไม่ได้ พี่สาวใหญ่เรียกองค์เจ้า เลิกเรียกเจ้าหลวง

ถาม แล้วอย่างหม่อมยายเรียกคนที่ชื่อยอดหล้าว่าอย่างไรคะ

ตอบ ยังเล็ก ๆ อยู่ ไม่ได้เรียก ไม่เห็นต้องพูดด้วย เขานั่งอยู่นั่นก็จริง แต่พระเจ้าก็มีลูกเล็ก ๆ ก็มียายกับลูกยอดหล้าอีกคน มันไล่กัน ชวดกับฉลู อะไรนี่ ก็เป็นลูกเล็กกว่าเพื่อน ก็เต้นแร้งเต้นกาอยู่รอบ ๆ พ่อ แม่เลี้ยงแม่ตัวไม่ต้องรู้จัก ส่วนมากอยู่กับพ่อ

ถาม เขาเรียกชายาใช่ไหมคะหม่อมยาย

ตอบ เขาเรียกแม่เจ้า มียศเป็นภรรยาหลวง เขาเรียกแม่เจ้า

ถาม ถ้าไม่เป็นภรรยาหลวงละคะ

ตอบ ไม่ภรรยาหลวงเขาก็ เขาเรียกแม่เราว่าไงนะ จำไม่ได้แล้ว ดูเหมือนเรียกเฉย ๆ ลูก ๆ ก็เรียกแม่คำ ลูกข้างนี้มากนะ ก่อนพี่เป็นสาวใหญ่มีลูกมีผัวเยอะแยะไปแล้ว นับไม่ถ้วน

ถาม พวกบริวารในวังเรียกอะไรคะ

ตอบ เรียกเจ้าเฉย ๆ

ถาม เรียกแม่ของหม่อมยายว่าเจ้าศรีคำหรือคะ

ตอบ ไม่มียศเป็นเจ้า

ถาม แล้วเขาจะเรียกว่าอะไรคะ

ตอบ ไม่เคยได้ยิน แต่ว่าเมียหลวงเขาเรียกแม่เจ้า เช่น อย่างเมียเจ้าอนันต์ปู่ของยาย เมื่อยายยังไม่มาอยู่กับคุณพ่อ เคยเห็นท่านนั่งอยู่ในบ้านไทย ไอ้ที่มีหน้าต่างแคบ ๆ แล้วก็สูง นั่งอยู่ไกล ๆ เราเดินผ่านไปผ่านมา เราเห็น แล้วได้ยินคนใช้เขาเรียกแม่เจ้าเทวี แล้วเราก็ไม่รู้ เพราะเด็กอายุสักสองขวบกว่า ๆ แล้วแม่เจ้าเทวีเป็นใคร เราก็ไม่สนใจ แต่เห็นนั่งอยู่นั่น ยังอยู่ไกล ๆ ไม่กล้าเข้าใกล้เหมือนกัน แล้วไม่มาปะปนใครเลย เห็นแต่ท่านนั่งอยู่ในห้อง แล้วหน้าต่างแสงสว่างมันส่อง เห็นผู้หญิงแก่ ๆ นั่ง แล้วเรียกแม่เจ้าเทวี

ถาม มีภรรยามาก มีเรื่องวุ่น ๆ กันไหมคะ ข้างในวังน่ะค่ะ เรียกวังหรือเปล่าคะ หรือเรียกอะไร ว่าคุ้มหรือคะ หม่อมยาย

ตอบ คุ้มนะโดยมากเชียงใหม่ ลำพูน แต่ว่าที่เมืองน่านมีชื่อพิเศษ เรียกว่าหอคำ ที่อยู่ของพระเจ้า

ถาม ก็เหมือนกับในวัง เหมือนกับที่เราเรียกวังใช่ไหมคะ และในหอคำมีเรื่องยุ่งระหว่างพวกภรรยาทั้งหลายของท่านพ่อ หรือไม่ยุ่งกันเลย

ตอบ ไม่ยุ่งเลย ยุ่งไม่ได้ กลัวตาย กลัวพระเจ้า ไม่กลัวจะเอะอะอะไรกัน

ถาม แยกบ้านออกเป็นหลัง ๆ เลยหรือคะ

ตอบ ไม่มี ๆ เงียบกันหมด

ถาม ก็เรียกว่าแยกกันอยู่ใช่ไหมคะ แยกกันอยู่ไม่เกี่ยวข้องกันเลย

ตอบ พอลูกสาวโตแล้ว เขามีลูกมีผัว แม่ก็จะไปอยู่กับลูกเขา จ่ายออกไปหมดเลย เหลือแต่แม่ อ้อ....แม่ของยาย เมื่อพี่มีสามีแล้ว ก็ไปอยู่กับลูก อยู่บ้านที่พระเจ้าให้ไว้ คนหนึ่งก็ให้ที่ให้บ้านอยู่ ลูกใครก็พาแม่ไปเลี้ยงดูเอง

ถาม หมายความว่าที่แยกออกไปนี่ต้องออกไปอยู่ข้างนอกหอคำทั้งนั้นเลยใช่ไหมคะ

ตอบ นอกซิ ภายในบริเวณกำแพงไม่มีใครอยู่ นอกจากพระเจ้า แล้วก็เจ้ายอดหล้านี่ แล้วก็ลูกหลานรับใช้ โดยมากใช้ลูกหลานทั้งนั้น ลูกมากหลานมาก เยอะแยะ จะใช้สักเท่าไรก็ไม่หมด

ถาม มีสักประมาณกี่คนคะ ลูกของพ่อหม่อมยายทั้งหมด เอาทุก ๆ ท้องรวมกัน

ตอบ โอ้โฮ ให้เขาลงบัญชีไว้ไม่น้อย ๒๐ กว่า ๒๔–๒๕ คน ใกล้ ๆ ๓๐ ว่างั้นเถอะ ไม่ถึงร้อย แต่ว่าทยอยกันนะ พวกที่โต ที่สาวใหญ่ ๆ เขาโตมา ก็แต่งงานไป ๆ อยู่คล้าย ๆ รอบ ๆ หอคำแหละ สร้างบ้านให้ที่อยู่ใกล้ ๆ กำแพงว่างั้นเถอะ คล้าย ๆ ว่าอยู่ในรัศมีของหอคำไม่อยู่ห่างไกลไป

ถาม แล้วชีวิตตอนเด็ก ๆ ของหม่อมยายที่อยู่ในหอคำนั่นละคะ มีอะไรน่าสนใจบ้างคะ

ตอบ ไหน ว่าไงนะ

ถาม หม่อมยายอยู่ในหอคำนั่นจนถึงอายุเท่าไรคะ

ตอบ ดูเหมือนจะ ๓ ขวบกว่า ๆ มั้ง

ถาม ก็จำเรื่องหอคำได้นิดเดียวนะซิคะ

ตอบ ถ้าอยากรู้ตอนไหนก็อาจจะบอกได้เลย

ถาม ก็ตั้งแต่ทำเมรุแล้ว ที่ว่าอายุประมาณ ๒ ขวบ จนกระทั่งถึงอายุ ๓ ขวบ หม่อมยายอยู่กับแม่แล้วทำอะไรบ้างคะ

ตอบ ไม่อยู่กับแม่ โดยมากอยู่กับแม่เดี่ยวเดียว วันหนึ่งอยู่กับแม่เดี่ยวเดียว อยู่กับพ่อโดยมาก ออกขุนนาง รับแขกไปด้วย ออกด้วย พลวันอยู่กับพ่อ แม่ไม่ค่อยได้อยู่ พ่อเลี้ยงโดยมาก พ่ออาบน้ำให้ (หัวเราะ)

ถาม ก็เรียกว่าเป็นลูกคนโปรดมากซิคะ

ตอบ มี ๒ คน ลูกเจ้าหล้าเขาเป็นน้อง เขาอ่อนกว่าปี เขาชื่อ เทพมาลา สองคนนี่ไล่เรี่ยกัน อีกคนถัดเทพมาลาไป มันก็อ่อน ๒ ขวบ ไม่รู้เรื่อง ก็อยู่กับแม่ กะพี่เลี้ยงเขา สองคนพอจะรู้ความแล้ว ละก็พ่อเลี้ยง

ถาม ลูกอื่น ๆ พ่อก็ไม่ได้เอามาเลี้ยงใช่ไหมคะ

ตอบ ใช่

ถาม รักอยู่ ๒ คนเท่านั้น

ตอบ รักอยู่ ๒ คนแค่นั้น (หัวเราะ) ลูกอื่น ๆ อยู่ห่าง ๆ มาหามาเฝ้าก็อยู่ตามนั้น ๆ ไม่ค่อยได้พูดได้จาด้วย ก็เขาสาว ๆ แล้วก็มีเรื่องของเขา พอสาวขึ้นมาสัก ๑๔ ก็แจกกี่ละ กี่ทอผ้า เครื่องทอผ้าที่เรียกว่ากี่ ศัพท์ทางเหนือ สอนทอผ้า อายุ ๑๔ สอน เป็น ฝึกหัดแล้ว ก็อยู่ใต้ถุนหอคำนั้น สาว ๆ ก็คนละอัน ๆ เสียงกังวาน ดังโช้ะ ๆๆๆ

ถาม ไปนั่งรวมกันทำอยู่ที่นั่นหรือคะ

ตอบ คล้าย ๆ เป็นโรงเรียน กี่วางเป็นระยะ พวกสาวขนาด ๑๓–๑๔–๑๕ ก็สอนแล้วนี่ ทอผ้าห่มนอน ทอผ้าอะไรของตัวเองได้ ต้องสอนทุกคน และต้องเป็นทุกคนด้วย

ถาม คนสอนเป็นใครคะหม่อมยาย

ตอบ ถมไป พวกไพร่ ข้าเก่าเต่าเลี้ยง เขาทอให้นุ่ง เด็กที่รุ่นโตขึ้นมาก็จำได้ มันวิ่งอยู่ตามแถวนั้น คนใช้เขาก็ทอผ้าห่มผ้าเสื้ออะไรของลูก ๆ นะ เด็กมันโตขึ้น มันก็เห็น ไม่ต้องสอนเท่าไร เป็นในตัวเอง แต่ตัวต้องทำ พระเจ้าจะต้องให้ทำให้ได้ ฝึกลูกดีเหมือนกัน ไม่มีละลด ฝึกดีกว่าแม่เสียอีก แม่ยังไม่เอาธุระ

ถาม หมายถึงแม่ของทุก ๆ คนใช่ไหมคะ

ตอบ เออ....

ถาม ไม่เข้ามายุ่งเกี่ยวข้องเลยใช่ไหมคะ

ตอบ เขาก็อยู่ของเขา เขาก็หลายคนเหมือนกัน มีพวกเมียหลวง ๆ ก่อนเจ้าหล้า ที่เขาเรียกกันแม่เจ้าอะไรมั่งก็ไม่ทราบแล้ว

ถาม หลายคนเหมือนกันหรือคะ

ตอบ หลายคน แต่เขาปลดออกไป ปลดเรื่อย คือ พอมีลูกก็ปลดไป ไม่ได้เลี้ยงเอง พระเจ้าไม่ได้เลี้ยงเหมือนยายเหมือนเทพมาลา ก็อยู่กันตามนั้นแหละ

ถาม ที่หม่อมยายว่าปลดไปเมื่อก็ปลดใครคะ ปลดคนที่เป็นแม่เจ้าหรือปลดลูก

ตอบ พอโตขึ้น พอให้บ้านให้ช่องแล้ว ก็ให้เขาไปอยู่บ้านช่องเขา ให้เรือนให้เงินอยู่ แต่ว่าไม่ได้มายุ่งอะไรในหอคำ นอกจากแม่ของยาย

กับแม่ล้อ นั่นเพราะว่าลูกอยู่นี่ ลูกอยู่กับพ่อ แม่ก็ต้องอยู่ อาบน้ำ ป้อนข้าว เลี้ยงดีเสียกว่าพี่เลี้ยง

ถาม ทำให้เองหมดเลยใช่ไหมคะพ่อ

ตอบ อาบน้ำ ทาแป้ง (หัวเราะ) จำได้ว่างั้นเถอะ ลูก ๒ คนนี่กวนพ่อชมัดเลย ชอบแต่งตัว ยายนะชอบประแป้ง เพราะงั้นคุณแม่คุณพ่อที่มาติดต่อได้เพราะเอาแป้ง เอาน้ำอบมาให้ เขามาล่อ เลยติดใจเขาไปหาเขาถึงจวนข้าหลวง จะไปเอาน้ำอบนี่

ถาม ตอนนั้น ๓ ขวบ

ตอบ ๓ ขวบ

ถาม ท่านข้าหลวงขึ้นไปทำอะไรคะที่เมืองน่านตอนนั้น

ตอบ ก็เป็นข้าหลวงก็เท่ากับผู้ดูแลแทนพระเจ้าอยู่หัว ก็เหมือนอย่างกับผู้ว่า ฯ ที่เรียกว่าผู้ว่า ฯ เดี๋ยวนี้ ผู้ว่าราชการ

ถาม เขาขึ้นไปอยู่กันนานหรือยังคะก่อนที่จะขอหม่อมยาย

ตอบ ไม่นาน อยู่เชียงใหม่ก่อน แต่อยู่เชียงใหม่ไม่ได้เป็นผู้ว่า ฯ นะ เป็นรองผู้ว่า ฯ เพราะผู้ว่า ฯ เป็นพ่อของคุณพ่อ -- พระยาไกรโกษา เป็นพ่อแล้วก็เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ คุณพ่อเป็นคล้าย ๆ เป็นรองหรือเป็นเลขา ฯ ก็เป็นพ่อของคุณพ่อ ก็เรียกว่าเจ้าคุณปู่ ว่างั้นเถอะ

ถาม ย้ายมาที่เมืองน่านแล้วก็เข้าไปในหอคำ ก็เลยได้รู้จักกันใช่ไหมคะ

ตอบ ชอบกัน รักกันมาก

ถาม แล้วหม่อมยายก็เลยติดเลยหรือคะ

ตอบ ติด ไม่ได้ติดเขา ติดน้ำอบ (หัวเราะ) น้ำอบเขาหอม น้ำอบนะ

ไม่ใช่มีอะไรนะ อบน้ำสารภีลอย แล้วก็ดับควันกำยาน เท่านั้นแหละ น้ำอบไทยโบราณ มีเท่านี้เอง

ถาม แล้วพิมเสนละคะ

ตอบ ไอ้นี่มันใหม่ ไอ้พิมเสน แบ้งร่านี่ มันใหม่ แต่ก่อนไม่ได้มีอะไร มีน้ำหอมลอยดอกมะลิ ลอยสารภี กระดังงา อะไรพวกนี้ คุณแม่พอทำได้ แล้วก็กรอง แล้วก็อบกำยาน ทำให้เหลือง ทำให้เหนียวตัวด้วย ไอ้กำยานนี่ แต่มันหอมนะ แล้วก็แบ้งคุณแม่ทำเอง เอาดินเอาหินมาเผา แล้วก็ละลาย ยายทำได้ มาอยู่กับคุณแม่แล้วทำแบ้งได้ หยอดก็เป็น เขาทำอะไรทำบ้าง ยายหยอดได้ ทีแรกเป็นดินสอพองเม็ดเท่านี้ (หัวเราะ) ทีหลังก็หยอดได้เม็ดเล็ก ๆ กระทัดรัด

ถาม อยู่สักกี่ปีคะเขาถึงได้มาขอ คือ รู้จักกันมาสักประมาณกี่ปีคะ ถึงได้ขอไปเลี้ยง

ตอบ ไม่กี่ปี ๆ มารู้จักกัน เอ....ก็ไม่ได้สังเกต เพราะว่ามันเป็นเด็กนัก ก็คงจะราวสักปีหนึ่ง มาเห็นที่หอคำ เลยนึกชอบใจ ก็ขอพระเจ้าก็ให้

ถาม แต่ก่อนระหว่างนั้น ที่ยังไม่ขอน่ะค่ะ หม่อมยายเคยไปเล่นในจวนข้าหลวงบ่อย ๆ หรือเปล่าคะ หรือว่าคุณพระท่านมา

ตอบ คุณพระมา พระพรหมสุรินทร์ มาหาพระเจ้า มากกว่าเราไป

ถาม ติดต่อกันเรื่องราชการ อย่างงั้นใช่ไหมคะ

ตอบ เออ....

ถาม แล้วคุณแม่ก็มาด้วย

ตอบ มาด้วย มาก็มาเจอยาย จะเอาให้ได้ ก็ขอ พระเจ้าเห็นว่าเป็นโชคดีว่าอย่างงั้นเถอะ สำหรับผู้ใหญ่ แต่สำหรับแม่เราเองกับสำหรับตัวเรา เห็นจะเป็นโชคร้าย (หัวเราะ) จะต้องพรากจากพ่อจากแม่

ถาม ลี่ขวบคะตอนนั้น

ตอบ ว่าไปก็เกือบ ๆ ๔ ขวบมั้ง แต่ว่ามีเวลารู้จักกันก็เกือบปีแหละ มันก็คุ้นแล้วละ แต่งั้นวันจะไป โอดเสียดายรุ่งเลย

ถาม คุณแม่ชื่ออะไรคะ

ตอบ อุ๊น ชื่อแปลกที่สุด ไม่เคยได้ยินใครชื่ออย่างนี้เลย อุ๊น เลขเจ็ดน่ะ เรียกว่าอะไรนะ ไม้ตรีนะ

ถาม แล้วไปอยู่ในจวนใช่ไหมคะ

ตอบ ขอแล้ว วันดีคืนดีมาขโมย

ถาม อย่างไรคะ

ตอบ คุณแม่ให้คนมาขโมย คือ ยายได้เค้าแว่ว ๆ ว่าใครก็ไม่รู้พูด ก็ไอ้เด็กมันก็พอรู้ภาษาบ้างแล้ว ทีแรกคุณแม่จะเอาไป เห็นว่าจะไม่ไป เลยต้องมาขโมยเอาไปตอนนอนหลับ เอาไปจวน ตอนตื่นคุณแม่ว่าไม่ได้แน่ ไม่เอาแล้ว ขโมยเอาตอนนอนหลับ ไอ้เด็กมันนอนหลับนี่ ตอนกลางวัน วันนั้นเอ๊ะชักสังหรณ์ใจ นอนค่ำไปหน่อย นอนตื่นค่ำไปหน่อย อยู่ ๆ มีคนมาอุ้ม แบกบ่า วิ่ง กว่าจะรู้สึกตัว ที่ไหนได้เบ่าแตรไปตลอด จนถึงจวนข้าหลวง

ถาม เขามาเอาคนเดียวหรือคะ

ตอบ มีคนมา แต่คนแบกนะชื่ออีโมรา ทีหลังมันไปรับใช้ที่จวน นังโมราที่มาแบกยายไปนั้น

ถาม เป็นคนของคุณพ่อคุณแม่หรือคะ

ตอบ เป็นคนรับใช้ที่จวน พาไป ยายก็เบ่าแตรไปจนกระทั่งถึงจวนนะมันก็พลบ ที่นั่นก็ไม่มีอะไร มียี่เกตั้งโรง ชอบยี่เก แหม....นี่พอกลอง

ตุม ๆ นะ นั่นตั้งแต่อายุสัก ๒ ขวบกว่า ไม่อยู่หรอก คุ้ม ตะเกียก ตะกาย ขี่คอพี่เลี้ยง ทำอะไรอยู่ก็ต้องไป นะโรงยี่เก กลองตุม ๆ ต้อม ๆ เขาโหมโรง ชอบไป๋ พี่เลี้ยงก็ต้องมีข้าวสวยกับมะม่วงสุกใส่ภาชนะไป ไปนั่งกลางโรงยี่เก กินมะม่วง จะดูออกแขก ชอบไอ้แขกดำแขกแดง คุณแม่ก็นึกว่าชอบ ถ้าเห็นยี่เกคงจะหยุดร้องไห้หาไม่ ชอบอยู่บนบ่าแม่โมรานั่น

ถาม ไม่ดูลิเกด้วยวันนั้น

ตอบ ดูก็ไม่ดู หยุดก็ไม่หยุด ปากก็ไม่หุบ ร้ายกาจถึงเพียงนี้ คุณแม่ชักจะอ่อนใจ คุณพ่อนะอ่อนใจแล้ว คิดไม่เอาแล้ว สงสารเด็ก คุณแม่ใจยังแข็งกว่า เอ้า ทู่ซี้ไป คิดว่าอย่างไร ไอ้เด็กมันคงต้องเหนื่อยบ้างนะ ก็เหนื่อยจริง ๆ พอลืมตาฟ้าสาง ถึงได้หยุด หลับนะไม่ได้หยุดหรอก หลับ หลับไปบนบ่าแล้วเขาก็พาไปนอน นอนไปจนเมื่อไรยายก็ไม่รู้นะ แล้วก็ตื่น

ถาม ตื่นมาร้องอีกไหมคะ

ตอบ เอ๊ะ แปลกอย่างนะ ร้องเสียแทบเป็นแทบตาย ไม่รู้ชั่วโมงนะ ตั้งแต่ออกจากหอคำ มาจนกระทั่งสว่าง มันก็กว่า ๑๒ ชั่วโมงแล้วนะ ถ้าจะหมดแรง (หัวเราะ) ถึงไม่กล้าร้อง ร้องไม่ไหวอีกแล้ว ยอมจำนน นั่งรำลึกตรึกตรอง จะว่าเป็นเด็กรู้คิดก็ได้ บอกนี่เขาเอาเรามาได้อย่างนี้แล้ว ถ้าเราขืนหนีไป เขาก็คงจะเอามาได้ อย่าเลย เราทำดีเถอะ เลยนิ่งเงียบไป ว่าค่อยพูดกัน คราวหน้า ถ้าขืนเอะอะเขาก็กักไว้เป็นนักโทษซิ จริงไหม ทำดีซะ ทำเงียบ ทำเป็นไม่ค่อยเสียอกเสียใจ ไม่ช้าไม่นานเขาก็พาไป สัก ๓ หรือ ๔ วัน

ถาม ใจหม่อมยายก็ชอบเขาอยู่แล้วด้วยใช่ไหมคะ

ตอบ ก็งั้นนะซิ มาขโมยกันแบบนี้ ก็ชักไม่ไหวเหมือนกัน (หัวเราะ) ไอ้เกร็ดมันมาก เพราะฉะนั้นอะไรสาธยายไปนิดก็มีเรื่องยาว ๆ ไอ้เรื่องร้องคืนยังรุ่นนี่ทรมานใจทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่

ถาม แล้วหม่อมยายอยู่ที่จวนสักกี่ปีคะ

ตอบ โอ๊ย อยู่ตั้งแต่ ๓ ขวบ อยู่ที่จวนสักปี ก็เป็นเท่าไหร่ล่ะ

ถาม ตอนหม่อมยายมาอายุสักประมาณ ๔ ขวบ

ตอบ ๔ ขวบ ก็ ๕ ขวบ ๕ ขวบคุณแม่สอนหนังสือแล้ว อ่าน **มูลบท ฯ** ได้ กอ ข้อ ฃอ ค่อ เฆาะ งอ อะไรนั่น ท่องเป็นนกแก้วนกขุนทอง อ่าน พออ่านแล้วก็อายุระหว่าง ๔ – ๕ ก็ลงมาเยี่ยมพ่อของพ่อเจ้าคุณปู่ (พระยาไกรโกษา) ลงมาเยี่ยม แล้วก็คุณแม่ลงมาราชการด้วย คุณพ่อฝากให้คุณแม่มาถวายหนังสือราชการมหาดไทย ในสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ นี่แหละ คุณแม่ก็มาราชการด้วย ก็มาเยี่ยมเจ้าคุณปู่ด้วย สักเดือนสองเดือนแล้วก็กลับ

ถาม หม่อมยายไม่ได้ลงมาด้วยหรือคะ

ตอบ มาด้วยซิ ลงเรือมา เรือหลวงในกรมประทาน เขาเรียกว่าเรือแม่แปะหางมันเป็นอย่างงี้มั้ง แล้วงอนขึ้นไป และมีตราพระราชสีห์

ถาม ให้ไปใช้ที่โน่นใช่ไหมคะ

ตอบ ให้เดินทางจากน่าน เราลงเรือที่อุตรดิตถ์ จากน่านมาจนถึงกรุงเทพ ฯ ให้เรือคล้าย ๆ เรือคุ้มกัน เพราะเรือหลวงผู้ร้ายไม่กล้าปล้น ผู้ร้ายก็มีนะ แต่ว่าถ้าเป็นเรือหลวง ถึงแม้มาลำเดียวก็ไม่กล้าปล้น

ถาม ใช้เวลาเดินทางสักกี่วันคะ

ตอบ เดือนหนึ่ง

ถาม เวลาเดินทางนี่หรือคะเดือนหนึ่ง แล้วลงมาอยู่ในกรุงเทพ ฯ อีกเดือนหนึ่ง

ตอบ มาอยู่ในกรุงเทพ ฯ จะถึงไม่ถึงก็จำไม่ได้ แล้วก็กลับขึ้นไป กลับขึ้นไปไม่ช้าไม่นานก็กลับลงมา คงเจ้าคุณปู่ตาย คุณแม่ก็ลงมา คุณพ่ออยู่ ทำราชการอยู่นะ ระหว่างนั้นก็ทำศพทำเมรุ คุณแม่ทำ

ถาม ลงมาจัดการที่กรุงเทพ ฯ นี่หรือคะ แล้วคุณพ่อไม่ลงมาเลย

ตอบ ลงมาไม่ได้ซี กำลังชายแดน ฝรั่งเศสแย่งกัน ร.ศ. ๑๑๒ กำลังยุ่ง อีตาปาวีป่าเวอนั่น เคยได้ยินไหม มองซิเออร์ปาวี มาบั่นเขตแดน โอ๊ย ตัวแกสูงใหญ่ สูงกระทั่งถึงนี่ (ท่ามือสูงขึ้นไป) จมูกยังงี้ยาว น่ากลัว อีตาปาวี แกเอาของมาให้ยายอันหนึ่ง กระต่ายในกะหล่ำปลี กะหล่ำปลีใบเขียว แล้วพอไข มันดังน้องแนง ๆ แล้วมันก็ค่อย ๆ แง้ม ๆ ก็เห็นกระต่ายตาแดง ตัวขาว พอแง้มมันก็จู๊ดขึ้นมา ยายสะดุ้งเลย มันมีสปริง ยายเกือบหงายหลัง

ถาม ทำด้วยพลาสติคหรือคะ

ตอบ จำไม่ได้ คงจะกระดาษละมัง ตอนนั้นไม่มีพลาสติค อ้อ พูดถึงพบมองซิเออร์ปาวี แหมห้าเต้มอย่างที่สุด เวลานั้นก็ราวสัก ๔ ขวบนะ ที่นี้คุณแม่ก็เชิญมองซิเออร์ปาวีมากินน้ำชา จำได้ บ่าย ถึงจะกินน้ำชา คุณแม่พูดภาษาฝรั่งเศสเก่ง อยู่ฝรั่งเศสตั้งหลายปี เรียนอยู่ที่คอนเวนต์ที่กรุงปารีส คุณแม่ก็เป็นล่าม เวลานั้นหาล่ามฝรั่งเศสยาก แล้วปักปันเขตแดนมันก็สำคัญ คุณแม่ก็เลยเป็นคนติดต่อ คุณพ่อรู้แต่

ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศสรู้ไม่ดีพอที่จะเป็นราชการ ต้องให้คุณแม่แปล

ถาม หมายความว่าเป็นล่ามให้มองซิเออร์ปาวีกับทางในกรุงนี่หรือคะ หรือที่เมืองน่าน

ตอบ ติดต่อกันที่เมืองน่าน ระหว่างข้าหลวงกับผู้แทนของฝรั่งเศส จะต้องติดต่อกันใช่ไหม ติดต่อกัน ทีนี้ก็จำได้ นั่งกินอะไรกันที่นอกชานเรือนไทยมีสองข้าง อย่างนี้หอนั่ง อย่างนั้นหอขวางนะ กินกลางนอกชานนั่นแหละ คุณพ่อก็จูงยายมา ให้มารู้จัก จับไม้จับมือมองซิเออร์ปาวี เขาก็ถามว่าอายุเท่าไร แล้วเขาให้คุณพ่อแปลนะ ว่าเขานี่แหละถามว่ายายนี่อายุเท่าไหร่ จะบอกอะไรเขาดีนะถึงจะเหมาะ เราก็ไม่รู้ว่าเราอายุเท่าไร บอกเขาอายุ ๑๑ คุณพ่อหัวร่อก้าก คุณพ่อก็อุตส่าห์แปล โอ๊ยตาปาวีหัวร่อจะตาย แหมคิดแล้วคิดอีกไม่รู้เราจะบอกเท่าไหร่ดี ถึงจะเหมาะ

ถาม หม่อมยายเองก็ไม่รู้จัก ไม่ทราบว่าอายุตัวเองด้วยว่าเท่าไหร่

ตอบ ไม่รู้ ถึงได้ถามตัวเองว่า เอ๊ะนี่เราจะบอกเขาอายุเท่าไหร่ถึงจะสมตัวเลขไหนถึงจะเหมาะ ๑๑ หรือ ๑๒ หนอยเลือกเอา ๑๑ บอกอายุ ๑๑ ยายนะแทนที่จะขำตัวเอง ตกใจ แหม เขาคงคิดว่าเราโง่บัดซบ อายุตัวเองไม่รู้ แล้วยังบอกผิดเสียอีก อุตส่าห์ปรึกษาตัวเองแล้วว่าเลขไหนถึงจะเหมาะ ๑๑ หรือ ๑๒ หรืออะไร หนอยเลือกเอา ๑๑ มีไอ้ขำ ๆ มาแทรก (หัวเราะ)

ถาม ที่ตอนโน้นมองซิเออร์ปาวีนั่นมาติดต่อบ่อย ๆ หรือคะ ติดต่อราชการ

ตอบ ก็หลายเดือนอยู่ ปีกปันเขตแดนนั่นมันไม่ใช่ของเล็ก ๆ นี่ ต้องโต้ต้องเถียง บางทีก็จะวิวาทกัน เกือบจะรบจะพุ่งกัน

ถาม แต่หมายความว่าความสัมพันธ์กับคุณพ่อเองก็สนิทกันดี

ตอบ สนิทดี เพราะว่าคุณพ่อคุณแม่ไปได้ แล้วก็ยังมีกงสุล กงสุลนี่ควรจะรู้ ในวงต่างประเทศนะ ชื่อลาเดวส คองโตดิส เป็นกงสุล เคยได้ยินไหม มองซิเออร์ คองโตดิส เขามีลูกคนหนึ่ง แล้วก็มีเมียเขาคนหนึ่ง เป็นกงสุลอยู่ที่น่าน แล้วก็เราไปพบกันที่เมืองรุสเซีย ที่น่านเขายังไม่มีลูก แล้วไปพบกันที่รุสเซีย เราไปเป็นทูต เขาก็เป็นทูต อยู่ในสำนักพระเจ้าซาร์ ไอ้หนูลูกเขาน่ะอายุ ๕ ขวบ เขาเชิญยายไปคริสต์มาสที่รุสเซีย ไปบ้านเขา ไอ้ตัวมันนิดเดียว เป็น host นะ เป็นเจ้าภาพนะ เจ้าภาพตัวนิดหนึ่ง น่าเอ็นดู ไปงานคริสต์มาสเขาแรกรู้จักเขา อายุยาย ๔ ขวบ จนกระทั่งอายุ ๑๒ ตั้ง ๘ ปีนะ ถึงได้พบกันอีก ดีดี ตาคองโตดิสนี่

ถาม คุณพ่ออยู่ที่น่านอีกสักประมาณกี่ปีคะ หม่อมยายถึงได้ย้ายเข้ามากรุงเทพ ฯ

ตอบ พอเจ้าคุณปู่ตายก็ยายอายุ ๕ ขวบนะ ๕ ขวบกว่า ๆ เพราะเมื่อลงมามัน ๕ ขวบ ท่านยังไม่ตาย พอกลับขึ้นไปไม่กี่เดือนท่านก็ตาย มันก็อยู่ในข่าย ๕ – ๖ ขวบ ก็ลงมา

ถาม ทีนี้พอจัดการเรื่องศพเรียบร้อยแล้ว คุณแม่พาหม่อมยายกลับขึ้นไปอีก

ตอบ ไม่กลับเลย อยู่เลย ในกรมไม่ให้ไป จะให้ไปเมืองนอกแน่ะ

ถาม แล้วคุณพ่อก็ลงมาด้วยหรือคะ ตอนนี้ตามลงมา

ตอบ ตามลงมาเสร็จสรรพแล้ว ส่งราชการงานเมืองให้ผู้รับช่วงแล้วคุณพ่อก็กลับมา แล้วระหว่างนั้นยังไม่ตกลงว่าจะไปเมื่อไร ในกรมก็ส่งคุณพ่อไปเป็นข้าหลวงเมืองชล เวลานั้นที่ว่าการอยู่บางปลาสร้อย ยายก็ต้องออกจากโรงเรียน ยายอยู่สุนันทาลัยสัก ๕ – ๖ เดือน แล้วไปอยู่วังหลังสัก ๘ เดือน ก็ต้องกลับไปเมืองชลโดยไม่ได้เรียนหนังสือ ไม่มีครูสอน คุณแม่ก็ไปยุ่งใหม่ งานใหม่ คุณพ่อก็ไปรับงานใหม่ ๆ ก็ต้องไปปลูกจวนใหม่ อะไรใหม่ ก็เลยทอดทิ้งยาย เลยสบาย ไม่ต้องเรียนหนังสือ แหมชอบใจ ๘ ขวบไม่อยากเรียนแล้ว สนุกแล้ว เล่นหม้อข้าวหม้อแกง

ถาม ตอนที่ว่ามาอยู่สุนันทาลัยประมาณ ๕ เดือน กับไปอยู่วังหลังอีกประมาณ ๘ เดือน ระหว่างนี้คุณพ่อคุณแม่ไปอยู่เมืองชลแล้ว

ตอบ แล้วถึงได้รับยาย เอาออกเลย ไปอยู่ด้วยกัน เป็นบ้านเป็นช่อง ก็บ้านไม่ใช่บ้านดิบดีอะไรหรอก เป็นเรือนสัปปะรังเค อะไรก็ไม่รู้ อยู่บางปลาสร้อย เคยเห็นไหม ต้องมีตะพานย้าวยาว ไปลงเรือไกลลิบใช่ไหม ที่มีกระโจมไฟน่ะ ที่นี้ก็ไอ้ข้างตะพานเขาปลูกเรือนเป็นหลัง ๆ สำหรับปลัดจังหวัดบ้าง อะไรบ้าง แล้วก็มีข้าหลวงอยู่หัวแถวคนหนึ่ง นั่นแหละยายอยู่ไอ้เรือนริมตะพานนั่นแหละ แล้วที่ไปเที่ยวก็ไอ้หัวตะพาน ไอ้ที่มีกระโจมไฟหรืออะไร นั่นแหละ เป็นที่เที่ยว เล่นชักแมงกระพรุน อยู่ตามแถวนั้น ไม่มีหญ้าจะเดิน อยู่ตามตะพานไม้นั่น ไม่ตกน้ำก็ดีแล้ว ตะพานยาวนะแคบจัง

ถาม แล้วอย่างเด็ก ๆ เพื่อนเล่นเยอะไหมคะ ที่เมืองชล

ตอบ ไม่มี คนเดียวก็ไม่มี

ถาม เป็นเด็ก ๆ อยู่คนเดียวหรือคะ

ตอบ เป็นเด็ก ๆ อยู่คนเดียว แต่ว่าไอ้เด็กคนนี้ไม่มีเพื่อนเล่นก็ได้ เพราะอ่านหนังสือได้ เรียนหนังสือด้วยตนเอง คือเสมียนของคุณพ่อ เวลาเขาว่าง เราก็อ้อนวอนให้เขาอ่านหนังสือ เล่านิทานเรื่องพงศาวดารจีน เขาอ่านให้ฟัง เรื่อง **ซิยิ่นกุ้ย** เคยได้ยินไหม แหมนั่นแหละฮีโรของยายละ แหมกินจุจริงเก่งกาจไอ้ซินกุ้ยนี่ เราจะต้องให้เขาอ่านจนจบ ที่นี้วันดีคืนดีคุณพ่อให้เขาไปอยู่บ้านใหม่ ที่ปลูกบนที่ราบนั่นนะ ไอ้เราอยู่ในน้ำก็ขาดคน

ถาม แล้วตกลงอ่านหนังสือเอง

ตอบ ยายก็ผันเอาเองจนจบ อะไร ขึ้นต้น **มูลบท ฯ** มัน แม่ ก กา ใช่ไหม แล้วก็แม่กน ถูกไหม สาธุสะจะขอไหว้ ใช่ไหม นั่นแหละยายอ่านจนกระทั่งแม่กง แม่กม แม่กบ แม่กด จนแม่เกย ใช่ไหม อ่านจบ ผันได้หมด ภายในอายุ ๘ ขวบ ไปเมืองชล ยายก็ผันเอาเอง เพราะมันไม่มีอื่นทำ ครูก็ไม่มีสอน เลยสบาย ไม่มีครู คุณแม่สั่งให้คอยดูเบ่อให้มันอ่านหนังสือนะ ใครจะมาว่า ก็คนพวกนั้นเขาไม่รู้หนังสือกันทั้งนั้นเลย ยายเลยสบาย อ่านเอาเองได้ อาศัยที่รัก ก็ผันเอาเอง ก็ง่าย **มูลบท ฯ** น่ะกระทรวงศึกษา ฯ ไม่ควรจะทิ้งเสีย เพราะนี่ยายอ่านตั้งแต่อายุประมาณ ๔ ขวบ และยายก็จบเท่านั้น **มูลบท ฯ** นี่ ให้ยายท่องเถอะ รู้หมด เรารู้เอกรู้โท แล้วเราจะกลัวอะไร

ถาม ๘ ขวบก็อ่านได้แล้ว

ตอบ อ่านเอง แต่ตะกุกตะกักหน่อยนะ เพราะว่าไอ้ซิยิ่นกุ้ยนี้ ไม้อะไรแต่เรารู้นะ เราก็ผันเอา อ้อกุย กุ่ย กุ้ย อ้อกุ้ยนี่ไม้โทใช่ไหม เรา

อ่านเองได้นี่ ยายก็พยายามอ่าน ยายเลยอ่านจบ **ซิยี่นกุ้ย** ด้วยตนเอง ไม่ต้องอาศัยใครหมด จะเชื่อก็เชื่อไม่เชื่อก็แล้วไป คือมันอาศัยความจำ นี่ยายจะท่องให้ฟังไอ้แม่ต่าง ๆ น่ะ เอาแม่เกยสุดท้ายเลย จำได้ "ขี้นเกยเลยกล่าวท้าวไท ฟังคำน้ำใจเลื่อมใสศรัทธากล้าหาญ" นี่อันสุดท้ายที่ท่องได้นะ ก็ยายอายุนิดเดียวเท่านั้น นี่ยายจำได้หมด เพราะฉะนั้นเราก็อ่านเองได้ ด้วยความพยายาม เราไม่รู้สึกว่าบังคับตัวเอง มันเป็นมาเอง คือมันก็ง่าย ถ้าเราต้องบังคับนะ เช่นอย่างอะไรที่เราจำเป็นจะต้องเรียน แต่ว่าเราไม่ชอบ ต้องบังคับ แล้วเหนื่อย จริงไหม ไอ้ที่ไหนมันมาได้เอง ก็เราชอบ ให้ว่าตลอดยายก็ว่าได้ ขาดมังเหลือมังนะ ไอ้แม่กด แม่นี้ชอบที่สุดเลย แม่กดนะ "ขี้นกดบทอัศจรรย์" อ้ายอัศจรรย์นี่เราไม่รู้เรื่องหรอกนะ "เสียงครั้นครั่นชั้นเขาหลวง" มีอะไรที่ไอ้ตอน "ไอ้พวกผีที่ปั้นลูก ติดจมูกลูกตาพลัน" สนุก ไอ้ผีมันปั้น เราก็ปั้นได้ ติดจมูก ติดตา (หัวเราะ) สนุก อีตอนนั้นก็สงสาร ตอนขี้นกก "ตกทุกข์ยาก แสนลำบากจากเวียงชัย มันเผือกเลือกเผาไฟ" นี่จำได้ตลอดนะ แล้วก็ขี้นกม "สมเด็จจอมอารย์" สุดท้ายนะ "เอ็นดูภูบาลผู้ผ่านพาราสาวัตถี" นี่ก็จำได้

ถาม หม่อมยายว่าบทเรียนอย่างนี้ดีกว่า

ตอบ ดีกว่ามาก ยายถึงว่า แหมไม่มีใครเห็นดี พาราสาวัตถี แหม ยายเห็นว่าเมืองเราคล้ายพาราสาวัตถี คือ "ใครไม่มีปรานีใคร"

ถาม ตอนไหนคะ

ตอบ รัชกาล ๖ นะ ตอนไหนตอนหนึ่งนี่แหละ อีแบบนี้ “พาราสาวัตถี ใครไม่มีปรานีใคร ดุด๊ือถือแต่ใจ ที่ใครได้ใส่เอาพอ” ก็เซ็งลี้นี่ไง

ถาม สมัยรัชกาลที่ ๖ หรือคะ

ตอบ ไอ้ยอห์น แซมสัน เคยได้ยินไหม ห้าง ยอน แซมสัน หยอกไปเมื่อไร เจ้าพระยารามราฆพน่ะ

ถาม หม่อมยายเล่าได้ไหมคะ

ตอบ เอ จะเอาเขามาเล่า ไม่ดีกระมัง ถ้าจะไม่ค่อยดี

ถาม ค่ะ หม่อมยายอยู่ที่เมืองชลนั่นสักประมาณกี่ปีคะ

ตอบ ไม่กี่ปีหรอก ไปได้สักหน่อย สักกี่เดือนก็ว่าไม่ถูก ไม่ถึงปี บอกว่าอยู่ที่ไหนก็ไม่ถึงปี แย่เลย

ถาม แล้วคุณพ่อก็ย้ายกลับมาหรือคะ หรือยังไงคะ

ตอบ คุณพ่อก็มาเตรียมตัวไปเมืองนอก คุณแม่ก็เอายายมา แล้วก็เตรียมไปถวายตัว

ถาม อ๋อ จะไปฝากในวัง เพราะว่าคุณพ่อคุณแม่จะไปรุสเซียกันทั้งสองคน ค่ะตอนนี้เล่าถึงจบเข้ามาถึงในกรุงเทพ ฯ อีกแล้วนะคะ คราวต่อไปจะเล่าเรื่องในวังให้ฟังใช่ไหมคะ

– ๒ –
ล่องเรือ – อยู่วัง

ถาม หม่อมยายกรุณาเล่าเรื่องการเดินทางจากน่านมากรุงเทพ ฯ หน่อยได้ไหมคะ

ตอบ ก็จะต้องขี้นช้างขี้นม้ามาลงเรือ ก็สนุกดีเหมือนกัน ล่องมาตามแก่งค่ำลงจอด เดี๋ยวอีแก้งมันก็มา กวางก็มา แล้วเสือมันก็มาด้วย แล้วเราก็จอดอยู่ เหมือนฝั่งแม่น้ำพิษณุโลก ที่เมืองนครสรรค์นี่นะ เคยไปไหม ตลิ่งสูงแบบเดียวกัน น้ำก็อยู่ต่ำ แล้วนอกนั้นก็เป็นป่า กลางคืนเสียงเสือปี๊ป เสือกับกวางนี่ปี๊ปไม่เหมือนกัน มันก็น่ารู้ ต้องคนพื้นเป็น เสือมันปี๊ปแหลม ปี๊ปละก็เข้าแก้วหู ถ้ากวางปี๊ปละก้อหย่อนหน่อย ไม่กระแทกเสียง

ถาม ออกเสียงคล้ายกันหรือคะ

ตอบ เสียงคล้ายกัน แต่ว่าสั้นยาวผิดกัน

ถาม ล่องแก่งมาเรื่อย จนกระทั่งถึงกรุงเทพ ฯ หรือคะ

ตอบ ก็มาถึงกรุงเทพ ฯ แหละ แต่ว่าต้องเปลี่ยน เพราะว่าที่เมืองโน้นน้ำมันตื้น น้ำเมืองเหนือเห็นไหม เวลาธรรมดาแค่นี้ สะโพกก็มีนะ คนท่องข้าม และก็ถ้าหน้าน้ำลึกหน่อย ถ้าเราลงหน้าน้ำก็ไม่ต้องถ่อมาก ค้ำ ๆ มันก็ไป เพราะน้ำมันไหลเร็ว ทีนี้ถ้าหากว่าไปโดนไอ้หน้าน้ำนะ มันก็น่ากลัว เชี่ยวกรากเชียว แล้วก็มีแก่ง ๒ แก่ง ที่

จะต้องข้าม อันตรายตรงนี้ คนตาย สินค้าล่ม เสียนักหนา เขา
เรียกว่าแก่งอู่ มันมีช่องไปอย่างนี้ แล้วเลี้ยวอย่างนี้ เป็นหิน

ถาม อยู่ตรงแถบไหนคะ จังหวัดไหน

ตอบ อยู่ระหว่างแม่น้ำ คือมันเหมือนเขื่อนกั้นน้ำ แต่ว่ามันมีช่องให้น้ำไหล
ไป ไอ้ที่เป็นหิน มันก็ตระหง่านอยู่อย่างนั้น เหมือนอย่างกะเรา
ลอดช่องไปอย่างนั้นแหละ แต่ว่าคนเอาไปไม่ได้ทุกคน ต้องนายท้าย
อย่างเก่งที่สุดเชียวของเมืองนั้น แล้วเอาแพง ที่นี้อาศัยเป็นข้าหลวง
ก็พอถึงตรงนั้น คนต้องลงจากเรือหมด ขึ้นเดินบกไปลงท้ายแก่ง
หัวแก่งไปลงท้ายแก่ง ของข้าวก็เอาติดมือไปบ้าง เดินไปเรียกไป
เห็นเรือแต่ว่าเราลงเรือไม่ได้ เพราะน้ำมันเชี่ยวเหลือเกิน ถ้าล่มก็ตาย
เท่านั้น ไม่มีท่ารอด

ถาม เขตแก่งตรงนี้อยู่บริเวณจังหวัดไหนคะหม่อมยาย

ตอบ อยู่น่าน

ถาม อยู่ที่น่านนี่หรือคะ แก่งนี้

ตอบ อยู่ที่น่าน แม่น้ำน่าน แล้วก็เราก็ขึ้น ยายก็ขึ้น คุณพ่อคุณแม่ขึ้น
หมดแหละ เดินไป แล้วก็ปล่อยแต่เรือ เรือบรรทุกกี่ลำก็แล้วแต่
เถอะ เอาไว้ฝ่ายนี้ แล้วก็นายท้ายผู้เชี่ยวชาญต้องเอาเรือนี่ไปส่งท้าย
แก่ง แล้วเขาก็เดินมา มารับเรืออีก ก็เอาไปอีก

ถาม มีคนเก่งอยู่คนเดียว

ตอบ มีคนเก่งอยู่คนเดียว แล้วเราไปยืนมอง แหมมันน่ากลัวเชียว ยายก็
ยังเล็ก ๆ ๕ ขวบได้ มีชะนี เลี้ยงชะนี ขนชะนี ใคร ๆ เขาขนของ
ยายขนชะนี เดินไป ไอ้ชะนีมันก็เชื่องนะ ไม่ใช่มันดุ ตัวนั้นเกาะบ่า

ตัวนี้เกาะบ่า ทีนี้มันหยอกกัน ไอ้ตัวนี้ไปทางนี้นะ พันไปพันมา จะรัดคอตาย เลยห่างคนชะด้วย คุณพ่อก็ไปหน้า คนข้างหลังก็ยังไม่มา ร้องเสียดับบ่าเลย เขาต้องมาปลดไอ้ชะนีออก ไม่งั้นรัดคอตาย ทีนี้ก็มองเห็น จำได้ว่ายืนมอง แหมมันน่ากลัว ไอ้น้ำอย่างนี้ เหมือนอย่างกับจักรพัดเรื่อใหญ่ เห็นไหม ชุ่ม ๆ ๆ ๆ ๆ ก็แม่น้ำพู่นะ เข้าแหมจู้ดไป ต้องชะงัก แล้วที่ก็แคบด้วย ถ้าหักมากก็ฟาดไม่ฟาดทางโน้นก็ฟาดทางนี้ ก็แปลว่าตายเท่านั้นแหละ แหมแก่เก่ง

ถาม มีที่น่ากลัวอยู่แห่งเดียว ตรงนี้หรือคะ

ตอบ แก่งอู่นี่แหละ นอกนั้นไม่กลัว แก่งหลวงไม่น่ากลัวเท่า คนไม่ชำนาญเอาไม่รอด แล้วตาคนนี้กล้าอยู่คนเดียว แล้วทีหลังก็คงมีผีกเข้านะ แต่ว่ายายก็ลงมาแล้ว เขาก็คงผีกจนกระทั่งเจ้าราชวงศ์ พี่ชายของยาย เอาระเบิดไประเบิดเขา ไอ้ที่มันเกะกะ ก็มันไปอย่างนี้ แล้วมันไปอย่างนี้ละ ใครจะไปหักทัน แล้วที่ก็แคบ คนไม่ไวก็หักไม่ทัน ก็ชนนี่เลย จริงไหม ไปอย่างนี้แล้ว แล้วมันหักอย่างนี้ ถ้าหักทันก็ไปตามล่อง ปุ๊บเดียวแล้ว ไม่ไกลเท่าไร แต่ว่าแหมสำคัญที่สุด จะตายจะเป็นก็อีตอนนั้น ถ้าคัดไม่ดีนะ ก็พุ่งหินแตกกระจาย คนเดินก็ตายหมด ของเขิงจมน้ำไปหมด

ถาม เดือนหนึ่งหรือคะ เดินทาง

ตอบ เดือนหนึ่ง แต่ข้ามแก่ง ๒ แก่งเท่านั้น แก่งอู่กับแก่งหลวง น้ำแค่นี้ เรือนั่นต้องเป็นเรือท้องแบนนะ แล้วก็ไปถ่ายเป็นเรือเก๋ง สี่แจวหรือแปดแจว ที่ปากน้ำโพ นครสวรรค์ แล้วก็ล่องแม่น้ำเจ้าพระยาไปจนถึงบ้าน บ้านเจ้าคุณบู่อยู่ริมน้ำ อยู่ตรงโรงเรียนราชินี อยู่ตรง

ปากคลองตลาด ก็จอดเรือที่บ้าน เจ้าคุณปู่ก็ตายไปแล้ว เมื่อ ๕ ขวบ ยังไม่ตาย พอ ๖ ขวบก็ดูเหมือนท่านตายแล้ว

ถาม ค่ะ ตอนก่อนหม่อมยายเล่าถึงว่าไปเมืองชล กลับจากเมืองชลแล้ว ก็เข้าวังค่ะ หม่อมยายว่าจะเล่าชีวิตในวังค่ะ

ตอบ ก็ต้องเข้าไปก่อนซิ นะ ต้องเข้าไปก่อน พอกลับมาจากเมืองชลแล้ว คุณแม่ก็พาเข้าวัง ไปฝากสมเด็จ ฯ ท่านเลี้ยงไว้รวมกับลูกหลานท่าน กับลูกขุนนางที่เขาถวายตัว

ถาม ค่ะ สมเด็จ ฯ ในรัชกาลที่ ๕ นะคะ

ตอบ สมเด็จพระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ ๕ ท่านเลี้ยงคน เลี้ยงเด็กหลาย ชั้น รวมทั้งหลานสนิทของท่านด้วย อย่างพระพี่นาง สมเด็จพระนาง รำไพ ก็อยู่ในหมู่นี้ด้วย

ถาม แล้วเข้าไปนี่ พวกเด็ก ๆ ที่ท่านเลี้ยงไว้ นี่อยู่ที่ไหนบ้างคะ

บตอ อยู่พระที่นั่ง ใต้ร่มไม้ชายคาของพระที่นั่งที่ท่านประทับอยู่ พระที่นั่ง จักรี แล้วก็เจ้าฟ้าก็ประทับชั้นบน พวกหลาน ๆ ท่านและลูก ๆ ขุน น้ำขุนนางก็อยู่ชั้นล่าง ซึ่งเรียกว่าห้องหม่อมเจ้า เพราะมีหม่อมเจ้า มาก ทั้งหญิงทั้งชาย หม่อมราชวงศ์ หม่อมหลวงก็มี ลูกขุนนางก็ มีเหมือนกัน แต่ลูกขุนดูเหมือนไม่มี จะมีก็ลูกพระ ลูกพระยา ลูกเจ้าพระยา

ถาม ลูกข้าราชการอย่างนี้ก็เรียกว่าเอาไปถวายเหมือนกันใช่ไหมคะ

ตอบ ถวาย ถวายให้ท่านชุบเลี้ยง ให้เล่าให้เรียนเขียนอ่าน พึ่งพระบารมี ก็ว่าได้ แล้วท่านก็โปรดเด็ก ท่านถึงได้เลี้ยงไว้ได้ ถ้าท่านไม่โปรด ละก็ หนวกหูตาย ไล่ส่งไปหาพ่อหาแม่ไม่ทัน เพราะว่าซนมาก

ถาม มีเด็กทั้งหมดกี่คนคะ ในห้องใต้ถุนชั้นล่างของพระที่นั่งจักรี ฯ

ตอบ ในห้องหม่อมเจ้านั่นเห็นจะมีที่จุสัก ๑๕ กระมัง ทั้งหญิงทั้งชาย

ถาม แล้วที่มากกว่านั้นอยู่ที่พระที่นั่งอื่นหรือคะ

ตอบ แจกจ่ายไปฝากเจ้านายอื่นไว้ แล้วอยู่ที่อื่น ที่พระที่นั่งนั่นก็มี แล้วก็อยู่ตามตำหนัก แล้วก็ขึ้นมาเล่นกัน เจ้าฟ้าก็มี

ถาม แต่ก็ต้องมาเฝ้าสมเด็จ ฯ ท่านทุก ๆ วันใช่ไหมคะ แล้วอยู่ในนั้นทำอะไรกันบ้างคะหม่อมยาย

ตอบ ก็นั่นซี ไม่ทำอะไร นอกจากไปเรียนแล้วก็ซุกซน ไอ้เข้าเขาวงกฎนี่เป็นเรื่องของการซุกซน สมเด็จ ฯ ท่านพระทัยดีเหลือเกิน เด็กมันมากนี่ ตั้งเกือบ ๒๐ อะไรอย่างงี้ มันก็เอ็ดตะโรโพพาย ร้องเพลงตีกลองกัน แล้วแต่ ไม่ต้องเกรงว่าสมเด็จจะกริ้ว หรือในหลวงจะกริ้ว หรือทูลกระหม่อมจะกริ้ว เขาก็ไม่กลัว ทีนี้ก็เข้าเขาวงกฎน่ะ รับสั่งให้ไปเที่ยวตลาดยอด ที่บางลำภู ระหว่างยายอายุ ๑๑ ก็จะเข้าเขาวงกฎนี่ ไปเห็นมาจากงานฤดูหนาววัดเบญจมบพิตร แล้วก็เขาวงกฎนี่ ไปมันเป็นกระจกนะ ไม่รู้วนไปวนมา เดี๋ยวมันไปจ๊ะกันยังไงก็ไม่รู้ สนุกสนาน ก็จำเอามาเล่นของตัวเองที่ห้องหม่อมเจ้าบ้าง ผ้าห่มของใครกี่ผืน ๆ ก็เอามาผูกต่อกันเข้า แล้วก็ผูกโยงไปทางโน้นทางนี้ ให้มันเป็นพวง แล้วก็ไล่จับกันในผ้าห่มนอนนั่นแหละ เจอกันก็หัวร่อ ร้องกรี๊ด ๆ หนวกหูใคร ไม่มีใครกล้าว่า เขาไม่กล้าว่ากันแล้วละห้องหม่อมเจ้า เขาเรียกว่ากรงลิง สมเด็จ ฯ ท่านไม่ว่าอะไร แต่ว่าหนักเข้าท่านก็ไม่ไหวเหมือนกัน ก็ให้ลงมาดูว่านั่นมันเล่นอะไรกัน

ถาม แต่ก็ไม่ได้ทรงว่าอะไรมากนักใช่ไหมคะ

ตอบ ไม่ว่ามาก เขาก็ขึ้นไปทูลว่า เล่นเขาวงกฎกัน ไม่ได้ชนอะไรมากมาย ก็ว่างั้นเถอะ แต่ว่าจับตัวไม่ได้นะ คนที่ลงมาสืบราชการลับนั่นไม่มีเจอหน้าใครสักคน

ถาม หายกันหมด วิ่งหนีหรือคะ

ตอบ ไอ้ที่วิ่งหลุดเขาวงกฎออกไปได้ ก็ไปทางไหนต่อทางไหน ไอ้ที่หลุดไม่ได้ มันคลุมอยู่นี่ เขาก็จับตัวได้ บอกนี่จับตัวได้แล้ว ว่าอย่างนั้น นี่สองสามคนนี่ แล้วขึ้นไปกราบทูลว่า เขาเล่นเข้าเขาวงกฎกันเลิกรากันไปที

ถาม แล้วในเขตบริเวณด้านหน้าลานพระที่นั่ง ก็ไปวิ่งเล่นกันอย่างนั้นหรือคะ วิ่งเล่นกันได้โดยอิสระหรือเปล่าคะ

ตอบ เดี๋ยว มันมีส่วนทางฝ่ายหน้า ฝ่ายใน ถ้าอยู่ในเขตฝ่ายในละก็มีพระที่นั่งไพศาล ฯ ถ้าข้างนอกก็เขตพระที่นั่งจักรี พระที่นั่งอัมรินทร์นั่น ผู้หญิงออกไปเล่นไม่ได้ แต่ว่าเดินออกไปนอกวัง สมมุติว่าจะไปธุระปะปัง หาใคร เดินออกได้ แต่ว่าจะไปซื้อของหรือหิ้วกระจาดมาไม่ได้ ต้องมาแต่ตัว

ถาม หม่อมยายคะ เมื่อกี้นี้ที่ว่าห้องหม่อมเจ้านี่นะคะ ห้องหม่อมเจ้านี่อยู่ชั้นล่างของพระที่นั่งจักรี ก็ต้องอยู่เขตออกมาข้างนอกประตูวังชั้นในหรือเปล่าคะ

ตอบ ไม่ออก อยู่ภายในพระราชวัง เป็นพระราชฐานของทั้งสมเด็จ ทั้งพระเจ้าอยู่หัว

ถาม แล้วเดี๋ยวนี้ห้องนั้นใช้ทำอะไรคะ หม่อมยายทราบไหมคะ ยังมีคนอยู่ในชั้นในนั่นหรือเปล่า

ตอบ ที่นั่นเขาเรียกว่าพระที่นั่ง ที่สมเด็จบรรทมนั้นเรียกว่าสุทธาศรี พระที่นั่งสุทธาศรี แล้วที่เจ้าฟ้าทรงเล่นและบรรทมนั่นเรียกว่าเทพดนัย อยู่ชั้นบน ห้องหม่อมเจ้าอยู่ชั้นล่าง นี่เหมือนบนนี้ แต่ว่าพระที่นั่งสูงใหญ่นะ ทีนี้มันก็แลดูมโหฬาร วิ่งเล่นวิ่งอะไรได้ สมเด็จท่านก็ไม่กริ้ว ไม่ว่าอะไร มันมากเลยเขียนไว้เป็นตอน ๆ เดี๋ยวยายจะหาให้ ไอ้เขียนมันละเอียดกว่า ไอ้พูดอย่างนี้มันจะเล่าเป็น Item ที่เรียกว่าเป็นตอน ๆ มันมากเรื่อง เดี๋ยวไอ้ตอนนี้พูดถึงเจ้าฟ้าอยู่ยังไง ห้องหม่อมเจ้าอยู่อย่างนี้ ชีวิตของเด็กในห้องหม่อมเจ้าก็มีแต่กินกับเล่น ไม่มีงานอะไร กินก็เหมือนอย่างกะเลี้ยงพระอย่างนั้นแหละ

ถาม เวลากินกันนี่ เด็ก ๆ ที่อยู่ที่อื่นมารวมด้วยหรือเปล่าคะ

ตอบ ไม่ เอาแต่เฉพาะห้องหม่อมเจ้า ลูกหลานท่านหลายคนแล้ว ก็พอรับทานข้าวแล้วก็เล่นกันต่อไปอีก ทีนี้ถึงตอนที่อลเวงที่สุด ก็เหมือนไอ้นกกระจอกมันจะเข้ารัง มันจ้อ ๆ แจ้ก ๆ กันไม่รู้เรื่องอะไร เรื่องแย่งที่ปูที่นอนกัน ผู้หญิงผู้ชาย co-ed นอนรวมกัน แต่ว่าพี่เลี้ยงเขาปูให้คนละตอน ผู้ชายตอน ผู้หญิงตอน มันก็มุ้งเดียวกันนั่นแหละ มุ้งใหญ่

ถาม เป็นมุ้งใหญ่ นอนได้สักกี่คนคะ ขนาดไหนคะ

ตอบ อย่างน้อย ๆ ก็สิบคนกระมัง เป็นมุ้ง

ถาม ยาวไปเลยหรือคะ

ตอบ ยาวไปเลย ที่นี้ก็มีอีก มีที่เอะอะกันนักก็ไม่อยากนอนใกล้คุณอ๊อด แก เป็นชาวบ้าน เขาว่าเป็นหลานสนิทของสมเด็จ เป็น consin ของทูลกระหม่อม แต่ที่นี้ท่านเป็นเจ้าฟ้า แต่นี่เป็นเพียงลูกขุนนาง ก็เป็นลูกพระรัตนโกษา

ถาม แล้วชื่อจริง ๆ ของคุณอ๊อดนี่หม่อมยายจำได้ไหมคะ

ตอบ อ๊อดนี่แหละ อ๊อดอยู่จนโต อ๊อดอยู่จนเดี๋ยวนี้ตายไปแล้วก็ยังเป็นอ๊อด ที่ไม่อยากนอนใกล้คุณอ๊อดนั่นก็คือคุณอ๊อดแกนอนน้ำลายไหล แล้วแกอ๊วน อ้วน อ้วนกลมต่ำเตี้ย ปากก็ยื่นเหมือนหมู แลดูก็จะคล้าย ๆ หนุมาน นี่นะ หนุมานตัวเล็ก ๆ นะ นอนก็นอนน้ำลายไหล พวกผู้หญิงเขาก็ไม่อยากนอนใกล้ พวกผู้ชายก็ไม่อยากนอนใกล้ ที่นี้ก็ชักคะเย่อกัน พอพวกผู้หญิงไปแอบดูว่าคุณอ๊อดนอนที่ไหน ถ้านอนใกล้ตัวก็ลากออกไป แล้วเอาคนอื่น ใครก็ได้ ที่ไม่ใช่คุณอ๊อด เข้ามาแทนไว้ เอาคุณอ๊อดไปแทรก พอหม่อมเจ้าชายทางฝ่ายโน้นมามองหา เอ้าไอ้อ๊อดมานอนอยู่นี่ ลากต่อไปอีก

ถาม ลากนี่ลากตัวคนเลยหรือคะ หรือลากที่นอน

ตอบ ที่นอน ทั้งที่นอน

ถาม เขามีชื่อเฉพาะไว้หรือคะ

ตอบ ไม่มีหรอก รู้เฉพาะว่าที่นอนมันบุแพรสีต่าง ๆ จำสีได้ แพรต่วนเสียด้วยซี สวย

ถาม ไม่มีการวางที่ประจำหรือคะหม่อมยาย

ตอบ วาง แต่ว่าที่มันจำกัด มันก็ต้องไปเบียดเธอคนหนึ่ง คุณอ๊อดอยู่กลางอย่างนี้ ไปเบียดเธอ เธอไม่อยากให้เบียด เธอก็ลากคุณอ๊อดออกนอก

เสีย แล้วก็ลากคนที่ไม่รังเกียจมาอยู่แทน คุณอ๊ัดก็กระเด็นไปอยู่ข้างนอก ยุงกัดนะ พี่เลี้ยงเขาสงสาร เขาก็ลากเข้าไป ทีนี้หม่อมเจ้าชายมาจากไหนก็ไม่รู้ละ มาถึง อ้าวไอ้อ๊ัดมานอนอยู่นี่ เอ้าลากต่อไปอีก ทิ้งไปนอก หรือไม่งั้นก็เอาไปแทรกใครแล้วเอาตัวมาแทรก

ถาม แล้วคุณอ๊ัดไม่แผลงฤทธิ์อะไรหรือคะ

ตอบ ไม่ตื่น หลับ ทีนี้วันดีคืนดี ใครก็ไม่รู้ ปูที่นอน เอาคุณอ๊ัดไปติดกับพี่สมเด็จพระนางรำไพ ชื่อหญิงใหญ่ เป็นหญิงใหญ่แต่เป็นลูกหม่อม ชื่อหญิงทัศนีอนงค์รักษ์ ช้วยสวย งามกว่าสมเด็จอีก

ถาม ตอนนี้ยังอยู่ใช่ไหมคะ

ตอบ สิ้น ไปสิ้นศรีราชา เมื่อสมเด็จพระอัยกาไปประชวรอยู่ที่โรงพยาบาลศรีราชา ไปเยี่ยมสมเด็จบ๋า สมเด็จพระอัยกา เป็นพี่กรมพระสวัสดิ์ แล้วก็สิวอะไรมันขึ้นตรงแสกหน้า ที่เขาว่าร้ายนัก ท่านไปแกะเข้าไปเป็นที่ศรีราชา แล้วก็เลยสิ้นที่ศรีราชา เป็นอยู่ ๔ วัน

ถาม อายุไม่มากใช่ไหมคะ

ตอบ ไม่มาก ยังเด็ก ยังไม่สาวเลย ช้วยสวย เสด็จพ่อเสียดายจะตาย ใครลากไปลากมา เขาไม่รู้ละ ให้พ้นเขาก็แล้วกัน มันจะไปติดใคร ใครจะชอบ ใครจะรัก ฉันไม่รู้ไม่ชี้ด้วย ไปติดหญิงทัศนีย์เข้า ยายไปเที่ยวไหนก็ไม่ทราบ ลงมาจากเฝ้าแล้วละ แต่ว่ายังไม่นอนก่อน เที่ยวเดินเตร่ตามกลางถนน ไปเล่นอะไรต่ออะไรซุกซนไป กลับลงมา เห็นหญิงทัศนีย์นอนหันพักตร์เข้าฝา ท่านอยู่ท้ายสุด คนเขาก็รู้ เขาบอกว่าท่านเป็นองค์ที่ไม่สุงสิงใคร ไม่ว่าใคร ไม่โกรธใคร ทีนี้ท่านโดนพรรค์นี้เข้า ท่านไม่รู้จะทำยังไง ท่านก็ได้แต่ทรงกรรแสง

ยายเห็นแล้วละ ที่นอนตาอ๊ดมันก็นอนอยู่นั่น ยายก็บอกว่าท่านหญิง อย่าร้องไห้เลย หม่อมฉันจะลากเอาตาอ๊ดไปทิ้งไว้ทางโน้น แล้ว หม่อมฉันจะเอาที่นอนหม่อมฉันมาแทรกแทน นั่นแหละถึงได้แช่มชื่นหน่อย ยายก็ลากเอาตาอ๊ดแกไป ที่นี้ไม่ได้เข้ามุ้งละ อยู่กลางยุงนั่นแหละ กลางห้องนั่นแหละ ที่นี้ไม่มีใครเข้า พอตาอ๊ดออกไปจากมุ้งนั่นแล้ว พอได้นอน ต่างคนต่างสงบ ไม่งั้นไม่สงบ มัวลากกันไปลากกันมา พอตาอ๊ดออกมาพ้นเขตแล้วก็นอนหลับกันสบาย พี่เลี้ยงเขา พอเห็นหลับสนิท ไม่เอะอะกันแล้ว เขาก็ลากเข้าไปแทรกใครก็ได้ ที่นี้ไม่มีใครรู้ หลับหมดแล้ว เช้าขึ้นต่างคนต่างตื่น ไม่รู้เรื่องว่าตาอ๊ดไปแทรกใคร

ถาม มีกี่มุ้งคะทั้งหมดในนั้น

ตอบ สัก ๒ มุ้งได้ มันใหญ่ มุ้งใหญ่ ๆ

ถาม ที่นี้หม่อมยายจะเล่าเรื่องอะไรต่อคะ

ตอบ ก็ต้องเล่าเป็นตอน ๆ ตอนคุณอ๊ดนี่มีเรื่องมาก นอกจากเขาจะรังเกียจแกนอนแล้ว เขายังรังเกียจแกกินอีก คือเขาเกลียดน้ำลายแก ที่นี้เรากินเป็นคู่ ไม่มีใครเข้าคู่กะคุณอ๊ด แกก็สบายซี แกกินคนเดียว พวกผู้หญิงก็คดข้าวคดแกงใส่จานไปเที่ยวได้กินที่อื่น ไม่กินตรงนั้น เกลียดน้ำลายตาอ๊ด หม่อมเจ้าชายก็แกไม่ได้มายุ่ง พวกผู้ชายเขาก็ไม่ได้รังเกียจเท่าไรหรอก พวกผู้หญิงซีหิ้วจานกินข้าวหนีกัน ที่นี้ตาอ๊ดแกรู้ แกจะแก้เผ็ด แกก็ไปดู ๆ ตามสำรับ แหมวันนี้กับข้าวอร่อยจริงโว้ย มีแกงเผ็ด มีผัดอะไร ล้วนดี ๆ ทั้งนั้นเชียวนะ แกฤย ๆ ๆ แกฤยใส่ถาดไหน คนนั้นก็ไม่กินละ เลิก ยกให้

ถาม ฤยทำเป็นเสียงเฉย ๆ หรือปล่อยน้ำลายออกมาด้วยคะ

ตอบ อาจจะเปล่าหรอก แต่ว่าแกหลอกให้ พวกผู้หญิงวีงแจวใหญ่ ฤย หรือไม่ฤยไม่เอาทั้งนั้น ตาผู้ชายก็หลายทีหน่อยนะ เชื่อครึ่งไม่เชื่อครึ่ง แล้วไอ้สำรับชุดนั้นก็เป็นของคุณอ๊ดสบายไปเลย ไม่รู้แกทีเด็ดของแก

ถาม แล้วเด็กผู้ชายกับเด็กผู้หญิงนี่เลี้ยงด้วยกันจนอายุเท่าไหร่คะหม่อมยาย

ตอบ พวกผู้ชายพออายุ ๑๓ หม่อมเจ้าอายุ ๑๓ โกนจุกแล้วก็ออกนอกวังเลย แล้วเด็กธรรมดาก็ไปโกนนอกวัง ไม่ได้โกนในวัง มีเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้าเท่านั้นที่โกนในวัง นอกนั้นผู้ชายจะเป็นหม่อมราชวงศ์ หม่อมหลวง อะไรพวกนี้ ไปโกนวังพ่อวังแม่ได้ แต่ว่าต้องไปโกนจุก แล้วก็เลยออกเลย

ถาม แล้วเด็กผู้หญิง ไม่ว่าจะเป็นใคร ก็โกนจุกในวังได้

ตอบ เด็กผู้หญิง เจ้านาย ถ้าเป็นเจ้าก็ต้องโกนในวัง หม่อมเจ้าหญิงน่ะที่สมเด็จก็มีแต่งบีหนึ่งไม่ใช่น้อย ๆ นะ หม่อมเจ้าโกนจุก เพราะไว้กันทั้งนั้นนี่ แล้วก็หม่อมเจ้าที่เป็นพี่บ้า อาลุง ลูกของลุง ลูกของอาก็ไปฝากตามพระองค์เจ้าที่เป็นน้องหรือเป็นพี่ให้แต่งตัว เพราะต้องแต่งตัวเพชรพลอย เห็นไหมเครื่องโกนจุกของไทย มีใส่ข้อมือ ตั้งแต่นี้ แล้วสังวาลย์อีก แล้วนวมอีก แล้วก็เกี้ยวอีก อะไรอีกเยอะแยะนะ

ถาม ออกมาโกนจุกเป็นกลุ่มเลยใช่ไหมคะ มาทำพิธีรวมกันหรือเปล่าคะ

ตอบ พิธีต้องทำบนพระที่นั่งจักรี จักรีใหญ่น่ะ ที่มีพระที่นั่งโทรน พระสวด ๓ วัน หม่อมเจ้าที่ไม่ได้แต่งที่บน ไปแต่งที่ตำหนัก ก็มีเสลี่ยงไปรับ และมีบัณเฑาะว์หรืออะไร ในวังเราเรียกปงปัง คือแกว่งอย่าง

นี้มันดังปงปัง ๆ นั่นแหละ เสลี่ยงหนึ่งก็มีชุดหนึ่ง คนหาม ๔ คน แล้วก็มีพราหมณ์โปรยข้าวตอกดอกไม้ แล้วก็มีพราหมณ์หนุ่ม ๆ แกว่งบัณเฑาะว์เป็นของสนุกสนาน ในวังอย่างนี้เต็มไปด้วยคน เพราะว่าญาติวงศ์พงศานอกวังที่เป็นพี่ป้าน้าอาทางฝ่ายหญิง ทางฝ่ายหม่อมน่ะ ก็เยอะ คนแน่นคลั่กพระราชวัง แล้วก็พิณพาทย์ลาดตะโพนพระสวดอะไรต่ออะไร ครึกครื้นมาก เสลี่ยงก็มากันเป็นแถว สำหรับขึ้นพระที่นั่งจักรี ผ่านพระที่นั่งเทพดนัย กับสุทธาศรีของสมเด็จ ที่สมเด็จกับเจ้าพ่าบรรทมอยู่ข้างบน

ถาม แต่ว่าขบวนนี้ เข้ามาที่พระที่นั่งจักรี

ตอบ ขึ้นจักรีเลย คือไม่ต้องไปขึ้นข้างนอกหรอก พอเสลี่ยงมาแล้วผ่านทีบน คนสองฟากถนน ไปถึงไหนคนถึงนั่น สนุกยิ่งกว่านอกวังอีก

ถาม ต้องเข้าทางประตูที่กั้นเขตฝ่ายในก่อนหรือเปล่าคะ แล้วถึงจะขึ้นไปทางด้านพระที่นั่งจักรีฝ่ายใน

ตอบ ไม่ต้องออกไปนอกเขต เพราะว่าเขตเพียงพระที่นั่งไพศาลเป็นเขตใน พระที่นั่งอัมรินทร์เป็นเขตนอก เพราะฉะนั้นประตูนั้นก็กั้นเขตเป็นฝ่ายหน้าฝ่ายในที่ตรงที่พระที่นั่งจักรี แล้วก็พระที่นั่งจักรีใหญ่ Throne Room อยู่ฝ่ายใน ส่วนที่เรียกว่าจักรีนอกน่ะที่เสด็จขึ้น สมมุติจะเสด็จไหนไปมา ท่านก็ผ่านจักรีที่มี Throne Room ออกไปที่เฉลียงว่างั้นเถอะ แล้วก็ลงมาทรงรถยนต์ มีกระไดเห็นไหม นั่นแหละเป็นฝ่ายนอก

ถาม และก็เป็นที่ต้อนรับแขกเมืองด้วยใช่ไหมคะ เมื่อก๊หม่อมยายบอกว่ามีพวกผู้หญิงบางคนที่ไม่ได้แต่งตัวในวันโสกันต์ นะคะ ที่ไม่ได้แต่งในวัง แต่ไปแต่งตามตำหนักต่าง ๆ

ตอบ แต่งในวัง

ถาม หมายความว่าไม่ได้แต่งบนพระที่นั่งใช่ไหมคะ

ตอบ ท่านรับไม่ไหวหรอก มากคน ก็เลยต้องจ่ายไปให้เจ้านายพี่น้อง รับเอาไปแต่ง ที่ไหนที่มีเครื่องแต่งตัวมาก อย่างพระอัยกา ท่านอาจจะรับ ๒–๓ คนก็ได้ ของลูกท่านหลายองค์ ท่านก็มีของแต่งมาก อาจจะรับได้ถึง ๔ องค์ นอกจากพระอัยกานี่แล้ว ก็มีพระมเหษี เขาเรียกว่าพระนาง พระราชเทวี คือพระมารดาทูลกระหม่อมบริพัตร

ถาม การแบ่งเด็กออกไปให้องค์โน้นองค์นี้ช่วยแต่ง จะมีการแบ่งขีดคั่นไหมคะว่า ถ้าเป็นหม่อมเจ้า ถึงจะส่งไปให้องค์นี้ หรือว่าเป็นลูกขุนลูกพระ ส่งไปให้องค์นั้น

ตอบ ลูกขุนนางไม่มี มีก็หม่อมเจ้าทั้งนั้นแหละ หม่อมราชวงศ์ก็ไม่มี โกนที่พระที่นั่งจักรีน่ะต้องเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า กับหม่อมเจ้าเท่านั้น นอกนั้นก็ไปโกนที่บ้าน

ถาม ที่นี้พอโกนที่บ้านแล้วก็กลับเข้ามาอยู่ในวังตามเดิมก็ได้ใช่ไหมคะ

ตอบ ถ้าเป็นผู้ชายไม่ได้ ถ้าเป็นผู้หญิงได้ ถ้าผู้ชายออกก็ออกไปเลย พอครบอายุ ๑๓ แล้ว ก็ไปเลย

ถาม แต่อย่างหม่อมยายนี่อายุ ๑๒ ไปรุสเซียไม่ใช่หรือคะ แล้วอายุ ๑๓ ก็ไม่ได้โกนจุกกับเขาใช่ไหมคะ

ตอบ ก็ไม่ใช่ผู้ชายนี่

ถาม ไม่ค่ะ หม่อมยายกลับเข้ามา

ตอบ ผู้หญิงโกนจุกอายุ ๑๑ ผู้ชายอายุ ๑๓ ออกนอกวังไปเลย ผู้หญิงโกนในวัง อยู่ในวังไปจนแก่ก็ไม่มีใครว่า เป็นของสนุกและเฮฮาที่สุดก็

ว่าได้นะ คือตอนพราหมณ์หนุ่มแกว่งบัณเฑาะว์ไม่เป็น ปงปัง ๆ มันควรจะดังอย่างนี้ ไม่ใช่หรือ ที่นี่แกว่งยังไม่สันทัดดี มันเลย ปงปัง ปงแปะ เดี๋ยวก็เอาอีกแล้วปงแปะ ๆ ชาววังชั้นค่อนคนหยอกไปเมื่อไหร่ ชาววังที่สาว ๆ สวย ๆ ก็มีนะ เป็นยายแก่แม่เฒ่าอะไรก็มี มาดูพวกหม่อมเจ้าแต่งตัวจะขึ้นพระที่นั่งจักรีกันแน่นหมดเชียว ที่นี่ก็หม่อมเจ้าก็โดยมากรู้จักกัน บางองค์ก็อยู่ในห้องหม่อมเจ้า บางองค์ก็ไม่อยู่อยู่ตามตำหนักนะ หม่อมเจ้าหญิง ก็ถ้ามาแปะตรงหน้าที่บนละก็โดนโห่ เพราะว่าไม่กลัว คนอื่นเขาก็ไม่กล้าทำ ถ้าอยู่กับสมเด็จหรืออยู่กับทูลกระหม่อมพ่อละก็ ฤทธิ์เดชมาก โดนโห่ ที่ไม่รู้จักก็หน้างอไป ที่รู้จักก็ยิ้ม รู้ว่าหยอก หม่อมเจ้าชายไม่รู้เรื่องหรอก จะปงจะแป๊ะไม่แคร์

ถาม หมายถึงว่าพราหมณ์เขาจะเดิน ๆ ไปในนั้น เดินนำเสลี่ยงไป

ตอบ ก็เดินหน้า

ถาม แล้วอย่างพวกหม่อมเจ้าที่มายืนดูอยู่ก็มี

ตอบ หม่อมเจ้าที่ยังไม่ถึงอายุ

ถาม ไม่ใช่ค่ะ ที่เมื่อก็หม่อมยายว่า ถ้ามาแป๊ะที่อยู่หน้าหม่อมเจ้าก็หัวเราะโดนโห่ไปน่ะค่ะ คือหม่อมเจ้าพวกนี้

ตอบ ไม่ใช่มาแป๊ะอยู่ที่หน้าพวกเราที่ยืนดู พวกที่ยังไม่ได้โกนยังเด็กอยู่ ก็ฮากันแล้ว อ้อ หม่อมเจ้าเป็นผู้ชายไม่แคร์ แป๊ะก็แป๊ะไป ไม่อาย แต่หม่อมเจ้าหญิงไม่ได้ โดนโห่ อาย มาแล้วก็ขึ้นไป ก็ทำพิธีโสกันต์ยายก็ไม่ได้เห็น เขาทำบนพระที่นั่งจักรี

ถาม แล้วพอดูเขาหามเสลี่ยงวันนั้นแล้ว ทางฝ่ายพวกหม่อมยายเอง ไปไหนกันต่อคะ คือพวกที่จะโสกันต์เขาก็ต้องขึ้นไปทำพิธี แล้วพวกที่ยืนดูอยู่แรก ๆ

ตอบ ไม่เห็นหรอก ได้เห็นคล้าย ๆ อยู่กลางถนน แต่ถนนไม่มีรถ ไม่มีม้า มีแต่คน พวกหม่อมเจ้าเขาก็เชิญเสด็จขึ้นไปบนพระที่นั่งจักรี ที่มี ๓ ยอด เจ้าฟ้าก็เสด็จขึ้นข้างบน ไม่ต้องไปเบียดกลางถนน ชั่วแต่หม่อมเจ้าเท่านั้น เพราะอยู่ตามตำหนัก แล้วเจ้าฟ้าที่ต้องแต่งพระองค์บนพระที่นั่ง สมเด็จโดยมาก (สมเด็จพระพันปีเวลานั้นท่านเป็นสมเด็จพระบรมราชินีนาถ) ก็ท่านเป็นเจ้าภาพแต่งพระองค์ทรงเครื่อง เวลานั้นเจ้าฟ้ามีมาก มีหลายพระองค์ ลูกพระมเหษี ยังไม่โสกันต์กันเยอะ

ถาม แล้วตั้งแต่อยู่ในวังมานี่หม่อมยายเคยเห็นพิธีโสกันต์บ้างไหมคะ

ตอบ ก็ไม่มีโอกาสจะเห็น มันยังเด็ก ๆ อยู่ แต่ว่ารู้ว่าโสกันต์แล้วก็มีพิธีพราหมณ์อะไรต่ออะไร แต่ว่าไม่ได้เห็น บนพระที่นั่งก็เต็มไปด้วยข้าราชการ สนุกสนาน พระเจ้าแผ่นดิน พระมเหษี เยอะแยะไปหมด ข้าราชการฝ่ายหน้าและฝ่ายใน

ถาม แล้วมีพวกมหรสพอะไรไหมคะ มีการละเล่นเนื่องในงานนี้บ้างไหมคะ

ตอบ ไม่มี

ถาม จบพิธีก็เสร็จสิ้นไปเลย

ตอบ ๓ วัน พังสวด ๓ วัน จำได้

ถาม พังสวดนี่ต้องมาเกณฑ์ไปนั่งฟังกันไหมคะ

ตอบ ไม่ต้องเกณฑ์หรอก ต้องสวด ๓ วัน พระองค์เจ้าและเจ้าฟ้าที่จะเข้าพิธีโสกันต์ก็ต้องแต่งพระองค์ แล้วก็เสด็จไปฟังสวด ทั้ง ๆ ยังเล็ก ๆ นะ

ถาม แล้วเด็กอื่น ๆ ล่ะคะ ไม่ต้อง

ตอบ หม่อมเจ้าก็ขึ้นไป เด็กอื่น ๆ ไม่ต้อง

ถาม เรื่องแต่งพระองค์พวกเจ้าฟ้าที่จะโสกันต์ แต่งพระองค์กันอย่างไรบ้างคะ เป็นเด็กก็นุ่งโจงกระเบน

ตอบ ก็แต่งเหมือนละคร ผ้ายก แล้วก็คาดเข็มขัด องค์หญิงก็แต่งเหมือนนาง มีผ้ามีอะไร องค์ชายก็แต่งเหมือนละครผู้ชาย ใส่สนับเพลาเชิงงอน แล้วก็ไม่ได้ดูถี่ถ้วนหรอก เด็กนี่ มัวแต่เล่นเสียมากกว่า แต่ว่ารู้ว่าแต่งอย่างละคร

ถาม แล้วก็องค์หญิงไม่ใช่มีผ้าสไบเท่านั้นหรือคะ ต้องมีผ้าข้างหลังด้วยหรือคะ เป็นผ้าสไบเท่านั้นใช่ไหมคะ

ตอบ เป็นผ้าสไบ ผ้าอย่างนางจริง ๆ ไม่มี ทรงสไบอย่างนี้

ถาม แล้วก็ยังเกล้าจุกกันอยู่ก่อนจะเข้าพิธี

ตอบ เกล้าจุก ใส่เกี้ยว แต่งตัว หม่อมเจ้าก็แต่งชุดเหมือนกับพระองค์เจ้า แต่ว่าของแต่งด้อยกว่า เหมือนอย่างกับเจ้าฟ้าก็เพชรเม็ดใหญ่ ๆ องค์หนึ่งแต่งชุดหนึ่ง เช่นอย่างเจ้าฟ้าแต่งพระองค์ ต้องแต่งชุดมรกตเป็นเอก ชุดเพชร ชุดมรกต ชุดทับทิม ทับทิมก็ทับทิมทั้งชุด ใส่ปวะหล่ำกำไลจนเกือบถึงข้อศอก หนัก ยกไม่ค่อยขึ้น ก็แย่ไปทีเดียว ที่ไหนบอบบางก็ไม่ค่อยไหวเหมือนกันแหละ ต้องแต่งพระองค์ ขึ้นต้นตั้งแต่ดูเหมือนบ่าย ๒ โมง กว่าจะเสร็จดูเหมือนทุ่มกว่า ๆ

ถาม หมายความว่าขึ้นไปบนพระที่นั่งนี่หรือคะบ่าย ๒ โมง

ตอบ ไม่ใช่ เริ่มแต่งพระองค์

ถาม แล้วตั้งแต่ระยะที่หามเสลี่ยงขึ้นไป บนพระที่นั่ง จนเสร็จลงมานี่ ใช้เวลาสักประมาณเท่าไรคะ

ตอบ เข้าใจว่าสักยามหนึ่ง แย่ทีเดียว

ถาม ชั่วโมงหนึ่งใช่ไหมคะ

ตอบ ดูเหมือนจะขึ้นสักทุ่ม ๒ ทุ่ม แล้วก็เสร็จสักยามหนึ่ง ดูเหมือนชั่วโมงสองชั่วโมงได้ นั่งฟังสวด ไม่ใช่สบายนะ หนักนี่ บนอกเรียกว่าทับทรวง นวมน่ะ ที่ใส่ทับไปบนสไบ เป็นนวมเหมือนกับผ้าห่มนวม แล้วบนนั้นตรึงด้วยเพชร เป็นชุด ถ้านวมเพชรก็เป็นเพชรทั้งอัน เป็นแผ่น เพชรเราดี ๆ นี่แหละ แล้วหนักอึ้งเชียว นอกนั้นก็แต่งเหมือนละครแหละ

ถาม แล้วนอกจากงานโสกันต์นี่แล้วมีงานอะไรที่มีขึ้นในวังบ้าง ที่น่าสนใจหรือว่าเป็นที่สนุกสนานอย่างเด็ก ๆ ชอบใจกันมาก มีอะไรอีกบ้าง หม่อมยายชอบงานอะไรบ้างค่ะตอนนั้น

ตอบ ดูเหมือนจะโสกันต์ ๓ วัน แล้วเฉลิมพระชนม์พรรษา สนุกดี ปีละ ๒ วัน เฉลิมพระชนม์พรรษา ทั้งข้างนอกข้างใน ติดไฟเต็มพระราชวัง เด็ก ๆ ก็สนุก

ถาม เที่ยวเดินดูเท่านั้นเอง ไม่มีการละเล่น

ตอบ ไม่มี ปีใหม่ถึงจะมี มีละคร

ถาม อ้อ แล้วที่หม่อมยายเคยบอกว่ามีการทิ้งทานล่ะคะ อันนั้นเนื่องในโอกาสปีใหม่หรือคะ

ตอบ บีใหม่ สงกรานต์ ทิ้งทาน นั่นพระเจ้าอยู่หัวทรงทิ้ง

ถาม แล้วเราก็เก็บเอามาทิ้งให้กำนันอะไรเล่นเหมือนกัน

ตอบ เอามาเล่นต่อไป ประสาเด็กซนๆ อธิบายแต่งตัวนี่ยากจริง เพราะว่ายายไม่ได้เห็น ก็รู้แต่ว่าที่เคยแต่งเป็นนางพัด มีหรือเปล่า

ถาม มีค่ะ มีเขียนไว้

ตอบ นั่นนางพัดนั่นละ นั่นได้รับกับตัว แล้วก็แต่งตัวโกนจุก ก็เหมือนกัน สมเด็จทรงแต่งให้ แต่ว่าต้องไปโกนนอกวัง

ถาม ทีนี้ตั้งแต่โสกันต์นี่ หม่อมยายได้เห็นทุกบีใช่ไหมคะ

ตอบ ทุกบี

ถาม อยู่ในวังนั่นสักประมาณเท่าไหร่คะ

ตอบ ก็เข้าไปประมาณ ๙ ขวบ

ถาม ๙ ขวบ กลับจากเมืองชล ก็เข้าวังนะคะ

ตอบ กลับจากเมืองชล ๘ ขวบ ๙ ขวบก็เข้าวัง ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒, ก็ไปนอก

ถาม อยู่ประมาณ ๓ บี

ตอบ ก็ตีเสียว่า ๓ บีนะ

ถาม ๓ บีนี่ได้ทำอะไรเป็นชิ้นเป็นอันขึ้นมาบ้างไหมคะ

ตอบ ทำแต่ซน ดีแต่ซน อยู่สวนดุสิตสนุกที่สุด จะเล่าให้ฟังถึงชีวิตสวนดุสิต

ถาม สวนดุสิตที่เป็นโรงเรียนการเรือนหรือคะ

ตอบ นั่นเดี๋ยวนี้เป็นสวนสุนันทา

ถาม อ๋อ ในเขตสวนสุนันทา

ตอบ สวนสุนันทา ปลายรัชกาลแล้วนะ ยายยังไม่ได้ออกไป อยู่ในเขตพระที่นั่งอัมพร ๆ เป็นสุดเขตของฝ่ายหน้า แล้วก็มีคลองกั้น เขาเรียกว่าคลองเม่งเส็ง กั้นพระที่นั่งอัมพร ๆ แล้วก็คลอง แล้วก็ทางฝ่ายนี้ก็เป็นที่เรียกว่าข้างใน สวนสมเด็จ ท่านพระราชทานคนละแปลง ตัดถนนตรงลิ่ว หัววังท้ายวัง คลองขนานไป ถนนขนานไปแล้วก็สวนขนานไป แบ่งกันเป็นล้อค ๆ

ถาม สวนนั้นที่เรียกว่าสวนต้อย เดี๋ยวนี้หรือเปล่าคะหม่อมยาย

ตอบ เดี๋ยวนี้เป็นอะไร เป็นฝ่ายหน้าไปแล้วมั้ง เพราะว่าสวนสุนันทานั้นเพิ่งสร้างใหม่ ๆ ยังไม่เรียบร้อย แต่เจ้านายก็ไปอยู่บ้างแล้ว เลยสวนสุนันทาก็เป็นฝ่ายในไป ที่เคยเป็นฝ่ายใน เช่นอย่างสวนสมเด็จพระอัยกา สวนสมเด็จพระพันปี

ถาม อยู่ทางส่วนไหนคะหม่อมยาย สวนสมเด็จนี่

ตอบ คือท่านคุมกัน หัวสวนท้ายสวน เหมือนอย่างกับตึกตามยาวหรือตามขวางก็ได้ นี่สมมุติว่าพระที่นั่งอัมพรเป็นฝ่ายหน้า แล้วนี่คลองเลียบพระที่นั่งอัมพรไปเลย เป็นคลองแล้ว ก็นี่ถนน ทีนี้ก็สวนเป็นบ้านพระราชทานเป็นส่วน ๆ พระมเหษีได้โตหน่อย แต่ก็ไม่โตเหลือเกินนะ ถัดไปก็เจ้าจอมมารดาที่โปรด ๆ นะ ก็อยู่คล้าย ๆ ว่าถนนสายใหญ่ว่างั้นเถอะ มีพระมเหษีเทวี อย่างสวนพระอัครชายา สวนสมเด็จพระพันปี สวนพระอัยกาเจ้า แล้วนอกนั้นก็เจ้านาย เจ้าจอมที่ใหญ่ ๆ โต ๆ ก็ได้อยู่ริมถนนใหญ่ แล้วก็เล็ก ๆ ลงไป ก็ซอยไป

ถาม อันนี้พูดถึงว่าออกมาอยู่กันไกลออกมาขนาดนี้เชียวหรือคะ ตอนแรกนึกว่าอยู่ในเขตใกล้ ๆ วังหลวง

ตอบ ไม่ใกล้หรอก มาสร้าง ท่านมาสร้าง มันเป็นทุ่งนา

ถาม หม่อมยายออกมาเมื่อไหร่คะ ก็ตอนแรกที่เรียกว่าเข้าไปอยู่ในวังก็อยู่ที่พระนั่งจักรีใช่ไหมคะ แล้วที่นี้ไปอยู่ที่นั่นสักนานเท่าไรคะ ถึงได้ออกมาอยู่แถว ๆ พวกวังที่สวนอัมพรนี้

ตอบ ท่านมาคล้าย ๆ มาพักร้อน พระเจ้าอยู่หัวน่ะท่านมาสร้างสวนใหม่ที่อยู่ใหม่ว่างั้นเถอะ ทีนี้ก็ท่านพระราชทานไปแล้ว เจ้านาย เจ้าจอมท่านละล้อค ๆ เขาก็มาทำสวน ตามเสด็จออกมา

ถาม ออกมาอยู่กันแล้วมีกลับเข้าไปในวังอีกบ้างไหมคะ หรือว่าออกมาเที่ยวมาพักผ่อน.

ตอบ มาดูโดยมาก เสด็จออกมาดู จะเรียกว่าคุมงานก็ได้ สวนสร้างใหม่ของใครของมัน ของท่าน สวนใคร ใครก็ดูเอา ปลูกบ้านสร้างเรือนอะไร เท่าที่เนื้อที่ที่พระราชทาน สมเด็จท่านก็ออกมาบ่อยที่สุดเลย

ถาม แล้วสวนของสมเด็จ ที่เรียกว่าสวนสมเด็จใช่ไหมคะ ก็อยู่ในเขตวังสวนสุนันทาเหมือนกันใช่ไหมคะ

ตอบ สวนสุนันทาเวลานั้นยังไม่มี

ถาม เป็นที่ว่างเฉย ๆ

ตอบ ที่ว่างเฉย ๆ

ถาม แล้วสวนสมเด็จละคะ

ตอบ คือท่านทรงกะไว้แล้ว กะไว้แล้วว่าเมื่อไม่มีท่านแล้ว คือฝ่ายในเวลานี้ที่อยู่ผืนเดียวกับท่าน แม้จะกั้นเป็นส่วน ๆ แล้วก็ยังว่าอยู่ในบริเวณท่าน ก็ต้องมีที่อยู่ของท่านที่หาไว้ ต่อจากสวนดุสิตแล้วก็มีสวน

สุนันทา เตรียมไว้ สร้างเป็นเรือน ๆ เอาไว้ระยะหลัง เผอิญสวรรคต เสียก่อน ก็ยังไม่เป็นข้างหน้าข้างใน

ถาม แล้วพวกตึกต่าง ๆ ตอนที่หนูไปเรียนนะค่ะ มีตึกเก่า ๆ เขาบอกว่าเป็นตึกของเจ้าจอม ตึกพวกนั้นสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ใช่ไหมคะ

ตอบ ก็สวนสุนันทาสร้างยังไม่ทันเสร็จเลย สวรรคต ยายก็ยังไม่เคยออกไปสักที

ถาม แต่ว่าในนั้นหม่อมยายก็ไม่เคยมีโอกาสได้เข้าไปอยู่ใช่ไหมคะ อยู่แต่ในสวนสมเด็จ

ตอบ อยู่แค่สวนสมเด็จ สวนท่าน ท่านก็ออกไปอยู่ เด็ก ๆ ก็ตามไปไม่ทั้งหมดนะ เฉพาะเด็ก ๆ ที่ท่านต้องเห็นทุกวัน

ถาม แต่ตามไปอยู่ก็อยู่ไม่นานใช่ไหมคะ แล้วก็กลับเข้ามาในวังหลวง

ตอบ กลับ คือเสด็จไปอยู่สัก ๓ เดือนหน้าร้อน คล้าย ๆ เป็นที่พักร้อน เหมือนอย่างไปบางปู พัทยา อะไรพวกนี้ เวลานั้นมันก็ไกลพอใช้จากพระราชวัง มันก็เป็นทุ่งนา มันก็เย็นสบาย

ถาม เห็นว่าต้องลงเรือใช่ไหมคะ จากวังหลวง ถ้าจะไปสวนสุนันทา

ตอบ ไม่ต้อง ไปรถ จากวังหลวงถึงพระที่นั่งอัมพร นั่นเป็นที่ประทับในหลวง แล้วก็ข้ามคลองมา เท่ากับว่าเป็นเขตกั้นจากในหลวงกับพระมเหษีเทวี เจ้าจอม คลองกั้น ผ่านไม่ได้ ไม่มีใครผ่านได้ แต่เห็นกันอยู่นะ มันโล่ง สวนใครสวนใคร ถ้าอยู่บนพระที่นั่งอัมพรมองลงมาเห็นสวนสมเด็จ ตรงหัวถนนทางนี้สมเด็จพระอัยกาเจ้า ไป

สุดถนนทางโน้น ปกคลุมกันกับพระมเหษีสององค์ เรียกดูเหมือนสวนหงส์

ถาม เรียกชื่ออย่างนั้นหรือคะ

ตอบ มีชื่อ ของสมเด็จสวนสี่ฤดู ของพระอัครชายาสวนบัว มีชื่อทุกสวน เป็นเจ็กก็มี ชื่อเจ็ก ๆ ก็มี สวนสมเด็จพระอัยกาสวนหงส์ แล้วประตูน่ะ ประตูนกร้อย ของสมเด็จพระพันปีนี่น่ะไก่ฟ้า

ถาม แล้วในส่วนที่อยู่ทางด้านหลังพระที่นั่งอัมพรล่ะคะ

ตอบ พระที่นั่งอัมพรสร้างก่อนนะ สร้างก่อน ติดกับเขตข้างใน ไม่มีกำแพงหรืออะไรกั้นหรอก แต่มีคลองกั้น แล้วสำหรับเจ้านายเสด็จก็ไม่ต้องทรงดำเนิน ก็มีเรือส่งเสด็จ ถ้าท่านจะไปเยี่ยมเจ้าจอมหรือพระเจ้าลูกเธอบ่วยไข้ ไปคลองนี้ เป็นเขตจากอัมพรกับฝ่ายใน พระที่นั่งอนันต ฯ นะยังต่อออกไปจากพระที่นั่งอัมพรอีก

ถาม คือเดี๋ยวนี้ไปเห็นมีเป็นวัง คงจะเป็นพระที่นั่งอัมพรกระมังคะ ที่เขาเรียกตรงนั้นน่ะค่ะ ตรงข้ามจะเป็นเขตสวนดุสิตกับวังสุนันทาที่ต่อกัน มันมีเป็นสี่แยกตรงกันนั้นน่ะค่ะ

ตอบ สวนสุนันทากับสวนดุสิตมีกำแพงกั้นเป็นส่วน เตรียมไว้เวลานั้นยังไม่แล้วก็พอดีสวรรคต แต่ว่าท่านก็เตรียมไว้ คือมีกำแพงไว้ พอท่านสวรรคตปุ๊บก็ปิด กำแพงนั้นมันก็เป็นกำแพงกั้น เป็นฝ่ายหน้าฝ่ายในไปเลย สวนที่เคยเป็นสวนสมเด็จ สวนพระมเหษีเทวี ก็ออกไปอยู่ฝ่ายหน้าหมด แล้วก็กำแพงที่กั้นไว้หลังสวนพระมเหษีต่าง ๆ ก็เลยเป็นกำแพงกั้นฝ่ายหน้าฝ่ายในไป ฝ่ายนั้นก็เป็นสวนสุนันทา เขยิบ

ไปแล้ว ฝ่ายทางนี้ก็เป็นพระที่นั่ง ไม่ทราบว่าเป็นอะไร เพราะว่ามันนานแล้วนะ

ถาม แล้วคลองที่หม่อมยายพูดถึงนั้น ตอนนี้คงจะถมเป็นถนนแล้ว หม่อมยายทราบไหมคะว่าเป็นถนนอะไร

ตอบ เอสงสัยว่าจะไม่ได้ถม มีคลอง

ถาม ยังมีคลองอยู่หรือคะ หนูไม่เห็นมีคลองอยู่แถวนั้นแล้ว

ตอบ สมมุติว่านี่พระที่นั่งอัมพร สูงตระหง่านเชียว แล้วก็คลองมันไปอย่างนี้ ไปเลียบพระที่นั่งอัมพรไป จนสุดทะลุประตู มีคลองไปเรื่อย ไปออกประตูน้ำเรื่อย ๆ พระที่นั่งอัมพรนี่คลองเท่านั้นที่เป็นเขตและพระที่นั่งอัมพรเป็นฝ่ายหน้า ไม่มีกำแพง ไม่มีอะไร ทีนี้พอถึงคลองแล้ว คลองนั้นก็ผ่านสวนพระมเหษีเทวีเป็นสายตรงไปเลย ผ่านไปจะเดินถนนก็ได้ ถนนก็อยู่ริมคลอง คลองก็เป็นทางน้ำ ทีนี้สวนที่อยู่ริมถนนนั่น ก็ลงอาบน้ำในคลอง สวนใครสวนท่าน ลงเล่นน้ำเจ้านายก็ลงได้ เด็ก ๆ ชอบเชียว

ถาม เล่าเป็นเขต ๆ อย่างนี้แล้วคนรุ่นหลังไม่ทันได้เห็น ก็นึกภาพไม่ออกเลยว่าเป็นยังไง

ตอบ นึกไม่ออก จนเดี๋ยวนี้ยายก็ยังไม่ได้เห็นสวนสุนันทาข้างในนะ เห็นแต่หลังคา กำแพงนั้นเลยไม่เห็น

ถาม ร้อลงไปหลายตึกแล้วค่ะ สร้างตึกเรียนขึ้นใหม่

ตอบ นั่นซี ก็ลูกท่าน เจ้าจอม เห็นจะไม่ค่อยเหลือเท่าไร คราวหลังนี่เจ้าจอมเหลือไม่เท่าไหร่ ตายบ้าง ไปอยู่บ้านบ้าง ก็เลยให้อยู่ในวัง

ก็มีพระเจ้าลูกเธอซึ่งอาวุโสมาก ๆ ก็ประทานตึกที่สวนสุนันทาองค์ละตึก ๆ ก็อยู่กันจนกระทั่ง เขาตั้งเป็นโรงเรียน ไม่มีใครจะอยู่แล้วมั้ง

ถาม ค่ะ เป็นโรงเรียน แล้วข้างใน พวกตึกเก่า ๆ นั่นก็ให้เป็นที่อยู่ของนักเรียนประจำ

ตอบ ก็มีหลายตึกเหมือนกันนี่ เหลือน้อยแล้ว ร่วงโรยไปหมด ที่นี้เหลือหยิบมือเดียวเลยที่อยู่ในวัง ในวังก็โทรม ยายเข้าไปใจหาย เราเคยเห็นตอนรุ่งเรืองนะ เข้าไปตอนนี้แล้วสลักหักพัง ตำหนักมีต้นกล้วยต้นอ้อยมาขึ้นมะรุมมะตุ้ม

ถาม หม่อมยายว่าอยู่ที่นี่มาจนอายุ ๑๒ อยากทราบตอนระหว่างนี้ คือก่อนที่จะเดินทางไปตามหาคุณพ่อคุณแม่ที่รุสเซียนะคะ ระหว่างนี้หม่อมยายได้ทำอะไรบ้าง อยู่กับสมเด็จนี่ หนนั้นเคยพูดว่าได้เรียนที่โรงเรียนสุนันทาใช่ไหมคะ สุนันทาลัยน่ะค่ะ

ตอบ นั่นยายเรียนอยู่ก่อน ก่อนเข้าวังอีก พอเข้าวังแล้วสมเด็จท่านจ้างครูเป็นชาวปอตุเกสหรืออะไร เรียกว่าแหม่มดาหลา มาสอน โรงเรียนก็ต้องออกไป แต่ต้องลาออกตั้งแต่ไปเมืองนอก พอคุณพ่อคุณแม่พาไปอยู่เมืองชลได้สัก ๖ – ๗ เดือน คุณพ่อก็ต้องไปเมืองนอก ก็เอาเข้าไปถวายสมเด็จ ท่านเลี้ยงอยู่มากแล้วนี่ ห้องหม่อมเจ้า กรงดิงนั่นยายเข้าไปผสมอีกคน ก็ไม่เปลี่ยนแปลงอะไร ก็เลยซนไปตามเรื่องออกไปเรียนที่เป็นศิลปากรเดี๋ยวนี้ แต่ก่อนเป็นวังกรมหมื่นปราบ ฯ เดิมท่านเป็นหม่อมเจ้าขจร มาลากุล แล้วได้สถาปนาเป็นกรมหมื่นว่าช่างสิบหมู่ นั่นแหละยายไปโรงเรียนที่นั่นมาก

ถาม แล้วตอนราว ๆ อายุ ๑๑–๑๒ นี่ ระหว่างนี้ก็ยังเรียนกับแหม่มดาหลาอยู่หรือคะ แล้วเวลาที่หม่อมยายว่าตามเสด็จสมเด็จออกไปอยู่ในสวนสมเด็จ ๓ เดือน ๔ เดือนอะไรนั้น ระหว่างนี้ก็ไม่ต้องเรียนกันหรือคะ ไปเที่ยวไปเล่นกันเฉย ๆ

ตอบ มีครูชั่วคราวสอน ดูเหมือนหม่อมเจ้าหญิงมณฑารพ รับสั่งให้มาสอนอยู่พักหนึ่ง ก็เรียนกระท่อนกระแท่น จนกระทั่งตั้งโรงเรียนราชินีนั่นกลับจากเมืองนอกแล้ว เมื่อก่อนไปเมืองนอกนั่น ก็เรียนที่เล่าให้ฟัง เรียนกับครูเพื่อน ครูไพ

ถาม ที่ว่าหาแฟนให้ครู

ตอบ หาแฟนให้ครู ซนต่าง ๆ

ถาม ทีนี้ระยะก่อนที่หม่อมยายจะไปรุสเซีย ได้ข่าวมาอย่างไร ถึงได้นึกอยากจะไป ไปหาคุณพ่อคุณแม่

ตอบ คุณพ่อคุณแม่ฝากสมเด็จไว้

ถาม ไม่ใช่ค่ะ คืออยู่กับสมเด็จดี ๆ แล้วท่านก็สั่ง บอกว่าให้ไปหาคุณพ่อคุณแม่ที่รุสเซียเลยหรือคะ

ตอบ อ๋อ คุณแม่กราบบังคมทูลมาว่าเวลานี้อยู่เป็นปกติแล้ว ให้ส่งลูกไปได้ เวลานั้นไม่มีใครเคยไปรุสเซีย ไม่รู้จะไปหนาวตายหรือยังไงก็ไม่รู้ เพราะมันเป็นเมืองหนาวมาก ก็ไม่กล้าเอาเด็กไป ทีนี้ก็จัดบ้านจัดช่องเป็นปกติแล้ว ก็กราบบังคมทูลมาว่าให้ส่งไป ท่านก็ฝากไป

ถาม ฝากไปกับใครคะ

ตอบ มิสเตอร์จอห์นสัน ที่เป็นที่ปรึกษาของกระทรวงศึกษา ฯ

ถาม ขณะที่กำลังจะกลับไปหรือคะ

ตอบ เขาไปเยี่ยมบ้าน เขาได้ฮอลิเดย์ ไปพักเมืองอังกฤษ เมืองเขา และก็แยกกันที่เมืองท่าในฝรั่งเศส เมืองมาเซล์

ถาม อ๋อ แล้วคุณพ่อมารับ งั้นหนหน้าหม่อมยายจะเล่าถึงชีวิตเมืองนอกได้แล้วละมังคะ หม่อมยายยังมีอะไรเกี่ยวกับในวังที่ยังอยากจะพูดถึงอีกบ้างไหมคะ หรือว่าจะเริ่มเอาชีวิตเมืองนอกเลย

ตอบ ชีวิตในวังนี่ ไปถามนายสุลักษณ์ดู เอาเทปให้แกฟัง แล้วแกอยากรู้อะไรก็โน้ตๆ มา แล้วก็ใส่เข้าไป แล้วก็ไปแยกเอาที่ไหนก็ได้ จะรวมเป็นกรุ๊พไปเลย ที่นี้จะพูดถึงเมืองนอก ยายก็เขียนไว้มากเหมือนกัน

— ๓ —

เมืองนอก

ถาม พอถึงเมืองนอกที่คุณพ่อมารับแล้ว หม่อมยายมีอะไรเล่าไหมคะ

ตอบ ถึงมาเซล์แล้ว รุ่งขึ้นตอนเย็น ตอนบ่าย ๆ คุณพ่อก็มารับที่เรือ พบกับมิสเตอร์จอห์นสัน

ถาม คุณพ่อมารับหม่อมยายหรือคะ มาคนเดียวหรือคะ

ตอบ คุณพ่อมาคนเดียว มาพบยายกับมิสเตอร์จอห์นสันที่เรือ ก็นั่งคุยกัน มิสเตอร์จอห์นสันก็เล่าให้คุณพ่อฟังว่าเสื้อยายไม่มีดี มากลางทางเขายังวานครูโรงเรียนสุนันทาลัย (เดี๋ยวนี้เป็นราชินี) เย็บให้ตัวหนึ่ง ก็แทบจะเป็นผ้าขี้ริ้วอยู่แล้ว ยายก็ขำ ๆ เห็นมันอุรุงอีรังนัก คุณพ่อก็บอกว่า ไปหาซื้อเสื้อผ้าเปลี่ยนเถอะ มันไปไม่ได้จริง ๆ แล้ว เสื้อที่ใส่อยู่นะเป็นปลาร้าเลย คุณพ่อก็พยายาม ทั้งไอ้เสื้อปลาร้าน่ะ ขึ้นไปบนบก ซึ่งมีร้านรวงอยู่ติดกับท่าเรือ ร้านมากพอใช้นะ ไปร้านไหนไปดู บอกว่าเอาเสื้อขนาดเด็กอายุ ๑๒ นะ เขาเอามาให้ดู ใส่แล้วท่วมหัวยายเลย ๑๒ ไทยกับฝรั่งมันผิดกันนะ ท่วมหัว มันลงมากองอยู่กับตีน ตกลงไม่ได้ เจ้าของร้านก็เดือดร้อน คุณพ่อก็หมุนไปหมุนมา แล้วลงท้ายเจ้าของร้านก็วิ่งไปหาให้จากร้านอื่น ก็ได้ขนาด ๑๒ แต่ว่าค่อยยังชั่วนิด คือคลุมตาตุ่ม ไม่ถึงกะกองตีน คุณพ่อก็ค่ำแล้ว หาเสื้อจนค่ำ จุดไฟฟ้าแล้ว ก็ยังไม่ได้เสื้อให้ลูก เลยพา

กันกลับลงมาเรือ ก็มาเปลี่ยนไอ้ผ้าขี้ริ้วนั้น เลยลอกคราบเอาไว้ให้ร้านขายเสื้อนั่น มันคงเอาไปโยนทะเล

ถาม กลับมาพักที่เรือหรือคะหม่อมยาย

ตอบ ไม่พักหรอก ไปพักบนบก วันนั้นเก็บข้าวเก็บของแล้วก็เปลี่ยนไอ้เสื้อกรอมตีนนั่น แล้วคุณพ่อก็พาไปพักโฮเต็ลใกล้ ๆ ท่าเรือนั่นน่ะ

ถาม ตอนนี้คุณแม่ไปอยู่ที่ไหนคะหม่อมยาย

ตอบ คุณแม่เดินทางยังไม่ถึงปารีส ยังไม่ได้ออกจากเซนิตอเรียม คือโรงพยาบาลโรคปอด บนเขา เยอรมันนะ แฟรงเฟิร์ต

ถาม แล้วคุณพ่อเดินทางมาจากทางไหนคะ มารับหม่อมยาย

ตอบ มาจากแฟรงเฟิร์ต คุณพ่อสั่งเสียราชการแล้ว ก็มาบอกคุณแม่ว่าจะอยู่ที่นั่นที่นี่ ก็คุณแม่ยังไม่พร้อมที่จะมาพบ แล้วคุณพ่อก็มารับยายก่อน คุณแม่จะตามมาทีหลัง เมื่อหมอเขาตรวจอะไรเรียบร้อยแล้ว

ถาม สภาพเมืองนอกตอนนั้นเป็นอย่างไรบ้างคะ ตรงแถว ๆ ที่หม่อมยายซื้อชุดกระโปรงก็ได้

ตอบ ทั้งแสนบ้านนอกอย่างนั้น มันเหมือนสำเพ็งอย่างนั้นแหละ ไอ้ท่าเรือมาเซย์นี่ แน่นขนัดไปด้วยร้านเล็กร้านน้อย ร้านใหญ่ ๆ ไอ้ตึกตระหง่านระฟ้าไม่มี เหมือนสำเพ็งนะ ร้านเล็ก ๆ ขนาดแถวพาหุรัดน์เรานี่ละ

ถาม แออัดไหมคะ

ตอบ แออัด ที่หนทางเดินก็นิดนึง เข้าร้านนี้ก็ได้ ร้านนี้ก็ได้ อีโหลกโขลกเขลกสักหน่อย

ถาม แล้วคนแน่นมากไหมคะ

ตอบ คนรู้สึกแน่นมาก เพราะยายไป จุดไฟฟ้าแล้วนี่ กำลังจะเปิดไฟฟ้าไปถึงร้านก็พอได้เห็นอะไรบ้าง แล้วก็ได้ไอ้เสื้อตัวนั้น คุณพ่อก็เป็นผู้ชายนี่ ไม่เคยยุ่งกับเสื้อผ้าลูก ไม่อาย ถ้าเป็นพ่อแม่บางคนที่เขารู้จักว่าลูกเต้าเขาใส่เสื้อผ้าอย่างไร คงจะไม่พายายไปแน่เชียว ขายหน้าเขาตาย

ถาม เวลาไปนี่ รถสมัยนั้นเป็นอย่างไรคะ หม่อมยาย มีรถยนต์หรือยัง

ตอบ โอ๊ยจะเอารถยนต์ที่ไหนมา รถม้าแป๊ก ๆ กันทั้งนั้นแหละ

ถาม ที่โน่นก็ใช้รถม้าหรือคะ

ตอบ รถม้าที่ปารีส เหมือนรถม้าในเมืองเรา มีเหมือนกัน เคยเห็นไหมรถม้า

ถาม เคยค่ะ

ตอบ นั่นแหละ เหมือนไหม แต่รถม้าที่เมืองอังกฤษน่ะ ในกรุงลอนดอนน่ะ ไม่เหมือน มีอีกชนิดหนึ่งเรียกว่า แฮนซัมแคบ คนขับอยู่ข้างหลัง บนหลังคามีหน้าต่าง แล้วถ้าจะพูดกับสารถี ว่าจะให้ไปหยุดที่นั่นที่นี่ละก็ ชาวอังกฤษมักจะถือไม้เท้านะ จำได้ไหม นั่นแหละสัญลักขณ์ของเมืองอังกฤษละ เขาถือไม้เท้า ทีนี้ถ้าจะพูดกับสารถี ก็เอาไม้เท้าเคาะโป๊กๆ ลงไป ตาสารถีแกก็เปิดแง้มประตูแก สักเท่านี้ได้ แกก็โผล่จมูกมา ถ้าแกจามพี่ตละก็ ลงบนหัวกบาลเราแน่ เผอิญแกไม่จาม ไม่ไอ บอกให้ไปหยุด Twenty Three Ashburn Place นั่นเป็นบ้านสถานทูต เป็นอันว่ารู้กันละ หลายสิบปี ร้อยปีมาแล้ว ละไอ้ถนนนี่ Tweny Three Ashburn Place นักเรียนอังกฤษทุกคนจะต้องรู้จัก*

* เดี๋ยวนี้สถานทูตไทยย้ายไปแล้ว ตึกเดิมรื้อลง สร้างใหม่เป็นโรงแรม

ถาม นี่หม่อมยายเล่าถึงที่ลอนดอนหรือคะ

ตอบ นี่ชักนิยายเรื่องรถ รถไม่เหมือนกัน

ถาม แล้วหม่อมยายไปเมื่อไหร่คะที่ลอนดอน

ตอบ ก็ไปตอนนั้นแหละ ขึ้นจากเรือก็มุ่งหน้าจะไปลอนดอน ซื้อเสื้อ[๑] แล้วขึ้นรถไฟไปปารีส ไปปารีสแล้วก็ไปคำนับจับมือกับท่านราชทูต พระยาสุริยา ฯ หรืออย่างไร คุณหญิงจี่ คำนับท่านราชทูตแล้ว คุณพ่อก็พาไปนอนคืนหนึ่ง พบปะท่านราชทูตแล้ว พอฝากลาท่านราชทูตเสร็จแล้ว เช้าขึ้นเราจะไปลอนดอน ก็ลาแล้วก็เลยพอตื่นขึ้น เก็บข้าวของนิดหน่อย สมบัติยายมีอะไรล่ะ มีกะบะปลาร้าอะไรทิ้งไปหมดแล้ว

ถาม ทำไมจากฝรั่งเศส หม่อมยายจึงไปลอนดอนเลย ทำไมไม่ไปหาคุณแม่ที่เยอรมันคะ

ตอบ ก็คุณแม่ตามมาทีหลัง แหม ถ้าย้อนกลับไปก็แย่ซี มันต้องย้อนกลับไป นี่เราไปจากปรีส ลงเรือที่คาเล่ส์ แล้วก็ไปขึ้นโดเว่อร์ โดเว่อร์ใครก็รู้จัก โดยมากขึ้น มีเฮสติ้งอีกแห่งที่จะขึ้น แต่เราขึ้นคาเล่ส์ – โดเว่อร์ คุณพ่อให้ใส่เสื้อกรอมตีนนั่นแหละนะ ไปกัน ๒ คนพ่อลูก อิลอกท่อกแท่ก ไปลงเรือที่คาเล่ส์ ไอ้ข้ามโดเว่อร์นี่มันแสนจะร้าย คลื่นใต้น้ำมันมาก ยายยังงี้เมาไม่เป็นสมประดีเลย ข้าวปลาก็ไม่กิน คุณพ่อเรียกก็ไม่ลุก ข้ามดูเหมือนสักชั่วโมงเดียวเท่านั้นแหละ เมาแทบตาย ชั่วโมงหรือ ๒ ชั่วโมงก็ไม่รู้ ไม่แน่นะ มันนานแล้ว แต่ว่าเมา ใครไม่เมาละก็เก่งเชียว เบย์ออฟบิสเก กับสเตรทออฟโดเว่อร์

---

๑. ซื้อเกิด บุนนาค

ใครไม่เมาละก็เป็นนักเดินทะเลได้ นอกนั้นจะกลิ้ง หกคะโล่หมด ยายยิ้งไม่กินไม่อะไร นอนหลับหูหลับตา เอาหมอนทับหัว คุณพ่อจะมาเรียกก็ไม่ขาน คุณพ่อก็เลยปล่อย พอขึ้นถึงฝั่งโน้นแล้ว ถึงโดเว่อร์แล้ว หายเป็นปลิดทิ้ง แหมทีนี้กินใหญ่เลย คุณพ่อพาไปกินอะไรที่ไหนก็จำไม่ได้แล้วนะ กินแล้วเราก็ไปขึ้นรถไฟไปสถานีวิคตอเรีย หรืออะไรจำได้คลับคล้ายคลับคลา ทีนี้พอถึงลอนดอนก็ขึ้นอ้ายเจ้า Handsome Cab ที่ว่านั่นแหละ แฮนซัมแคบน่ะแพงนะ คนหรู ๆ หน่อยถึงจะขึ้นได้ กระทุ้งโป๊ก ๆ สารถีแกก็เปิด บอกว่าไปหยุดที่ Twenty Three Ashburn Place ก็ไปให้สะตุ้งสตางค์ เสร็จแล้วก็เข้าไปกดกริ่ง คนใช้ก็มาเปิด เวลานั้นเจ้าคุณประสิทธิ์ศัลการ ที่หลังเป็นเจ้าคุณสิงหเสนี[๒] เคยได้ยินชื่อไหม นั่นแหละ

ถาม เป็นทูตอยู่หรือคะ

ตอบ เป็นทูต ท่านไม่มีคุณหญิง ท่านมีแต่ตัวท่าน แต่ยายรู้จัก ท่านรู้จักยายตั้งแต่ยายอายุ ๕ ขวบ พวกเราก็เลยรู้จักกันดี คุณพ่อก็สนิท ไปถึงก็เป็นอย่างญาติ หรือเป็นกันเอง เคยเก่าแก่ อี๋ออกันใหญ่เลย ยายก็ ท่านรู้จักยายตั้งแต่อายุ ๕ ขวบ จนเดี๋ยวนี้ยายอายุ ๑๒ ท่านก็ชื่นชม เห็นเป็นหลานคนหนึ่ง ดีอกดีใจ เห็นหลานโต ก็ไปอยู่สนทนาพาทีกับท่าน ที่รู้จักท่านน่ะ เพราะว่า เมื่อยายล่องมาจากน่านที่จะกลับมาแล้วไปเมืองนอกต่อไป ท่านเป็นเวลานั้นเขาเรียกข้าหลวงเมืองพิษณุโลก แล้วเราล่องเรือแม่น้ำน่านนะ ก่อนถึงปากน้ำโพนครสวรรค์ แล้วก็ต้องล่องเรือมาถึงพิษณุโลก

---

๒. ชื่อสะอาด สิงหเสนี

ถาม ขึ้นไปพักอยู่ด้วยหรือเปล่าคะ

ตอบ เยี่ยมเท่านั้นเอง ก็เลยรู้จักท่าน เมื่ออายุ ๕ ขวบ แล้วก็เมื่อไปเมืองนอก อายุ ๑๒ ท่านก็ยังไม่ทันลืมหรอกนะ

ถาม แล้วหม่อมยายจำได้หรือคะ

ตอบ ท่านก็จำยายได้ ยายก็จำท่านได้ คุณพ่อก็จำได้ ตกลงจำกันได้หมด ดีอกดีใจ ยายก็เป็นหลานลุงไป คุยกับคุณลุงอย่างนี้ติดต่อกัน เจ้าคุณลุงไปไหนก็เดินตาม ไม่มีเด็กนี่ที่นั่น ผู้หญิงก็ไม่มี มีคุณแม่บ้านกับกุ๊กอยู่ใต้ดิน ที่นี้ก็มีแต่แม่บ้าน ยายก็ได้เที่ยว ได้เดินตาม ไม่มีใครพูดด้วย คุณพ่อไปธุระที่ไหนก็ไม่รู้ ปล่อยยายไว้ที่สถานทูต แล้วคุณพ่อก็ไปไหน ๆ ๆ ๆ ยายก็เดินตามคุณลุง ต้อย ๆ ๆ ๆ ไป คุยกับคุณลุงบ้าง ประสาเด็ก ที่นี้ก็วันนั้นประหลาดที่สุดเลย ตอนเย็นมีเจ้านาย กรมพระกำแพง ฯ ยังเป็นพระองค์บุรฉัตรอยู่ สมเด็จชายเจ้าพ้ายุคล ฯ พ่อพระองค์ภาณุ ฯ เคยได้ยินไหม เรียกว่าสมเด็จชายเพิ่งรู้จักเจ้าพ้ายุคลฑิฆัมพร ในกรมกำแพงเพชร ฯ ยังไม่เป็นกรมนะ ยังเป็นนักเรียนอยู่นี่ แล้วก็ดูเหมือนจะจำได้อยู่ ๒ องค์ ที่อยู่เวลานั้น บังเอิญเมื่อคืนนี้มีคนตายที่สถานทูต เลขา ฯ ชื่อหลวงประกิต มีเมียแหม่ม เมียซ้วยสวย ลูก ๒ คน ลูกหัวแดง น่ารัก ผู้ชายคน ผู้หญิงคน

ถาม เป็นอะไรตายคะหม่อมยาย

ตอบ เป็นวัณโรค ที่นี้เจ้านาย ๒ พระองค์นั่น กลัวผีหลวงประกิต เขาตายเมื่อคืนนี้ ก็ยังอยู่ชั้น ๒ ของสถานทูต เมียแกก็เศร้าโศก ปิดห้องมืด มีเทียนอยู่ดวงหนึ่ง คุณพ่อก็สงสาร ยายก็สงสาร ยายขอ

ไปเยี่ยม บอกขอไปเยี่ยมได้ไหม คุณพ่อก็บอกว่าถ้าไม่กลัวก็ได้ คุณพ่อก็ดูเหมือนจะหาดอกไม้หรืออะไร ให้ยายเอาไปให้มาดามประกิต ยายไม่กลัวผีนี่ เจ้านาย ๒ พระองค์ ท่านบอกวันนี้ท่านไม่ค้างที่สถานทูต ท่านจะไปค้างโฮเต็ล ที่ตรงกันข้ามกับสถานทูต มีโฮเต็ลอยู่โฮเต็ลหนึ่ง เย็องหน่อย ซึ่งยายคืนวันนั้นก็จะไปนอนที่นั่น ท่านไม่อยู่แล้วยายก็ขอคุณพ่อ เข้าไปเยี่ยมมาดามประกิต คุณพ่อก็อนุญาต ยายก็มีดอกไม้หรืออะไรไม่รู้ ก็ถือเข้าไป มืดมืด ในห้องนั้น เราออยู่ที่สว่าง พอเข้าไปที่มืดนะ เกือบไปชนเอาหีบศพเข้าแน่ะ แล้วตัวแกเองอยู่ในที่มืด แกแต่งดำ ยายก็ไม่ค่อยเห็น ปรือ ๆ จะไปชนเอาหีบศพเข้า ถึงได้เห็นว่าเป็นหีบศพ หีบศพเขานะหัวบานปลายเรียวหีบศพฝรั่งแล้วมีขอสับ แล้วมาดามแกก็ดีใจที่คนไปเยี่ยมแก แต่หน้าแกเศร้าเศร้า แล้วสวยมาก มาดามประกิตสวย ลูก ๆ สู้ไม่ได้

ถาม ลูก ๆ อยู่ไหนคะตอนนั้น

ตอบ ลูกอยู่ชั้น ๔ ที่นี่ก็ พอเจ้านายไปแล้ว เสวยข้าวดินเนอร์แล้วก็เสด็จโฮเต็ล ยายกับคุณพ่อก็รับทานโต๊ะเดียวกัน แต่ว่ามีเรื่องโดยเฉพาะเรื่องที่ออกจะเด่นสักหน่อย น่ารู้สักหน่อย ก็คือวันนั้นน่ะ คืนวันที่หลวงประกิต ต้องวันรุ่งขึ้น ยายถึงลอนดอน แล้วก็มีงานเลี้ยงส่งทูลกระหม่อมบริพัตร กรมพระนครสวรรค์ ฯ รู้จักไหม ท่านมาเยี่ยมเมืองเรานี่ ก็ไม่เป็นการใหญ่อะไร ยายไปถึง การเลี้ยงก็เสร็จหมดแล้ว ยายก็ไม่รู้ว่าวันนั้นเป็นวันเลี้ยงส่ง ที่นี่บังเอิญวันนั้นเป็นวันที่ท่านสิทธิพรจะกลับเมืองไทย ตอนนั้นอายุ ๑๗ ยายอายุ ๑๒ จะกลับเมืองไทย ก็เลี้ยงหล้ากันเลยไม่ได้พบ พระองค์บวรเดช ซึ่งในกรม

พระกำแพง ฯ เรียกหาอยู่ ท่านสิทธิพรไม่ได้เรียก เรียกบอบบิ๋ บอกว่าจะให้มาพายายไปเที่ยว เวลานั้นเขามาส่งเสด็จกัน

ถาม ให้ใครมาพาหม่อมยายไปเที่ยวคะ ให้ท่านสิทธิพรพาหรือคะ

ตอบ ท่านสิทธิพรไม่รู้จัก ไม่ได้มา ได้ความว่าเมื่อเราแต่งงานกันแล้ว เล่าให้ฟัง บอกว่าวันนั้น ที่ไม่ได้พบใคร ท่านว่าเมาเหล้ากัน เลี้ยงส่งแล้วเมาเหล้า ท่านสิทธิพรเมา

ถาม หม่อมยายเล่าเรื่องคืนวันเลี้ยงใหม่ซีคะ

ตอบ คืนวันเลี้ยง เลี้ยงยายไม่รู้ ดูเหมือนยังไปผลัดเสื้อ ดูเหมือนไม่ได้ผลัดหรอก ไปทำตัวเรียบร้อยนิดหน่อยนะ มีเสื้อตัวเดียวนะ ไม่มีจะผลัดที่นี่ก็พากัน คุณพ่อก็พายายนุ่งกระโปรงกรอมตีน เด็กเวลานั้นเขานุ่งสั้นกันนี่ ยายยังนุ่งกรอมตีนเข้าห้องรับแขก แหมข้าราชการ นักเรียน ซึ่งยายไม่รู้จักหรอก รู้จักแต่สมเด็จพระบรมโอรส ฯ ซึ่งยายก็รู้อยู่แล้วว่าเป็นลูกสมเด็จ ฯ ในกรมกำแพง ฯ ก็รู้แต่พระนามท่าน เพราะท่านออกนอกวังไปแล้ว สมเด็จชายก็รู้จักว่าท่านเป็นลูกพระอัครชายา และห้องที่ชุมนุมกันนั้นเป็นห้องหนังสือ study สมเด็จพระบรม ฯ ประทับเก้าอี้ยาวพระองค์เดียว แล้วนอกนั้นก็ข้าราชการ นักเรียน ใครต่อใคร แขกทั้งหลายแหล่ เต็มห้อง แน่นเชียว คุณพ่อก็ปล่อยยาย พาไปเฝ้าแล้วปล่อยยาย ให้เดินเก้กังอยู่ตามนั้น พาไปเฝ้าท่านก็รับสั่งไม่ค่อยเป็น สมเด็จพระบรม ฯ ท่านได้แต่พยัก แล้วท่านก็รับสั่งกับคุณพ่อ คงจะเป็นเรื่องราชการอะไรบ้างนะ คุณพ่อก็ปล่อยยายตามบุญตามกรรมเลย พระองค์บุรฉัตรเป็นผู้ดูแล ลากยายไปทั่วห้อง ให้ไปเฝ้าสมเด็จพระบรม ฯ จะคำนับ จะได้กราบหรือจำไม่ได้

เห็นจะไม่ได้กราบ เพราะเขานั่ง เขายืนกัน เขาไม่ได้ลงคลานเหมือนเมืองเรานี่ เห็นจะถอนสายบัวนิดหน่อย ประสาเด็ก ย่อเขาหน่อย แล้วท่านก็พาไปรอบหมด ยายจำไม่ได้ว่าเอ่ยชื่อท่านสิทธิพร ได้ยินแต่เสียงเรียกว่าบอบบี๋ ๆ บอบบี๋อยู่ไหน ลัน ๆ เชียว เรียกทั่วเชียว ยายก็ไม่รู้ว่าบอบบี๋เป็นใคร แล้วบอบบี๋ก็ไม่เห็นโผล่มา เพิ่งมารู้ที่เมืองไทยเรานี่ บอบบี๋คือพระองค์เจ้าบวรเดช ชื่อนิคเนม

ถาม ใครเป็นคนเรียกคะ ที่ว่าได้ยินเสียงเรียกบอบบี๋

ตอบ กรมพระกำแพง ฯ พระองค์บุรฉัตร พายายไปรู้จักทุกคนหมด รอบนอกจากเฝ้าสมเด็จพระบรม ฯ แล้ว ก็ต้องไปแนะนำ แล้วยายใส่กระโปรงกรอมตีนก็ไม่มีใครเห็น หรือเขาจะเห็นขัน หรือเขากิริยาดีเขาไม่ว่า เขาไม่มีผู้หญิง ถ้ามีผู้หญิง เห็นจะแจ้ว ๆ กันบ้างละนะ มีแต่ผู้ชาย ที่นี้จากนั้นมาแล้ว คุณพ่อก็พาไปหาแม่บ้าน ไปให้แกดูกระโปรงของยาย บอกว่าขอช่วยหน่อยเถอะ มิสซิสอะไรก็ไม่รู้ เดี๋ยวนี้นี่หาเสื้อไม่ได้ มีแต่ตัวนี้ แล้วก็กรอมตีนอย่างนี้ จะทำยังไง ยายแม่บ้านก็ไม่รู้เอาเสื้ออะไรมาคลุมให้ ถอดไอ้เสื้อนี่ไป ไปร่นให้ค่อยยังชั่วหน่อย

ถาม ให้มันสั้นขึ้นมา

ตอบ ให้มันสั้นขึ้นมา ไม่งั้นใครเขาเห็นเป็นคนประหลาด เด็กประหลาด คนเตี้ย หรือคนแคระอะไร ยายก็ไม่รู้สึก ใส่อะไรยายก็ไม่ว่า

ถาม แล้วเครื่องแต่งตัวของคนไทยในอังกฤษในสมัยนั้นเขาแต่งกันอย่างไรบ้างคะ ใส่ราชปะแตนหรือเปล่าคะ

ตอบ แต่งฝรั่ง ผู้หญิงก็แต่งแหม่ม ผู้ชายก็แต่งฝรั่ง

ถาม ถึงในงานอย่างนั้นก็ยังแต่ง

ตอบ แต่งซี เป็นฝรั่งเราดี ๆ ไม่มีไทยเลย

ถาม แล้วเรื่องที่หม่อมยายคลาดกับท่านสิทธิพรล่ะคะ

ตอบ บอกแล้วไงว่าคลาดกัน ท่านลงเรือกลับบ้าน ยายก็ลงลอนตอนพอดี

ถาม เรียกว่าท่านไม่ได้เข้าไปในงานนั้น หรือว่าเข้าไป

ตอบ บอกแล้วว่าเมา นอนหกคะโล่อยู่ที่ไหนก็ไม่รู้ กินเหล้ามากเมา เลี้ยงกันนี่ ทีนี้ก็จะกล่าวถึงวันรุ่งขึ้น

ถาม อันนี้ คืนที่มีเลี้ยงนั่นคือคืนที่ทราบว่าท่านอุปทูตตายใช่ไหม แล้วนี่เรียกว่าแหม่มยังอยู่ชั้นบนที่หม่อมยายเข้าไปเยี่ยมชั้นสอง

ตอบ ค่ะ แล้วคุณพ่อก็พายายไปนอนโฮเต็ลเดียวกับสมเด็จชายกับกรมพระกำแพง ฯ ไปบรรทม ที่ใกล้ ๆ นั่นนะ ท่านชั่วแต่บรรทม ท่านกลัวผีแต่กลางคืนเท่านั้นแหละ กลางวันท่านไม่กลัว ท่านนอนแต่กลางคืนยายกับคุณพ่อก็นอน แหมเตียงฝรั่งนี่มันแปลกชมัดเลย นอนแล้วตัวยายเล็ก ๆ นี่นะ นอนแล้วไม่มีใครเห็นหรอก เขามีผ้านวมคลุมเรียกว่าไอเดอดาวน์ มันสูงสักแค่นี้ได้ แล้วมันนุ่มนุ่ม ยายตัวนิดเดียวนี่ มันก็จมลงไป นอนหลับพี้ ๆ ยายพอรุ่งขึ้นเช้าลืมตาเห็นคุณพ่อเที่ยวได้ชะโงกหน้าต่าง ห้องก็ใหญ่พอใช้ ห้องสวย สบาย เตียงโตเบ้อเร่อ โตเท่าเตียงในนี้ แต่ว่าไอเดอดาวน์นวมขนไก่มันสูง นอนแล้วยุบ คุณพ่อแหมเที่ยวได้ชะโงกเปิดประตูออกไป เดินก็แล้วชะโงกหน้าต่างห้องก็แล้ว คุณพ่อเดินทำอะไร ยายแอบดูจากกองผ้านวมขนไก่ว่า คุณพ่อเดินทำอะไร เที่ยวได้ชะโงกโน่นชะโงกนี่ พอ

ได้เวลาพอสมควรยายก็พูด คุณเพ่อดูอะไรน่ะ คุณพ่อว่าอยู่นี่หรือพ่อคิดว่าออกไปเดินเล่น เที่ยวได้มองดูตามสวน คุณพ่อแทนที่จะเอ็ดกลับหัวร่อ นอนจม มีแต่ปากพูด หัวหูมันก็จมมิด ชันดีเหมือนกันวันนั้น (หัวเราะ) เที่ยวได้เดินหาเสีย ออกไปเดินกุกกักๆ ที่คอริดอร์ที่หนทางเดินนอกห้อง ยายก็ไม่รู้ว่าคุณพ่อหาอะไร จนพูดขึ้นถึงได้รู้ว่าอ๋อหาลูก ก็ยายมันซน กลัวจะไปเที่ยวใส่เสื้อนอนวิ่งพล่านอยู่ที่ไหน

ถาม หม่อมยายอยู่ที่นี่กี่วันคะ

ตอบ อยู่ลอนดอนดูเหมือนตั้งหลายวัน ๓ – ๔ วันได้ อาจจะไม่ถึงอาทิตย์ก็แล้วแต่คุณแม่จะนัด แต่ก็พอเกือบอาทิตย์ละ อ้อ ทีนี้มีเรื่องขำๆ อีกนิดหน่อย เจ้าคุณลุงก็ตื่นหลาน ท่านให้เดินตามไป ท่านไปเอาพริก ยายก็ไปด้วย ไปเที่ยวได้นั่งดูอะไรต่อมิอะไร ท่านลุกเดินไปไหนไม่รู้ละ ยายจะต้องติดก้นไป ไม่มีใครที่รู้จัก ทีนี้ก็เช้าวันนั้นนายคล้าม ซึ่งเป็นองครักษ์ท่าน เป็นคนดูแลท่าน และเขาก็เป็นข้าราชการดูแลโดยเฉพาะท่านราชทูต แล้วก็ดูแลทั่วๆ ไปด้วย ก็มาบอกกับท่านราชทูตว่าอาการหลวงประกิตน่ะเป็นยังไง มารายงานว่างั้นเถอะ ไอ้ลูกตุ้มยายนี่มันติดต้อยก้นคุณลุงอยู่ นายคล้ามก็บอกไม่เล่าหรอกตอนนี้เด็กอยู่ เดี๋ยวเด็กจะกลัว ยายก็บอกเล่าไปเถอะ ฉันไม่กลัวหรอก คุณลุงก็ว่าเอ้าเล่าไปเถอะ เด็กมันบอกมันไม่กลัว เล่าไป มีอะไรก็เล่าไป นายคล้ามก็เล่าว่าแกพยาบาลจนตาย แกอุตส่าห์พยาบาลจนหลวงประกิตตาย แกบอกว่าตอนตายน่ะน่ากลัว แหมทำหน้าน่ากลัว

ถาม ทำหน้าให้ดูด้วยหรือคะ

ตอบ ทำไม่เหมือนแน่นอน ไอ้คนจะตาย คนจะตายทำหน้าคนตาย เห็นจะไม่ไหว (หัวเราะ) น่ากลัว ผมยังออกกลัวเลย บอกว่าทำเป็นยังไงที่บอกว่าน่ากลัว บอกแหมแลบลิ้นมาถึงอก ตาเหลือกขึ้นไป แหมผมยังกลัวเลย ว่างั้น ยายน่ะปากบอกไม่กลัว แต่ว่าเบียดคุณลุง นั่งติด ๆ ยังงี้ นั่งเบียดคุณลุงนิดหน่อย แต่ไม่ยอมว่ากลัว เพราะบอกแล้วนี่ว่าจะไม่กลัว แหมมันแลบลิ้น น่ากลัวจริง ๆ แล้วอยู่ ๒ ต่อ ๒ ด้วย ไม่ใช่ว่ามีใครพยาบาลอยู่ ทีนี้ก็ไป ถึงบทเล่าเรื่องหลวงประกิตเสร็จแล้ว ทีนี้ก็ถึงบทตอนสายมาหน่อย ไม่สายเท่าไหร่ เจ้าคุณลุงก็จะต้องพรากออกไปเดิน Exerciseฝรั่งเขาออกเดิน ได้เวลาเขาก็ออกเดิน

ถาม เดินกันสาย ๆ หรือคะ ท่านเจ้าคุณ

ตอบ ก็ไม่สายหรอก สนทนาพาทีกันแล้วก็บอกกับยายว่าอยู่นี่ ไปดูเด็กลูกหลวงประกิตนั่นอยู่ชั้นสี่ ไปเล่นกับเด็ก ลุงจะไปเดิน ยายบอกไม่ไปหรอก จะไปเดินกับคุณลุง บอกเดินไหวหรือ ลุงไม่ได้เดินเหมือนคนทั้งหลาย ลุงต้องเดินเร็ว ๆ บอกเร็วก็ไม่เป็นไร จะเดินให้ทันคุณลุง ขอไปด้วย ไม่ยอมจะขึ้น โต้กันไปโต้กันมา บอกเอาแน่นะ แล้วอย่าร้องกลับนะ บอกไม่ร้องหรอก สัญญิงสัญญาเรียบร้อยแล้ว เอ้าตามใจไปก็ไป ท่านออกได้ท่านก็แจวใหญ่ เดินเตาะแตะ เส้นสายมันไม่ยืด แล้วมีเด็กถ่วงอยู่ บอกว่าคุณลุงจะเดินเร็วเท่าไหร่เอ้าก็เดินไปซี จะตามให้ทัน บอกว่าตกลง ท่านก็แจว ไอ้เราก็สาวเท้าใหญ่ สาวหนัก ๆ เข้า วิ่งเหยาะ ๆ ไม่ทัน เอ้าวิ่ง เหนื่อยเลย ยอม

แพ้ (หัวเราะ) เห็นไหมล่ะ บอกแล้วว่าจะตามไม่ทัน อยากมาก็เป็นอย่างนี้แหละ อวดดี

ถาม แล้วพากลับไหมคะ

ตอบ ก็พากลับ เลยต้องหันกลับ คงไม่จบระยะที่ตั้งใจ เห็นวิ่งตามแย็กๆ ท่านเลยสงสาร ไอ้เด็กคนนี้มันหัวแข็ง กลับมา ทีนี้ก็ถึงเวลาตอนกลางวันนั้น สักใกล้ๆ เที่ยง เขาเอาศพลง มีรถขนศพ แต่งดำ มารับ มาตามก็ลงมาเป็นลมเลย ตอนจะขึ้นรถไปกับศพ สงสารสงสารตกลงเขาก็ไปทำพิธีกัน ทางนี้ก็ได้เวลาเที่ยงหรือบ่าย จำไม่ได้ ก็เจ้านายโหรงเหรงแล้วละ ตอนนี้กลับโรงเรียนกัน ไปเสวยกลางวันที่โรงเรียน สมเด็จพระบรมก็เสด็จกลับ ไปแซนเฮิสท์หรือไง โรงเรียนท่าน

ถาม ที่ว่าเอาศพไปทำพิธี ทำยังไงคะหม่อมยาย ทำพิธีพุทธหรือทำพิธีฝรั่ง

ตอบ ทำพิธีฝั่งเหมือนฝรั่งแหละ เราไม่มีที่เผานี่ เอาไปฝากเขาฝั่งแล้ว ญาติโยมทีหลังใครจะเผาก็แล้วแต่ แต่ว่าตอนนี้ต้องเอาไปฝั่ง เขาก็ทาศพไปฝั่ง-

ถาม คุณพ่อก็พาเที่ยวอยู่ในเมืองอังกฤษนี้

ตอบ ไม่ได้พา ไม่ได้พาเที่ยว ตอนนี้ยังไม่ได้เที่ยว ต้องกลับไปพบกับคุณแม่ที่ปารีส

ถาม ย้อนกลับลงมาอีกหรือคะ ตอนแรกหม่อมยายยังไม่ได้ไปที่ปารีสหรือคะ

ตอบ อยู่ลอนดอนสัก ๓ หรือ ๔ วัน ก็ไม่ทราบ พอรู้ข่าวคุณแม่จะมาคอยรับที่คาเล่ส์ มารับที่ท่าเรือ คุณพ่อก็พายายลงเรือข้ามมา เข้าใจว่าจะ

พบกันที่โคโลญ มันนานแล้ว จำไม่ได้นะ โคโลญก็เป็นท่าเรือเหมือนกัน ก็มาพบคุณแม่

ถาม โคโลญในเยอรมันหรือคะ

ตอบ ก็มีโคโลญนั้นแห่งเดียวนี่แหละที่ติดต่อกัน แต่ว่ายายก็ไม่แน่นะตอนนั้น ถ้าไม่โคโลญก็คาเล่ส–โดเว่อร์ ที่ข้ามไปข้ามมากันทุกวี่ทุกวัน คุณแม่ก็มาคอยอยู่ที่ท่าเรือ

ถาม ตอนนั้นคุณแม่เดินทางมาจากที่ไหนคะ

ตอบ มาจากเยอรมัน

ถาม แฟรงเฟิร์ตน่ะหรือคะ

ตอบ คือเหมือนอย่างกับหมอเขาตรวจว่าไม่มีการที่จะไปติดต่อใคร คือปลอดภัยกับสังคมแล้วเขาก็ปล่อยตัวออกมา นั่นแหละที่ต้องคอย คอยให้เขาปล่อย ทีนี้พอเขาปล่อยก็มาพบลูก กับผัว ที่ท่าเรือ ก็พากันไปอยู่โฮเต็ล อ้อไปหาราชทูตก่อน คุณหญิงจี่กับเจ้าคุณสุริยา ฯ

ถาม แปลว่าอันนี้กลับมาหาทูตอีกใช่ไหมคะ

ตอบ ก็ผ่านนี่ ขาไปลอนดอนก็ผ่านทูต ผ่านปารีส ขากลับก็ต้องผ่านปารีส ก็ต้องผ่านทูต ต้องรายงานให้ราชทูตทราบก่อน ว่ากลับไปกลับมาอย่างไร แล้วจะไปไหนต่อไป ก็พบทั้งคุณหญิงพบทั้งเจ้าคุณ ทีนี้พอมาถึงปารีสแล้ว คุณแม่ก็พาเที่ยว คุณแม่น่ะต้องเข้าใจว่าเคยอยู่เมืองนอกหลายปี รู้ภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศสดี คุณแม่ไปเป็นพี่เลี้ยงของคุณตระกูล อมาตยกุล พวกอมาตยกุลได้ยินว่าเป็นขบถใช่ไหม พระปรีชาหรืออะไร ที่เป็นเจ้าเมืองปราจีนนะ ไม่มีในประวัติศาสตร์หรือ

ถาม ไม่ทราบเลยค่ะอันนี้

ตอบ มีอันนี้น่ะ เรื่องมาก เล่าก็เล่าไม่จบ รู้แต่ว่าไปเป็นเพื่อนของลูกพระปรีชากลการ แล้วตานั่นแกมีเมียเป็นฝรั่ง แกชื่อแฟนนี่ น้อกซ์ มีเรื่องมีราวสนุกมาก อ่านเป็นหนังสือทั้งเล่มเลย* คุณแม่ก็เรียนไปด้วยในตัว แล้วคุณตระกูลเขาก็ไปเรียน แล้วก็คุณแม่เป็นเพื่อนนะ Companion น่ะ ก็ไปเรียนด้วย แต่คุณแม่ฉลาด มีเชื้อจีน เรียนเก่ง รู้ภาษาอังกฤษภาษาฝรั่งเศสดี ก็ไปอยู่คอนเวนต์ ไม่ไกลจากปารีสเท่าไร คุณแม่ยังพายายไปหาแม่ชีแก่ ๆ มีสถานแม่ชี เขาใหญ่โตกว้างขวาง อยู่นอกปารีส ชานเมืองปารีส ก็ไปกินน้ำชากับแม่ชีกัน ครูของคุณแม่ แล้วก็พบปะเพื่อนบางคนที่คุณแม่รู้จักมักคุ้นตั้งแต่ยังสาว ๆ เยี่ยมเยียนกันเสร็จแล้วก็ทีนี้ถึงบทแต่งตัว คุณแม่พาไปหาเสื้อผ้า เช้าวันที่จะไปนั้น คุณแม่หายตัวไปแต่เช้า ยายยังไม่ตื่น กลับมาหอบผ้ามาหอบหนึ่ง มาแต่งตัวให้พอดูได้ เสื้อผ้ามันไม่มีที่ไปหามาใส่ให้พอดูได้ ไม่ต้องเป็นแบบแผนอะไร พอให้มันใส่ไปวัดไปวาได้ แล้วก็พอแต่งตัวกินอาหารเช้าแล้ว คุณแม่ก็ขึ้นรถไปร้านใหญ่ที่สุดในปารีส ไวเดอะเวเคยรู้ไหม แต่ก่อนนี้เคยรู้ไหม เดี๋ยวนี้ร้านใหญ่ที่สุดในกรุงเทพ ฯ อะไร

ถาม ก็มีใหญ่ ๆ พอ ๆ กัน พวกเซ็นทรัลอะไรอย่างไรหรือเปล่าคะ

ตอบ ค่ะ เซนทรัลก็ใหญ่ แต่เมืองนอกมีร้านที่เด่นที่สุด ที่สารพัดจะมี ไม่ต้องไปหาที่อื่นหรอก มีอะไรทุกอย่างทุกสิ่งในตึกอันเดียวกัน

* Fanny And The Regent of Siam by R.J. Minney (Collins) London 1962.

เรียกว่าบองมาเช แปลว่าของถูก สินค้าถูกมาก ดีด้วย ถูกด้วย ไอ้ **บอง** ดูเหมือนดี ไอ้ **มาเช** น่ะแปลว่า **ถูก** ดีถูกนะใหญ่ คุณแม่ก็พายายไป พอเข้าไปประตูใหญ่เป็นกระจก เข้าไปก็แหมน่าสบาย ห้องโตเบ้อเร่อเชียว ชั้นเดียวนะ เด็กตั้งแต่อายุ ๑๒–๑๓ ไปจนเด็กเดินเตาะแตะ และที่รถไส อยู่ในห้องเดียวกันนะ มีของเล่นสารพัด ไอ้เด็กตัวเท่านี้ก็มีของเล่นของมัน ขนาดยายก็เล่นลูกโป่ง ลูกโป่งอย่างนี้ไม่เคยเห็น ในเมืองเราไม่มี ลูกเท่านี้ (ทำมือโตเต็มที่) แล้วก็ลอยลมด้วย แหมตื่นจะตาย เขาก็เอามาแจกให้ ทีนี้ข้างล่างไม่รู้ว่ามีอะไรบ้าง รู้แต่ว่ามีห้องใหญ่ที่เด็กถีบรถก็ได้ เล่นรถไฟก็ได้ กลไกมันจะวิ่งไปไหนได้ทั้งนั้น เล่นกันเป็นกลุ่ม ๆ ห้องมันใหญ่ แล้วก็มีกะไดขึ้นไปชั้นสอง ชั้นสาม ชั้นสี่ สี่ชั้น แต่ละชั้นก็ขายของต่าง ๆ กัน เหมือนอย่างกับที่เซ็นทรัลนี่นะ คุณแม่ก็หายไป ยายก็เล่นเพลิน แล้วพี่เลี้ยงที่อยู่ห้องเด็กนั่นเขาก็เอาอะไรมาให้เกิน เราก็กินไปเล่นไป มันก็เพลิน กับเด็กอื่น ๆ ถึงพูดกันไม่ได้ แต่ก็พอเล่นกันได้ ก็เพลินกัน

ถาม ผู้ใหญ่เอาไปทิ้งให้เล่น แล้วผู้ใหญ่ก็ไปซื้อของกันหรือคะ

ตอบ ค่ะ ไป หายไปเลย คุณแม่หายไปตั้งแต่ ๓ โมงเช้าได้ เที่ยงก็ไม่มา บ่ายโมงก็ไม่มา นึกในใจเอ คุณแม่ลืมเราเสียแล้วละมัง ทำไงดี พอสักบ่าย ๓ โมง แหงนขึ้นไปดู นั่นคุณแม่เพิ่งลงมา เห็นทางกะได มองเห็นนี่ ใครขึ้นใครลง แหมดีใจเกือบตาย แหมนึกว่าลืมเสียแล้ว

ต้องกลับไปบ้านคนเดียว (หัวเราะ) ไอ้เด็กมันบ้า นึกไปได้ว่าเขาจะทิ้ง ลูกทั้งคน เขาจะไปทิ้งได้หรือ

ถาม แล้วระหว่างนี้คุณพ่อไม่ได้มาด้วยหรือคะ

ตอบ ไม่มาหรอก ไปไหนก็ไม่รู้ ไปเที่ยวละมัง ดูโน่น ดูนี่ แล้วก็ทีนี้แต่งตัวเป็ดสะก๊าดเชียว คือมัน Ready Made นี่ คือสำเร็จรูปนี่ จะเอาชุดไหน จะเอาสำหรับเด็ก ๘ ขวบมาให้ ยายใส่ก็ได้ เพราะตัวมันเล็ก แต่งตัวมันก็เข้ารูปเข้ารอย ไม่ขายหน้าเขาละ ว่าไปทำไมมี ก็ไม่มีใครจ้องมอง ก็เป็นอันว่าได้ของแต่งตัวครบบริบูรณ์แล้วคุณแม่ก็ยังซื้อของสำหรับไปรุสเซีย ก็คุณแม่จะต้องไปเป็นคล้ายๆ แม่บ้านของพ่อพระองค์หนู ในกรมหลวงพิษณุโลก ทูลกระหม่อมจักรพงศ์น่ะ ท่านไปเรียนอยู่ที่รุสเซีย

ถาม คุณพ่อใช่ไหมคะที่จะไปเป็นพระอภิบาล

ตอบ คุณพ่อเป็นทูต คุณแม่เป็นพระอภิบาล ก็ทั้งคุณแม่คุณพ่อแหละเป็นด้วยกัน ดูแลเจ้าฟ้าจักรพงศ์ เวลานั้นท่านเป็นเจ้าฟ้าจักรพงศ์

ถาม แล้วในระหว่างที่มาอยู่ปารีสกันนี่ ท่านก็อยู่ใช่ไหมคะ

ตอบ ท่านอยู่รุสเซีย อยู่วังวินเตอร์นะ อยู่พระราชวัง ที่เรียกว่าพระราชวังวินเตอร์น่ะ Winter Palace เรียกว่าที่ประทับหน้าหนาว แต่ว่าเป็นที่ประทับของทูลกระหม่อมทั้งร้อนทั้งหนาวแหละ

ถาม แล้วหม่อมยายอยู่กับคุณพ่อคุณแม่ที่ปารีสครั้งนี้ นานเท่าไหร่คะ

ตอบ เกือบ ๒ อาทิตย์ละกระมัง กว่าคุณแม่จะซื้อของเสร็จ ต้องซื้อไปทุกอย่าง เพราะเมืองรุสเซียไม่มีของกำมะลอ ไม่ค่อยดีหรอก คุณแม่ต้องซื้ออะไรที่รุสเซียไม่มี และที่ปารีสของมันถูก ใส่ Pact ไป

ทูลกระหม่อมมาเสวยทุกอาทิตย์ วันเสาร์วันอาทิตย์ท่านต้องมาที่บ้าน แล้วมาค้างคืนวันเสาร์คืนวันอาทิตย์ วันจันทร์ท่านก็กลับไปโรงเรียนทหารมหาดเล็ก คอเดอพาชนั่นโรงเรียนทหารมหาดเล็ก

ถาม ขณะนั้นท่านพระชนม์เท่าไหร่คะหม่อมยาย

ตอบ ๑๘ – ๑๙ นี่ละมัง ยังหนุ่ม

ถาม หาซื้อข้าวซื้อของเสร็จก็ตรงไปรุสเซียเลยหรือคะหม่อมยาย หรือไปแวะที่ไหนอีก

ตอบ ค่ะ ต้องแวะเยอรมันอีก ต้องแวะ

ถาม ทางผ่านใช่ไหมคะ หม่อมยาย

ตอบ ทางผ่าน ต้องแวะ

ถาม ไปโดยทางรถไฟ

ตอบ รถไฟ พออำลาท่านทูต อำลาแม่ชีแล้วก็พากันไปสถานีอะไรยายไม่ได้จำนะ แต่ว่าผ่านไปก็ไม่ได้แวะที่ไหน ไปเบอร์ลินเลย ถึงเบอร์ลินแล้วก็ลง แล้วก็ไปนอนโฮเต็ล อยู่เบอร์ลินอาทิตย์นึงได้มั้ง

ถาม ครั้งนั้นสมมุติว่าจะไม่ลงพักเบอร์ลิน ต่อรถไฟไปรุสเซียเลยได้ไหมคะ

ตอบ ไม่ได้ มันแดนต่อแดน มันต้องมี Passport เพราะมันเป็นแดนต่อแดน ระหว่างรุสเซียกับเยอรมันต้องมี Passport ที่นี้คุณพ่อก็เป็นหน้าที่จัดแจง ทำถึงไหน วันไหน เสียเงินอะไร เท่าไหร่ ก็ต้องเตรียมพร้อม เสร็จแล้วเราก็ขึ้นไปหาราชทูต ราชทูตชื่อว่าพระยานนทบุรี*

ถาม อยู่ที่เบอร์ลิน

---

* ชื่อทัด สิงหเสนี ต่อมาได้เป็นพระยาไกรโกษา

ตอบ เป็นราชทูตอยู่นมนาน ไม่มีใครเปลี่ยนท่านเลย ท่านอยู่จนกระทั่งบ๋อยพูดไทยได้ แล้วท่านไม่พูดฝรั่งเลย ท่านพูดไทย มันจะเข้าใจหรือไม่เข้าใจ ท่านไม่รู้ ถ้าไม่เข้าใจท่านก็เอ็ดตะโรเอา ท่านพูดภาษาไทยไว้ให้มันเข้าใจ ท่านเรียกบ๋อยตัวโปรดของท่านว่ามัน เป็นต้นห้องด้วย อะไรด้วย และเป็นผู้ไขนาฬิกาด้วย ท่านเล่นนาฬิกาตั้งแต่เล็กจนโต นาฬิกาพก นาฬิกาตั้ง นาฬิกากริ่ง นาฬิกาติดฝาติดอะไร พอถึงเที่ยงละก็ต้องไข นาฬิกาโบราณนี่ต้องมีคนไข ไขแกร๊ก ๆ มันก็ดังไปไกล ๆ

ถาม ต้องไขทุกเที่ยงเลยหรือคะ

ตอบ เจ้าพนักงานไข ต้องไข ไม่ไขมันก็หยุด แล้วก็ต้องตั้งด้วย มันก็ดังโหน่งเหน่ง กริ๊งกร๊างไปหมดเลย

ถาม หม่อมยายไม่ได้ไปพักกับท่าน ใช่ไหมคะ

ตอบ พักโฮเต็ลใกล้ ๆ นั่นเหมือนกัน แล้วก็ที่ปารีสยังดี ไม่มีอินซิเดนท์ไม่มีเหตุการณ์ พอถึงเบอร์ลินไฟไหม้สถานทูต คือคืนวันนั้นน่ะเบอร์ลินน่ะ ทูลกระหม่อมบริพัตร กรมพระนครสรรค์ ฯ

ถาม อ๋อ ที่เลี้ยงส่งจากลอนดอนคราวนั้นน่ะหรือคะ เลี้ยงส่งทูลกระหม่อมบริพัตร แล้วท่านก็มาที่เบอร์ลินนี่หรือคะ

ตอบ ท่านจากเบอร์ลินไปลอนดอน ไปลาสมเด็จพระบรม ไปพบเพื่อนฝูง แล้วท่านก็กลับ ไปเรียน แล้วก็ไปเสวยเช้าที่สถานทูต แล้วคืนวันนั้นท่านก็ชวนคุณแม่ว่า คืนนี้ไปดูโอเปร่า วิเศษสวรรค์อะไรที่เยอรมัน คุณแม่ก็รับ ยายก็ต้องอยู่กับคุณพ่อ กลางวันคุณแม่ไปไหนก็ไม่รู้ จำไม่ค่อยได้แล้วตอนนั้น ยายก็อยู่สถานทูต ดูนาฬิกา เที่ยว

ได้เดินดูมันแกว่งไปแกว่งมา แล้วก็ พอตอนเย็นทูลกระหม่อมก็มารับคุณแม่ ท่านพักอยู่ที่ไหนก็ไม่รู้นะ แต่ว่าท่านมาเสวยข้าวกลางวันแล้วก็เสวยข้าวเย็น แล้วก็รับไปดูโอเปร่ากัน คุณพ่อกับเลขา ฯ เป็นฝรั่ง แต่ว่าพูดไทยอย่างกับคนไทย เลขา ฯ ของสถานทูต ชื่อมิสเตอร์ลอฟตัส แกพูด ถ้าไม่เห็นตัวนะ ไม่รู้หรอกว่าเป็นฝรั่ง นึกว่าเป็นคนไทย พูดชัดเสียยิ่งกว่าคนไทยอีก รู้สึกว่าอย่างนั้น ก็อยู่กับมิสเตอร์ลอฟตัส กับยายกับคุณพ่อ สามคนด้วยกัน คุณพ่อก็นั่งคุยอยู่ที่โต๊ะเขียนหนังสือ ยายก็เที่ยวได้เดินชะโงกหน้าต่างคอยรอคุณพ่อจะพาเข้าไปนอน ยามหนึ่งคุณพ่อบอกจะพาไปนอน ก็เที่ยวได้เดินดูนาฬิกาค้นคุ้ยอะไรประสาเด็ก ๆ ลอฟตัสก็คุยการบ้านการเมืองกันกระมัง ยายมัวเดินดูอะไรเพลิน ๆ พอสักประเดี๋ยวได้ยินเสียงใครตะโกน เจ้าคุณขอรับไฟไหม้ โอ้โฮตกใจ ไหม้ที่ไหนกัน คุณพ่อก็ลุกจากเก้าอี้โต๊ะเขียนหนังสือ

ถาม ที่นั่งกันข้างล่างสถานทูตหรือคะ

ตอบ ข้างล่าง ชั้นดิน แล้วชั้น ๑ สถานทูตน่ะมีชั้นเดียว ชั้น ๑ แต่ว่าทั้งสวีตเลยนะ ยายเหลียวมาเห็นลอฟตัสกำลังชะโงกหน้าต่างแล้วเห็นควันพลุ่ง ๆ ๆ ออกไป คุณพ่อฉวยข้อมือยายได้ ก็พาลงกะได พอลงกะไดก็ถึงชั้นดิน พาออกไปเลย ออกไปยืนข้างถนน ประเดี๋ยวเดียวเท่านั้น ๑๐ นาทีได้ รถดับเพลิง แหมมายังไงเร็วไว ยายกับคุณพ่อเกือบจะจะถูกยายเมียคนขับรถ คือสถานทูตไม่มีรถยนต์ ต้องใช้รถม้า ไอ้ม้าก็อยู่ใต้ถุน ๒ ตัว แล้วรถอีก แล้วสมบัติตาแก่กับยายแก่ ผัวเมียยายแก่นั่นโอ้ยหอบหิ้ว แล้วนึกถึงเหมือนคนไทย ก็หอบกะทะ กะทิง

พวกนี้ นี่แกหอบที่นอนมาอัน โอ๊ยจะชนหัวชนหู แย่งกันออกประตู ตาผัวก็ไม่เอกหรอกของ เอาม้า แกจูงม้า ไอ้ม้าก็จะชนเรา ไอ้เราก็จะชนม้า ประตูมันแคบนี่ ต่างคนต่างจะออก แหมอลเวงกันใหญ่

ถาม อันนี้คือตึก ในตึกที่หม่อมยายนั่งกันอยู่เมื่อกี้นี้ ใช่ไหมคะ แล้วมาดับทันใช่ไหมคะ

ตอบ ทันซี ทัน ข้างในเขาก็ดับสายหนึ่งนะ แล้วก็เขาต่อเดี๋ยวเดียวพ้นหลังคาสี่ชั้นเลย เขาฉีดมาจากข้างบน ลงข้างล่าง รถมา ๕ นาที ๑๐ นาทีดับหมดแล้ว

ถาม แต่ไหม้ไม่มากนักใช่ไหมคะ

ตอบ ไม่มาก แหมถ้ามาก รู้ไหม ถ้ามากนะ คุณพ่อจะต้องตกลงไป นี่เศษกระดาษยังไหม้ที่ตรงคุณพ่อนั่ง ไม่รู้คุยกันยังไง ไม่รู้สึก ไฟไหม้จุกก้นอยู่ นี่คนเราเคราะห์ยังดี ตาลอฟตัสแกไปชัณสูตรเสร็จ แกบอกแหมเคราะห์ดี

ถาม ตกลงไฟไหม้เพราะอะไรคะหม่อมยาย

ตอบ ก็เพราะอีตายายสองคนนั่นแหละ เรื่องไฟฟ้าหรืออะไร เราก็ไม่ได้สนใจต่อไปนัก แต่ว่ามันก็ไหม้ ก็เอะอะกันพอใช้

ถาม คุณแม่กลับมาไม่ตกใจหรือคะ

ตอบ ก็ตกใจ คุณพ่อหันหน้าเข้าหาโต๊ะ ลอฟตัสเหมือนอย่างยาย มองเห็นหน้าต่างนี่ก็เห็น ประตูก็เห็น แกก็เห็นควันก่อน แต่ว่าไอ้ไฟน่ะมันคุอยู่เมื่อไหร่ไม่รู้ เพราะฉะนั้นกระดาษที่อยู่ กระดาษบาง ๆ ไม่ใช่กระดาษหนา ๆ เกรียม เพราะมันร้อนจัด ถ้าขืนต่อไปมันก็จะปึ๊บไปได้เหมือนกัน ยายก็มีต่าง ๆ นานา อินซิเดนท์ ไปถึงลอนดอน

หลวงประกิตตาย มาถึงนี่ไฟไหม้ รุสเซียไม่ค่อยมี มีกระหรองกระแหรง

ถาม หม่อมยายออกจากเยอรมันตั้งแต่เมื่อไหร่คะ ตั้งแต่เกิดไฟไหม้อีกไม่กี่วัน ก็ออกจากเยอรมันใช่ไหมคะ

ตอบ ไม่ได้อยู่นาน ไฟไหม้แล้วอยู่สัก ๒ วัน คุณพ่อจะอยู่ทำรายการเท่านั้น ไม่เห็นซื้อของ ซื้อของที่ปารีสมาพอแล้ว และคุณพ่อพาไปดูสวนสัตว์ แหมเขาน่าดูเหลือเกิน น่าเล่า สวนสัตว์ แต่เขียนเล่าไว้แล้ว จะข้ามไปเล่าว่าเดินทางถึงรุสเซียเลยก็แล้วกันนะ

ถาม คะ

ตอบ ที่นี้ก็ไปถึงรุสเซีย สถานีอะไรก็ไม่ทราบ เพราะอยู่น้อยมี ก็มีข้าราชการสถานทูต ดูเหมือนมีเลขา ฯ พระยานกยูงนี่ละ พระยาอะไร[๑] เวลานั้นเป็นหลวงอภิรักษ์ ท่านเป็นเลขา ฯ อยู่ที่รุสเซีย ก็มารับ แล้วก็มีครูของทูลกระหม่อมจักรพงศ์ ก็ท่านไปเรียนอยู่ที่นั่นนะ มารับ เป็นกัปตัน เขาเรียกกันกับปีตันครูลอฟ แหมยักษ์ใหญ่เราดี ๆ นี่ละ แกทั้งใหญ่ ทั้งโต ทั้งสูง และอีกคนหนึ่งก็มิสเตอร์ลอเวล นั่นเป็นพระอาจารย์ สอนอะไรก็ไม่ทราบวิชาหนึ่ง เห็นจะเป็นวิชาทหาร แกแต่งทหาร ยายประหลาดใจอย่างหนึ่งคือ เราไปยืน จะลงรถไฟ ชลอเข้าชานชาลา แล้วคนที่จะลงก็เตรียมจะลง คนที่มารับก็มาที่กระได คุณพ่อก็ผลักยายออกไปหาตายักษ์ใหญ่นั่น แล้วแกก็จับมือ แล้วก็เอามือไปจูบ อุ๊ยยายแลดูคุณพ่อ เราไม่เคยมีใครมาจูบมือเรานี่ บอกคุณพ่อทำไมผู้ชายคนนั้นจูบมือเด็ก เห็นประหลาด

๑. พระยาสุรินทร์ราชา (นกยูง วิเศษกุล) นามปากกา 'แม่วัน'

เขาจูบมือเด็ก คุณพ่อบอกว่าเป็นธรรมเนียมของเขาของ ผู้ใหญ่ ผู้ดี หรือผู้ยิ่งใหญ่ ถ้าราชทูตก็ยิ่งใหญ่ แต่ว่าเขาไม่จูบคุณพ่อหรอกนะ เขาจูบแต่ยายคนเดียว บอกเอ แล้วทำไมมาจูบมือ เขาบอกว่าเขานับถือ พอต้อนรับกันเสร็จสรรพ อ้อ เขาจูบมือแต่ผู้หญิง คุณแม่ด้วย

ถาม อ๋อ เป็นธรรมเนียมใช่ไหมคะ

ตอบ พอไปถึงสถานทูตแล้ว คุณแม่ก็ต้องจัดการเก็บข้าวของให้เข้าที่เข้าทาง ยายก็เที่ยวได้เดินดูบ้าน ไม่เคยอยู่นี่ ไม่รู้อะไรมันอยู่ตรงไหน ก็ผ่านไปเสีย ทีนี้ไปถึงตอนหัวค่ำ ๒ ทุ่มก็ต้องนอน แล้วยายน่ะรับทานข้าวแล้ว ๒ ทุ่มก็ต้องนอน เป็นประจำ ทีนี้พอนอนแล้ว หลับดิบดี ตื่นขึ้นเช้า ก็คนที่คุณแม่หาไปทำเครื่องถวายทูลกระหม่อม เขาเกี่ยวกับเป็นญาติกับคุณแม่หน่อย ๆ ก็เลยเรียกเขาว่าน้า เขาชื่อน้านุ่ม

ถาม ไปพร้อมกันหรือเปล่าคะ น้านุ่มนี่

ตอบ เขาไปก่อน ไปกะคุณแม่ ไปอยู่ก่อนแล้วตั้งปี แล้วเขาก็ไปจ่ายตลาดได้ พอพูดก็อก ๆ แก็ก ๆ ซื้อของได้ เขาก็เป็นคนไปจ่ายตลาด ยายตื่นออกมา *เปิดประตู ไม่มีใครตื่น* คุณพ่อก็ยัง คุณแม่ก็ยัง มีแต่บ่าว ๆ ทำความสะอาด อะไรต่ออะไรกัน แล้วนั่นเขาใส่หมวกแล้ว เขาจะไปไหน เขาบอกเขาจะไปตลาด บอกว่าฉันไปด้วยคนได้ไหม บอกไปซิ ล้างหน้า เช็ดหน้าเท่านั้น ไม่ต้องทำอะไร เอาหมวกใส่เข้า เบ่ออกไปเดินกลางถนนในเมืองหลวงเสียด้วย เวลานั้นเขาเรียกเซ็นต์ปีเตอสเบอร์ก เดี๋ยวนี้เขาเรียกว่าเลนินกราด เป็นเพโตร

กราดอยู่พักหนึ่ง แล้วก็เปลี่ยนเป็นเลนินกราด เวลายายอยู่นั้นยังเป็น เซนต์บีเตอสเบอร์กอยู่ คนก็มองดูหน้า แล้วมองดูตีน มองดูหัวตลอด ตีนนะ ยายก็ว่าเอ๊ะ คนพวกนี้ ท่าจะไม่เคยเห็นคนไทย มองตั้งแต่ หัวจรดตีน มองตีนมากกว่าหัว เราก็ไม่รู้สึกนี่นะ ไอ้เด็กนี่ ถ้าจะ ไม่หนาวนะ ถ้าหนาวมันก็จะต้องสั่น เดือนตุลานี่มันเริ่มหนาวแล้วนี่ พฤศจิกาก็น้ำแข็งเริ่มแข็งในแม่น้ำรอบ ๆ แล้ว ทีนี้ก็เวลาไปถึงนั่นก็ เดือนตุลาเข้าหน้าหนาวแล้ว ทีนี้ก็ แหม ไปเดินตลาดอย่างเปิดเผย คนก็มองหน้ามองตีนตามถนนไปเลย ทีนี้ซื้อของเสร็จ ไปชมชะลอม หอม ชะลอมกระเทียม แล้วก็มีมะพร้าวอยู่ลูกหนึ่ง อยู่ร้านขายของ แห้ง พริกแห้ง อะไรอย่างนั้นแหละ คล้าย ๆ เมืองไทยเราอย่างนั้น แหละ ไปมองดูแปลก ยายก็ว่าเอ๊ะนี่เหมือนเมืองไทย เรานี่แหละ ได้ความว่าพวก Peasants[๑] พวกกรรมกร เป็นพวกที่กินของเผ็ดร้อน ได้ แล้วก็มาทำกับข้าว ชาวนาที่อยู่นอกบ้านนอกเมืองไกลลิบ ไม่ เคยเห็นพระเจ้าซาร์ พวกยากจนมันใหญ่นี่เมืองรุสเซีย แล้วมันจน ก็กินของจุน ๆ ไปตามเรื่อง อด ๆ อยาก ๆ ไป ไปชมเจ้ามะพร้าว ลูกหนึ่ง แล้วก็ของแห้ง ๆ ร้านก็เปิด ๆ เหมือนอย่างกะร้านตาม หัวเมือง มีฝาขัดแตะ แล้วมีชะลอม เหมือนอย่างกะชะลอมบ้านเรา แล้วมีอะไรบ้างที่คล้ายบ้านเรา ของจุก ๆ จิก ๆ วางบนหิ้ง หิ้งขัด แตะไม้ ๆ จะเป็นไม้สนหรือไม้อะไรไม่รู้นะ เป็นหิ้ง ๆ แล้วก็วางของ ไข่บ้าง อะไรบ้าง แล้วก็ตรงร้านเล็ก ๆ น้อย ๆ นี่เขาขายปลา แต่

๑. ชาวนา

ปลาเขาน่าดู อ่างแก้วนะ ยาวเป็นแถวเชียว ปลาในนั้นมีไว้ให้ตาม แต่จะเลือกเอา สูงแค่นี้แน่ะ ปลามันก็ว่าย

ถาม ขายเป็น ๆ เลยหรือคะ

ตอบ ซื้อกันทั้งเป็น ๆ อย่างนั้นแหละ ปลามันก็ว่ายไปว่ายมา ให้เลือกนะ ใครจะซื้อก็ซื้อเอา บอกจะเอาตัวนี้ เขาก็จับทุบหัวเสร็จให้เลย ว่ายมีอยู่เยอะ ปลาเล็กปลาน้อย เขาก็กั้นเป็นช่อง ๆ ใครจะเอาปลาใหญ่ก็ไปทางโน้น ใครจะเอาปลาเล็กก็ไปทางนี้ ซื้อของเสร็จสรรพแล้วก็เดินกลับบ้าน คุณแม่รออยู่หัวกะได จะเล่นงานน้านุ่ม คุณแม่ตาเขียว บอกพาเด็กไปได้หรือแต่งตัวอย่างนี้ พอออกจากเตียง ไปเอาเสื้อสักกะหลาดใส่ แต่เปลี่ยนเสื้อนอนน่ะเปลี่ยน เกือกไม่เปลี่ยน มีถุงตีนกับเกือกสักกะหลาดบาง ๆ น่ะ แล้วไอ้ส้นไม่มี ไอ้ส้นเป็นดำ ๆ มัน ๆ น่ะ นั่นแหละใส่ไปตลาด ทีนี้ก็คุณแม่ฉวยข้อมือได้ ลากเข้าห้องน้ำเลย ในห้องน้ำนั่น โอ้โฮควัน น้ำร้อนใส่อ่างยาวที่ฝรั่งเขาอาบน้ำน่ะ ควันขึ้นโขมง ถอดเสื้อ ถอดอะไรออก เอาจุ่มน้ำร้อนมันร้อน ยายก็บีนบ่าย อยู่ดี ๆ เอาลงไปลวกยังงี้ ยายก็ไม่ยอมลง กว่าจะปล้ำเอาลงได้ น้ำก็กระจุยกระจาย พอชุบเนื้อชุบตัวเสร็จแล้ว เอาผ้าเช็ดตัวโพกหัวเข้าไปพันมิดหมด เห็นแต่ลูกตา วิ่งพาเข้าห้องนอน ไปยัดใส่เตียง ไอ้เราเหงื่อแตก แทนที่จะหนาว กลับเหงื่อแตก แล้วก็ยังเอาใบอะไรไม่รู้ รุสเซียนี่มันก็เป็นเหมือนอย่างกับคนทางตะวันออกเหมือนกัน นับถือใบยาอะไรชงแล้วกินดี ฮ้อมหอม ไม่ทราบว่าอะไร แต่ไม่ใช่ใบชานะ ไม่ทราบว่าดอกอะไร นั่นแหละเป็นยา ชงให้กิน มันก็ยิ่งร้อนใหญ่ แล้วก็เอายัดใส่เตียง ผ้าห่ม

คลุม อุ๊ยเหลือแต่หน้า คุณแม่ก็เทศนาน้ำนุ่ม จะตีกันตายเสียแล้ว ก็เด็กมันไม่เคย มาจากเมืองร้อน ไปถูกเย็น แล้วเสื้อผ้าก็บาง อะไรก็บาง เลยต้องอุดอู้อยู่ในที่นอนนั่น จนกว่าเขาจะหาเสื้อหาผ้ามาเปลี่ยนให้ พอเช้าเต็มที่ เขาเอาเสื้อเป็นชุดนะ โอ้โฮ มันผิดกันไกลกับไอ้ที่เราออกไปเดินน่ะ เสื้อก็สักกะหลาด ถุงตีนก็หนา ไอ้เกือกก็ส้นหนา ไอ้หมวกไอ้ผ้า โอ๊ยมันล้วนแต่หนาไปหมด มิน่าคุณแม่ถึงได้ตกใจตั้งแต่นั่นมาก็เรียบร้อย จัดให้เป็นชุดแล้ว เวลาจะออกนอกบ้านก็มีโอเว่อร์โค้ท เกือกบางทีก็ต้องสวมยาวขึ้นมาถึงหัวเข่าเลย แล้วข้างในนั้นบางคู่ก็ประดับด้วยขนสัตว์ อุ่นนะ บางคู่ที่ไม่สู้จะหนานักก็มีสักกะหลาด ตามด้วยสักกะหลาด ข้างในนะ ก็เรียบร้อยกันไป ทีนี้ก็จะกล่าวถึงการเรียน พออยู่ได้สักหน่อย คุณแม่ก็หาครู ครูภาษาอังกฤษ ไปได้ยายแก่ ง้อมหง่อม แล้วก็ผอมอย่างน่าทุเรศ มันเข้าหน้าหนาว เสื้อก็บ้างบาง ชื่อมิสซิสเคฟ มาสอน แกมาก็ซ้ายสาย บ้านแกอยู่ไกล จนไอ้เสื้อยังงี้ผ้าเป็นขุยเชียวนะ ความที่ถูกซักบ่อย ๆ แล้วก็ไม่มีเปลี่ยน แล้วแกมาถึงแกก็ให้ทำ Exercise นิดหน่อย แล้วแกก็ควักกระเป๋าแกออกมา เอาขนมปังออกมาแผ่นหนึ่ง ขนมปังคนจน เขาเรียกว่า Black Bread ขนมปังดำนะ คนจนเมืองรุสเซียกิน ผิดกับ Black Bread ของเมืองที่ดี ๆ นะ ไอ้ Black Bread นี่มันอร่อยนะ ที่เขาขายที่แพง ๆ น่ะ ไอ้ส่วนราษฎรจน ที่เมืองรุสเซียกิน มันเป็นสีม่วง ๆ หน่อย ๆ ม่วงค่อนไปทางดำ แล้วเปรี้ยว ๆ

ถาม แป้งขนมปังไม่ค่อยดี ใช่ไหมคะ

ตอบ มันเป็นชนิดหนึ่ง ซึ่งเขาเคยกินมาแต่โบร่ำโบราณ เขาก็เลยทำอย่างนี้กิน ไอ้คนรถ เมียคนรถ ล้วนมีไอ้ขนมปังนี่ใส่กระเป๋า เวลาเราจะไปไหน ใช้รถม้า รถยนต์ไม่มี ใช้รถม้ากัน เมียตาขับรถน่ะควักกระเป๋าเหมือนอย่างกับครูยายน่ะ เอาขนมปังดำออกมากิน แล้วเผ้ารถม้าเทียมเอาไว้กับหัวแตร จะไปเอาอะไรแกก็ให้เมียแกเผ้ารถไว้ ม้ามันก็อยู่ดี มันไม่พยศอะไร ยายก็บอกว่าแหมแลดูมันน่ากิน แต่รสมันแย่ ๆ ออกจะติดคอ ยายไปถึง พูดไม่เป็นภาษา บอกว่าขออีก ยายนั่นแกก็ให้ พอมากิน โอ้โฮมันเปรี้ยว เค็มก็ไม่มี อะไรก็ไม่มี เลยพ่นลงที่พื้น ความจริงก็ไม่ควรจะพ่น ก็มันกลืนไม่ลง มีแต่รสเปรี้ยวอย่างเดียว แล้วก็เหม็น ๆ เหม็นเปรี้ยว แล้วรสก็เปรี้ยวนั่นแหละเขาชอบกิน คนจนรุสเซียเขากิน ไม่ได้กินขนมปังขาวอย่างเราหรอก แล้วคุณพ่อคุณแม่ก็พาเที่ยว ไปตามในเมือง มีถนนเรียกว่าถนนชั้น ๑ น่ะ มีถนน เดี๋ยว ชื่อถนนเนสกี้ครอส–เป๊ค หรือไงนี่ เป็นอย่างว่าหรูหรานะ แต่ว่าไม่หรูหราหรอก หรูหราอย่างเขาละซอมซ่อ ถนนใหญ่ก็ปูไม้แทนอิฐ เราปูอิฐหรือปูซีเมนต์ โน่นเขาปูไม้ ไม้เขามากนี่ ไม้สน เมืองมันใหญ่ เป็นป่าเป็นดงนะ เขาก็เอามาตัดเป็น ๖ เหลี่ยม ขนาดนี้ ๖ เหลี่ยม แล้วเขาก็ฝัง แล้วเอายางมะตอยปะ แล้วก็เหมือนอย่างเขาโบกซีเมนต์นะ แต่นั่นแทนที่จะเป็นซีเมนต์ เขาใช้ยางมะตอยกับไม้สน แต่ว่ามันนุ่มดีนะ เวลาม้าวิ่ง มันไม่ดังโกก ๆ ๆ ๆ มันดังกุก ๆ ๆ ๆ นั่นละเขาปูไม้ ถนนดี ๆ ละก็ปู อย่างถนนหน้าสถานทูตนั่นอยู่ติดกับพระราชวังฤดูหนาว เรียก Winter Palace จากสถานทูตอยู่ตรงกันข้าม มันมีถนนตรงไปถนน

ใหญ่ ที่เรียกว่าถนนเนฟสกี้นั่นน่ะ ฝั่งทางโน้นเป็นพระราชวังสีแดง อาจจะเห็นตามรูป Winter Palace ดูเหมือนมีในรูปเหมือนกันนาน ๆ ทีคงจะเจอะ พระราชวังที่เมืองรุสเซียน่ะ ที่พระเจ้าซาร์เสด็จอยู่ Winter Palace เป็นพระราชวังใหญ่ที่สุดอยู่บนแม่น้ำนีเวอร์ ซึ่งเป็นแม่น้ำที่ใหญ่ที่สุด แล้วก็ต่อพระราชวัง Winter แล้วก็มีพระราชวังหินอ่อน เรียกว่า Marble Palace หินอ่อนทั้งหลัง โอ้ยสวย ยาวสร้างริมแม่น้ำนะ แถวระดับเดียวกับสถานทูตน่ะ พอออกจากสถานทูต เดินมาก็เห็น พระราชวังอยู่ใกล้กัน แล้วเราก็ไปถนนใหญ่ที่สุดที่ต่างว่าเมื่อก่อนนี้ก็ เป็นเจริญกรุง แต่เดี๋ยวนี้ก็ต้องเรียกว่าถนนราชดำเนินนะ แต่ว่าราชดำเนินของเราสวยกว่าเยอะแยะ มันยังไม่เข้าระเบียบ ไอ้การก่อสร้างก็ยังไม่ได้สักได้ส่วน มันก็ลุ่ม ๆ ดอน ๆ เหมือนอย่างกับไอ้คนฟันหลอน่ะ ไอ้นี่เป็นตึก ไอ้นั่นอะไรก็อีกอย่าง ยายมันเด็ก ก็ไม่ได้สังเกตละนะ แต่ว่าเห็นได้ว่ามันไม่เรียบลงไป จะมีสลัมด้วยหรือเปล่าก็ไม่รู้ นั่นแหละสองข้างน่ะก็มีร้าน ร้านบนดิน ไอ้ร้านที่สูง ๒ ชั้น ๓ ชั้นไม่มี มีแต่สูงชั้นเดียว แล้วแต่บนดินหรือใต้ดินร้านใต้ดินก็มี เมื่อเราจะเดินซื้อของ ก็ได้เดินบนฟุตปาท แล้วก็ถ้ามองลงไป เหมือนอย่างไอ้ใต้ดินที่สะพานควายก็มีนะ มันจนนะ ของก็ไม่ค่อยมี แต่ว่าขนมอร่อย ร้านเสื้อผ้าไม่ค่อยเห็น มีร้านคล้าย ๆ เวิ้งนครเกษม คือมันเป็นแถว ๆ นะ แล้วก็ใหญ่พอใช้ มีของสารพัด อันเดียวนั่นแหละ จะเรียกว่าเป็นซุเปอร์มาเก็ตก็ได้นะ ของสารพัดซื้อได้ ก็มีอันเดียวนั่นที่โชว์ได้ นอกนั้นถึงจะมีก็ไม่โต

เพราะว่าเราไปถนนใหญ่แล้ว มันก็ยังไม่ใหญ่ เพราะฉะนั้นถนนเล็กมันก็ต้องเล็ก จน เป็นเมืองจน มองดูคนก็รู้ รถรางเขาเทียมม้า เขาเดินบนรางก็จริง แต่ว่าใช้ม้าลาก ม้าเขาใหญ่ โอ๊ยตีนเท่าน้ำม้า ตัวก็ใหญ่ ตีนก็ใหญ่ ลากสี่ตัว ลากรถรางไปตามถนน เวลาน้ำแข็ง เขาข้ามบนน้ำแข็งได้ ถ้าเวลาน้ำไม่แข็ง ก็มีสะพานข้ามไปผึ่งโน้นได้ ผึ่งโน้นเป็นบ้านนอก แต่สวยมากบ้านนอกเขา บ้านสวนน่ะ ค่อยเป็นระเบียบหน่อย บ้านในเมืองไม่ได้ความละ ตามสายตาของเด็กขนาดนั้นนะ ก็มีวังอีกวังที่พระพันปีหลวงเสด็จอยู่นะ แม่พระเจ้าซาร์น่ะ นั่นยังไม่ตาย นั่นอยู่พระราชวังใหญ่อีก แต่ว่ายังย่อมกว่าพระราชวังฤดูหนาว ที่พระราชวังหินอ่อน เขาทำเป็นพิพิธภัณฑ์รูป

ถาม รูปภาพหรือคะ

ตอบ รูปมาก รูปดี ๆ ทั้งนั้นเลย

ถาม เป็นพวกรูปเขียนใช่ไหมคะ

ตอบ รูปเขียน รูปปั้ก แหมสวยจัง เหมือนอย่างกับเขียนอย่างนั้นแหละ แต่ปั้กแผ่นเบ้อเร่อเชียว ไกด์เขาชี้ให้ดู แหมสวยมาก แลดูอย่างกับรูปเขียน แหมปั้กอะไรสวยอย่างนั้นก็ไม่ทราบ แล้วก็เป็นรูปคนอีกคนหนึ่ง เราไปทางไหน ตาตามเราไป เรามองดูอย่างนี้ ยังกับว่าเขาดูเรา ถ้าเราไปยืนทางโน้น อ้าวเขาก็ดูเราอีก มายืนทางนี้ เขาก็ดูเรา เอมันเขียนยังไงก็ไม่รู้ มองสบสายตาอยู่เรื่อย ไม่หลีกเลย ชอบกล แล้วก็มีที่น่าดูอีกหน่อย ก็รูปเล็กนิดเดียว สี่เหลี่ยม ขนาดหีบนั่นแหละ หน้ายายแก่กับตาแก่ แหมอย่างกับคนจริง ๆ ขนก็มี

ขนคนแก่นะ ขนฝรั่งคนแก่น่ะมันขาว ๆ นะ หน้าย่น ๆ แก่อย่างยายยังงี้แหละ แล้วก็มีหน้าย่น ๆ แล้วก็มีขนยาว ๆ โอ้โฮพิศะเท่าไร น่าพิศวง ไม่รู้เขาระบายยังไง ตายาย ๒ คนนี่ ก็ดูเหมือนดูเท่านั้นแหละ ไม่ค่อยมีอะไรเท่าไหร่ แล้วก็ไปสวนสัตว์ โอ้ยยิ่งแล้วใหญ่น่าทุเรศเศษสา ยายก็ว่าไปถึงไหนก็จะไปสวนสัตว์ ที่นี้ก็หาโอกาสไป ครูมิสซิสเคฟ หรือไงพาไป ไม่มีอะไร รก ๆ เป็นทุ่งเชียว เหมือนดงกล้วย แต่ว่าดงอะไรก็ไม่ทราบ ไม่ใช่กล้วยหรอก แต่ว่ามันใหญ่ ๆ มันโต ๆ แล้วมันก็ทึบ ๆ เหมือนอย่างกับไอ้สวนที่เขาทิ้งร้างเอาไว้หลาย ๆ ปี แล้วรู้ไหมมีอะไรอยู่ในนั้น สัตว์ก็แรกเข้าไปมีโรงหมีหรือคอก มีเป็นบ้านนะ เหมือนบ้านคน มีหน้าต่างประตู มีหลังคงหลังคา แล้วมีหมี เขาเรียก Brown Bear ที่มันเต้นรำได้ เขาสอนให้มันเต้นรำ แล้วมีลูกไอ้ Brown Bear นี่มันมีลูก ๔ ตัว สีน้ำตาลดำ ๆ เหมือนแม่มัน ไอ้แม่มันยืน มีโซ่ผูกนะ เขาพาออกมาเต้นรำนิดหน่อย ก็ไม่น่าดูเท่าไร น่าดูไอ้ลูก ๔ ตัวมากกว่า ไอ้ลูกเล็ก ๆ นะ ๔ ตัว อุ๊ยมันซน เขาเอาท่อนไม้ทิ้งไว้ให้มันเล่น มันชอบเล่นท่อนไม้ ไม่งั้นไม่รู้จะเล่นอะไร ไม่มีอะไรให้มันเล่น มันปล้ำกันเองด้วย แล้วหามท่อนไม้กัน ก็แปลก ตัวเล็ก ๆ มายืนแล้วสูงเด่นี้ ที่นี้ก็ฉวยท่อนไม้ข้างละตัว หัวตัวท้ายตัว เขาเที่ยวได้แบกแล้วก็ไปโยนที่โน่น กลิ้งไปกลิ้งมากับไอ้หมอนั่นแหละ แล้วก็กลิ้งไปบ้าง หามไปบ้าง แบกไปบ้าง ๔ ตัว ก็มีเท่านั้นแหละ แล้วก็มีหมีขาว เหมือนหมีเรานี่แต่ขาวทั้งตัว เขาเรียกว่า White Bear มันอยู่โปล่า มันเล่นอยู่ได้ไม่เบื่อ แต่ที่นั่นต้องมีบ้านน้ำแข็งให้มันอยู่

ในห้องมันก็เป็นน้ำแข็ง แล้วในอ่างที่มันว่ายน้ำน่ะ ก็มีน้ำแข็ง ลอยหลายก้อน ใหญ่ ๆ เชียวนะ นั่นมันถึงจะอยู่ได้ จะบุกเข้าไปอีกบอกนี่มีเท่านี้นะ เขาบอกในนั้นก็ไม่มีอะไร ยายบอกว่าไม่เห็นเหมือนเยอรมันเลย ไม่ไปละ เลยกลับ เสียเงินนิดหน่อย เข้าไปดูไปดูไอ้หมีเต้นรำนั่นหน่อยหนึ่ง กับไอ้หนูหมีเล่นกันนั่นสนุก แล้วหมีขาว หมีขาวมันก็ไม่มีอะไร มันออกมาแล้วมันก็ว่ายน้ำเล่น แล้วมันก็กลับเข้าห้อง มันไม่มีอะไร นี่ละความจน ก็ไม่ค่อยจะมีอะไรให้เห็น แต่ว่าขนมอร่อย แหมขนมเมืองรุสเซียนี่อร่อย ไม่ว่าจะเป็นช้อคโกแลต เป็นลูกกวาด เป็นขนมกวน หรืออะไร โอ้โฮอร่อย ยายไปอยู่ตุลา พฤศจิกา พอธันวาก็คริสมาสนะ ก็เพื่อนฝูงคุณแม่ที่รู้จัก ๆ ก็ผู้ดีทั้งนั้นแหละ มีเพื่อนเป็นแพทย์ประจำองค์ควีนแม่ เป็นคนของพระเจ้าซาร์ นั่นยังมีชีวิตและก็ยังแข็งแรง ท่านอยู่พระราชวังใหญ่ สีแดงเหมือนกัน แต่ว่าลึกเข้าไปอีก แล้วก็มีไอ้อย่างว่าเหมือนเวิ้งนครเกษมน่ะ อย่างดีนะ มีสารพัดอย่างเหมือนกันนะ แต่ยายไม่ได้ดู บอกไม่ถูกว่ามันดีเลวยังไง รู้แต่ว่ามันเป็นสถานที่ใหญ่ที่สุดในถนนนั้น ถนนอื่นก็มีร้านเล็ก ๆ น้อย ๆ ถนนก็ปูหินกลม ๆ เขาเรียกคอบเบิ้ล โรด นะ เจ็บใครเป็นอะไรที่นิ้ว ฝรั่งเขาเรียกว่าอะไรนะ คอนหรืออะไร ฝรั่งเขาเรียกว่าคอน ยายครูยายเปลี่ยนครู ทีแรกครูผอมนั่นนะที่ยายบอกว่าครูคนแรกที่คุณแม่หามาน่ะ ชื่อมิสซิสเคฟ

ถาม ที่ว่าเป็นยายแก่ผอม ๆ ใช่ไหมคะ

ตอบ ยายแก่ผอม ๆ ที่นี้คุณแม่เห็นไม่ไหว ยายต้องเสียกาแฟทุกวัน มาถึงต้องวิ่งไปหาแม่บ้าน บอกแม่บ้านจ๋า ขอกาแฟกับขนมปังทาเนยให้ครูหน่อยเถอะ แกหิว แกยังไม่ได้กินอะไร แม่บ้านก็หามาให้ กินอิ่มหนำสำราญ แล้วถึงได้ลงมือสอน ความที่จน เพราะผัวตายมีลูก ๒ คน ผู้หญิงทั้งคู่ จ๊นจน ยายก็สงสาร มาถึงก็ต้องพาไปห้องแม่บ้านก่อน ให้กินเสียอิ่ม ค่อยมาสอน อย่างงั้นแหละทุกวัน คุณแม่ก็เห็นว่าไม่ไหวเสียละมัง แกโซมากนะ แล้วก็ไม่ตั้งใจสอนมากมายเท่าไร กลัวจะไม่รู้ คุณแม่ก็เปลี่ยนครู ที่นี้แหมแม่คนนี้จ้ำม่ำดีจัง อ้วนต้ำมะตุ้เชียว แต่แกสอนดี

ถาม คนอังกฤษหรือคะ

ตอบ คนอังกฤษ

ถาม ที่ไปอยู่รุสเซีย

ตอบ อุ๊ย ถมไป ที่นี่ พอจะหาได้ ครูอังกฤษ แม่คนนี้อยู่ในสถานทูตเลย แล้วเขาสอนหนังสืออังกฤษคุณพ่อด้วย คุณพ่อไม่ค่อยรู้ดี ก็ต้องเรียนจากครูลูกนี่ เพิ่มเติม อ้อ แล้วก็มีที่น่าดูแห่งหนึ่ง ไอ้สวนก็ไม่น่าดูเท่าไร มีสวนสาธารณะ ๒ สวน อเล็กซานเดอร์การ์เดนอยู่ใกล้บ้าน แล้วก็อีกสวนหนึ่งอยู่ท้ายพระราชวังหินอ่อน เท่านั้นแหละ ก็ไม่ค่อยสวย ไม่คอยโตใหญ่เท่าไร เล็กกว่าเขาดินเยอะ แต่ว่าเขาแต่งสวยนะ แล้วหน้าหนาวก็มีสวนสเก๊ต ที่นั่น เด็ก ๆ น่ารักเชาต้องพันหมด เหลือแต่ลูกตานะ

ถาม เย็นมากหรือคะ

ตอบ ไม่งั้นหูแข็ง อาจจะหลุดก็ได้ เพราะฉะนั้นเผลอไม่ได้ เด็กไม่มีละพันเสียเหลือแต่ลูกตานะ แล้วก็ไปเล่นสเก๊ตกัน เด็กหัดตั้งแต่เล็ก ๆ ยายไม่ได้หัด คุณพ่อไม่ให้หัด บอกว่าบี้แรก กลัวแข้งขาจะหัก เพราะมันต้องล้มบ้างอะไรบ้าง ก็ได้แต่ไปยืนดูเด็ก ๆ ผู้ใหญ่ก็มีเด็ก ๆ ก็มี เล่นสวนสาธารณะ แล้วก็ไปเกาะ จากเมืองหลวง มีเกาะถึง ๗ เกาะ แล้วถึงไปออกทะเล แล้วก็ข้ามสะพาน ๗ หน ยายก็ไปกับทูลกระหม่อม วันเสาร์อาทิตย์ทูลกระหม่อมจักรพงศ์นี่ แล้วก็มีคู่แข่งของท่านอีกคนนะ ต้องมีคู่แข่งนะ จะได้เรียนดี ๆ นะ ชื่อนายพุ่ม พุ่มสะกี้ แล้วก็เพื่อนของท่านอีกคนหนึ่ง แล้วก็คุณหลวงสรยุทธฯ องครักษ์ ที่หลังเป็นพระยาภักดีภูธร แล้วก็ยาย ยายถีบรถได้ตั้งแต่อยู่ในวัง สมเด็จประทานรถ รถจักรยานน่ะ ก็ถีบไป พวกราษฎรดูกันใหญ่ ไม่มีนี่เด็กเล็ก ๆ จักรยานเห็นน้อยที่สุดเลยนะ ที่ผ่านไป ไม่พลุกพล่านนะ นอกจากจะไปกัน ๒ คน ๓ คน ใหญ่ ๆ คุณแม่ไปไม่ไหว ถีบไม่เป็น ต้องนั่งรถม้าตามไปทีหลัง แล้วก็ไม่ค่อยสบายด้วย ชักจะเป็นที่บี้ที่เบอ หน้าหนาวเข้าต้องระวังตัวมาก แล้วก็เป็นมากเข้าจริง ๆ ด้วย โอ๊ยยายถีบเสียจนเหนื่อย ไอ้ ๗ เกาะนี่มันไกลพอใช้ แต่ว่ายายไม่ยอมเลิก ไปกลับกะเขาจนได้ ถึงบ้านไชโย (หัวเราะ) ไม่มีอะไรเลยเมืองรุสเซียนี่ มีถนนเนฟสกี้นี่ ถนนใหญ่นี่ตัดแอดมิรัลซิกทรี ก็เขื่อนที่พระราชวัง Winter ตั้งอยู่ พระราชวังหินอ่อนตั้งอยู่ แล้วสถานทูตก็ตั้งอยู่ริมเขื่อนนั่น แล้วใครจะโชว์รถ โชว์ม้า ก็ต้องพาไปวิ่งที่แอดมิรัลซิกทรีนี่ เขาอวดประกวดม้ากัน คุณพ่อนักเลงม้านี่ คุณพ่อซื้อไว้ ๓ ตัว เราขี่ไป

คนยังงี้เหลียวหลังมองเลย เวลามันวิ่งนะ แหมหางยาวลากดิน ตัวเป็นมันขลับ สวย วิ่งหน้าเชิดเชียว พระเจ้าซาร์ไม่เคยเห็น เห็นแต่ไม่ถนัด เพราะว่าเขาไม่ออกหรอก ไม่ค่อยจะออกเปิดเผยอย่างบ้านเรา เมืองเรานี่ สมเด็จพระราชินีออกเป็นโอกาสเหมือนกันนะ แต่ว่าอย่าไปคอยดูเลย มักจะผ่านหน้าบ้านเรานะ เพราะ Winter Palace มันอยู่ใกล้ ติดต่อกัน ถนนชั้นกลางเท่านั้น ยายบังเอิญบางวันก็เห็นท่าน บางวันก็ไม่เห็น วันไหนเห็นละก็แว้บเดียวเท่านั้นแหละ รถไปเร็วเหลือเกิน แล้วมีคอแซค[๑] ขี่ม้าตามเสด็จ กลัวหวาดระแวงอุบัติเหตุอะไรพวกนี้ — มีศัตรูมาก สมบูรณาญาสิทธิ์นี่โหดร้ายมาก ไอ้พวกที่อยู่ไกลบ้านไกลเมืองนะ ถูกทารุณสุนธรรมน่าสงสารจัง ทีนี้มันก็คิดร้ายเรื่อย

ถาม แล้วคริสต์มาสเขาไม่สนุกหรือคะ

ตอบ เขาสนุกของเขา แต่ยายว่าอ่อย แต่ว่าแหมวันคริสต์มาสยายว่าสวยที่สุดเลย บรรยากาศแห้ง หนาวเย็น ไอ้คนจน ๆ น่าสงสาร แล้วก็ฝรั่งต้นไม้ใบก็ไม่มีสักใบ

ถาม เป็นน้ำแข็งหมดหรือคะ

ตอบ ไอ้น้ำแข็งก็เกาะ เหมือนนมผักกะเฉด ตามคาคบที่มีไปตกค้างอยู่ได้ละก็มันเกาะกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน เป็นกิ่งเป็นอะไร แลดูแล้วเหมือนอย่างกับเราไปจุดไฟไว้อย่างนั้นแหละ แว้บ ๆ ๆ ๆ พื้นอย่างนี้ขาว ไม่มีดำ ไม่มีด่างละ ขาวเป็นสำลี หนาตั้งหัวเข่า บางทีก็ว่าหัวเข่าเวลาที่ตก วันคริสต์มาสนะสวยมาก คริสต์มาสเมืองรุสเซีย ไอ้แม่น้ำ

๑. ทหารรักษาพระองค์

น่ะข้ามได้เสียนานแล้วนะ กว่าจะถึงคริสต์มาสน่ะน้ำแข็ง รถราข้ามได้หมด ทีนี้ก็กล่าวถึงเจ้านายไทยเสด็จ ก็ทราบว่าเป็นพระบรมโอรสเสด็จ ไปเล่นละครกับน้องชายท่าน[๑] คือทูลกระหม่อมเล็ก อีกองค์ก็สมเด็จเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร สมเด็จพระบรม แล้วก็หม่อมสิทธิ์ สุทัศน์ เป็นคู่แข็งของสมเด็จพระบรม ฯ เวลานั้นเขาเป็นหม่อมนเรนทร์ ฯ ในสถานทูต ก็ไม่มีอะไรมากหรอก เสวยกับข้าวไทย เล่นละคร ถ้าแปลเป็นไทยก็เรียกว่า **มิตรแท้** แปลมาจากฝรั่ง เรียกว่า **มายเฟรนด์ จาเล่** เรียกเป็นภาษาฝรั่งนะ เชิญตัวทูต เมียทูตไปดู ทรงเล่นเอง แล้วเล่นอะไรอีกหรือเปล่าไม่รู้ ทูลกระหม่อมแต่งเป็นลูกสาว แต่งเป็นผู้หญิง เมื่อนเหมือน เหมือนผู้หญิง พระพักตร์ท่านจิ้มลิ้ม แต่งเป็นผู้หญิงมันก็ไม่มีอะไร พอค่ำท่านก็เสร็จ ไอ้ดีที่สุดก็โอเปร่า ไปดูระบำปลายเท้า แล้วก็มีแฟนกัน ไอ้เราเด็ก ๆ นั่งป่อหลออยู่ นั่งโต๊ะเดียวกัน ฟังคนนั้นหยอกคนนี้ กระแหนะกระแหน แฟนของนายพุ่มเขาก็มี แฟนของทูลกระหม่อมก็มี มีอีนังแมวขาวอยู่คนหนึ่ง เอ่ยชื่อกันบ่อย ๆ ไม่รู้ว่าเป็นแฟนใคร เด็กมันก็ฟังเล่นสนุก ไม่รู้เรื่องเขาเท่าไหร่หรอก ผู้ชายเขาพูดกัน รู้แต่ว่าอีนังแมวขาวนะมันมีชื่อเสียงมาก เต้นระบำปลายเท้าเก่ง มาจากระบำปลายเท้าเมืองรุสเซีย มีชื่อเสียง Grand Opera มีคนเต็ม ๆ วันเสาร์วันอาทิตย์ทูลกระหม่อมต้องเสด็จทุกอาทิตย์เลย ดูละครนี่ มันก็ไม่ค่อยมีอะไรมากนี่ มาคิดดูซิ เป็นเด็ก ๆ น่าจะสนุก แต่ยายไม่เห็นสนุก สู้ปารีสไม่ได้ ฉอนดอน เขาก็ดีหรอก แต่ว่าขรึม ปารีสซี แต่แหมเยอรมันเขาไม่ซอมซ่อ

๑. สมเด็จเจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ

ถนนหนทางเขากว้างขวาง ยายเล่าเรื่องไฟไหม้แล้วหรือยัง

ถาม เล่าแล้วค่ะ

ตอบ แต่ไอ้ลิงไอ้ค่างนี่ยังนะ บ้านเมืองเขาสะอาด แหมถนนเขาใหญ่โต กว้างขวาง ปารีสก็เป็นเมืองที่ lively ผู้คนคึกคัก ร้ายขายของร้านเครื่องดื่ม ตึกใหญ่ ๆ น่าดู รู้สึกว่าไม่จนนะ เมืองรุสเซียนี่ยายว่าจน ก็ตอนคริสต์มาสน่ะ คุณพ่อพาไปเดิน เอารถไป แล้วก็ให้ลงที่หัวถนน แล้วเราเดินตลอดถนน ๒ ข้าง ไปเจอคนขับรถจ้างนะ นั่งหนาวสั่น มืองี้เขียว หน้าตาก็เขียว กำลังกลาง Winter เดือนธันวาคมนะ ยายก็สงสารสงสาร ไปถามแก ยายก็พอจะตะกุกตะกักถามแกบอกว่าวันนี้แกขับรถน่ะได้รายได้เท่าไหร่ แกบอกว่าได้ ๒ รูเบอร์ รูเบอร์หนึ่งก็เป็นเงินไทยเราก็ดูเหมือน ๔ บาท กระมัง อันเท่านี้ เงินรุสเซียนะมีตรานกอินทรีย์ ๒ หัว อันโตหนา ยายก็สงสารจริง ตัวยังงี้เขียว เสื้อก็บาง ไอ้ม้าก็มีผ้าห่ม แต่ว่าไอ้ม้ามันก็สั่น ไอ้คนก็สั่น ไม่มีคนจ้าง วันคริสมาสต์คนก็ไม่ค่อยมีคนตามถนน ยายก็กระแซะเข้าไปหาคุณพ่อ บอกขอสตางค์ จะให้คนขับรถนี่ คุณพ่อก็งัดออกมา ก็ไม่ตั้งใจจะให้มากหรอก แต่ยายฉวยเอามา ฉวยเอาไว้ ดูเหมือน ๒ รูเบอร์แน่ะ ก็มากพอดูสำหรับเด็ก ก็ส่งให้ตาคนนั้น โอ๊ยขอบอกขอบใจใหญ่ โธ่สงสาร ยังไม่ได้สักสตางค์ สัก ๒ ทุ่มแล้วนะ ยืนจอดม้าสั่นอยู่ คนสั่นอยู่นั่นเห็นไหม มันทารุณแค่ไหน ไอ้เมืองบ้านี่ หนาวแล้วก็ไม่มีจะกิน จน ถนนหนทางก็มีแต่ไอ้คอบเบิลโรด นั่นแหละมาก ได้ถนนดี ๆ มีไม้ปูก็ไม่ค่อยมีมาก แต่ว่ามันน่าประหลาด พวกผู้ดีนะ ๆ น่ะ เวลางานหลวง เขาว่าแต่งตัว

กันเครื่องเพชรเครื่องพลอย เพรียบพริ้บเชียว แสดงว่ามั่งมี แต่ว่าไอ้คนจนกลางถนนนี้มันไม่มีจะกิน เพราะงั้นมันถึงปฏิวัติ แล้วก็ระหว่างนั้นก็คิดเรื่อยละ คิดหาทางที่จะทำลายคน แล้วสำเร็จนี่โซเวียตรุสเซียนี่

ถาม แล้วตอนหม่อมยายอยู่ที่รุสเซียนี่ค่ะ เคยเห็นเหตุการณ์ร้ายแรงไหมต่อสู้กันเลยยังงี้

ตอบ ไม่มี

ถาม พอทราบเหมือนกันใช่ไหมคะว่าชาวบ้าน หรืออะไรยังงี้ ไม่พอใจพระเจ้าซาร์

ตอบ รู้นะรู้หรอก แต่ว่าหือไม่ขึ้น มันคิดกันเป็น group เป็นหย่อมเพราะมันกว้างใหญ่ไพศาลเหลือเกิน มันรวมกันไม่ไหวหรอก ไม่มีหัวหน้าใหญ่ ๆ

ถาม ค่ะ

– ๔ –

กลับจากรุสเซีย

ถาม ในหลวงรัชกาลที่ ๖ นั้นท่านเสด็จไปเรียนที่ประเทศอะไรคะ

ตอบ ท่านเรียนที่อังกฤษ

ถาม แต่ว่าเสด็จเที่ยวที่รุสเซียหรือคะ

ตอบ ไปเยี่ยมคุณพ่อคุณแม่ แล้วก็พาเจ้านายพี่น้องพวกนั้นกลับด้วยกัน

ถาม อ๋อ แล้วก็คุณพ่อเลยฝากหม่อมยายมาด้วย

ตอบ ท่านเสด็จครั้งที่ ๒ ยายเลยกลับมาด้วย จะไปเรียนที่อังกฤษ เอ๊ะมีใครอีก อ้อมีกรมพระชัยนาทฯ[๑] แล้วมีกรมพระกำแพงฯ แล้วก็มีนายเตี้ยม[๒] ลูกชายเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ เป็นคู่แข่งของทูลกระหม่อมชาย เจ้านายท่านต้องมีคนธรรมดาเป็นคู่แข่ง เพื่อท่านจะได้มุเรียนแข่งกับอีกคน ซึ่งเก่งเหมือนกัน แต่สององค์เสด็จไม่นาน ไม่ถึงอาทิตย์มั้ง แล้วขากลับยายก็มาด้วย ตามเสด็จมา คุณพ่อสั่งให้ยายข้ามไปเมืองอังกฤษ ข้ามไปเรียนหนังสือที่บ้านนอกของอังกฤษ คุณพ่อส่งที่สถานทูตในลอนดอนหรือไง แล้วจากนั้นไปที่บ้านนอก ลูกท่านราชทูตก็เรียนอยู่ที่นั่น อยู่บ้านนอก ใกล้ ๆ กับที่ยายจะไปอยู่ด้วย แล้วก็บังเอิญรู้จักกันดี คุณพ่อกับคุณแม่รู้จักกันดีกับเจ้าคุณสิงหเสนี

ถาม ก็เลยฝากฝังไว้

---

๑. เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว เฉลิมพระยศเป็นสมเด็จกรมพระยา

๒. พระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ (เตี้ยม บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค)

ตอบ ก็เลยฝากแล้วพาไป

ถาม คุณแม่ไม่ได้ตามมาด้วยหรือคะ

ตอบ ไปอยู่โรงพยาบาลแล้วละ เป็นมาก

ถาม เย็นมากไป

ตอบ เย็นมากไป เลยต้องหนี หนีจากรุสเซียมาอยู่โรงพยาบาลที่เยอรมัน ยายกลับกรุงเทพ ฯ แล้ว คุณแม่ยังไม่ได้กลับเลย ทีนี้ยายก็ไปอยู่อังกฤษ ที่ลอนดอน เจ้าคุณประสิทธิ์ ท่านเห็นมาตั้งแต่ยายตัวเท่านี้ ท่านก็รับเอาเป็นหลานเลย ท่านก็ดูแลให้อยู่ให้กิน เสร็จสรรพแล้วก็เตรียม คอยจะเอาไปส่งที่ family นะ อยู่ภาคใต้ของอังกฤษ ใน Dosetshire เป็นเมือง ชื่อว่า Bridgeport มิสซิสเจมส์เขารับสอนซัก ๖ เดือน เป็นการชั่วคราว แล้วไม่มีที่อยู่ ที่นั่นเรียนก็ไม่ได้เข้าเรียน ก็เลยฝากให้เขาสอนหนังสือไปเลย

ถาม เออ ตกลงหม่อมยายไปอยู่รุสเซียไม่นานสิคะ

ตอบ ปีนึง

ถาม อ๋อปีนึง แล้วก็คุณแม่เกิดไม่สบาย เลยมาอยู่อังกฤษ ๖ เดือน อยู่อังกฤษ ๖ เดือน แล้วอยู่กับครอบครัวเจมส์นี่ใช่ไหมคะ

ตอบ ค่ะ

ถาม ก็อยู่กินกับเขาเสร็จใช่ไหมคะ

ตอบ ใช่ ก็แกมีหลานคนนึง อายุไล่เลี่ยกัน

ถาม เหรอคะ

ตอบ แต่ว่าโอ๊ย อีนั่นไม่ไหว อีนั่นกวนโมโห มัน weak ตีนมันก็เป็นไอ้ที่เขาเรียกว่า เอ้อ เท้าแบ

ถาม อ๋อ

ตอบ ทีนี้ มันก็เดินโต๋เต๋ เต้าะแต้ะ ไปตามเรื่องมันน่ะนะ เป็นเด็ก ดู เหมือนจะปัญญาอ่อนด้วย แล้วก็ร่างกายไม่สมบูรณ์ด้วย

ถาม ค่ะ

ตอบ ก็มันเด็กคนเดียวนี่ แม่บ้านแกก็หวังว่าหลานจะมีเพื่อนที่จะปกครอง ดูแล เพราะมันก็ weak เหมือนกะไอ้อะไรน่ะ เหมือนกะเฉาก๊วย กะดังกะเด้ง ๆ ไอ้ยายก็กำลังคึกคัก กำลังทะลึ่ง กำลังจะโต กำลังจะเป็นสาว หรืออะไรก็ไม่รู้ มันดีกว่าไอ้นั่นเยอะเชียว ทีนี้มันเด็กนี่ อายุ ๑๓ ก็ไม่รู้จักว่าอีนางคนนี้มัน weak เพียงไร ถากมันไปทุกหน ทุกแห่ง

ถาม แล้วคุณพ่อไปอยู่ที่ไหนล่ะคะ

ตอบ คุณพ่อเหรอ พยาบาลคุณแม่อยู่

ถาม อ๋อ ค่ะ ๆ

ตอบ คุณพ่อไม่มีเวลาดูยาย ก็เอาไปให้มิสซิสบิลลอร์ด มิสซิสบิลลอร์ดนี้ เมื่อคุณแม่ยังสาว ๆ อยู่ ไปเป็นกัฟเวอเนสที่ปารีส เคยไปอยู่แล้วด้วย ก็เลยสบายใหญ่ คุณแม่ก็เป็นแม่บ้านให้สถานทูตมั่ง ก็จุ๋จิ๋กับคุณพ่อมั่ง อะไรเทือกนี้ ก็เสร็จ แล้วก็แต่งงานกัน ยังไงยายก็ไม่สนใจ ก็เป็นพ่อเป็นแม่กันแล้วกัน ทีนี้ก็จะเล่าตอนลงเรือกลับเมืองไทยเลยละนะ ข้ามพรวด ๆ พราด ๆ เอาเลยนะ

ถาม ค่ะ ลงจากลอนดอนเลยใช่ไหมคะ

ตอบ ลงเรือที่เซาท์แธมตั้น South of England ลงเรือเบรอแม่น เออ เรือเยอรมัน อุ๊ยสบาย ใหญ่โต เท่าบ้าน เรือที่ลง อุ๊ยยายสนุกเต็มที่ เพราะเรือเหมือนบ้านนี้ จะกระโดดโลดเต้น จะกระโดดเชือก จะ

ทำอะไรเหมือนเราเต้นอยู่กับบ้านเรา ไม่มีสะเทือน สนุก เดินเรือนะ เข้าออกก็ทางเดียวกัน คือถ้ามาเรือก็ต้องผ่าน Red Sea คลองสุเอซ อะไรพวกนี้ มา จนถึงสิงคโปร์ เปลี่ยนเรือ เรือไทย ดูเหมือน ๔ วันหรือไง ก็ถึงกรุงเทพ ฯ

ถาม จากสิงคโปร์หรือคะ

ตอบ อือ

ถาม ๔ วันเชียวหรือคะ

ตอบ ไอ้ตอนนี้รับรองไม่ได้แน่ ต้องถามใคร ๆ

ถาม ค่ะ

ตอบ ไอ้เด็กอายุ ๑๓ มันก็เก็บในหัวมันไม่ได้มากนักนี่

ถาม ค่ะ

ตอบ ทีนี้ก็จบ กลับบ้าน ทีนี้จะเติมอะไรก็ได้ อยากจะรู้ตอนไหนยังไงก็ถามเอาทีหลัง

ถาม ค่ะ ๆ

ตอบ เป็นอันว่าไปขึ้นเรือที่มาเซล์ ไปอังกฤษ ไปฝรั่งเศส ไปเยอรมัน จนถึงรุสเซีย ขากลับ มาอยู่อังกฤษ ๖ เดือน แล้วกลับบ้าน

ถาม ตอนกลับนี้หม่อมยายมากับใครคะ ตอนกลับมากรุงเทพ ฯ น่ะค่ะ

ตอบ มีข้าราชการกระทรวงต่างประเทศมาด้วย เป็นนายทหารชื่อพระทรงสุรเดช ตอนนั้นเขาเป็นพระ เดิมเป็นหลวง ตอนหลังเขาเป็นพระยาแล้วเป็นเจ้าพระยาพิชเยนทร์[๑] เคยได้ยินไหม

ถาม เคยได้ยินชื่อค่ะ

---

๑. เจ้าพระยาพิชเยนทร์โยธิน (อุ่ม อินทรโยธิน) ถึงอสัญกรรมเมื่ออยู่ในคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในรัชกาลที่ ๘

ตอบ เออนั่นแหละเพื่อนรัก คุณพ่อคุณแม่รักมาก ก็ฝากมา แล้วอีกคนหนึ่งก็หม่อมสิทธิ์ เอ้อ ทีหลังเขามียศเป็นหม่อมนเรนทร์ ทีหลังเขาเป็นพระยา....[๑] พระยาอะไรนึก ๆ ไม่ออก แต่ว่าเขาก็ติดต่อกับคุณแม่เรื่อยนะ ก็เขาติดต่อผู้ใหญ่ ประสาแม่ยาย แต่ไม่สำเร็จ

ถาม หรือคะ

ตอบ คุณแม่หวง ยายก็อยู่ในวัง ไม่ได้โผล่จมูกออกมาเลย ไม่มีใครเจอเลย สมเด็จก็หวง คุณแม่ก็หวง ส่วนหม่อมสุภาพ แม่ของท่านจะมาพูดอะไร ไม่เชื่อทั้งสิ้น ก็เป็นอันว่า ไม่ได้

ถาม ไม่ตกลง

ตอบ ฮุบเอาเข้า บีบผ่าหีบ แง้มไว้นิด ๆ บอกว่าไม่ให้ ก็มาถามเรา เราก็ยังเด็กนี่ อายุ ๑๔ เราก็ยังไม่งู ๆ ปลา ๆ ไม่รู้ว่าไอ้บ้านเป็นยังไง ไอ้อะไรมันเป็นยังไง คุณแม่ก็สอนแต่ทำกับข้าว ก็เป็นอันว่า เอ้อ พอรู้เรื่อง เขาจะมาสู่ขอ ก็ฉุดกระชากลากถูเข้าวังไปอยู่กับสมเด็จให้รู้แล้วรู้รอดไป

ถาม หรือคะ

ตอบ ไม่มีใครกล้ายุ่ง เอ้าจะถามอะไรก็ถาม

ถาม หนูสนใจเรื่องเรื่องนี้น่ะค่ะ เรื่องผู้หญิง ๆ มากกว่าค่ะ ก็อย่างนั้นนะคะ เอ้อ

ตอบ ก็ถามมาสิ เป็นข้อ ๆ จะให้เล่าตลอดนั้นไม่ไหวหรอก ทีนี้ก็จบ ๆ หมด ออกจากบ้านเกิดเมืองนอน จนเข้าที่เรียบร้อย นี่เข้าที่แล้วนะ มีอยู่เป็นหลักเป็นฐาน แต่ไม่ได้แต่งงานนะ

---

๑. พระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ล. สิทธิ์ สุทัศน์)

เข้าวัง – คนมาขอ

ถาม ตอนแรกกลับจากนอก นั้นอยู่กับใครก่อนคะ

ตอบ ตอนกลับมา คุณแม่ก็ไม่ได้ไปกวนสมเด็จหรอก แล้วก็ดูเหมือนจะไม่ได้กราบบังคมทูลด้วยว่าส่งลูกกลับ เงียบเชียว ทีนี้ท่านทรงทราบจากใครก็ไม่ทราบละ ท่านก็ให้คุณชมน่ะ พี่เลี้ยงพระองค์หนู[๑] นะ เป็นพี่เลี้ยงก่อนไปเมืองนอก ให้ไปตามเอาตัวมา คุณชมก็ไปหาเจ้าพระยาพระเสด็จ เวลานั้นเป็นเสนาบดี กระทรวงธรรมการ[๒] เจ้าพระยาพระเสด็จก็ไปตามตัวได้ที่บ้านพระโสภณ ฯ เจ๊กน่ะ ลูกหลวงอุดรพานิช เขาเป็นพ่อค้าซุงใหญ่ว่าทางฝ่ายเหนือ ยี่ห้อกิมเซ่งหลี

ถาม คุณพ่อฝากมาอยู่ด้วยหรือคะ

ตอบ ก็ฝากพระโสภณ ฯ[๓] ลูก ๆ เขาที่รับมรดก โรงสี โรงเลื่อย โรงอะไรรวยแหละ บ้านช่องเขาก็ใหญ่โตมโหฬาร เขาก็ส่งตัวมาให้เจ้าพระยาพระเสด็จ เจ้าพระยาพระเสด็จก็เอาตัวยายเข้าวังไป เลยเป็นชาววัง ตอนนี้เป็นตอนที่ ๆ ออกจะเป็นประวัตินิดหน่อย

ถาม เข้าวังตอนนี้ก็ราว ๆ ๑๓ สิคะ

ตอบ ๑๓ แต่อยู่ชั่วคราว สมเด็จท่านเอามากัก แล้วคุณแม่จะขโมยไปเสียอีก เอามากักไว้ในวัง ยายก็เลยต้องอยู่ในวังไป จนอายุ ๑๔

---

๑. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์

๒. ยังเป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์อยู่ ยังไม่ได้เป็นเสนาบดี

๓. นามเดิมก็ โสโณดร บุตรนายอากรเต็ง หลวงอุดรพานิช

ถาม อยู่ประมาณปีหนึ่งนะคะ

ตอบ อยู่ประมาณปี อายุ ๑๔ ก็หัดมารยาท ฝึกหัดทำเบ็ดเตล็ด ดอกไม้ ปักสะดึง แล้วก็งานผู้หญิงนั่นน่ะ ท่านก็สอนให้ทุกอย่าง

ถาม ท่านเป็นคนสอนเองหรือให้พวกข้าหลวงสอนคะ

ตอบ มีเจ้าพนักงาน อย่างที่เขาเรียกว่า กองสะดึง ปักพัดพระ เอ้อ พระสมณศักดิ์ที่จะได้พัดยศอะไรนั้น นั่นทำมาจากในวังทั้งนั้น นี่กองสะดึงอยู่ติดกับห้องประทับสมเด็จ ท่านไปตรวจของท่านเอง ห้องน้ำเงิน เคยได้ยินไหม ห้องสะดึงนั้นติดกับห้องน้ำเงิน เพื่อว่าท่านจะได้ทรงดำเนินไปตรวจเองได้ ทีนี้คุณแม่ก็ทูลลา อายุ ๑๔ จะขอไปฝึกงานบ้าน นั่นเป็นธรรมเนียมของไทยเรานะ ถ้าลูกสาวที่พอมีอันจะกินละก็ เขาฝึกลูกเขา พออายุ ๑๔–๑๕ ก็แต่งงาน เป็นระเบียบไปเลย ไอ้ ๑๖ นี่ค่อนข้างจะแก่ ๑๘ นี่ดูเหมือนจะได้ลูกแล้วมั้ง คือมันเป็นลูกโซ่นี่ ธรรมเนียมไทยเรา แล้วก็พอ ๑๕ ก็ถึงเรียกว่าเอาตัวเลย ให้ไปเรียนเป็นแม่บ้าน สำหรับฝึกหัดให้เป็นภรรยาที่บ้าน ฝึกหัดก็มีดูแลให้ตัวเองด้วย ดูแลให้คนใช้เช็ดถู แล้วก็ดูแลแม่ครัวไปตรวจกับข้าว ตรวจเช็คของที่เขาซื้อมา ว่าวันนี้จะทำอะไร ๆ นี่เป็นหน้าที่ลูกสาวที่ฝึกใหม่นะ

ถาม อ๋อ เรียกว่าหัดงานแม่บ้าน

ตอบ ค่ะ หัดงานแม่บ้าน ได้ปีเดียวนะ เอ้อ พอ ๑๕ ก็ตามธรรมดาเขาก็ เอ้อ มีมาทาบทาม ทาบเทิมอะไรพวกนี้ ที่เขามีเงิน เขาก็ให้แม่ยายมาก ๆ หน่อย

ถาม แม่สื่อ

ตอบ ก็ ๆ ต่อรองกันได้ แต่ว่าพวกเศรษฐีนี่เขาไม่มาต่อรองหรอก ถ้าเอาเขาก็เอา เอาเท่าไหร่ เอ้อ ๘,๐๐๐ นี่มัน ๑๐๐ ชั่งใช่ไหม

ถาม ไม่ทราบ

ตอบ ๘๐๐ ก็ ๑๐ ชั่ง ๘,๐๐๐ ก็ ๑๐๐ ชั่ง ถ้าเศรษฐีละก็ทอง ตั้งแต่ ๑ ถึง ๔ หีบ ทองนะ ทองแท่ง ต้องมีทอง ที่ลูกเขามีอันจะกิน เขาไม่เอาหรอกถูก ๆ น่ะ จะมาต่อรองนะเสียหน้าเปล่า เขาปฏิเสธเลย เพราะงั้นเขาออกจะแข่งกันหน่อย ๆ พวกเศรษฐีหนุ่ม ๆ นะ นี่พวกพระตรีรถเสาร ๆ ได้ยินชื่อไหม

ถาม ค่ะ ๆ เคยได้ยินค่ะ

ตอบ ได้ยิน เอ้ออะไรสภากาชาด สมัยสมเด็จพระราชินีองค์นั้นนะ พระตรีรถสาร ๆ แล้วก็เอ้อ ดูเหมือนจะเจ้าพระยาพิชเยนทร์ นั่นรู้จักกันมาตั้งแต่เมืองนอกแล้ว แล้วก็แก่มากแล้ว คุณแม่คงไม่ให้แน่ ๆ แล้วก็พระยาปรีชานุสาสน์ รู้จักไหม นี่พวกเด่น ๆ ทั้งนั้น แล้วทีหลังแกไม่ได้ แกก็ไปได้คนอื่น พระยาปรีชา ๆ นี่ดูเหมือนเป็นน้องคุณหญิงสงัด สงัดแต่ไม่เงียบ (หัวเราะ) แหมเสียดายจริง อยู่ที่ไหนได้ยินมหาดเล็กเขาก็เลยตั้งชื่อสงัด แต่ไม่เงียบ (หัวเราะ) ขำกันดี นี่ก็เอ้อ

ถาม ทำไมคุณแม่ถึงไม่ยกให้ล่ะคะ

ตอบ ไม่รู้ ท่านหวง ใครจะหวง ยายไม่เกี่ยว ใครอย่ามาพูดเลย คุณพ่อก็กรอกใส่หู คุณแม่ไม่ค่อยพูดหรอก คุณแม่ไม่กล้าพูด หรือไงก็ไม่รู้ กลัวจะปฏิเสธ คุณพ่อน่ะถือว่าเป็นกันเอง

ถาม ค่ะ

ตอบ ก็ตกลงว่าสมเด็จท่านไม่ให้ละ ตอนนี้กลับเข้าวังอีก อายุ ๑๕ แล้ว แล้วท่านก็ผีกหัด ใช้ใกล้ชิดส่วนพระองค์

ถาม อ๋อ เป็นข้าหลวงประจำพระองค์

ตอบ เป็นข้าหลวงประจำพระองค์ เป็นหัวหน้า อย่างมหาดเล็ก ว่างั้นเถอะ

ถาม เอ้อ หม่อมยายคะ สมัยก่อนน่ะค่ะ เขามีแม่สื่อหรือเปล่าคะ ถ้าจะมาติดต่อทาบทาม

ตอบ โอ๊ยเขามี แต่ว่า

ถาม ไม่ใช่ทางฝ่ายชายเขามาด้วยตนเองใช่ไหมคะ เขาต้องส่งแม่สื่อ

ตอบ เขาให้แม่สื่อ ต้องมีแม่สื่อ จำเป็นที่สุด แม่สื่อ ไม่มีแม่สื่อแล้วไม่ได้ลูกเขา เพราะว่าแม่สื่อจำเป็น จะต้องเข้าจนชิด จนพูดตื๊นลึกหนาบางกันได้

ถาม พวกแม่สื่อนี่เป็นพวกไหนคะ เป็นพวกญาติ ๆ ของผู้หญิงหรือคะ

ตอบ ก็ได้ เป็นพวกที่เดินซอกแซก หาลูกสาวให้เจ้าบ่าวว่างั้นเถอะ แล้วก็คน ๆ ไหน เขาอยากจะได้ลูกสาวใคร เขาก็ไปจ้างยายแม่สื่อ ยายแม่สื่อแกจัดเจน เหมือนแม่เล้า ไม่ผิดเชียว แกก็เข้าทุกซอกทุกตรอก ดูลูกสาวคนไหนฐานะดี มีพ่อแม่เขาร่ำรวย มีโรงสีโรงอะไรพวกนี้ พอได้ครบถ้วน แกก็ไป

ถาม ก็ได้ค่าตอบแทนใช่ไหมคะ

ตอบ อ๋อ แน่นอน แกได้เยอะ ยิ่งรวยยิ่งได้ ถ้าลูกบ้านไหนมีลูกสาวสวยละ หัวกระไดไม่แห้ง เขาไม่ให้ลูกเขาง่าย ๆ หรอก ไอ้ ๑๐๐ ชั่งก็ ๑,๐๐๐ ชั่งก็ เอามา พูดกันเป็นชั่ง ๆ

ถาม อ้อ พอกลับเข้าไปในวังอีกครั้งหนึ่งนะคะ เมื่ออายุ ๑๕ แล้ว ตอนนี้ทำอะไรบ้างคะ

ตอบ ๑๕ นี่ก็ฝึกหัดรับใช้สมเด็จ เพราะเขามีอะไรคล้ายรุ่นพี่ รุ่นพี่เขามีมาก่อนยายนะ เขามีรุ่นพี่ไป ๒ ชั้น ๓ ชั้นแล้ว แล้วเขาก็มีลูกมีผัวไปแล้ว รุ่นเรา เราก็รับเป็นหัวหน้า เป็นผู้ใหญ่แทนแกนะ รับราชการสนองพระเดชพระคุณไป ควบคุม เรียกว่ามหาดเล็กเวร พวกรุ่น ๆ ไต่เต้าขึ้นมาก็ไอ้ ๑๑–๑๒–๑๓–๑๔ อะไรพวกนี้ ก็ไต่ขึ้นมาเป็น ๑๕–๑๖ จนกระทั่ง เอ้อ พ่อแม่เขาเห็นว่าลูกเขาควรจะแต่งงาน เขาก็ทูลลาไป แต่ เอ ยายก็ไม่ได้ไป เอ้อ ไม่ยอมไป จะเรียนหนังสือ จะไปโรงเรียนราชินี เอ้อเวลานั้นเป็นโรงเรียนญี่ปุ่น ครูญี่ปุ่นมาสอน พวกข้าหลวงสมเด็จ ที่รุ่นไล่ ๆ กันมาก็ไปกัน มีเรือรับส่ง เอ้อ ที่เรียกว่าราชินีบนหรือไง

ถาม ราชินีล่างหรือเปล่าคะ

ตอบ ราชินีล่าง ปากคลองตลาด นี่ต้องเป็นราชินีบน

ถาม สามเสนหรือคะ

ตอบ เฮอ ใช่ ๆ ค่ะ อยากเรียนสมเด็จท่านก็ให้เรียน ให้ไป คุณแม่ก็ยังไม่เด็ดขาด แต่ว่าท่านว่าเด็กมันอยากเรียน จะกักมันไว้ทำไม ก็จะกักไว้แต่งงาน เข้าใจว่ายังงั้นนะ แต่เราไม่เกี่ยว ผู้ใหญ่ไม่ได้หารือกับลูกหรอก พ่อแม่เขาหารือตัวเขาเอง ถ้าเขาชอบใจ เขาก็ยอมให้แต่ง เขาไม่ชอบใจ เขาก็ไม่ยอมให้แต่งนะ

ถาม ทำอะไรบ้างคะหม่อมยาย อยู่ในวังน่ะค่ะ

ตอบ โอ๊ย หน้าที่ไม่มากหรอก หน้าที่หมอบเฝ้าให้เสด็จเห็นหน้า

ถาม ไม่มีหน้าที่พิเศษหรือคะ อย่างต้องคอยดูแลเรื่องเครื่องเสวยอะไรยังงี้น่ะค่ะ

ตอบ อ้อ บางทีท่านก็ให้แต่งเครื่อง ไปหัดทำแกงเผ็ด แกงไก่ อะไรพวกนี้ เรื่องครัว

ถาม อ๋อ ทำกับข้าวกับปลา อย่างเป็นแม่บ้านใช่ไหมคะ หัดเป็นแม่บ้าน

ตอบ อย่างเป็นแม่บ้านน่ะแหละ แต่ว่าไม่ได้เป็น ก็ไปเป็นหม่อมห้ามเสียเลย

ถาม เอ๊ะ หมายความว่ายังไงคะ · เป็นหม่อมห้าม

ตอบ อ้าว ก็เป็นหม่อม เมียหม่อมเจ้า เขาก็เรียกว่าหม่อมห้ามนะซี

ถาม อ๋อ

ตอบ กว่าจะได้แต่งงานเป็นหม่อม เป็นห้าม ก็ตั้งหลายปี เดี๋ยวจะให้ดูรูปนี้ ดูตรงนี้สิ เอ้า สวยไหมนั่น

ถาม หนูว่างามมากกว่าสวย

ตอบ เอ๊ะแปลว่าอะไร ยายไม่ใช่นักอักษรศาสตร์ ไม่รู้เรื่อง งามมากกว่าสวย นี้หมายความว่าดีกว่าสวยหรือเลวกว่าสวย

ถาม ดีกว่าสิคะ

ตอบ ดีกว่ารึ

ถาม ค่ะ รูปนี้ เอ้อ ในหลวงรัชกาลที่ ๕ ทรงฉายใช่ไหมคะ

ตอบ ฮื่อ

ถาม อยู่ในวังใช่ไหมคะ

ตอบ ใช่ ตั้งแต่ยังเป็นสาว อายุ ๑๗ ปี

ถาม ก็เลยทรงถ่าย ท่านเพิ่งเล่นกล้องหรือคะ

ตอบ อ๋อ ท่านเล่นของท่านมานานแล้ว แต่เล่นแบบไทย ไอ้นี้ เป็นชุดที่ ๑ ของหญิงไทยที่จะแต่งเปิดอก แต่ก่อนเขาปิดอก เห็นไหมไอ้รูปโบราณๆ นี่ เป็น รูปที่ ๑ ที่ท่านถ่ายๆ มาแล้วนั่นน่ะ ห่มผ้าขาวม้าแล้วก็นุ่งผ้าลาย โจงกระเบน ไม่มีรูปแบบอย่างนี้ ทีนี้พอมาเห็นรูปยาย ท่านก็คิดขึ้นมาได้ ก็นักถ่ายรูปนี่ ก็ดัดแปลงไปต่างๆ ก็เลยได้รูปนี้

(รูปทรงฉายนี้ โปรดให้ทรงตั้งไว้บนห้องพระบรรทม บนพระที่นั่งอัมพรสถาน จนสวรรคต และเรื่องสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงต้องประราชประสงค์จะให้ท่านรับราชการเป็นเจ้าจอม แต่ท่านกราบทูลปฏิเสธนั้น ท่านไม่ยอมเล่าให้เข้าเครื่องบันทึกเสียงไว้)

– ๖ –

ชีวิตสมรส – บางเบิด

ถาม หม่อมยายกลับจากอังกฤษตอนนั้นแล้วนี่นะคะ ได้พบท่านสิทธิพรบ้างหรือเปล่าคะ

ตอบ โอ๊ย ท่านสิทธิพรไม่ได้พบ โบราณน่ะ เขาไม่ให้พบลูกสาวเขาหรอก

ถาม หรือคะ แล้วก็พบกันเมื่อไหร่ล่ะคะ

ตอบ เอ ไม่ค่อยจะได้พบหรอก หวงกันละมากกว่าอื่น ยายกล้าว่าถูกหวงคุณแม่ไม่ยอม ทางฝ่ายโน้นก็รั้งจะเอา ทางฝ่ายหญิงเขาก็ไม่ยอม กว่าจะตกลงกันได้ ก็นั้นแน่ะ รัชกาลที่ ๖ เสวยราชย์แล้ว

ถาม โอ้โฮ

ตอบ ถึงได้โจ๋งจ๊ะ โจ๋งชิงกันจริง ๆ ก็ขอกันไปขอกันมา ยายไม่รู้เขา จนกระทั่งในหลวงรัชกาลที่ ๖ ไปขอแม่ท่าน จึงได้ ถ้าไม่ได้ขอแม่ท่านนะ ไม่มีวันได้ ท่านไม่ปล่อยไป ตอนแต่งงานกัน ท่านรับราชการ อยู่ด้วยกันแล้ว ก็ทำราชการอยู่อีก ๒ ปีหรือ ๓ ปี ท่านเบื่อท่าน ต่างคนต่างเบื่อ เบื่อกรุงเทพ ฯ เราไม่ชอบ ไอ้เราก็เคยอยู่ในวัง ขี้เกียจ มัน ๆ ฝารอบขอบชิด มันไม่ฟรี เป็นข้าราชการก็แบบนั้น

ถาม ตอนหม่อมยายแต่งงานกับท่านสิทธิพรนี่ ตอนนั้นอายุเท่าไหร่แล้วคะ

ตอบ เข้าใจว่าอายุ ๒๗

ถาม ๒๗ หรือคะ

ตอบ ท่านสิทธิพรก็ ๓๒ เขาว่าเป็นขนาดพอดี คือไม่แก่ไม่อ่อนกว่ากัน เป็นอายุที่เหมาะสมที่สุด ก็โหรเขาหาฤกษ์ เหมาะหรือไม่เหมาะก็ไม่รู้

ถาม แล้วผู้หญิงสมัยก่อน ส่วนมากเขาแต่งงานกันอายุเท่าไหร่คะ

ตอบ ๑๔

ถาม ๑๔ หรือคะ ฮ้อ เด็กจังเลยค่ะ

ตอบ เด็กหรือ แต่ว่า เออ ๑๔ เขาก็ดีนะ มันมีดี เขาผึกลูกเขาดี อายุ ๑๔ นี่ ต้องหุ้งข้าวต้มแกงได้ ตำน้ำพริกน้ำขิงได้ เก็บกวาด ควบคุมการเก็บกวาดเช็ดถูได้ เขาถึงจะยอมให้แต่ง โอ๊ยเขาสืบ แม่ผัวทางโน้นน่ะ เขาสืบว่า ทำอะไรได้มั่ง สวยหรือไม่สวย

ถาม แล้วทางผู้ชายล่ะคะ อายุซักเท่าไหร่คะ เขาถึงจะให้จัดการเรื่องแต่งงานนี้น่ะค่ะ

ตอบ เอ ถ้าอ่อนก็เห็นจะต้องหนี ถ้าแก่ไม่เป็นไร ทางฝ่ายแม่ยายเขาก็อยากจะได้ลูกเขยดี เขาให้ได้เปรียบกัน เหมือน ๆ กัน

ถาม ก็หมายความว่า เจอกันที่อังกฤษครั้งหนึ่ง แล้วไม่พบอีกเลยใช่ไหมคะ

ตอบ ที่อังกฤษไม่ได้เจอ สวนกัน

ถาม ค่ะ

ตอบ ท่านลงเรือกลับบ้านเกิดเมืองนอน ยายขึ้นไปเฝ้าพระยุพราช เวลานั้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรส ฯ

ถาม แล้วก็ไม่ได้เจอกันอีกเลยสิคะ แม้กระทั่งกลับมา เข้าวังอีกแล้วก็ไม่เจอหรือคะ

ตอบ ฉันอยู่กับสมเด็จ ขึ้นไปเจอ เดี๋ยวท่านขู่เอาตาย

ถาม ถ้ายังงั้นหม่อมยายรู้จักกับท่านสิทธิพรได้ ก็เพราะแม่สื่อสิคะ

ตอบ ท่านก็ปล่อยบ้างน่ะ แต่ว่าไม่ฟรีเหมือนอย่างกับเขาเดี๋ยวนี้

ถาม อ๋อ

ตอบ ผู้ใหญ่แต่ก่อนไม่หละหลวม

ถาม เหรอคะ หมายความว่าผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายตกลงกันได้แล้วใช่มั้ยค่ะ เขาจึงจะเปิดโอกาสให้เจ้าตัว หมายความว่าผู้หญิงกับผู้ชายนี่พบกัน

ตอบ เปิดโอกาส ก็คุณแม่มารับไปอยู่บ้านชั่วคราว เพื่อจะให้ไปพบกัน ไปล้วงเบาะแส อะไรทำนองนี้ จะเป็นยังไง อะไรๆ คล้ายๆ ที่จริงมันก็นานพอที่จะรู้เรื่อง เพราะว่าท่านเกี้ยวมาหลายปีดีดัก ไม่ค่อยได้

ถาม หรือคะ

ตอบ ก็ไม่ได้

ถาม หมายความว่าท่านสิทธิพรให้ผู้ใหญ่มาเจรจานานแล้วหรือคะ ได้คุยกันนานมั้ยคะ หมายความว่า ได้พบตัวอะไรยังงี้ค่ะ

ตอบ คือรักฉัน คุณพ่อคุณแม่ไม่ว่า แต่ว่าคุณพ่อคุณแม่ก็นั่งโต๊ะกินน้ำชากินของว่าง อะไรกัน ไอ้เราสองคนก็อยู่ไกลจังเลย

ถาม อ๋อ หมายความว่ายังอยู่ในสายตา (หัวเราะ)

ตอบ ต่อหน้าตา ไม่มีบกพร่องอะไร บริสุทธิ์ว่างั้นเถอะ

ถาม อ๋อ แล้วแบบเป็นแขกบ้าน เทียวไปเทียวมายังงี้ อยู่นานซักเท่าไหร่คะ ถึงได้ทำพิธีแต่งงาน

ตอบ ไหน

ถาม ท่านสิทธิพรน่ะค่ะ ไปมาหาสู่ที่บ้านนานซักเท่าไหร่ถึงจะแต่งงาน

ตอบ พบได้เฉพาะที่ยายออกไปเยี่ยมพ่อแม่

ถาม อ๋อ งั้นหรือคะ

ตอบ ไม่งั้นก็ไม่ได้เจอแล้ว สองชั้นทหารยามเฝ้า

ถาม ออกมาเยี่ยมบ้านบ่อยไหมคะ

ตอบ โอ้ย ออกไปเยี่ยมบ้าน ไม่จำเป็น ท่านก็ไม่ให้ออกไป นอกจากจะมีป่วยไข้ ก็ออกมาเยี่ยม ถ้าอยู่ดี ๆ ขอออกมาเหมือนคนทั้งหลายไม่ได้

ถาม ถ้างั้นก็หลายปีซีคะกว่าจะได้แต่งงาน

ตอบ ก็ ๑๐ ก็ไม่ทันได้คิดแฮะ ไม่ทันได้คิด

ถาม ตอนที่แต่งงานกับท่านสิทธิพรแล้วนะคะ ท่านสิทธิพรยังรับราชการอยู่นะคะ หม่อมยายช่วยอะไรท่านบ้างคะ

ตอบ ไม่เกี่ยวเลย

ถาม หรือคะ แต่งงานแล้วก็ต้องออกจากวังแล้วซีคะ

ตอบ ท่านเอาไปส่งให้ถึงบ้านเลย วันแต่งงานไม่มีพิธีอื่นนอกจากรดน้ำสังข์แล้วเราก็รับพระราชทานของแต่งกันนิดหน่อย แล้วท่านก็ให้คุณท้าวคุณเฒ่าแก่ เอารถหลวงไปส่งถึงบ้าน บ้านในกรม[๑] และคุณย่า[๒] คุณทวด[๓] พวกนี้ต้อนรับ ก็เสร็จกัน ไม่มีพิธี ไม่มีสวดมนต์ไหว้พระเงี่ยบนี่ ก็สมฐานะ จัดบ้านจัดช่องอะไรไปตามเรื่องของผู้หญิงนะ

ถาม อ๋อ ไม่ต้องช่วยท่านสิทธิพรเรื่องราชการอะไรหรือคะ

ตอบ หือ

---

๑. พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ กรมพระนเรศวรฤทธิ์

๒. ท่านหมายถึงคุณย่าของลูกท่าน คือหม่อมสุภาพ กฤดากร

๓. เจ้าจอมมารดากลิ่นรัชกาลที่ ๕

ถาม ไม่ต้องรับแขกบ้านแขกเมืองอะไรหรือคะ

ตอบ อ๋อ แขกส่วนตัวได้ แขกเมืองได้ ถ้าเขาเชิญ ถ้าไม่เชิญก็ไม่ได้

ถาม ก็ทำหน้าที่แม่บ้านอย่างเดียว

ตอบ ทำหน้าที่แม่บ้าน

ถาม ตอนแต่งงานนั้น รู้สึกยังไงบ้างคะ

ตอบ เอ้อ ตอนแต่งงาน อยู่ในกรุงเทพ ฯ นี่ไม่ค่อยชอบ

ถาม ไม่ค่ะ หนูหมายถึงวันแต่งงานเลยค่ะ วันที่ทราบว่าจะต้องแต่งงานกับท่านสิทธิพร นะค่ะ

ตอบ ก็ไม่รู้ อยู่ไปแล้วนี่ ไม่ตื่นเต้นอะไร ก็เราผู้ใหญ่แล้ว อายุมากแล้วนี่ ควรจะคิดได้เอง ดีเลวยังไง หน้าที่จะต้องทำอะไร มันรู้แล้วนี่ ตั้ง ๒๗ แล้วนี่ รู้หน้าที่ของเรา เอ้อ ของชายาหม่อมเจ้า มีหน้าที่แค่ไหน เราก็ต้องเรียนรู้ ไม่ก้าวก่าย ที่เขาใหญ่กว่าเราก็มี มีหม่อมแม่[๑] คุณย่า[๒]

ถาม แต่งงานกับท่านสิทธิพรได้กี่ปีคะถึงได้ตัดสินใจไปอยู่ที่บางเบิดน่ะค่ะ

ตอบ ๔ ปี อนุพรได้ ๓ ขวบ หนูพุก[๓] ได้ ๗ เดือน

ถาม หมายความว่าพอออกจากวังมาได้ไม่นานก็มาอยู่ที่นี่เลยใช่ไหมคะ

ตอบ ฮื่อ เราเตรียมตัวพร้อมละ พอราชการอนุญาตก็แจวเลย อยากเต็มทีไม่อยากอยู่เลยกรุงเทพ ฯ

ถาม ปรึกษากันไว้นานแล้วหรือคะ

ตอบ ปรึกษาตั้งแต่ เอ้อ ตกลงกันว่าจะแต่งงานกัน

---

๑. หม่อมสุภาพ กฤดากร

๒. เมื่อก่อ ท่านเรียกคุณทวดตามลูก

๓. ม.ร.ว. เพ็ญศรี

ถาม หรือคะ

ตอบ มันไม่สนุกนี่ในวัง มันไม่สนุกจ้ะ มันซ้ำ ๆ ซาก ๆ

ถาม อยู่มาหลายปีแล้วนี่คะ

ตอบ อยู่ตั้งกะอายุ ๙ ขวบแล้ว เข้า ๆ ออก ๆ

ถาม เอ๊ะ น่าจะสนุกนะคะ เพราะว่าเปลี่ยนแผ่นดินไปเรื่อย ๆ น่ะค่ะ

ตอบ โอ๊ย กลับตาลปัตรเป็นขาวเป็นดำ เอ๊ยดำเป็นขาว

ถาม ระหว่าง ๒ แผ่นดินนี้นะคะ หม่อมยายว่าแผ่นดินไหนสนุกกว่ากันคะ

ตอบ ไม่สนุกทั้งสองเลย

ถาม ทำไมล่ะคะ ทำไมล่ะคะ

ตอบ มันไม่สนุก สู้ไปอยู่บ่าไม่ได้ ว่างั้นเถอะ ไม่ชอบอยู่ในบ้านในเมืองกับคนทั้งหลาย อยู่มาพอแล้ว

ถาม ในหลวงรัชกาลที่ ๕ ดุมั้ยคะ

ตอบ ไม่เห็นท่านดุใครนี่ คนดุท่านก็ไม่ดุ ก็ต้องเรียกว่าท่านไม่ดุ

ถาม ใจดีหรือคะ

ตอบ โอ๊ย พระทัยไม่ดีละก็ บ่านนี้ก็หาได้เป็นเมืองไทยอยู่ไม่หรอก ใครเขาฮุบไปเสียแล้วละ มัวแต่มุทะลุดุดันละก็ ท่านดี คู่บ้านคู่เมือง

ถาม ทีนี้จะกราบเรียนถามถึงเรื่องต่าง ๆ ที่บางเบิดนะคะ

ตอบ โอ๊ย อีกอันนี้จะมีชีวิตอยู่เขียนหรือไม่ ก็ไม่รู้ มีท่อนที่สนุก ๆ หลายอย่าง เช่นบริษัทเมโทรมาขอทำหนังที่บางเบิด นี่ก็เป็นเรื่องใหญ่ ดูเหมือนจะไม่มีใครสนใจ เขาจ้างช้างแถบทางประจวบ ฯ ลงไปนั่น เขาจะเอา ๒๐๐ เชือก หาไม่ได้ ช้างแต่ก่อนหาได้ ผู้จัดการเรื่องช้างนี่เคยมาทำเรื่องช้าง และเขาไปทำอะไรโน่น เรื่องช้างเคยได้ยินไหม

ถาม ไม่เคยเลยค่ะ

ตอบ เมโทรมาทำหนังช้าง เขาจ้างเป็นร้อย ๆ เชือก ต้องมีที่กว้าง เขาก็ไปหาอะไร นี่ ๆ เป็นเรื่องยืดยาว เขาพูดกันเท่านี้ว่าเขาหาที่ไหนไม่ได้แล้ว จนกระทั่งไปถึงบางเบิด ไอ้สิ่งนี้จะต้อง mention ต้องเอ่ย ต้องพูดถึง เรื่องมันมีอยู่นิดเดียว คือบะหมี่จานเดียว แสนที่จะดึงดูดเอาบริษัทเมโทร ซึ่งเป็นบริษัทใหญ่ มาทำที่บางเบิดได้ ซึ่งไม่มีอะไรนอกจากป่า ป่าเสือหมอบ เขาเรียกเสือหมอบ หรือลายเสือ หรืออะไร คือไม่มีอะไรเลย เวลานั้น ท่านก็ไม่อยู่ ก็เงียบเหงา ทีนี้เขามาติดต่อ เด็กซึ่งเคยมาเรียนที่บางเบิด เขามาติดต่อให้หาที่ให้ เด็กคนนี้ เป็นพวกบุนนาค รู้จักกันดี เขาบอกว่าจะต้องการเรียกอา ก็ให้เรียก ไอ้ ๆ ค่าจ้างค่าออนหรืออะไรนี่ บอกว่าค่าเช่าที่ทำหนังก็เรียกได้ เขาไม่อั้นละ เพราะเขาบริษัทใหญ่ Metro Golwyn Mayer บริษัทใหญ่ใช่ไหมล่ะ

ถาม ใช่ค่ะ

ตอบ ทีนี้ก็มาถึงวันนั้น บังเอิญฝนตกใหญ่ อีตาผู้จัดการใหญ่น่ะ director เบียกหมด ไม่มีเสื้อผ้า ขนของมาก็เบียกหมด เลยต้องเอากางเกงเสื้อผ้า เอาอะไรของท่าน ให้เขาผลัด หากาแฟให้กิน หนาวงก ๆ ๆ ๆ มา แต่ก็ดีใจ ได้ซดกาแฟ แกไม่คิดว่าจะได้กินอะไร เพราะเป็นป่า กินกาแฟ แกก็พอใจ ทีแรกทำนั่งหวอ แหมหาว่าไพร่ เดินหนัก บุกป่าฝ่ารก โอ้ย มีแต่ป่า ยายนึกว่ายังไงเขาก็ไม่เอา เขาจะเอาป่าไปทำไมกัน ก็เป็นอันว่าเลี้ยงดูปูเสื่อเขาพอสมควร ข้าวกลางวันก็ให้กินบะหมี่นี่แหละ แล้วแกก็ลากลับ แต่ก่อนแก

จะกลับนะ แกเที่ยวไปเดินทั่วเลย ซึ่งก็เป็นป่า ประเดี๋ยวกลับขึ้นมาแล้ว ทีแรกแกอิดเอื้อนอะไรของแก โน่นนี่ กับผู้ติดต่อน่ะ แล้วกลับตาลปัตร ประเดี๋ยวเดียวเท่านั้น พออีม อิมหน่ำสำราญดีแล้ว ตกลง ตกลงเอาเลย เอาบางเบิดนี่ ทั้ง ๆ ที่มีแต่ไอ้เสือหมอบ

ถาม ค่ะ

ตอบ เรื่อยขึ้นไปถึงไอ้บ้านร้างนี้ ซึ่งไม่มีใครอยู่ ไม่เห็นมีอะไรเลย มีแต่ไอ้เสือหมอบ ยายก็อัศจรรย์ใจ แต่เอาเถอะ ในการที่เขามาทำหนังนี้ เราก็มีชื่อเสียงนะ ใคร ๆ ก็รู้ เราจะไปเอาเงินเอาทองเขาทำไม เราอยู่กินของเราอย่างชาวไร่นี่ เราก็ไม่อด ไม่อยาก ก็ตกลงเขาให้อาทิตย์ละ ๑๐๐ บาท ก็เงินแต่ก่อนเท่านั้นแหละถมเถไปแล้ว ยายก็ไม่เอา บอกไม่ ไม่เอาละ ที่ท่านจะมาฉายหนังที่นี่ ก็ให้เกียรติให้ชื่อเสียงเรา พอแล้ว บอกเท่านี้ก็พอถมไป แกก็ไม่พอใจ แกบอกว่าตัว director ตัวผู้จัดการนะ director ของที่เขาสั่งมานี้นะ เขามี director นะ มีผู้จัดการมาด้วย ผู้จัดการว่าบริษัทคงไม่ยอมแน่ถ้าไม่เอา เขาก็จะยกหนี ไอ้เราไม่เอา แล้วเขายังจะยกหนี เขาจะบังคับให้เราเอา มันก็แปลกนะ ไอ้ยายก็อยากเห็นฟาร์มบางเบิดนั้นมีชื่อเสียง ไอ้เราเวลานั้นก็จ๊ะ จน เขาช่างไม่รู้ บอกเอา ๑๐๐ บาท ก็เอา ตกลง จัดการตามเรื่องตามราวกันไป ก็จะออก ๆ โรงว่างนั้นเถอะ ช้างเชิ้งก็มาเยอะแยะไป แต่ไม่ครบ ๒๐๐ ได้มา ๑๒๐

ถาม ก็เยอะแล้วค่ะ

ตอบ ป่า ๆ นะ แทนที่จะเป็นป่าเสือนะ เลยเป็นป่าช้าง ไอ้เสือหมอบนะมันอ่อน มันเป็นปุ๋ย แหมไอ้ช้างก็เดินกันสวบ ๆ เต็มไร่เต็มนา

ว่างั้นเถอะ ก็ไอ้ตานั่นแกก็ยังหน้างออยู่นั่นแหละ แกบอกไม่รับ ๑๐๐ บาท ให้ก็ไม่เอา จะทำยังไงดี ก็บอกเอา ๆ แกก็ตกลงอยู่ค้างอยู่นั่น ที่จริง ๑๐๐ บาท ยายก็ไม่เอา ก็ช้างม้าก็มาพร้อมแล้ว ก็ให้เขาเล่นไป เขาก็จะทำอะไรก็ทำไป เอ้า ตกลง เขาก็จัดแจงบทบาทของเขาตามเรื่อง แต่ล้วนเป็นชาวบ่าชาวดงทั้งนั้น

ถาม ค่ะ

ตอบ ก็ทำอยู่ได้สักไม่ถึงเดือนหรอก บอกให้เดือนละ ๔๐๐ บาท ได้เดือนละ ๔๐๐ บาทก็ไม่น้อยนะสมัยนั้น แล้วเขาให้มากขึ้นอีกนะ ไอ้เราจะไม่เอา ก็ดูมันจองหองพองขนมากไป ทั้ง ๆ ที่เราก็จน เอ้าตกลงรับ ๔๐๐ ก็ ๔๐๐ เราก็ให้ผลไม้ในสวนไปกินตามใจ แล้วยังช่วยอุปการะ หาหมู หาวัว หาอะไรให้ โดยไม่ต้องเสียอะไร ก็เป็นอันพอใจด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ได้เล่นหนัง

ถาม ค่ะ

ตอบ ก็นี่แหละ ตาโจเซฟ ตกส้วมนี่ ขำดี ตาโจเซฟแกเคยทำที่น่านนะ ไม่ทราบว่าคิดเอง ยายก็คงจะยังเด็ก ๆ คิดจะมาทำแล้วก็ success มาก ด้วย หนังช้างที่น่าน ก็เป็นอันว่าเคยทำ เคย suecess เข้า โอ้ยดีอกดีใจได้ทำหนังที่น่าน อะไรกันนี่ พอรู้ว่ายายเป็นลูกพระเจ้าน่านก็เลยได้ติดต่อโยงกันมา ทีนี้เลยเป็นกันเองเลย ตื้นลึกหนาบางอะไร เอ้อกลับมาพบกัน ก็แก้ปัญหาให้แกได้หลายอย่าง เรื่องปัญหาค่าแรงช้างก็มีคนอดโกงราษฎรไม่ได้ เขาให้ควาญช้างวันละ ๕ บาท นั่นมันเยอะแยะนะ แล้วช้างวันละ ๑๐ หรือ ๑๕ บาท แล้วก็คนดูแลรวบรวมช้าง อะไรต่ออะไร เขาให้เหมาเดือนละ ๔,๐๐๐ ก็อดโกงเขาไม่ได้

กะไอ้ควาญช้าง ควาญช้างมันก็ร้องสิ มันบอกว่า นี่นายห้างเขาให้เท่านี้แล้วจะมาลด ยังไงตัวเองก็ได้มากพอแล้ว ก็มาถึงยายอีกละ เพราะมันอยู่ในที่ของยาย แล้วบังเอิ๊น อีตานี่แกเป็นนายอำเภอเก่า ตั้งกะครั้งคุณพ่อเป็นเทศา ฯ ควบคุมประจวบ ฯ หมด ก็ต้องเรียกมาว่ากล่าวกัน แล้วก็ไอ้ยายนี่แหละเป็นคนไกล่เกลี่ย ไอ้ผู้จัดการก็แกโมโห เดินอาด ๆ ๆ มา พ่องใหญ่เชียว ว่าตาคนนี้โกง จะไปรีดเอาค่าแรงควาญช้างวันละ ๕ บาทนั้น ก็เอาเสียครึ่งหนึ่งตังครึ่ง

ถาม นายอำเภอหรือคะ

ตอบ นายอำเภอเก่า มันอดกินอดโกงราษฎรกันไม่ได้นะ มันเป็นอย่างนี้ นะ

ถาม ค่ะ

ตอบ ตกลงเปลี่ยนผู้จัดการ ผู้รวบรวมช้างน่ะ แล้วเขาก็ไปตามตาหลวงศรีมา เพราะนี่เขาชาวประจวบ ฯ แล้วเขาก็มั่งมีด้วย เขาคงไม่โกงราษฎรเลยเอามาเจรจา บอกจะให้โน่นให้นี่ยาย ยายบอกไม่ต้องมาให้อะไร ฉันไม่ต้องการอะไร นอกจากให้เรามาเล่นหนังที่ฟาร์มนี้เท่านั้น ก็เป็นอันว่าเรียบร้อย ผู้คนช้างม้าที่เข้าขบวนหนังเรื่องนี้ก็เรียบร้อยกันไป ที่นี้ยายก็แก้ปัญหา ประเดี๋ยวไอ้โน่นโผล่มา ไอ้นี่โผล่มา แต่ว่าพูดง่ายพวกนี้ ยายพูดคำ ๒ คำก็เสร็จ ไม่ต้องรอให้ใคร ถึงใคร คนรู้จักเรานี่ ถึงแม้จะเป็นผู้หญิงแก่ มันก็รู้ ก็ไอ้เรื่องฉ้อราษฎร์บังหลวงนี่ รีดเอ๊า รีดเอา ยายก็ไม่ยอมให้ ยายเสียให้เสียเอง ขอเช่าซื้อตัวมา มาทำงานให้เรา แล้วเราให้เงินให้เขาไปจ้างคนอื่นแทน ก็เรียบร้อยดี ไม่เอาอีกน่ะ จะรีดเอา ยายก็พ่องนายอำเภอ หรือบอกไอ้นี่น่ะ จะให้เขามาทำเงินให้เรา ควาญช้างก็วันละ ๕ บาทนะ เหลือ

หลาย ช้างตัวละ ๑๐ บาท ก็เหลือหลาย พวกนั้นแกก็บอกว่า ผู้จัดการใหญ่ จิม เพลตัน บอกว่า แกก็ให้มากแล้วนะหม่อม เขาๆ เรียกหม่อม จะเอายังไงอีกล่ะ ให้เท่ากับเสนาบดี คือเดือนละ ๔,๐๐๐ ก็ยังไม่ค่อยพอใช้ หนอยคอยจะมาหาเพิ่มอีก ต้องเด็ดขาดไปยังงั้น ยายไม่ยอม ยายก็ป่าวร้อง นายแดงคนนี้นะคนซื่อ แล้วเขาเป็นคหบดี เขาตั้งรกรากอยู่ที่บางสะพานใหญ่ ทำมาค้าขายอยู่นั่น ช้างมาเขาเรียกได้เสมอ ๒๐–๓๐ ตัวน่ะ นี่เขาจะเอาเป็น ๑๐๐ ก็ยังไม่ได้ ถึงนะ ๑๐๐ หรือ ๒๐๐ ไม่ได้ ได้ซักครึ่งหนึ่งได้ ก็เป็นอันว่าทำทำหนังเสร็จ ชำระกัน โอ๊ย ญาติดีกันใหญ่ ทีนี้เขียนหนังสือชมมาตาผู้จัดการเขียนมาทุกเดือน ถึง ๔ ปี แกอุตส่าห์เขียนมา ตาผู้แต่งผู้จัดการขายเรื่องช้างนี้ ได้ส่งจดหมายติดต่อกัน ๔ ปี ส่ง จนแกตายหรือหายเงียบไป ส่งมาทุกงวดเลยนะ ทีนี้นาน ๆ ราไป เพราะยายก็มีเรื่องทุกข์ร้อน ที่ท่านไปติดนี่ ก็เลยไม่ค่อยได้ตอบแก แกคงนึกว่าตายแล้วเพราะแก่ ก็เลยเงียบ หายเงียบกันไป ก็นาน ๆ มีมาเสร็จแล้วก็เงียบหายกันไป ตายหรือเป็นไม่รู้ละนะ มันก็เรื่องจบไปแค่นี้ ทีนี้เอ้าพอจบเรื่องนี้ เรื่องวัวยังไม่ทันหาย เรื่องควายเข้ามาแทรก ถูกฟ้องอีก บอกว่าหมิ่นประมาทเจ้าพนักงาน กฎอัยการศึกไม่มีทนาย ไม่มีอุธรณ์ ไม่มีฎีกา ต้องเป็นทนายด้วยตัวเอง แล้วยาย ยายเป็นทนายให้ตัวเอง แต่อย่าว่าเลย แม้เคยอยู่แต่ในวัง ก็สู้พวกข้างนอกได้ ว่าไงก็ว่ากันไป ยายก็ไม่ทุกข์ แม้ยายจะไม่ค่อยรู้เรื่องกฎหมาย ก็ไม่ยอม เขาก็ฟ้อง

ถาม ใครคะ

ตอบ ก็เจ้าหน้าที่อำเภอเขา

ถาม นายอำเภอที่เขาจะโกงหรือคะ

ตอบ โกง ๆ ขึ้นก็เอา

ถาม เขาจะมารีดเงินกับพวกคนงานหรือค่ะ

ตอบ เขารีดน่ะซิ หนอย โผล่ วันดีคืนดี จะไปให้การที่ศาล ที่อำเภอมาดักกลางทาง ก่อนขึ้นรถไฟ จากบางเบิดไปบางสะพาน บอกว่าถ้าหม่อมยินยอมล้มคดีนี้ เสียเงินเสีย ๔,๐๐๐ บาท จะไม่มีเรื่อง นี่พูดกันกลางทุ่งนา นะ ยายก็บอกว่าความจริงก็ต้องเป็นความจริง จะมาบิดเบือนยังไงได้ ๔,๐๐๐ น่ะเราจน เราไม่มีให้ จะทำอะไรก็ทำ จะฟ้องก็ฟ้องไป มันก็ชักหน้าเสีย ยายก็ขึ้นรถไฟ ไปอำเภอ ไปให้การอะไรต่ออะไร เรียบร้อย แต่ยังไม่สิ้นสุด หาคนมาชักชวนอีก จะให้เลิกล้ม คน ๆ นั้นก็เป็นคนดี คุณพระยุติการ พ่อนายโอสถ โกสิน นะ

ถาม ค่ะ

ตอบ เขาตั้งรกรากอยู่ที่ตลาดประจวบ ฯ นะ

ถาม ค่ะ

ตอบ แกก็ต้อนรับยายดี ถึงเวลาไปขึ้นศาล ก็คุณพระยุติต้องนั่งคอย พาขึ้นรถไฟ มากินข้าว แล้วถึงจะให้ไปขึ้นศาล ให้นอน ให้กิน ให้ทุกอย่าง แล้วก็คุณนายขี้ขลาดมาก คุณนายของพระยุตินะ แม่นาย

โอสถ บอกว่าแหม จะทำยังไง จะให้หม่อมยินยอมรับ จะได้ไม่ต้องเสีย เงิน ๔,๐๐๐ เอาเถอะเงิน ๔,๐๐๐ มีอะไรก็จงขายให้หมด ยายบอก คุณนายไม่ต้องวิตกหรอก ไม่เข้าใจหรอก อย่างมาก ก็ติดคุก ๒ ปี ติดคุกปีหนึ่งหรือ ๒ ปี ต้องเสียเงิน ๔,๐๐๐ บอกเอาติดคุก ๒ ปีก็เอา เสียเงิน ๔,๐๐๐ ก็เอา อย่างไหนก็เอา แต่ไม่ยอม พวกนั้นก็วิ่งพล่านไปพล่านมา ยายก็นั่งชงกาแฟที่ร้าน คุณพระยุติแกมีร้านด้วยนะ ก็ไม่ได้ขายอะไร แต่อยู่เป็นเพื่อนชาวบ้าน แกเป็นคนเก่าแก่ ชาวบ้านก็ยึดถือ แล้วก็เป็นนายด้วย ช่วยเหลือเขา มาถึงก็คุณพระยุตินั่นแหละ คุณนายบอก หม่อมจะยอมหรือไม่ยอม พอฟังดู มานึกในใจว่าไอ้แผนใหม่อะไรอีกล่ะ ให้แกบอกมาเสียเออเท่านั้นแหละ หม่อมจะยอมหรือไม่ยอม ถ้ายอมเขาจะลดเงินให้ ยายก็บอกนี่ไปบอกตาอัยการเถอะ บอกว่าฉันยอมติดคุก คุณนายไปบอกเถอะ ๖๐๐ ก็ไม่ให้ อย่าว่าแต่ ๔,๐๐๐ ๑๐๐ บาทก็ไม่ให้ คุณนายหมดปัญญา นั่งคอตก นี่เรื่องมันโยงตลอด แต่ว่ายังไม่จบ ยายไม่ตายเสียก่อน เล่าได้อีกมาก กฎอัยการศึกมีเรื่อย อ้างว่าจะช่วยแก้การจี้การปล้น ยายไม่เห็นช่วยอะไร มีแต่ทำให้ราษฎรเดือดร้อน ข้าราชการยิ่งบีบราษฎรได้ง่ายขึ้น ถูกปล้นถูกขโมย ยายก็เคยนะ

ถาม แล้วเอาอะไรไปได้บ้างคะ

ตอบ เอาปืนลูกกรด ๑ กระบอก ปืนแฝดประจำฟาร์มน่ะ แล้วก็มันเอาไข่ห่านไปต้มกิน ๔ – ๕ ใบ กินอิ่มเสร็จสรรพแล้วมันก็ได้ปืนคนละ

กระบอก มันก็โน่น เขามีงาน เอ้อ งานอะไรเขาก็ไม่ทราบละ โน่นไปแกว่งควงปืนอยู่โน่น พอเจ้าหน้าที่ นายอำเภอไป ปืนก็ยังอยู่ในมือมัน จับได้ ก็ของเพชรของทองอะไรก็ไม่มี มันก็มีไอ้แต่เศษทองอะไร ไอ้ห่วงไอ้อะไรขี้ปะติ๋ว ไม่เท่าหนวดกุ้งด้วยซ้ำไป มันก็ค้นๆ ก็เอาไป

ถาม กี่คนคะ

ตอบ ๓ แต่วัยรุ่นทั้งนั้น กำลังฉกรรจ์เชียว กำลังเป็นหัวไอ้โจร หัวไอ้ขโมย ถ้ามันจนมากนะ เราก็ไม่โกรธ เด็กมันเคยมาทำงานนะ เรื่องมันมีไส้ศึก มันเกิดเรื่องนะ แล้วก็ประเดี๋ยวสั่งให้มาบอก จะมายิงไม่รู้จะยิงยายทำไม ก็บอกว่ามาสิ หน้าต่างประตูไม่ได้ปิดนี่ ประตูก็เปิด หน้าต่างก็เปิด ขึ้นเมื่อไหร่ก็ขึ้นได้ จะเอาอะไรก็เอาไป ไม่หวง มันก็ขึ้นค้น ก็กินไป ไข่ห่านตั้ง ๕ – ๖ ใบ ตอนนั้นไข่ห่านนี่โตเท่านี้นะ ไข่ห่าน โอ้ยน่ากินจัง กินอิ่มหนำสำราญแล้ว ไปที่เขามีงานกัน ไกรลาศ กำลังควงปืนเดินป่อเลย นี่รุ่นๆ ทั้งนั้น นายอำเภอไปเห็น หน้าซีดกันหมดเลย หน้าซีดหมด แล้วเขาก็พาเข้ามาที่ฟาร์ม มากราบลงที่ท่าน ขออภัยโทษ แล้วก็ เดี๋ยวดูเหมือนทางการเขาก็ต้องสอบสวน ต้องขึ้นศาล เขาบอก คดีถึงแค่นี้แล้วต้องเอาเต็มที่ ยายก็ไม่กลัว ถ้าเราไม่กลัวเสียอย่างเท่านั้น คุกก็ไม่กลัว ตารางก็ไม่กลัว ยายไม่กลัว แล้วมันจะมาทำอะไรเรา มันก็ทำอะไรไม่ได้ มันก็อึกอักๆ ไป แล้วพอได้เวลาเขาก็ ไปร้องคดี

คะเดออะไรกัน เอ้าไปศาลกัน ศาลประจวบ ๆ นะ ไอ้ยายก็เกิดมายังไม่เคยขึ้นศาล อยู่ในวังตลอดชาติ ไม่รู้ว่าศาลเป็นยังไง แล้วมาโดนศาลกฎอัยการศึกเข้าไปอีก ก็ยังไม่รู้เรื่องนะ แต่ว่านั่นนะ ทั้ง ๆ ที่ยายไม่รู้อะไร ยายก็เก็บหลักฐานทุกอย่าง ที่ผู้ใหญ่บ้านพวกนี้มันรีดราษฎร เขียนหนังสือถึงกำนัน ให้กำนันส่งอำเภอ เก็บเป็นหลักฐานไว้ บังเอิญกำนันก็เป็นคนเก่าแก่ รู้จักกันมาตั้งแต่แกยังหนุ่ม ๆ แกก็ก่อร่างสร้างตัวจนเป็นผู้ใหญ่บ้าน จนเป็นกำนัน ก็อยู่ที่แกแหละหลักฐาน รีดคนนั้น ๆ เท่านั้นบาท ค่าทำสนามบินลับ รีดคนนี้เท่านี้บาท รีดเอา เอ้อ เขาเรียกว่าแจโฆมยน่ะ มันอยู่อ่าวน่ะที่ท่าชะบา หลานน่ะลูกท่านเศรษฐี ทำประมง ก็ทำอยู่ด้วยกัน ยายอยู่บนไร่ เขาอยู่ที่ชายหาด เอาเรือออกนะ อวนตั้ง ๒๐ -- ๔๐ วา เขาก็เสียค่าน้ำ ๔๒ บาท เสร็จแล้วนะยังมารีดเอาอีก ทรงพัด (ม.ร.ว ทรงพัด) ก็มาหายายอีกละบอกว่า ทำไงล่ะคุณอา มันมารีดเอาอีกแล้ว ก็ยอมเสียไปแล้วนี่นา บอกว่าไม่เป็นไรหรอกหลาน เขียนหนังสือทำหลักฐานมา บอกว่าเสียวันนั้น ๆ เป็นเงินเท่านั้น ๆ แล้วก็อาจะส่งกำนัน ให้กำนันเสนออำเภอ ไปเก็บไว้ แล้วเราก็ต้องเก็บไว้เป็นหลักฐาน ชุดหนึ่งนะ กำชับกำชากันเสร็จแล้ว ก็ไปถึงศาล เขาก็ถามสิ บอกว่ารีดยังไง ได้ไปเท่าไหร่ อะไรพวกนี้ ไอ้คนที่มันเป็นใจ

น่ะ มันเป็นผู้ใหญ่บ้านเรา ที่ท่านชุบเลี้ยงมา ให้เล่าให้เรียน ให้สั่ง ให้สอน มันก็พอจะรู้ ก็ตกลงสืบพยาน พยานของยายมี จะเอา ๒๐ ก็ได้ ยายเลยบอกเอาเถอะ ๆ เอา ๑๐ คนเท่านั้น ไม่มีสตางค์ซื้อเครื่องแบบให้ เครื่องแบบไอ้ม่อฮ่อมนะ เครื่องแบบชาวนา ไอ้งอบกะไอ้เสื้อม่อฮ่อม บอกมีเท่านี้น่ะ มี ๑๐ ชุด ให้ข้าวไปกิน ให้เสียค่ารถ ตอนแกไปแกมา ให้อัฐแกซื้อขนมกินกลางทาง กลับบ้านก็ไม่ไกล แกก็ชอบใจ แกก็กินอิ่มหนำสำราญ แล้วก็ลากลับ เป็นอันราษฎรพ้นไปแล้ว ไม่เกี่ยว ก็ยังเกี่ยวกะยายนี้แหละ จะว่าไงกัน ผู้พิพากษาน่ะ ไม่ใช่คนเดียวนะ ๓ คน กฎอัยการศึกนี้เพิ่งรู้ ไอ้เราอยู่ในวัง ไม่มีใครมาแจ้งความ ไม่มีนายอำเภอ ไม่มีอะไร เขาก็เอาหลักฐาน เรียกหลักฐานกัน คนละฝ่ายนะ ฝ่ายโจทก์ ฝ่ายจำเลย ผู้พิพากษา ๓ คน น่ากลัวเบาหรือ นั่งบัลลังก์ ๓ คน ก็ประจวบ ๒ มาจากเพชรอีกหนึ่งสมทบ แม่โว้ย ใหญ่โต ผู้พิพากษาเอก โท ตรี ๓ คน นั่งบัลลังก์กันเป็นแถว เอ้าคุณทางนี้เป็นโจทก์ ทางนี้เป็นจำเลย เราก็มีเสื้อม่อฮ่อม นั่งตะคุ่ม ๆ สีน้ำเงินดำ ๆ คุยกันจุ๋งจิ๋ง ๆ ไอ้เขาก็ไม่รู้ วางปึ่งยังไง ไม่ได้ดูหน้า ๖๐๐ ก็ไม่ยอมให้ พวกนั้นหมดปัญญา ก็ตกลงเลิกกัน ตกลงเราชนะนะ หลักฐานเรามั่นคง พวกนั้นพูดไม่ตรง ก็ตกลงไอ้เด็ก ๓ คนนั้น ติด ๗ ปี

ถาม โอ้โฮ

ตอบ ก็สำหรับวัยรุ่นมันก็หนักอยู่นะ ๗ ปี แต่ก็สมน้ำหน้ามัน นี่ให้งานทำตั้งแต่เล็ก จนจะเป็นหนุ่ม ยังจะมาทำร้ายอีก หน้าแห้ง ๆ เขาพามาดูความ ให้มาขอโทษ ขออภัยโทษ หน้าหงอยไปเลย นี่ตอนต่อไปนี้ก็ยายอยู่ไม่ถึงหรอก ตอนต่อไปนี้ก็จะมีอะไรล่ะ บ้านถูกริบเข้าคุก ถูกปล่อยเกาะ เราผู้หญิงคนเดียว มันก็ยากนะ ผลที่จะได้มันก็ต้องน้อย นี่ตอนนี้ไอ้อุปสรรคต่าง ๆ มันโอ๊ย ๑๐๘ มันก็ตัดหนังทำให้ไปตัด เราจะขนพืชขนผลไป มันก็ทำให้ขัดข้อง วัวควายไล่กระเจิดเบิดเบิง ถูกขัดขวางอย่างนี้ จนกระทั่งท่านกลับมา ท่านได้เป็นผู้แทน ต่อไปนี้ก็เป็นเรื่องการเมือง หลาย ๆ เรื่อง แต่ว่าไม่ต้องพูดถึงหรอกนะ การเมือง เราพูดถึงแต่เรื่องส่วนตัวกันดีกว่า

ถาม ค่ะ

ตอบ มันมีหลายเรื่องที่ผจญมา ๑๑ ปี ๑๑ ปีนะ ยายทำคนเดียว

ถาม ระหว่างที่ท่านไปอยู่เกาะหรือคะ

ตอบ โอ๊ย ๑๑ ปี ท่านถึงได้กลับบ้าน

ถาม แล้วหม่อมยายไปเยี่ยมท่านบ้างหรือเปล่าคะ

ตอบ โอ๊ย ไปยังไงได้ อยู่เกาะ ใครจะพาไป

ถาม ไม่ได้ไปเลยหรือคะ

ตอบ ไม่มีใครได้ไป เขาเอาไปไว้เกาะ แล้วใครจะได้ไป หนีกัน พระยาสุรพันธุ์[๑]หนี พระยาศราภัย[๒] หนี สอ เสถบุตรไม่หนี ใครอีก ๔ คนที่หนีไป หนีจากเกาะไปขึ้นเกาะลังกาวี เกาะเต่านะ ก็ดงมาเลเรีย ถ้าไม่ได้ ม.ล. ต้อย ท่าน บ่านนี้ไม่ได้กลับบ้านแล้ว มาเลเรียกินกันหมดทุกคนเลย พาไปปล่อยไอ้เกาะมาเลเรีย แล้วก็คนแก่อย่างท่านเคราะห์ดีที่รอดกลับมา

---

(๑) พระยาสุรพันธุ์เสนี (อั้น บุนนาค)

(๒) พระยาศราภัยพิพัฒ (เลื่อน ศราภัยวาณิช)

การถนอมอาหาร

จากหนังสือพิมพ์กสิกร

ชีวิตแลหน้าที่ของสตรีที่ฟามสมัยใหม่

สิ่งที่ชักนำเร่งให้ข้าพเจ้าเขียนเรื่องนี้ขึ้น เพราะมีสมาชิกในคณะ*กสิกร* บางคน อยากให้เขียนเรื่องวิธีอัดอาหารลงขวด ดังที่ฟามบางเบิดได้นำไปตั้งที่พิพิธภัณฑ์ซึ่งเบิดให้มหาชนไปเยี่ยมได้ ที่ถนนสุรวงศ์ กรุงเทพ เขาว่าคงจะเป็นประโยชน์แก่แม่บ้านผู้สนใจ

อีกประการหนึ่ง ข้าพเจ้าได้รำพึงในใจมาบ้างแล้วว่า บางทีจะเขียนอะไรทำนองนี้มาลง เพื่อประโยชน์แก่กสิกรรุ่นใหม่ ผู้ซึ่งอาจจะได้รับความลำบาก ในการที่จะชักชวนภรรยาของเขา ให้ออกไปอยู่บ้านนอก เพื่อทำกสิกรรมสมัยใหม่ (Modern Farming) ยิ่งคนที่เคยชินต่อความครึกครื้นที่เมืองใหญ่ คงจะกลัวไปต่าง ๆ เช่น กลัวเปลี่ยว กลัวเหงา กลัวอด แล ไกลหมอ เป็นต้น

ถ้าเขาได้อ่านเรื่องชีวิตของข้าพเจ้าที่ฟาม ประกอบกับได้ความรู้ในเรื่องเก็บอาหารโดยวิธีต่าง ๆ เพื่อประหยัดทรัพย์แห่งบ้าน ซึ่งเป็นของสำคัญยิ่งในชีวิตของกสิกรผู้ปลูกพืช และเลี้ยงสัตว์เป็นอาหาร ที่ข้าพเจ้าตั้งใจจะนำลงในหนังสือพิมพ์*กสิกร* เพื่อเป็นประโยชน์แก่แม่บ้านที่สนใจ แลแม่บ้านของกสิกรแล้ว ข้าพเจ้าหวังใจว่า จะชักนำให้เขาหายความหนักใจลงมาก ที่จะต้องออกไปอยู่บ้านนอก บางทีเขาจะยินยอมปลงใจสละความครึกครื้นที่เมืองใหญ่ เพื่อไปแสวงหาความสุข และความเพลิดเพลินใจในงานตามบ้านนอก ง่ายเข้าบ้าง

ยังมีข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งผู้จะเป็นกสิกรข้างหน้า คือผู้ที่หวังทำทั้งบ้านและไร่นา ควรทราบ ถ้าหวังหาความสุขสบายให้ถึงขีดที่สุดของอาชีพนี้ เขาจำเป็นจะต้องมีแม่บ้านผู้ซึ่งเต็มใจจะออกไปอยู่ด้วย ร่วมมือร่วมความคิด แบ่งหน้าที่กันทำ แล้วแต่กำลังแลความสามารถ ในกิจธุระแห่งฟ่ามไม่มีอาชีพใดที่ต้องการให้แม่บ้านร่วมมือ ยิ่งกว่ากสิกรรม อาชีพสมัยใหม่นี้ ถ้าขาดความร่วมมือกัน ก็จะเป็นแต่เพียงไร่นา หาใช่ทั้งบ้านไม่ ความสุขสมบูรณ์ก็จะถึงขีดที่สุดไม่ได้ แลไม่มีอาชีพใดที่จะเปิดโอกาสอันดีให้สตรีได้ช่วยเหลือสามี ยิ่งกว่าตามที่ข้าพเจ้ากล่าวมานี้ ข้าพเจ้าคิดว่าจะไม่เกินความสามารถของสตรีไทย ผู้ซึ่งต้องการจะช่วยเหลือสามีในกิจการงาน เพราะไม่ต้องการความรู้พิเศษอันใดนัก หาไม่ข้าพเจ้าก็คงทำไม่ได้ ขอแต่ให้มีความเพียรอันไม่ท้อถอย ประกอบกับอย่าเกียจคร้านนักเท่านั้น

สตรีไทยในสมัยนี้ ก็ได้รับการศึกษาดีพออยู่แล้ว แลต่อไปข้างหน้าคงจะได้เรียนไม่ต่ำกว่าชาย ต้องหวังว่าเขาจะสามารถช่วยสามีได้ดียิ่งขึ้น อย่างไรก็ดีเขาควรจะช่วยได้ดีกว่าข้าพเจ้า หรืออย่างน้อยก็เท่ากัน

เพราะเหตุใดข้าพเจ้าจึงปลงใจออกไปอยู่ฟาม เพราะเหตุว่าข้าพเจ้าเห็นพ้องด้วยกับหม่อมเจ้าสิทธิพรในข้อที่ว่า วันหนึ่งไทยหนุ่มข้างหน้า จะต้องหันหากสิกรรมเป็นทางเลี้ยงอาชีพกันเป็นพื้น และเพราะเหตุใดได้แจ้งอยู่ใน*กสิกร*เล่ม ๑ แล้ว ความคิดอันนี้บังเกิดขึ้น เมื่อ พุทธศักราช ๒๔๕๙ หม่อมเจ้าสิทธิพรยังรับราชการอยู่ ขณะนั้นเรามีบุตรชายคนหนึ่งที่จะต้องนึกถึง ว่าอีก ๒๐ ปีข้างหน้า เขาก็จะเป็นหนุ่มใหญ่ เราจะทำอะไรกับเขา เขาจะเป็นเจ้าของสวนนา หรือบ้านก็ไม่ได้ เพราะเราไม่มีของเหล่านี้ เขาจะ

รับจำนำกินดอกเบี้ยก็ไม่ได้ เพราะเงินนอนเราไม่มี ทุกวันนั้นอาศัยเงินรัฐบาลเลี้ยงชีพอยู่ ถึงแม้จะมาก ก็เป็นหนทางที่บุตรหรือภรรยาจะสืบต่อไม่ได้ เขาจะเป็นข้าราชการหรือ โอกาสนั้นก็น้อยเต็มที เพราะเหตุใดแจ้งอยู่ใน *กสิกร* เล่ม ๑ แล้วเหมือนกัน เขาจำเป็นจะต้องหาเลี้ยงชีพทางอื่นอยู่เอง และในอาชีพทั้งหลาย เราพอใจจะให้บุตรเราเป็นกสิกรมากกว่าอื่น เพราะเหตุว่ากสิกรรมเป็นอาชีพที่ไม่ต้องแก่งแย่งใคร ทั้งเป็นอิสระ ไม่มีใครให้ร้ายให้ดี นอกจากตัวของตัว หาได้โดยสติปัญญา น้ำพักน้ำแรง แต่ต้องเป็นกสิกรรมสมัยใหญ่จึงจะพอเอาตัวรอด กสิกรรมชนิดนี้ แม้จะแพร่หลายเกือบทั่วโลกแล้ว แต่ยังเป็นของใหม่ในเมืองเรา และเราผู้อยากให้บุตรของเราหาเลี้ยงชีพในทางนี้ จำเป็นจะต้องเป็นผู้นำทางให้เขาก่อน ถ้าการที่เราคิดอยู่นี้เป็นผลสำเร็จไป ไม่ชั่วแต่บุตรของเราเท่านั้นที่จะได้รับผล หนุ่มไทยอีกมากหลาย ซึ่งจะทวีจำนวนขึ้นไม่ใช่น้อย ก็จะได้รับผลด้วย เพราะเหตุนี้เราจึงปลงใจว่าจะออกไปทำฟ่ามที่เรียกว่า ทั้งบ้านแลไร่นา

สามปีต่อมาข้าพเจ้าไปอยู่ฟาม วันที่ ๕ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๖๓ ข้าพเจ้าออกเดินทางพร้อมด้วยสามีและบุตรย่อม ๒ คน ชายอายุ ๓ ขวบครึ่ง หญิงอายุ ๙ เดือน กับคนใช้ ๒ คน อพยพกันไปอยู่ฟาม ณ ตำบลบางเบิด

ใครยังจะรู้จักบางเบิดบ้าง ? สำหรับท่านที่ไม่รู้จัก ข้าพเจ้าขอแนะนำพอเป็นเลา ๆ ดังนี้ บางเบิดเป็นหมู่บ้านเล็กที่สุดหมู่หนึ่ง นอกจากบ้านเจ้าของสวนแลบ้านคนงาน ไม่มีบ้านชาวบ้านอื่นใกล้เคียงเลย ตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลฟากตะวันออกของอ่าวสยาม ระหว่างเกาะหลักและเมืองชุมพร ห่างไกล

จากเมืองทั้งสอง โดยทางรถไฟหลายสถานี ไกลจากหมู่บ้านทั้งหลายโดยรอบ ระยะทางเดินไม่ต่ำกว่า ๒ ชั่วโมงครึ่งจากบ้านห้วยสัก ซึ่งเป็นสถานีของเรา ตำบลนี้เดิมเป็นที่ของบิดามารดาเลี้ยงของข้าพเจ้า คือพระยาและคุณหญิงอุ้น มหิบาล ได้สร้างสวนมะพร้าวแลเลี้ยงโค แต่หาเป็นผลสำเร็จตามประสงค์ไม่ ด้วยไม่ได้ไปอยู่ดูเอง แลไม่ได้บำรุงโดยถูกต้อง

ภูมิประเทศ เป็นเนินหญ้าโดยมาก ต่ำบ้างสูงบ้าง บนเนินไม่ใคร่มีต้นไม้ใหญ่ มีตำนานว่าเมื่อ ๕๐ ปีมาแล้ว ได้เกิดพายุใหญ่ ไฟไหม้ต้นไม้หมด หญ้าก็เกิดขึ้น พอถึงหน้าแล้งไฟได้ไหม้หญ้าทุกปี ต้นไม้ใหญ่จึงขึ้นไม่ใคร่ได้ นอกจากบางแห่งที่อยู่ในที่ชุ่มชื้น แลตามลำห้วย ซึ่งมีอยู่ ๒ ห้วย น้ำจืดแลใสสอาดดี เกิดแลไหลออกทะเลจากที่ของเรา ตามลำห้วยมีป่าไม้เบญจพรรณ อุดมด้วยสัตว์ป่าต่าง ๆ เช่น กวาง อีเก้ง เสือ หมูป่า แลนกต่าง ๆ เพราะเป็นที่หากินบริบูรณ์น่าอาศัย มีเขาหินก้อนหนึ่ง เรียกว่าเขาเบ็ด เป็นที่สังเกตของตำบลนี้ ตั้งอยู่ริมทะเลในอ่าวเล็กแลสวยมาก อ่าวนี้ลึกพอที่เรือไฟใหญ่น้อยจะเข้ารับส่งสินค้าได้ ในเวลาที่ไม่ใช่ลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือพัด ตำบลนี้รับลมทั้งสองมรสุม ฝนจึงไม่ใคร่ขาดนาน มีเกือบตลอดปี อย่างแล้งที่สุดก็เพียงสองเดือนครึ่งเท่านั้น

ดิน เป็นดินปนทราย ไม่สู้ดีนัก แต่ดีพอสำหรับทำไร่นาผสม ที่ทำนามีน้อย เห็นจะเป็นเพราะเหตุนี้ จึงไม่มีพลเมืองมาตั้งบ้านเรือนอยู่ โดยที่ไม่สันทัดปลูกพืชอื่น นอกจากข้าว ดินปนทรายนี้เหมาะสำหรับเลี้ยงสัตว์ เพราะน้ำฝนไม่ขังเฉอะแฉะ รักษาความสอาดง่าย

อากาศ ดี ไม่ร้อนนักในฤดูร้อน แลไม่หนาวนักในฤดูหนาว ไม่ต้องมีเสื้อผ้าพิเศษ งานก็ทำกลางแจ้งได้ตลอดปี

ถิ่นฐานบ้านช่อง ข้าพเจ้ามีความพอใจมาก เราได้ปลูกขึ้นไว้ก่อนออกไป ๕ เดือน ท่านผู้ที่มีบ้านใหม่ตื่นบ้านฉันใด ข้าพเจ้าก็ตื่นบ้านของเราฉันนั้น บางทีจะมากกว่า เพราะได้ถากถางขึ้นจากป่าแท้ ๆ ถึงแม้ว่าบ้านของเรารูปร่างจะเหมือนยุ้งข้าวใหญ่ ๆ ฝานอกเป็นปีกไม้ ฝาในขัดแตะ หลังคามุงจาก ข้าพเจ้าก็ตื่นเท่ากันกับตึกรามงาม ๆ ของท่าน และอยู่ได้ด้วยความสบายเท่ากัน ถ้าไม่มากกว่า

ข้าพเจ้าลงมือทำงาน พอจัดบ้านช่องพออยู่ได้แล้ว ข้าพเจ้าก็ลงมือทำสวน ปลูกผักก่อนอื่น เพราะผักไม่ต้องการเวลานานที่จะโต แลที่จะไปซื้อหาก็ไม่มี ในระหว่างสองเดือนแรก ต้องซื้ออาหารไปจากชุมพร รับประทานอยู่อาทิตย์ละครั้ง จึงเก็บผลจากผักที่ปลูกรับประทานได้

เรามีไก่ เอาไปจากกรุงเทพ ฯ ด้วย เป็นไก่เล็กฮอนขาว ๑ ฝูง ประมาณ ๑๐๐ ตัว ไก่ผู้ ๔–๕ ตัว สำหรับสืบพันธุ์แลรับประทานไข่

เรามีวัวนม ที่มีน้ำนมดี ๑ ตัว สำหรับรีดเลี้ยงบุตรน้อย แลที่ยังไม่ตกลูก ๒ ตัว วัวผู้ย่อม ๑ ตัว (แต่บัดนี้เรามีฝูงเขื่องแล้ว)

เราเลี้ยงหมู ชนิดยอร์คเชีย เห็นว่าเหมาะ เพราะตัวย่อมกระทัดรัดพอดีแก่ความต้องการของบ้าน เนื้อหนังก็ดี เราเคยเลี้ยงชนิดด่าง ดำ กับขาว เรียกว่าเฮสเซกซ์ หมูชนิดนี้หูใหญ่มาก ไม่สู้ดี เพราะหากินไม่คล่องแคล่ว หูปิดหน้าตา มองอะไรไม่ค่อยเห็น หากินไม่สะดวก

ข้าพเจ้าไม่เงียบ เพราะข้าพเจ้าไม่รู้สึกเดือดร้อนด้วยความเงียบ ข้าพเจ้าเคยอยู่ในที่แน่นหนาฝาดังเกือบตลอดชีวิต ได้มาประสพความเงียบชนิดนี้เต็มไปด้วยของใหม่ต่าง ๆ ที่น่าดูน่ารู้ ล้อมรอบด้วยสิ่งที่ธรรมชาติให้บังเกิดมาตามธรรมดาของเขา แลทั้งที่เราได้เพาะปลูกขึ้นแลเลี้ยงไว้ ล้วนเป็นสิ่งที่ทำให้เพลินทั้งนั้น

ข้าพเจ้าไม่เหงา งานมีทำถมไป บุตรก็มีเลี้ยง ๒ คน (บัดนี้ไปโรงเรียนเสียคนหนึ่งแล้วเงียบไปมาก) นอกจากงานบ้านธรรมดา ข้าพเจ้าปลูกผัก ดูแลรดน้ำพรวนดิน ปลูกทอยเป็นระยะเพื่อให้มีผักรับประทานตลอดปี ถึงฤดูเพาะไข่ ข้าพเจ้าก็ช่วยสามีข้าพเจ้าเพาะแลดูแลเครื่องฟักไข่ แลรับเลี้ยงดูลูกไก่เมื่อออกมาจนกระทั่งโต จนไก่เหล่านั้นไข่ กินเวลาประมาณ ๕ ถึง ๖ เดือน นอกจากช่วยเหลือเลี้ยงไก่ ข้าพเจ้าช่วยทำบัญชีต่าง ๆ ซึ่งจะเว้นเสียไม่ได้ หาไม่เราจะไม่ทราบว่าการปลูกพืชแลเลี้ยงสัตว์ ชนิดใดจะมีกำไรแลขาดทุน ยิ่งผู้ผสมพันธุ์ไก่ ต้องมีบัญชีไก่ที่ไข่ทุกตัว เพื่อคัดเลือกง่ายในเวลาจะผสม เราเลี้ยงไก่มาก ๆ ทุกปี แม่ไก่ประมาณ ๘๐๐ ตัว ลูกไก่ปีละ ๒๕๐๐ ตัว (บัดนี้งานมากขึ้นเราต้องมีเสมียนช่วยหนึ่งคน) นอกจากงานที่ใกล้ ๆ บ้าน คือดูไก่แลสวนผัก เมื่อมีเวลาว่างข้าพเจ้าก็หาโอกาสออกไปดูไร่ที่สามีข้าพเจ้าปลูกทำไว้ เพื่อจะได้ดูกิจการไว้บ้าง เพื่อประโยชน์เวลาที่สามีจะต้องไปจากบ้านหรือเจ็บป่วย ก็พอจะช่วยดูแลทำในเวลาคับขัน แลทั้งเพื่อจะได้มีเรื่องพูดจาให้ลงรอยกัน ท่านต้องเข้าใจว่า ระหว่าง ๕ ปี นอกจากเรา ๒ คนที่จะพูดจากันได้ ไม่มีเพื่อนบ้านใกล้เคียงที่จะไปมาหาสู่ ถ้าพูดกันไม่ลงรอยก็จะรู้สึกเหงามาก แต่บัดนี้มีความยินดีที่มีเพื่อนบ้านมาอยู่

ใกล้เคียง ครัวหนึ่งแล้ว แลมีนักเรียนสองสามคน แลหวังว่าจะมีฟามอีกสองฟามในไม่ช้า

ข้าพเจ้าไม่รู้สึกว่าอด นอกจากช่วยเหลือในกิจธุระส่วนฟาม ตามแต่จะมีมา ข้าพเจ้าได้หัดทำของรับประทานต่าง ๆ ที่เราเคยชอบ แลเคยได้รับประทานเมื่ออยู่ในเมือง เช่นขนมปังสดแลขนมหวานต่าง ๆ แลได้พยายามทดลองวิธีเก็บอาหารต่าง ๆ เพื่อให้อยู่ได้ทนนาน เช่นถ้าเราทำหมูขึ้น ๑ ตัว จะรับประทานให้หมดในเร็ววันไม่ได้ จึงพยายามทำเป็นของต่าง ๆ เช่น ไส้กรอก หมูแฮม หมูสามชั้นเค็ม หมูทับ ตับบด ของเหล่านี้อัดลงขวดไว้รับประทานต่อมาอีกได้ตั้งเดือนกว่า แลโดยหลักอันเดียวกัน ข้าพเจ้าได้ทำไก่ เนื้อ ปลา แลผัก ไว้รับประทานเสมอ ๆ ในฤดูฝน ข้าพเจ้าฉวยโอกาสที่ได้ฝนดี ปลูกผักต่าง ๆ ให้มาก ๆ เพราะไม่ต้องลำบากด้วยการรดน้ำ เมื่อเหลือรับประทานแล้ว ข้าพเจ้าก็ถนอมไว้โดยวิธีต่าง ๆ เช่นดองเปรี้ยว ดองหวาน ใส่เค็มตากแห้ง แลอัดลงขวด ล้วนเป็นของที่เก็บไว้ได้ทนนาน ได้ทดลองมาเป็นผลสำเร็จก็หลายอย่าง จนที่ฟามเราซื้อของรับประทานน้อยอย่าง ซื้อแต่เฉพาะที่จำเป็น คือสิ่งที่หาไม่ได้ที่ฟาม เช่นน้ำตาล ใบชา กาแฟ แลแป้งสาลี เป็นต้น อาหาร เช่น หมูสด ไก่สด ไข่สด และผักสด เรามีรับประทานเสมอมิได้ขาด แต่น้ำนมสดขาดบ้าง เพราะยังมีวัวนมไม่สู้ดีนัก ให้น้ำนมไม่มาก

ปัญหาเรื่องไกลหมอ เรื่องนี้ออกจะยากมาก เพราะหมอจะไปอยู่บ้านนอกที่มีคนน้อย ๆ ก็จะหากินไม่ได้เพียงพอ เพราะทางหากินของเขาก็คือการรักษาคนป่วย ถ้าที่ไหนคนมาก เขาต้องอยู่ที่นั้น เว้นแต่เขาจะเลิกไปทำการกสิกรรม แต่ถ้าท่านเชื่อในลัทธิของหมอว่าโรคต่าง ๆ เกิดจาก ๑. อากาศ

ไม่ดี ๒. อาหารไม่บริบูรณ์ หรือบริบูรณ์แต่ไม่ได้ส่วน ๓. ออกกำลังกายไม่พอ ถ้าท่านมีฟาร์มตั้งอยู่ในที่ ๆ มีอากาศดี แลทำการกสิกรรมอย่างดี ท่านจะได้ทุกสิ่งทุกอย่างที่จะทำให้ท่านไม่มีโรค คือทุกคนในครอบครัวของท่านจะต้องมีงานทำพอที่จะได้ออกกำลังกาย บัญญา พอสมควร เช่นชายออกไปดูงานไร่ไถนา ดูปศุสัตว์ หญิงแลบุตรก็ทำสวนผัก สวนดอกไม้ เลี้ยงไก่ ทุกคนจะได้รับผลคือ ได้รับประทานเนื้อสด ผักสด ไก่สด ไข่สด นมสด ประกอบกับได้อากาศดี ล้วนเป็นสิ่งที่จะทำให้ร่างกายของท่านสมบูรณ์ ความสมบูรณ์แห่งร่างกาย โรคจะเบียดเบียนได้ยาก เมื่อโรคต่าง ๆ เบียดเบียนท่านไม่ได้ ท่านก็ไม่ควรต้องการหมอ ข้าพเจ้าเองเมื่ออยู่ในเมืองมีน้ำหนักตัวเพียง ๘๘ ปอนด์ บัดนี้ขึ้นถึง ๑๑๐ ปอนด์ บุตรของเราถ้าพามากรุงเทพ ฯ มักเจ็บทุกครั้ง ต้องพากลับบ้าน หายเร็วกว่า ข้าพเจ้าคิดว่าสิ่งทั้งหลายที่นำความสมบูรณ์มาให้ร่างกายของท่าน ๆ จะหาที่ไหนได้ยากโดยราคาถูก นอกจากที่ฟาร์มของท่านเอง ตามที่ข้าพเจ้ากล่าวมา ขอจงพิศูจน์เอาเองเถิดว่าท่านควรจะกลับไกลหมอหรือไม่ เพราะมันแล้วแต่ความเชื่อหรือไม่เชื่อเป็นข้อสำคัญ

สำหรับผู้สนใจในการทำฟาร์มชนิดนี้ ข้าพเจ้าคิดว่าจะทำให้ท่านเพลินมาก เพราะเหตุว่าพืชที่ปลูกลงไปมีอายุน้อย ไม่ทันเบื่อตาเบื่อใจก็ได้เก็บเกี่ยวแล้ว แลยังได้ขายเป็นเงินทำทุนต่อไป ไม่ต้องคอยนาน เหมาะสำหรับคนทุนน้อย ถึงแม้ท่านอยากจะปลูกไม้ยืนต้น ซึ่งกินเวลานานจึงจะได้ผล ในระหว่างนั้น ถ้าได้ปลูกไม้ล้มลุก ก็จะได้เลี้ยงเราไปพลาง ๆ ที่ฟาร์มเราก็ได้ปลูกผลไม้หลายอย่าง เช่นมะพร้าว ส้มเขียวหวาน ส้มโอ ทุเรียน น้อยหน่า

มะม่วง ละมุด ฝรั่ง แต่บางอย่างเราปลูกไว้เพื่อรับประทานเท่านั้น ส่วนสิ่งที่เราเลี้ยงทุกวันนี้ ก็คือไม้ล้มลุก และไก่ หมู ปศุสัตว์

การทำฟามมีประโยชน์สำคัญอย่างไร ฟามนั้นนอกจากจะเป็นที่อาศัยหาเลี้ยงชีพแล้ว ยังจะสืบให้บุตรหลานทำต่อไปได้ ถ้าเขาพอใจทำก็มีงานคอยเขาอยู่เสมอ ตรงกันข้ามกับอาชีพอื่นซึ่งเขามักจะคอยงาน และทั้งจะไม่ต้องหวาดหวั่นถึงเรื่องตกลยภาพ เพราะไม่มีใครจะดุนเขาให้ออกจากงานได้นอกจากตัวของเขาเอง กลับช่วยบ้านเมือง คือช่วยใช้ที่ ๆ ว่างเปล่า ที่เป็นที่นาปลูกข้าวไม่ได้ ให้เป็นประโยชน์ขึ้น และช่วยเพิ่มพูลความสมบูรณ์ของประเทศ ในการกสิกรรมขึ้นอีกประเภทหนึ่ง

ข้าพเจ้าออกจะพูดนอกเรื่องมามากแล้ว ขอย้อนไปถึงข้อสำคัญที่เป็นเหตุให้เขียนเรื่องนี้ คือว่าด้วยเรื่องถนอมอาหาร อาหารเป็นของจำเป็นยิ่งสำหรับสิ่งที่มีชีวิต ถ้าไม่กินอาหารต้องตาย สิ่งอื่นเป็นรองอาหารทั้งนั้น เพราะฉนั้นข้าพเจ้าจึงมีความยินดี ที่จะได้มีส่วนช่วยแก้ปัญหาสำคัญของกสิกร คือการถนอมอาหารไว้ได้ทนนานสำหรับรับประทานที่ฟาม จากผลซึ่งเกิดจากฟาม หรือจะไปซื้อหามาแต่ที่อื่นโดยวิธีต่าง ๆ ดังมีสารบาญไว้ข้างท้ายเรื่องนี้ ถ้าวิธีที่ข้าพเจ้านำมาลงนี้ ได้เป็นประโยชน์แก่ท่านทั้งหลาย ซึ่งเป็นเพื่อนร่วมชาติกันแม้แต่เล็กน้อย ข้าพเจ้าก็จะมีความยินดีและเป็นที่พอใจแล้ว ที่ไม่เสียแรงและเวลาเปล่า เพราะข้าพเจ้าไม่ใช่ผู้เชี่ยวชาญชำนาญในการเขียนเลย ตรงกันข้าม ต้องกระทำไปด้วยความยากลำบากใจมากอยู่ หวังว่าท่านผู้อ่านทั้งหลาย เมื่อทราบเช่นนี้แล้ว จะอภัยให้ข้าพเจ้าบ้าง ถ้าหากว่าถ้อยคำสำนวนไม่เหมาะเจาะหรือแจ่มแจ้งนัก ที่พยายามกระทำไปก็โดยมุ่งถึงประโยชน์ที่จะได้แก่ท่านเป็นส่วนใหญ่

ใน *กสิกร* เล่มต่อ ๆ ไป จะได้พยายามอธิบายวิธีทำอาหารต่าง ๆ ดังสารบาญที่มีอยู่ข้างท้ายนี้

สารบาญ

หลักของการถนอมอาหาร

ก. ที่เป็นเนื้อ

๑. โดยใส่เกลือ แลวิธีทำ
๒. โดยรมควัน ,,
๓. โดยตากแห้ง ,,
๔. โดยอัดลงขวด ,,

ข. ที่เป็นผัก

๑. โดยตากแห้ง แลวิธีทำ
๒. โดยใส่เค็ม ,,
๓. โดยดอง ,,
๔. โดยอัดลงขวด ,,

ค. ที่เป็นผลไม้

๑. โดยอัดลงขวด แลวิธีทำ
๒. อัดกับน้ำเชื่อม ,,
๓. ทำแยม ,,
๔. ทำเยลี่ ,,
๕. ทำน้ำหวาน ,,

๑. หลักของการเคี่ยวน้ำตาลและวิธีทำแตงเมต่าง ๆ

หลักและวิธีถนอมอาหารต่าง ๆ

— ๑ —

ข้าพเจ้าจะขอกล่าวให้ท่านเข้าใจหลักของการอัดอาหาร พอสมควร ขออย่าถือว่าจะสั่งสอนอย่างจะเป็นครูบาอาจารย์เลย ทั้งนี้ก็เพราะหวังว่าจะช่วยให้ท่านได้ทำที่ดีที่สุดของท่านให้ดียิ่งขึ้น ข้าพเจ้าได้ทราบมาก็โดยค้นอ่านเอาเอง ประกอบกับทดลองแลทำใช้จริงจังมาแล้ว หาได้รับการศึกษาอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ สิ่งที่ท่านควรจะทราบ คือ

จุลอินทรีย์ (Bacteria) เกี่ยวกับการอัดอาหารอย่างไร

ทางวิทยาศาสตร์ได้บ่งชัดเจนจนไม่เป็นข้อสงสัย ว่าการที่อาหารต่างๆ เน่าเสียไปนั้น เนื่องมาจากสิ่งที่มีชีวิต (Living Organisms) ทำให้บูดเสียไป (Fermentation) และเน่าเสียไป (Putrefaction) เยิมเหล่านี้ คือ

๑. รา (Mold (โมลด์)

๒. เชื้อ (Yeast (ยีสท์)

๒. จุลอินทรีย์ (Bacteria (แบคทีเรีย)

ซึ่งกำเนิดมาจากพันธุ์ไม้ที่มีสกุลต่ำที่สุด พันธุ์ไม้ชนิดนี้มีอยู่มากเหลือที่จะนับได้ มีอยู่ทั่วไปที่ในน้ำที่เรากิน ในดิน ในอากาศ มีอยู่บนของทุกสิ่งทุกอย่างรอบตัวเรา

เยิม ๓ ชนิดนี้ รา (mold) เท่านั้นที่เราเห็นด้วยตาเปล่า นอกจากนี้ต้องดูด้วยกล้องขยาย

พันธุ์ไม้ชนิดอันมีสกุลต่ำนี้ ผิดกับพันธุ์ไม้ที่เราเห็นขึ้นอยู่บนพื้นดินด้วยมันไม่เป็นสีเขียว แลมันหาอาหารจากดินและอากาศไม่ได้เหมือนพันธุ์ไม้ธรรมดา แลโดยที่มันไม่มีสีเขียว (Chloroppyll bearing) มันจึงหาอาหารจากสิ่งที่ประกอบด้วยพืชที่มีสกุลสูงแลเนื้อสัตว์

นักพฤกษศาสตร์ เขานับพืชชนิดที่ไม่มีสีนี้เข้าอยู่ในจำพวกเห็ดรา (Fungi) ถึงแม้ว่าแบคทีเรีย (Bacteria) นั้นจะห่างไกลกับเห็ดรามากก็จริงอยู่ พืชไม่มีสีที่กล่าวมานี้แยกออกได้เป็นสองจำพวก จำพวกหนึ่งเรียกว่า พาราไซท์ (Parasites) แปลว่าเป็นชนิดที่เกาะกินอยู่กับสิ่งที่มีชีวิตจะเป็นพืชหรือสัตว์ก็ตาม จำพวกสองเรียกว่า ซาโปรไฟท์ (Saprophytes) แปลว่าเกาะกินอยู่กับสิ่งที่ไม่มีชีวิตแล้ว แลในจำพวกสองนี้แหละซึ่งเกี่ยวกับการอัดอาหารที่จะต้องกล่าวถึง

คนเราโดยมากรู้จักเก็บอาหารได้ดี โดยเชื่อม, ดอง ใส่เค็ม ตากแห้ง หรืออัดลงขวด แต่ไม่รู้ว่าสิ่งของเหล่านั้นอยู่ได้อย่างไรโดยไม่เสีย ถ้าหากว่าท่านทั้งหลายได้มีโอกาสทราบหลักแห่งผลอันนี้เสียบ้าง ว่าเหตุใดจึงเสีย แลเพราะเหตุใดจึงอยู่ได้ทนนาน คงจะทำให้ท่านสนใจทำของต่าง ๆ ยิ่งขึ้นแลดีขึ้น

๑. จะขอกล่าวด้วยรา (Mold) ก่อนอื่น เพราะรานี้แม่บ้านคงจะรู้จักดี เพราะแลเห็นด้วยตาเปล่าได้ชัดซึ่งผิดกับแบคทีเรีย (Bacteria) จุลินทรีย์ซึ่งแลไม่เห็นด้วยตาเปล่า ธรรมชาติของราชอบเกิดในที่ชื้น ต้องมีความ

อบอุ่นและอากาศ มันต้องกินอาหารที่มีแป้งและน้ำตาล ชอบอยู่ในที่มืด ๆ และอับ ๆ มีความสามารถที่จะขึ้นในของเปรี้ยวคือมีกรด แรกเริ่มแห่งที่มันจะเกิดรามีลักษณะฟู ๆ นุ่ม ๆ ต่อมากลายเป็นสีต่าง ๆ เช่น เขียว เหลือง ดำ น้ำตาลบอกเหตุว่ามันจะแผ่พันธุ์ ถ้าเราเอากล้องขยายส่องดูของที่ราขึ้น จะเห็นมันหยั่งรากของมันลงไปในของนั้น และต้นของมันข้างบนก็ตก Spores คือ ตกผล สปอ (Spores) นี้แปลว่าพืชที่ตกผลโดยไม่ต้องเป็นดอกก่อน แล้วผลนั้นซึ่งเป็นจำนวนนับไม่ถ้วน ก็หล่นและปลิวไปตามลม โดยเราไม่เห็น ครั้นแล้วมันก็ไปตกใส่บนของต่าง ๆ ถ้าไปสบเหมาะตกลงบนสิ่งของที่เหมาะที่มันจะเกิดได้ ในไม่ช้าก็เติบโตและตกผล ๆ นั้นก็ปลิวไปเกิดต่อ ๆ ไปโดยรวดเร็ว

ราจะไม่ขึ้นในที่ ๆ ไม่มีอากาศ การป้องกันจะไม่ให้สปอ (Spores) เกิดขึ้นในของกินของเรานั้นยาก นอกจากจะปิดคลุมไว้ให้มิดชิด แต่ถ้าได้เอาเข้าความร้อน โดยนึ่งหรือต้มเพียง ๑๙๐ ฟาเร็นไฮท์ สปอ (Spores) ที่ตกอยู่ก็จะตายหมด ถ้าท่านจะอัดอาหารทำโดยถูกต้องตามวิธีแล้วราจะเกิดในของนั้นไม่ได้

เชื้อ (Yeast) เชื้อนี้ทำให้เกิดบูดเดือด (Fermentation) เช่นทำขนมปังสดทำข้าวหมากหรือหมักและทำเหล้า แต่ต้องมีน้ำตาลในของนั้น ๆ จึงจะเกิดบูด (Fermentation) เชื้อต้องการอาหารที่เป็นน้ำตาล ต้องมีอากาศ ความชื้นความอุ่นจึงจะเกิดได้ เชื้อนี้มีอยู่ทั่วไปในอากาศ บนผิวผลไม้และผักต่าง ๆ การกำจัดก็ไม่ยาก ให้ความร้อน ๑๘๐ ถึง ๑๙๐ ฟาเร็นไฮท์ก็ตายหมด วิธีป้องกัน เราต้องฆ่าเชื้อนี้เสียก่อนจึงเอาของลงขวด แล้วปิดป้องกันไม่ให้เข้าได้อีก ของนั้นจะไม่บูดเลย

จุลอินทรีย์ (Bacteria) เป็นศัตรูอย่างร้ายต่อการอัดอาหารลงขวด มีอยู่ทั่วไปทุกแห่งหนเหมือนกัน ตัวจุลินทรีย์นี้เกิดแลเติบโตแผ่พันธุ์ได้เร็วกว่าสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย มันอาจแผ่พันธุ์ได้หลายล้านภายในไม่กี่ชั่วโมง จำพวกที่แผ่เร็วที่สุดก็คือที่เกิดในอาหาร แลเราแลเห็นเป็นฝ้าลอยหน้าของที่เสียคล้ายๆ แหนซึ่งเกิดในน้ำเสีย จุลินทรีย์มีหลายร้อยจำพวก แลหลายจำพวกชอบอาหารที่มีธาตุโปรตีน (Protein) อาหารของมันไม่เฉพาะประกอบด้วยของที่มีรสชาติดีนักหนา แลมันมักจะหาอาหารของมันได้เสมอ ในของที่มีธาตุโปรตีนนิดหน่อยก็พอ จุลอินทรีย์โดยมากเกิดอยู่ในของเปรี้ยวไม่ได้ ในน้ำตาลมากๆ ก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้นมันจะทำลายของที่มีรสเปรี้ยว เช่นผลไม้แลของดองน้ำส้ม แลแช่อิ่มไม่ได้มากเท่ากับอาหารที่มีโปรตีน เช่นเนื้อต่างๆ ข้าวโพดแลถั่ว เพราะฉะนั้นการอัดอาหารที่เป็นเนื้อ ข้าวโพด แลถั่วนี้ ยากกว่าอัดผลไม้และผักบางอย่าง

การที่จะทำลายมันเมื่อยังเล็กๆ อยู่ง่าย โดยใช้ความร้อนเสมอน้ำเดือดคือ ๒๑๒° ฟาเร็นไฮท์ก็ตายหมด แต่จุลอินทรีย์บางอย่างอาจตกสปอ (Spores) ได้ ถ้าอยู่ในที่คับขัน มันจะแผ่พันธุ์ตามธรรมดาของมันไม่ได้ มันพยายามเป็นสปอเสีย เพื่อจะได้มีอายุได้นาน คอยโอกาสเหมาะจึงจะงอก เช่นเมล็ดพันธุ์ไม้ที่แห้งแล้ว ต่อได้โอกาสถือความชื้นความอบอุ่นจึงจะงอก ถ้ามันลงได้กลายเป็นสปอแล้ว ทำลายให้ตายยากกว่าที่มันเกิดตามธรรมชาติของมัน คือชนิดแผ่พันธุ์โดยรวดเร็ว

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า จุลอินทรีย์มีหลายจำพวก บางอย่างได้ความร้อน ๑๔๐ ถึง ๑๘๐ ฟาเร็นไฮท์ก็ตายได้ บางอย่างทนความร้อนขนาดน้ำ

เดือดได้ ๑๖ ชั่วโมง แลที่เป็นสปออาจจะอยู่ในที่แห้งได้ตั้งหลาย ๆ ปี แล เพื่อจะให้เป็นที่แน่นอน ของบางอย่างควรอัดมีระยะ ๓ ครั้ง วันแรกให้ให้ความร้อนขนาดน้ำเดือด ๑ ชั่วโมง วันที่ ๒ อีก ๑ ชั่วโมง วันที่ ๓ อีก ๑ ชั่วโมง ของจะไม่เสีย แต่ประดักประเดิดสักหน่อย แต่จะเป็นของแน่นอนกว่าอัดหนเดียวแต่นานชั่วโมงเข้า เพราะอาจจะหลงเหลือไม่ตายหมดก็จะเกิดได้อีก ถ้าได้ครั้งที่ ๒ ก็อาจจะตาย แลครั้งที่ ๓ นั้นเพื่อให้เป็นที่แน่นอน โดยไม่มีข้อสงสัย

จุลอินทรีย์ที่มีความทนทานนั้น มักจะเกิดจากดินที่ปลูกพืช เพราะฉนั้นการเก็บผักหรือผลไม้ จงระวังอย่าให้ช้ำชอกถลอก ถ้าผิวช้ำถลอกแล้วตัวจุลอินทรีย์ก็จะเข้าเกาะกิน ทำให้เน่าเสียไปได้ง่าย

ตัวจุลอินทรีย์ที่เป็นสปอนั้น อาจจะฆ่าได้ด้วยให้ความร้อนครั้งเดียว แต่ต้องร้อนจัดถึง ๒๔๐° ถึง ๒๕๐° ฟาเร็นไฮท์ แต่ต้องใช้เครื่องพิเศษเรียกว่า สตีมเพร็ชเช่อแคนเนอร์ (Steam Pressure Canner) เครื่องอัดสตีมให้ความร้อนถึง ๒๕๐° ฟาเร็นไฮท์กว่า เครื่องนี้ราคาแพงกว่าเครื่องอัดด้วยความร้อนขนาดน้ำเดือด

จุลอินทรีย์แบ่งออกเป็น ๓ ชนิด คือ

ก. เรียกว่า แอโรบิค (Aerobic) ชนิดนี้ต้องการอากาศ ฟรีออกซิเยน (Free Oxygen) หมายความว่าอากาศที่เราหายใจอยู่

ข. เรียกว่า แอนแอโรบิค (Anaerobic) ชนิดนี้อยู่ได้โดยไม่ต้องใช้อากาศฟรีออกซิเย็น

ค. เรียกว่า แฟคคัลเททีฟ (Facultative) (แอโรบิคและแอนแอโรบิค) มีหรือไม่มีอากาศฟรีอ๊อกซิเย็นก็อยู่ได้ เพราะมันเป็นจำพวกพลิกแพลงได้

อย่างชนิด ก. แอโรบิคนี้ต้องใช้อากาศที่เราหายใจนี้จึงจะเกิดพันธุ์ได้ ถ้าปิดไม่ให้อากาศเข้า จุลอินทรีย์ชนิดนี้จะตาย หรือถ้าไม่ตายก็จะไม่เติบโตไปได้อีก

อย่างชนิด ข. แอนแอโรบิคนี้ใช้อากาศอ๊อกซิเย็น (Oxygen) จากธาตุโปรตีน (Protein) แลคาโบไฮเดร็ด (Carbohydrate) ด้วย เพราะฉนั้นจุลอินทรีย์ชนิดนี้ บางทีทำลายของเปื่อยเน่าบูดได้รวดเร็ว แลแรงกว่าชนิด ก. เพราะถ้าไม่มีอากาศเข้าช่วยแล้ว ต้องทำลายอาหารเพื่อได้ใช้ธาตุอ๊อกซิเย็นจนเพียงพอที่ต้องการ แต่จะกำเนิดพันธุ์ไม่ได้เป็นจำนวนมากเท่าชนิด ก. เพราะฉะนั้นของที่อัดเสียไปโดยเร็วนั้น เนื่องจากจุลอินทรีย์ชนิด ข. นี้ บางทีมันทำให้กระป๋องที่ใส่แตกหรือโป่งได้ ด้วยความแรงของแกส เขาเรียกว่าบวม (Swell) แลจุลอินทรีย์บางอย่างทำให้ของบูดเปรี้ยว เรารู้ได้เพราะของ ๆ นั้นมีรสแลกลิ่นเปรี้ยว แลของนั้นถ้าดูด้วยตาไม่ชิมหรือดม จะเห็นประหนึ่งว่ายังดีอยู่ เขาเรียกว่าแฟลทเซาเวอร์ (Flat sour) ของที่อัดไว้ไม่ดี เพราะให้ความร้อนไม่พอที่จะฆ่าจุลอินทรีย์ได้ เสียไปเป็นจำนวนมาก ๆ เพราะจำพวกจุลอินทรีย์ชนิดแฟคคัลเททีฟ แอนแอโรบิคนี้ โดยเหตุที่มันมีความทนทานต่อความร้อน กำเนิดมันมาจากดินที่ปลูกพืช แลเป็นชนิดสปอ

ตามที่ผู้ชำนาญในการอัดอาหารได้ทดลองมา ได้ความว่าจุลอินทรีย์ชนิดหนึ่งเรียกว่า โบทูลินัส (Botulinus) บางทีอัดด้วยความร้อนขนาดน้ำ

เดือดไม่ตาย จึงขอร้องต่อผู้อัดอาหารว่า ถ้าแม้ไม่ใช่สตีมเพร็ชเช่อแคนเนอร์คือเครื่องอัดพิเศษแล้ว ต้องต้มอาหารในกระป๋องที่เปิดให้เดือดเสียก่อน จึงรับประทาน

ของที่ทำไว้สุก ๆ ดิบ ๆ นั้น เป็นอาหารที่เยิมเหล่านี้ชอบนัก เพราะทำให้ของนุ่มลง แลทำให้มีธาตุคาโบไฮเดร็ด แลแอลบูเม็นท์ (Albument) มากเข้าแลมีรสอร่อยดีขึ้น ความเสียหายจากจุลอินทรีย์นี้จะไม่มากนัก ถ้าได้ทำด้วยความระมัดระวังความสอาดมาก ๆ จุลอินทรีย์หลายอย่างชอบเกาะกินกับของที่สุกแล้ว แต่จะเกาะกินของดิบยากกว่า เพราะฉนั้นของสุกจึงเก็บยากกว่าของดิบ เราจะเห็นได้โดยชัดว่า ถ้าเราทิ้งผักสด ๆ ไว้จะอยู่ได้นานกว่าที่ทำสุกแล้ว ของอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน

สิ่งที่เป็นศัตรูต่อตัวจุลอินทรีย์คือกรด (Lactic Acid) กรดนี้ตัวจุลอินทรีย์นั้นเองทำขึ้น เช่นถ้าเราทำของดองเปรี้ยว รสเปรี้ยวนั้นคือฤทธิของจุลอินทรีย์ชนิดหนึ่ง ถ้าผักดองนั้นเน่าไปเสีย แปลว่าตัวชนิดนั้นตายแล้วโดยตัวชนิดอื่นทำลาย ประเภทดองเปรี้ยวนี้จะได้อธิบายให้แจ่มแจ้ง ในเมื่อเขียนถึงประเภทของดอง จะพูดในที่นี้ก็จะมากและซ้ำความกัน

รา, เชื้อ และจุลอินทรีย์นี้ บางชนิดได้ทำประโยชน์ บางชนิดก็ให้โทษ ดังเช่นการทำเหล้า ทำน้ำส้ม ทำผักดอง ทำเนยแข็ง เนยอ่อน จำต้องมีตัวชนิดนี้ช่วยเหลือจึงจะเป็นของดีได้ ที่ให้โทษนั้นก็มี คือทำให้บูดเปรี้ยวเสียเน่าเปื่อยไป

การที่พูดยืดยาวในเรื่องจุลอินทรีย์ต่าง ๆ นี้ ก็โดยบรรณาธิการถือมั่นว่า ถ้าจะสอนหรือเรียนทำอะไรแล้ว ต้องสอนหรือเรียนโดยจริงจัง แลถ้า

จะสอนหรือเรียนโดยจริงจังแล้ว ต้องรู้หลักและรากวิชชานั้น ๆ จึงจะพลิกแพลงในเวลาทำการจริงได้ ถ้าเรียนโดยท่องจำเอาเหมือนเด็กเรียน ก ไก่ ข ไข่ ฯลฯ เมื่อทำการจริงไม่ตรงเป๊ะอย่างตำรา ถ้าไม่รู้หลักก็จะพลิกแพลงให้ลงรอยที่ถูกไม่ได้

เพื่อจะเป็นที่เข้าใจของผู้อ่านโดยแจ่มแจ้ง จึงขอรวมหัวข้อดังต่อไปนี้

๑. เพื่อจะกันไม่ให้อาหารเสียด้วยรา อาหารนั้นต้องได้รับความร้อนถึง ๑๙๐° ฟาเร็นไฮท์ เพื่อจะได้ฆ่าสปอของรานั้น ที่ติดอยู่กับอาหารนั้นให้ตายหมด แล้วจึงปิดให้มิดชิด เพื่อสปอที่ปลิวอยู่ตามอากาศ จะไม่ได้ตกลงในอาหารที่จะพยายามถนอม ถ้าตกลงได้ก็จะเกิดเป็นราขึ้นอีก

๒. เพื่อไม่ให้อาหารเสียด้วยเชื้อที่ทำให้บูด ต้องทำอย่างเดียวกันกับข้อ ๑

๓. เพื่อไม่ให้อาหารเสียด้วยจุลินทรีย์ต่าง ๆ อาหารนั้นต้องได้รับความร้อนไม่ต่ำกว่า ๒๑๒° ฟาเร็นไฮท์ แลบางอย่างไม่ต่ำกว่า ๒๕๐° ฟาเร็นไฮท์ จึงจะพ้นอันตราย

มีวิธีอยู่ ๔ ประการ ในการที่เราจะถนอมอาหารไว้ให้ทนทาน คือ

๑. โดยตากแห้ง ของที่แห้ง สิ่งที่มีชีวิตจะเกาะอาศัยกินยาก เพราะฉนั้นจึงไม่เสียง่าย

๒. โดยใส่ของกันเสีย เช่น

ก. เกลือ

ข. น้ำตาล

ค. น้ำส้ม

ง. เครื่องเทศ

ถ้าใส่ของเหล่านี้ ตัวจุลอินทรีย์ทำลายไม่ได้สดวกนัก

จ. โดยดองเปรี้ยว (Self Fermentation) เช่นเราดองผักกาด ผักเสี้ยนให้เปรี้ยวเป็นต้น ที่เปรี้ยวขึ้นได้นั้นก็โดยตัวจุลอินทรีย์ให้บังเกิดขึ้น ผักจึงเปรี้ยวไม่เน่าเสีย

ฉ. โดยใส่ยาช่วยให้อยู่ได้ทนนาน (Preserving Powder) ตามร้านเขาทำขายก็มี แต่ข้อนี้ไม่น่าจะเอามาใช้ เพราะจะเพาะความสะเพร่ามักง่าย เมื่อใส่ยากันเสียแล้ว ก็จะทำอย่างไม่ระมัดระวัง จะเกิดอันตรายต่อร่างกายในเมื่อพลั้งเผลอ

นอกจากนี้อาหารที่ใส่ยาถนอม (Preserving Powder) ถ้าบริโภคอยู่เป็นเนืองนิตย์ อาจจะทำให้ท้องเสีย หรือเป็นอันตรายต่อร่างกายไม่มากก็น้อย เพราะฉะนั้นในสมัยนี้ รัฐบาลประเทศต่าง ๆ มีกฎหมายห้ามไม่ให้ทำอาหารขาย ซึ่งได้ถนอมไว้ด้วยยาต่าง ๆ ชนิดนี้ เพราะฉนั้นไม่ขอแนะนำให้ใช้ในการถนอมอาหารไว้ใช้กับบ้านเหมือนกัน

๓. โดยใช้ความร้อนอย่างปาสเตอร์ไรเซชั่น (Pasteurization) หรือสเตอร์รีไลเซชั่น (Sterilization)

ปาสเตอร์ไรเซชั่นนั้น ให้ความร้อนพอเหมาะแต่เฉพาะจะฆ่าจุลอินทรีย์บางชนิด แต่ไม่ต้องทั้งหมด เพราะของที่จะทำการปาสเตอร์ไรเซชั่น (Pasieurization) ไม่ต้องการความร้อนจนฆ่าจุลอินทรีย์ทั้งหมด ฆ่าแต่เฉพาะที่ทำให้เสีย เช่นต้มนม ครีม เบียร์ เหล้า

สเตอร์รี่ไลเซชั่นนั้น ต้องการความร้อนสูงเป็นลำดับ จนฆ่าจุลอินทรีย์ทั้งหลายหมด ถ้าสิ่งของทั้งหลายได้ทำการอัดอย่างสเตอร์รี่ไลเซชั่น แล้วปิดให้มิดชิดดี ก็จะเก็บไว้ได้ไม่เสียเลย จนกว่าจะให้อากาศซึ่งเต็มไปด้วยจุลอินทรีย์ต่าง ๆ เข้าไปทำลายจึงจะเสีย

๔. โดยให้ความเย็น (Cold Storage) ความเย็นจะไม่ฆ่าจุลอินทรีย์ได้ แต่บังคับไม่ให้เติบโตขึ้น ของรับประทานบางอย่างจะไม่เสียเลย โดยเก็บไว้ในความเย็นเท่าน้ำแข็ง เนื้อบางอย่างกลับทำให้นุ่มแลรสดีขึ้น จุลอินทรีย์บางชนิดจะอยู่ในความเย็นยิ่งกว่าน้ำแข็งโดยไม่ตาย แต่จะเกาะอาศัยอยู่กับของที่เย็นจนเป็นน้ำแข็งไม่ได้ ของในห้องเย็นจึงเก็บอยู่ได้นาน

การถนอมอาหารได้ทนนานทั้ง ๔ ประการนี้ จะได้บอกวิธีเก็บทำแต่เฉพาะที่ได้ทำมาแล้วที่เป็นผลสำเร็จด้วยตนเอง ที่ไม่ได้ทำจะไม่ขอกล่าวถึง เพราะไม่ได้ทดลอง เช่นเข้าห้องเย็น และใช้ยากันเสีย (Preserving Powder) เป็นต้น

คำเตือน

เมื่อท่านทั้งหลายได้อ่านหลักของการถนอมอาหารต่าง ๆ แลได้ทราบวิธีทำของข้าพเจ้า บางทีท่านคงอยากจะลองทำทันที แต่ข้าพเจ้าจะขอตักเตือนในข้อสำคัญบางข้อให้ท่านทราบไว้ เพื่อได้พินิจพิจารณาดูก่อนแล้วจึงทำ โดยเหตุว่าการทำอาหารให้ครอบครัวท่านรับประทานนั้น หาเหมือนการอัดอาหารซึ่งต้องเก็บไว้ทนนานไม่ อาหารที่ทำเป็นของสด ทำสุกแล้วก็รับประทานทันที ไม่ให้โอกาสตัวต่อแบคทีเรียกำเนิดได้ ส่วนการอัดนั้น

เก็บไว้นานพอที่จะให้โอกาสมันเกิดและแผ่พันธุ์ได้ จึงต้องการความพิเคราะห์มาก ๆ ถ้าท่านเลินเล่อหรือหละหลวมในการทำแล้ว การประหยัดทรัพย์ก็หาเป็นไปตามความประสงค์ไม่ โดยเหตุว่าของก็จะเสีย เวลาก็เสีย มิหนำซ้ำก็อาจจะได้รับความเจ็บป่วยอย่างมาก หรือถึงแก่ความตายก็ได้ ท่านต้องถือว่าตัวท่านเป็นผู้รักษาชีวิตของทุกคนในครอบครัวท่าน ถ้าท่านมักง่ายชีวิตเขาอาจเป็นอันตราย ซึ่งข้อนี้ไม่ใช่ภาระอันจะคิดเผิน ๆ จงยึดมั่นไว้ในใจทีเดียว พิษของตัวจุลอินทรีย์บางชนิด ซึ่งถึงแม้ตัวจะตายแล้ว แต่พิษมันยังอยู่ทำอันตรายแก่ผู้บริโภคได้

การจะอัดของไม่ว่าจะเป็นผัก ผลไม้ ปลา เนื้อ ของเหล่านี้ต้องเกิดมาจากที่สอาด ได้เลี้ยงดูดี ปลูกปรนดี หมายความว่าทุกสิ่งต้องไม่มีโรคภัย ต้องสดใสบริสุทธิ์ ข้าพเจ้าได้เริ่มทดลองมาเป็นเวลาตั้ง ๔ ปี อัดของรับประทานปีหนึ่ง ๆ ไม่ต่ำกว่า ๕๐๐ ขวด ยังมิได้มีเหตุให้ได้เจ็บป่วยสักครั้งเดียว ถ้าสงสัยของสิ่งใดอย่าได้เสียดาย ต้องทิ้งเสียทันที นึกเสียว่าค่าเจ็บป่วย เสียค่ายา ค่าหมอ ก็จะมากกว่าเสียของนั้นหลายเท่า แลท่านจะอยู่ในฐานที่จะหาของที่ดีไม่ได้แล้ว อย่าพึงทำดีกว่า ยิ่งสิ่งที่เป็นเนื้อหรือปลาแล้วต้องระวังมาก ๆ ต้องทราบแน่ว่าของนั้นสดจริง ไม่ใช่สัตว์ที่ตายด้วยโรค

ใน *กสิกร* เล่ม ๑ ปีที่ ๒ ข้าพเจ้าลงเรื่องหลักของการอัดอาหารแล้ว บัดนี้จะเขียนต่อเรื่องวิธีทำ แต่โดยที่มีหลายประเภทด้วยกัน ข้าพเจ้ารู้สึกว่าออกจะยากใจในการที่จะตัดสินว่าจะเขียนเรื่องอะไรก่อน ซึ่งเป็นเรื่องที่ถูกใจผู้ที่สนใจอยู่ในขณะนี้โดยมาก ข้าพเจ้าจึงมาคิดว่า การถนอมอาหารที่เป็นเนื้อซึ่งมีค่าแพงแลเสียง่ายในเมืองเราซึ่งมีอากาศร้อน บางทีจะถูกใจชนหมู่มาก เพราะความมุ่งหมายของเราเพื่อประหยัดทรัพย์ ถ้าสิ่งไรมีค่าเราจำต้องสนใจถึงของนั้น ๆ ก่อน ส่วนผักและผลไม้นั้น ในเมืองเราพอหาได้ โดยเหตุที่พืชพันธุ์ขึ้นและเติบโตได้ตลอดปี และไม่สู้แพงนัก

แต่ก่อนที่จะกล่าวถึงวิธีทำนั้น ท่านทั้งหลายจำจะต้องทราบถึงเครื่องใช้ต่าง ๆ ซึ่งเป็นเครื่องมือประกอบ หาไม่ท่านจะทำของบางอย่างไม่ได้ เช่น อัดของลงขวดและกระป๋องเป็นต้น ของใช้ที่ท่านจำเป็นจะต้องมีเช่น

๑. เครื่องอัด (Steam pressure canner) ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่ง หาไม่ท่านจะอัดของที่เป็นเนื้อไม่ได้

๒. กระป๋องหรือขวดที่จะใส่ของนั้น ๆ

๓. แหวนยางสำหรับรองปากขวด

๔. เครื่องบดเนื้อ

๕. เตาน้ำมันอย่างเตาฟู่หรือเตาไฟเขียว ถ้าไม่มี เตาอั้งโล่ก็ได้ แต่ไฟจะไม่เสมอ เพราะบังคับเหมือนเตาน้ำมันไม่ได้

๖. ปรอทวัดความร้อนของน้ำตาลและผลไม้ ๑ อัน สำหรับทำแยมเยลี่ และน้ำหวาน

๗. เครื่องชั่งคิดเป็นปอนด์และแบ่งเป็นเอานซ์ ๑ เครื่อง

๘. หม้อตวงที่จุน้ำ ๑ ควอทและ ๑/๒ไปนท์ อย่างละใบหรือสี่ถ้วยแก้วกับหนึ่งถ้วยแก้วน้ำธรรมดา

๙. นาฬิกา ๑ เรือนสำหรับดูเวลา

๑๐. ขอใช้เบ็ดเตล็ด เช่น ทับพี ซ่อม ช้อน กระชอน แร่ง ครกเขียง ของเหล่านี้โดยมากมีอยู่ทุกครัวเรือนแล้ว ไม่จำเป็นต้องหาซื้อใหม่ก็ได้

สิ่งของที่กล่าวมาแล้วนั้น บางอย่างท่านจะหาซื้อไม่ได้ในกรุงเทพ ฯ เพราะยังไม่มีคนใช้แพร่หลายเช่น

๑. เครื่องอัด

๒. ขวดและกระป๋อง

๓. แหวนยาง

๔. ปรอท

นอกนั้นหาได้ในกรุงเทพ ฯ ไม่ต้องสั่ง สิ่งของเหล่านี้ถ้ามีผู้ต้องการมากคน และแจ้งมาให้คณะ *กสิกร* ทราบ จะพยายามให้ห้างใดห้างหนึ่งเขาสั่งเข้ามาขาย หรือจะสั่งตรงเองไปยังห้างก็ได้ ยินดีที่จะแนะนำที่สั่งนั้นให้

ข้าพเจ้าขอแนะนำให้ท่านรู้จักชะนิดขวดและกระป๋อง ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในการอัดอาหาร และเป็นราคาค่างวดมากอยู่ ขวดมีขายในตลาดต่างประเทศหลายชะนิด มีชื่อเรียกต่าง ๆ กันดังนี้

๑. Screw top jar คอเป็นเกลียวอย่างใส่ลูกขวาดขาย อย่างนี้ใช้ไม่ได้ เพราะขวดเข้าความร้อน เราจับไม่ใคร่ถนัด บางทีจะอัดไม่แน่น ของเสียได้ ต้องใช้ยางรอง

๒. Ligotning jar มีลวดสะปริงติดที่คอ เราเรียกว่าขวดสะปริงอย่างใส่เกลือบ่นขายตามห้าง ต้องใช้ยางรอง ที่ฟ่ามบางเบิดใช้อยู่เวลานี้ เมื่อเปลี่ยนยางแล้วใช้ได้อีก

๓. Hermetic jar ชะนิดนี้ไม่ต้องใช้ยางรอง เพราะเขาทำที่ฝาพิเศษเอาออกจากความร้อนแล้วบิดติดแน่นเอง ไม่เคยใช้ ไม่ทราบว่าจะใช้ทำได้หรือไม่ได้

๔. Safety valve jar มียางรองแต่ไม่ต้องกดสะปริง มีแต่เหล็กคาดข้างบนอันเดียว ซึ่งกดอยู่ในตัว พอได้อากาศเย็น เหล็กนั้นจะกดลงแน่นเอง อย่างนี้ไม่เคยใช้

๕. กระป๋องอย่างใส่ลิ้นจี่และผลไม้อื่น บัดกรีตายตัว ต้องมีเครื่องบัดกรีลำบาก ใช้สำหรับบ้านไม่สะดวก ดีแต่สำหรับขายเป็นสินค้าส่งทางไกล

๖. กระป๋องอย่างมียางรอง ซึ่งฟ่ามบางเบิดใช้อยู่เวลานี้มาจากประเทศฝรั่งเศสมีสามขนาด ใช้สะดวกดีมาก เปลี่ยนแต่ร่องรองแล้วใช้ได้อีกเสมอ ดูรูป ๓

ขวดอย่างชะนิด ๒ และกระป๋องชะนิด ๖ ท่านจะเห็นได้ตามรูปที่พิมพ์ขึ้นนี้ หรือจะไปดูที่พิพิธภัณฑ์สรรพสินค้าถนนสุริวงษ์ ซึ่งจะเห็นของที่ทำขึ้นจริง

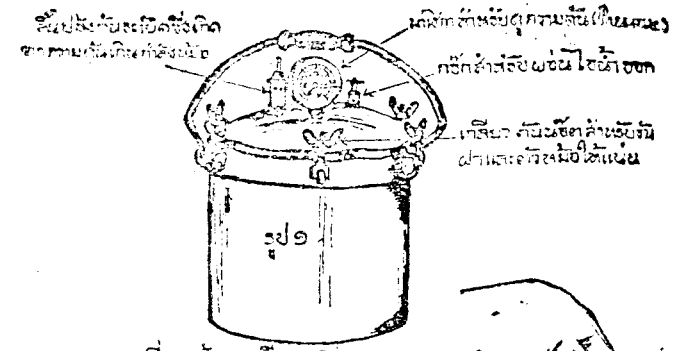

รูป ๑

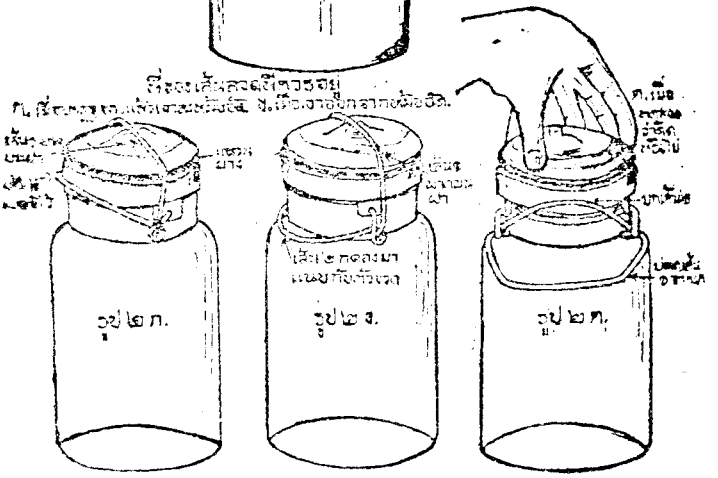

รูป ๒ ก.

รูป ๒ ง.

รูป ๒ ค.

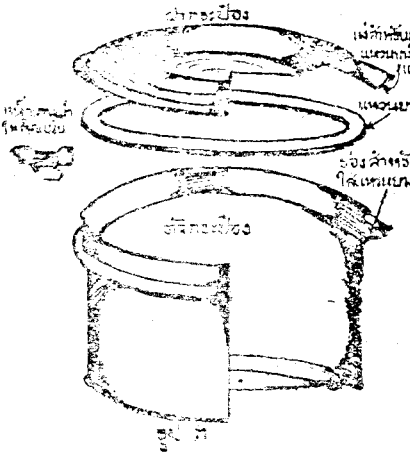

รูป ๓

เมื่อได้พูดถึงสิ่งของที่จะใช้ประกอบแล้ว ท่านจะต้องทราบวิธีอัดเสียก่อน วิธีอัดมี ๒ อย่าง อัดขนาดน้ำเดือด ซึ่งได้แก่อัดผัก ผลไม้ น้ำหวาน ถ้าจะอัดเนื้อต่าง ๆ ต้องได้รับความร้อนยิ่งกว่าน้ำเดือดจึงจะได้ การที่จะอัดนั้น ยางเป็นของสำคัญอย่างยิ่ง ถ้าใช้ขวดหรือกระป๋องที่ต้องใช้ยางแล้ว ต้องใช้ยางอย่างดี ถ้าใช้ยางเลว ยางเสียโดยหดแห้งตาก ถ้าเก็บของกระป๋องไว้นานอากาศก็จะเข้าได้ ของก็เสีย เพราะฉะนั้นของมาแต่นอก เขาใช้บัดกรีตายตัว จะได้เก็บไว้ได้ทนนาน แต่เปิดแล้วกระป๋องใช้ไม่ได้อีก ของที่อัดกับยางนั้นจะอยู่ชั่วอายุของยางเท่านั้น แต่ขวดและกระป๋องจะใช้ได้อีก

ยางดีจะมีลักษณะอ่อนยืดแล้วหดตัวอย่างเก่า สีแดงแลสีเทาเป็นดีที่หนึ่ง สีดำเป็นที่สอง สีขาวเป็นเลวกว่าเพื่อน ที่ฟ่ามบางเบิดใช้ชะนิดสีแดงได้ผลดี ยางที่เข้าความร้อนหนหนึ่งแล้ว จะใช้อัดอย่างเข้าความร้อนไม่ได้อีก เพราะยางจะหมดฤทธิ์ยืด เพราะได้ความร้อนมาครั้งหนึ่งแล้ว จะดูดฝาให้แน่นดีเท่ากับยางใหม่ที่ไม่เคยเข้าความร้อนไม่ได้ เพราะฉะนั้นขอจงอย่าเสียดายยางอันเดียว จะเสียของทั้งกระป๋องเปล่า ๆ

เตรียมการอัดและข้อควรทราบบางอย่าง

๑. ก่อนจะเอาของลงขวด ขวดหรือกระป๋องนั้นต้องล้างให้สอาด แล้วเอาลงต้มในหม้อ ซึ่งมีของรองกันอย่าให้ขวดแก้วติดก้นหม้อได้ ถ้าติดอาจจะแตกให้ใส่น้ำเย็นแล้วตั้งไฟให้เดือด ให้อยู่ในน้ำเดือดประมาณ ๑๕ นาที ใช้ได้

๒. ถ้าต้มกระป๋อง น้ำต้มกำลังเดือดก็ใส่ได้ ไม่ต้องกลัวแตก ให้อยู่ในน้ำเดือดเท่ากันกับขวด

๓. เมื่อบรรจุของลงขวด ต้องพยายามบรรจุให้ได้อย่างมากที่สุดที่จะลงไปได้ ถ้าบรรจุไม่แน่นพอ ของข้างในจะพังกันชอกช้ำ และจะเสียเนื้อที่ในขวดด้วย จงระวังอย่าให้มีฟองลม ถ้ามีให้เอาไม้ไผ่เหลาบาง ๆ แบน ๆ แหย่ลงไป ลมก็จะตามไม้นั้นขึ้นมา ฟองลมนี้สำคัญมาก ถึงแม้จะบรรจุของแห้งอย่างแยมเป็นต้น ผู้ไม่สังเกตจะทิ้งให้เป็นช่องเล็ก ๆ ซึ่งมีอากาศ ในอากาศต้องเข้าใจว่าอาจจะมีจุลอินทรีย์ ซึ่งจะทำให้เสียได้ ของที่จะอัดจะต้องหล่อน้ำโดยมาก เช่นน้ำซุบ น้ำเกลือ น้ำตาลกับเกลือ และน้ำเชื่อมเป็นต้น ถ้าหล่อน้ำต้องใส่จนเหลืออีก $\frac{1}{5}$ ถึง $\frac{1}{2}$ นิ้วจะเต็ม เวลาเทน้ำหล่อลงไป ถ้าพิจารณาจะเห็นฟองลมมาก

เนื้อ ผลไม้ หรือผักที่จะเอาลงขวด ต้องให้เป็นชิ้นขนาดเท่า ๆ กัน ความอ่อนแก่สุกห่ามต้องเลือกให้ได้อายุกัน ถ้าหลายขนาดและหลายชะนิดปนกัน เมื่อทำแล้วจะไม่น่ารับประทาน และทุกอย่างต้องเป็นของสดไม่ทิ้งค้าง และไม่เก่าเกินไปหรือสุกงอมเกินไป แต่ที่แก่นักรสไม่ดี ที่สุกมากจะเละไปหมด

บรรจุเสร็จแล้ว เมื่อจะปิดฝาจะต้องระวังดูใส่ยางที่ปากขวดให้ดี อย่าให้มีผงหรือเศษอาหารติดค้างบนยางและที่ฝา เศษนั้นจะหนุนฝาไม่ให้ปิดสนิท ฝาขวดจะปิดไม่อยู่ เวลาวางฝาต้องวางให้ตรง อย่าให้เผลไผลไป จะทำให้ปิดไม่ดีเหมือนกัน

ถ้าใช้ขวดสะปริงอย่างฝามบางเบิด เมื่อใส่ยางและปิดฝาแล้วเอาลวดเส้นหนึ่งพาดบนฝาให้ได้กึ่งกลาง แต่อย่ากดปิด ต้องปล่อยให้พาดอยู่เท่านั้น

(ดูรูป ๒ ก.) แล้วเอาลงหม้ออัด ถ้าอัดกับกระป๋องอย่างฟ่ามบางเบิด ใส่ยางปิดฝาแล้วต้องเอาเหล็กเกาะ ๔ อันใส่ แล้วลงหม้ออัดได้

ถ้าอัดด้วยวิธีน้ำเดือด ให้เทน้ำท่วมเพียงคอ หรืออีก ๒ นิ้วจะท่วมขวด ปิดฝาเฉย ๆ ไม่ต้องขันเกลียว เปิดให้ไอออกได้ นับเวลาแต่น้ำเริ่มเดือด จนครบเวลาที่กำหนดให้สำหรับใส่ของนั้น ๆ จึงจะใช้ได้

ถ้าจะอัดด้วยความร้อนขนาดน้ำเดือด ซึ่งได้แก่การอัดผัก ผลไม้ น้ำหวาน จะไม่ใช้เครื่องพิเศษก็ได้ ใช้ทำด้วยบีบน้ำมันก๊าซได้ดี คือเอาบีปน้ำมันกาศมาเปิดเสียด้านหนึ่ง ถ้าต้องการสูงให้เปิดทางที่เจาะรูออก แล้วให้เม้มปากให้เรียบร้อย แล้วทำฝาปิดเสียให้มิดชิด ต้องทำไม้รองก้นเป็นตาตารางโปร่ง ๆ กันไม่ให้ก้นขวดติดกับบีบ ขวดจะแตก ถ้าต้องการต่ำให้ตะแคงบีปลงเจาะทางข้าง แล้วปิดปากรูที่เจาะสูบน้ำมันเสีย อย่าให้รั่วได้ หม้อต้มที่ทำด้วยบีบนี้ ราคาจะย่อมเยาว์กว่าไปซื้อที่เขาทำเสร็จมา และจะใช้สำหรับบ้านได้ดีเท่ากัน

ถ้าใช้ขวดสะปริงพอได้เวลาแล้วกดลวดอีกอันหนึ่งลง ลวดเส้นบนก็อัดลงมา ทำให้ฝาปิดแน่นเข้า (ดูรูป ๒ ข.)

ถ้าใช้กระป๋องพอเอาขึ้นไม่ต้องทำอะไร ติดเองสะดวกดีมาก

ถ้าอัดโดยให้ความร้อนเกินน้ำเดือด ต้องใช้เครื่องพิเศษ (ดูรูป) ทำการบรรจุอย่างที่กล่าวมาแล้ว เอาลงหม้ออัดปิดฝาขันเกลียวแน่น วิธีนี้ต้องดูนาฬิกาที่ฝาหม้ออัด เมื่อเข็มเคลื่อนที่ไปจนถึงความร้อน ที่กำหนดให้อัดของนั้น ๆ จึงเริ่มนับเวลาแต่นั้นไป วิธีใช้เครื่อง ถ้าเราสั่งมา เขามีสมุด

บอกวิธีใช้ให้ถี่ถ้วนกำกับมาด้วย และข้าพเจ้าไม่ต้องกล่าวมากนัก จะได้อธิบายให้ชัดเจนภายหลังเหมือนกัน

ถ้ายางและเวลากำหนดการอัดได้ทำถูกต้องดี ขวดจะอัดสนิทดี

วิธีทดลองว่าขวดอัดแน่นหรือไม่แน่นจงทำดังนี้ :–

เมื่อขวดเย็นแล้วจงเอามือหยิบเฉพาะแต่ฝาขวดแล้วยกขึ้น (ดูรูป ๒ ค.) ถ้าขวดติดกับฝาขึ้นมา เรียกว่าอัดแน่น ถ้าขวดกลับหลุดจากฝาพลัดตกลง หมายความว่าอัดไม่อยู่ อาจบกพร่องในการอัดหรือของในขวดบูดเสีย แต่ถ้าของไม่บูดเสียอัดใหม่ได้ โดยเปลี่ยนยางนั้นเสีย แต่ถ้าของบูดเสียต้องทิ้งกระป๋องก็ทดลองอย่างเดียวกันกับขวด

บางท่านจะพิศวงว่าทำไมจึงอัดติดแน่นได้ดีเช่นนั้น ขออธิบายว่าเมื่อเราเอาขวดใส่ของเข้าความร้อน ความร้อนจะทำให้น้ำในขวดกลายเป็นไอระเหยขึ้นมาเต็มช่องที่ทิ้งว่างไว้ในขวด เมื่ออยู่ในหม้ออัดได้เวลาแล้ว เราปิดฝาหม้อกดลวดที่คอขวดลง ฝาขวดก็จะปิดแน่นอยู่กับยางที่คอขวด ซึ่งกันไม่ให้อากาศเข้าได้ เมื่อขวดกระทบความเย็นเข้า ไอน้ำนั้นก็จะกลายเป็นน้ำตกลงไปอยู่ก้นขวดเสียอย่างเดิม ทิ้งที่ว่างเปล่า (Vacuum) ไว้ข้างบน เมื่อมีที่ว่างเปล่าอยู่ในขวด อากาศภายนอกก็จะกดซึ่งเป็นกฎของธรรมชาติที่เรียกว่าเพร็ชเช่อร์ (Pressure) คือความกด ทางหลักของวิทยาศาสตร์เขาคำนวนได้ว่า บนสิ่งของทั้งหลาย ๑ ตารางนิ้ว จะได้รับความกดของอากาศ ๑๔ ถึง ๑๖ ปอนด์ บนฝาขวด ๑ ใบ มีเนื้อที่ประมาณ ๔ ถึง ๕ ตารางนิ้ว จะมีน้ำหนักของอากาศกดอยู่ถึง ๘๐ ปอนด์ จึงปิดแน่นอยู่ได้ เราจะปิดโดยไม่ใช้กำลังไม่ได้ ดังนั้นถ้าขวดอัดไม่ติด ๑. คงจะเป็นที่ให้ความร้อนไม่พอ

๒. จะทำหละหลวมให้เศษอาหารติดค้างบนผ้าแลยาง ๓. ใช้ยางเลว เป็นต้น ถ้าได้ดูแลโดยละเอียดทุกประการ การปิดผ้าไม่ติดจะไม่เกิดขึ้นกับวิธีอัดของลงขวดที่กล่าวมาแล้วนั้น ข้าพเจ้าพูดพอเป็นสังเขปเท่านั้น เมื่อจะเขียนถึงเรื่องจริงจะได้อธิบายให้ละเอียดอีกครั้งหนึ่ง

วิธีถนอมอาหารที่เป็นเนื้อ โดยใส่เค็ม, รมควัน และตากแห้ง

วิธีถนอมอาหารที่เป็นเนื้อ ตามแบบที่เมืองเราทำอยู่ เท่าที่ได้เห็นมา โดยมากใส่เค็มแล้วตากแห้ง เช่นเนื้อวัว ควาย กวาง และปลา ส่วนเนื้อหมูนั้นไม่ใคร่เห็น เห็นจะเป็นเพราะราคาแพง และไม่มีเหลือหลาย ที่พูดถึงหมูเค็มนี้อย่าเข้าใจไปถึงหมูแฮม หมูแฮมเป็นของที่ทำยากที่สุด มาบัดนี้ตั้งแต่ข้าพเจ้าออกมาอยู่ที่ฟามบางเบิด อุดมด้วยสัตว์เนื้อ เช่น หมู ไก่ ปลา เนื้อกวาง เนื้อควาย บางครั้งบางคราวได้มาทั้งตัว จึงได้มีการทดลองทำของเหล่านี้มากกว่าผู้อื่น ซึ่งต้องไปซื้อหามาราคาแพง ๆ ต่างประเทศเช่นในยุโรป อเมริกา ออสเตรเลีย การเลี้ยงสัตว์เขาเจริญมาก เช่นเลี้ยงหมู วัว แกะ ไก่ และปศุสัตว์หลายอย่างเป็นอาหาร เขาจำต้องหาวิธีถนอม เช่นอัดลงกระป๋องใส่เค็มส่งไปขายต่างเมือง เป็นสินค้าใหญ่อันหนึ่ง และส่งมาในเมืองเราก็มาก คนในเมืองเราซื้อรับประทานปีหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๒ ล้านบาทเศษ ของเหล่านี้เราอาจทำได้เองโดยราคาย่อมเยาว์กว่าซื้อเขา ถ้าเราเลี้ยงเองและจะทำได้ตามวิธีต่าง ๆ ตามสารบาญ ที่ข้าพเจ้าได้บอกไว้ในท้ายเรื่องหลักของการถนอมอาหาร

วิธีใส่เค็มและตากแห้ง

บัดนี้จะเริ่มกล่าวถึงวิธีใส่เค็มและตากแห้ง (Dry salting) แต่ธรรมดาชาวเราทำอยู่ ข้าพเจ้าจะไม่พักกล่าวมาก เพราะทราบกันอยู่โดยมากแล้ว แต่ขอแนะนำเฉพาะข้อพึงสนใจ เช่นกะประมาณส่วนเนื้อกับเกลือ เพื่อไม่ต้องเปลืองเกลือ หรือเนื้อเค็มจัดเกินส่วนดังนี้ เนื้อที่จะทำตากแห้งบาง ๆ เช่นเราเห็นเขาขายอยู่ในตลาด เนื้อ ๑๐๐ ปอนด์ ต่อเกลือ ๕ ปอนด์ก็พอ ถ้าต้องการให้มีรสดี ให้เติมน้ำตาล ๑ ถึง ๒ ปอนด์ ดินประสิว ๒ ช้อนโต๊ะต่อเนื้อ ๑๐๐ ปอนด์

วิธีทำ ล้างเนื้อทั้งก้อนให้สะอาด แล้วแล่เป็นแผ่นหนาประมาณ $\frac{1}{2}$ นิ้ว ทาเกลือแล้วลำดับลงไหหรืออ่างปากกว้าง หรือภาชนะอะไรก็ได้ที่ไม่รั่ว เอาตองปิดเอาของหนักทับไว้ ๑๒ ชั่วนาฬิกาล่วงแล้วเอาขึ้นตากได้ ถ้าบังเอิญแดดไม่มีตากในวันนั้น ต้องเอาไว้ในที่ ๆ แมลงวันจับไม่ได้ อยู่ได้จนครบ ๒๔ นาฬิกา ถ้าเกินนั้นไปต้องต้มน้ำเกลือเทใส่ให้ท่วม คือเทน้ำเนื้อออกเสีย เอาน้ำเกลือตามอัตราดังนี้ เกลือ ๑ ควอท หรือ ๒ ปอนด์ ต่อน้ำ ๖ ควอท ดินประสิว ๑ ช้อนโต๊ะ ต้มแล้วทิ้งไว้ให้เย็น กรองให้สะอาดจึงจะใช้แช่เนื้อนั้นไว้อีก ๒ – ๓ วันก็ได้ จนกว่าจะมีโอกาสออกตาก ถ้าเกินกว่า ๓ วัน น้ำหล่ออาจจะมีกลิ่นเหม็น

วิธีแช่น้ำเกลือ (Brining) แช่เนื้อที่เป็นก้อนประมาณ ๒ ปอนด์ หรือกว่าขึ้นไป เอาเนื้อก้อน ๆ มาล้างให้สะอาด แล้วแล่ชิ้นเนื้อหนาประมาณ ๒ นิ้ว แลไม่เกิน ๒$\frac{1}{2}$ นิ้ว กว้างยาวไม่จำกัด แล้วแต่จะใส่ลงในภาชนะอันใด

สำคัญแต่ส่วนหนา เมื่อแล่แล้วเอาของแหลม ๆ สักเนื้อจนปรุทั่ว แล้วเอาส่วนเกลือผสมดังนี้ใส่

เกลือ ๖ ปอนด์ ดินประสิว ๒ ช้อนโต๊ะ ต่อเนื้อ ๑๐๐ ปอนด์ ถูเนื้อนั้นให้ทั่วทุกชิ้น แล้วเอาผ้าดิบชักให้สะอาดห่อฝังดินไว้ ๑ คืน การฝังในดินนี้เพื่อป้องกันแมลงวันรบกวน แลให้น้ำตกด้วย เมื่ออยู่ในดิน ๑๑ นาฬิกา แล้วให้ขุดขึ้นมาดู ถ้าเกลือที่ถูไว้ละลายหมด ให้ถูได้อีก ๒ ปอนด์ ให้เอาไม้แหลมจิ้มดมดูทุกชิ้น ถ้าไม่มีกลิ่นเหม็นแล้ว ให้เอาลำดับลงในที่สะอาด เอาน้ำเกลือตามอัตราที่บอกไว้ข้างบน เทใส่ให้ท่วม เอาของหนักทับไว้อย่าให้เนื้อโปร่งพ้นน้ำได้ เอาไว้ดังนี้จนครบ ๒ วัน คือ ๔๘ นาฬิกา ให้ถ่ายน้ำเกลือนั้นทิ้งเสีย และตรวจจิ้มดมดูอีก ถ้าชิ้นไหนเหม็นให้เอาออกเสีย ที่ดีอยู่นั้นให้ลำดับลงในไหใหม่ ถ้าต้องการให้รสดี ก่อนที่จะเอาลงไหครั้งที่สองนี้ ให้เอาน้ำตาลอย่างเลวก็ได้ถูทาก้อนเนื้อ น้ำตาล ๑ – ๓ ปอนด์ ต่อเนื้อ ๑๐๐ ปอนด์ เอาน้ำเกลือเทให้ท่วม และเอาของหนักทับไว้อย่างเดิมตามวิธีของฝรั่งเขาไม่ทิ้งน้ำเกลือครั้งแรกและไม่เปลี่ยนน้ำ เพราะอากาศเขาเย็น น้ำในเนื้อไม่เสียง่าย เขาเป็นแต่อุ่นเอาเท่านั้น เขาจึงละลายน้ำตาลกับเกลือไปทีเดียว ข้าพเจ้าได้ทำตามตำราแล้ว ไม่เป็นผลสำเร็จจึงพลิกแพลงไปตามที่ได้แจ้งมานี้

เมื่อเนื้อได้แช่อยู่ในน้ำเกลือ ๒ หรือ ๓ วันแล้ว ต้องตรวจดูน้ำที่แช่เนื้อ ว่าข้นเป็นยางหรือมีกลิ่นเปรี้ยว เหม็น หรือไม่ ถ้ามีกลิ่นเช่นนั้นจะต้องเอาขึ้นจากน้ำ กลิ่นเปรี้ยวนั้นอาจจะเป็นด้วยน้ำตาล เพราะน้ำตาลบูดเปรี้ยวได้ คือ Ferment ในเมืองเราอากาศร้อน น้ำตาลอาจบูดเปรี้ยวได้เร็ว

เอาขึ้นจากน้ำเกลือ

เมื่อเอาขึ้นจากน้ำเกลือแล้ว ให้เอาก้อนเนื้อล้างน้ำเย็นให้สะอาด เอาผ้าซับให้แห้งพอสมควร เอาผึ่งแดดในที่แมลงวันจะเข้าไม่ได้ ประมาณสัก ๒ ชั่วนาฬิกา กลับไปกลับมาให้แห้งทั่วกัน ถ้าได้แขวนในตู้ลวดอย่างจีนทำแขวนอาหารขายจะดีมาก เพราะแมลงวันจะไม่เข้าตอม และหยอดไข่ขังได้ เมื่อแห้งทั่วถึงกันแล้ว ที่นี้จะเก็บเอาไว้หรืออัดลงชวดก็ได้ จะแขวนไว้รับประทานเรื่อย ๆ ก็ได้ ถ้าจะแขวนเอาไว้รับประทาน ให้เอาเกลือป่น ๒ ส่วน พริกไทยป่น ๑ ส่วน เคล้าก้นทาให้ทั่วแขวนไว้ในตู้ที่แมลงวันเข้าไม่ได้ จะเก็บไว้ได้หลายเดือน ที่ฟ่ามบางเบิดทำตู้ลวดตัวเป็นไม้ ผ่าและก้นเป็นลวด มีราวเหล็ก ๒ ราว สูงพอแขวนขาหมูได้ จุหมู ๑ ตัว ตู้นี้ตั้งทิ้งไว้ที่นอกชาน แต่ใต้ชายคาพอไม่ให้เปียกฝน เก็บไว้อยู่ได้ดีตลอดปีมา

วิธีรมก้อน ถ้าต้องการรมควัน

ให้เอาขึ้นแขวนในโรงหรือห้องซึ่งพื้นก่อไฟได้ สุมกาบมะพร้าวหรือซังข้าวโพดหรือแกลบหรือกิ่งไม้ที่ไส่สู้แห้งนัก เพื่อจะได้มีควัน ต้องแขวนเนื้อให้สูงพอที่จะไม่ได้ความร้อนจนถึงเนื้อสุก ให้สูงจากพื้นที่จุดไฟประมาณ ๘ ถึง ๑๕ ฟุต ถ้าต่ำกว่านั้นจะร้อนไป จะให้ดียิ่งขึ้น ก่อไฟนอกห้องแล้วส่งควันเข้าไปในห้องเป็นดีที่สุด อยู่อย่างน้อย ๓๖ นาฬิกา หรือจนแห้งเป็นสีเหลือง อย่างเช่นหมูแฮมมาจากนอก ถ้าไม่รมด้วยควันไฟ ฝรั่งเขามีควันน้ำ เป็นน้ำสีเหลือง ๆ มีกลิ่นเหมือนควันไฟ เขาใช้ทาเนื้อเมื่อเอาขึ้นจากเกลือและผึ่งแห้งแล้ว น้ำควันนี้เขาว่าเป็นยารักษาเนื้อดี (Preservertive)

ด้วยการรมด้วยควันไฟนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นการประดักประเดิดสำหรับผู้ที่ทำเนื้อแต่เล็กน้อย เพราะต้องทำที่ทางพิเศษ ทาควันเอาดูจะง่ายกว่าที่ฟามบางเบิดได้ใช้วิธีทาควันนี้มาเป็นผลดี แต่ตามวิธีเขาบอกเล่าว่า การรมควันจะทำให้เนื้อมีรสดีกว่าทา ถ้าทำเนื้อมาก ๆ ก็พอจะคุ้มค่าลำบากเพื่อจะได้ของดี แต่ถ้ามีเนื้อแต่เล็กน้อยเห็นว่าจะลำบากเกินไป

ตามที่ได้กล่าวมาตลอด พูดถึงสรรพเนื้อทั่วไป ตลอดจนถึงหมูแฮมสามชั้น คือใช้ตามวิธีที่กล่าวมาแล้วได้ ส่วนหมูแฮมนั้นมากกว่า ดังจะบรรยายดังต่อไปนี้ :–

วิธีทำหมูแฮม

หมูที่จะทำเป็นหมูแฮมนั้น จะดีหรือเลวเริ่มแต่พันธุ์ และการเลี้ยงดูปรนอาหารให้มันกิน ตามตำราเขาว่าหมูปรนด้วยข้าวโพดนี้ จะดีสำหรับทำหมูแฮมมากกว่าหมูที่ปรนด้วยรำและถั่วลิสง หมูที่ปรนด้วยรำและถั่วลิสงนั้นเขาว่าเนื้อจะเหลวกว่าหมูที่ปรนด้วยข้าวโพด แต่ตามที่ฟามบางเบิดได้ทำมาแล้ว พันธุ์ล๊อคชีนและเอซเซ็กปรนด้วยข้าวโพดใช้ได้ดี แต่ไม่ได้ทดลองปรนด้วยถั่วลิสง ไม่ทราบว่าเนื้อจะเหลวแข็งผิดกันอย่างไร หมูที่เรียกว่าหมูแฮมทำจากเนื้อที่ขาและทำทั้งขา ไม่ใช่ตัดเป็นชิ้นเล็ก ๆ จึงทำยากกว่า ยิ่งในเมืองร้อนอย่างเมืองเราทำยากที่สุด ที่ฟามบางเบิดต้องซื้อเครื่องมือพิเศษคือเป็นเข็มมีกระบอกฉีดน้ำเกลือ คล้ายกับที่หมอเขาใช้ฉีดยา จึงใส่หมูแฮมทั้งขาได้ แต่ถึงกระนั้นก็ต้องเชาะเอากระดูกออก ใส่ทั้งกระดูกไม่สำเร็จเหมือนกัน ตั้งแต่ทดลองมาได้เสียหมูมาหลายขา ที่เสียนั้นสังเกตดูมักจะ

เหม็นเน้อที่ใกล้กระดูก เข้าใจว่าฉีดน้ำเกลือไม่ทั่วถึง เพราะสังเกตได้ยากว่าจะถึงอย่างไร จึงคิดว่าเซาะกระดูกออกเสียดีกว่า เมื่อได้ทำหมูที่ไม่มีกระดูกที่ขาแล้วเป็นผลสำเร็จดี ข้าพเจ้าจะขออธิบายวิธีทำดังนี้:–

เอาขาหมูมาเซาะเอากระดูกออกเสีย ระวังอย่าให้เนื้อชอกช้ำในเวลาเซาะมากนัก แล้วเอาผ้าคลุมไว้ นับแต่เวลามันตาย จะใส่เกลือทิ้งไว้ ๘ ชั่วนาฬิกา หรือจนหมดไอตัว ที่ต้องรอคอยดังนี้ เพราะตามตำราว่าถ้าไอตัวไม่หมด หมูนั้นจะทำเป็นหมูเค็มดีไม่ได้ ที่เมืองฝรั่งเขาทำแล้วทิ้งไว้ถึง ๒๔ ชั่วนาฬิกา แต่เมืองเราจะทิ้งไว้นานเท่านั้นไม่ได้ โดยเหตุที่อากาศไม่เหมาะดังนี้ เราจะหวังทำหมูได้ดีเท่าในเมืองที่หนาวไม่ได้ จนกว่าเราจะมีห้องเย็น เมื่อถึง ๘ ชั่วนาฬิกาล่วงแล้ว เราต้องเริ่มใส่เกลือดังนี้.–

ให้เอาเกลือซึ่งผสมส่วนน้ำ ๒ ควอท เกลือ ๑ ควอท น้ำตาล ๑ ปอนด์ ดินประสิว ๑ ช้อนโต๊ะ ต้มละลายน้ำทิ้งไว้ให้เย็น แล้วกรองให้สะอาด เข็มที่ฉีดน้ำเกลือนี้ฟ่ามบางเบิดได้สั่งมาจากอเมริกา คล้ายเครื่องฉีดยาของหมอขนาดใหญ่ จะเบื่องกว่าขนาด ๑๐ ซีซีสักหน่อย เข็มใหญ่มาก แทนที่จะมีรูข้างปลาย เขาเจาะรูข้าง ๆ เข็ม ๑ รู กล้องนี้ฉีดน้ำเกลือตามส่วน ได้เกลือประมาณ ๑ ช้อนชาต่อกระบอก ตามวิธีของฟ่ามบางเบิดใช้ดังนี้.–

น้ำเกลือที่บอกส่วนไว้ ๘ เข็ม ต่อหมู ๑ ปอนด์ โดยติดตามหลักว่าหมู ๑๐๐ ปอนด์ ต้องได้เกลือ ๘ ปอนด์ ข้าพเจ้าได้ตวงเกลือที่แห้งพอสมควร ๑ ปอนด์ ได้เกลือ ๑๐๐ ช้อนชา หรือ ๘ เข็มต่อเนื้อ ๑ ปอนด์ เมื่อฉีดครบจำนวนเข็มหรือเมื่อฉีดน้ำเกลือตามน้ำหนักของเนื้อแล้ว ให้เอาเกลือ

ถูทาภายนอกให้ทั่ว ห่อด้วยผ้าดิบที่สะอาดแล้วห่อกระสอบป่านอีกชั้นหนึ่ง เอาลงฝังดินให้ลึกประมาณ ๑ ศอกหลวง แล้วเอาดินทับถมไว้ให้แน่น เมื่ออยู่ในดินครบ ๑๒ ชั่วนาฬิกาแล้ว ต้องขุดเอาขึ้นจิ้มทดลอง ถ้ามีกลิ่นเหม็น แปลว่าที่ตรงนั้นไม่ได้น้ำเกลือเพียงพอ ถ้าจะทำคราวนี้ จงระวังพิเคราะห์ควรถือเอาเป็นหลักว่า นอกจากตามส่วนของน้ำเกลือ ให้คำนวนว่าให้ฉีดในเนื้อที่ ๑ ตารางนิ้วต่อ ๑ เซ็ม ถือเอาเป็นหลัก น้ำเกลือจะได้เข้าทั่วถึง เมื่อไม่มีกลิ่นเหม็นแล้ว และถ้าเกลือเกาะอยู่เป็นก้อน ๆ ไม่ละลายหมด ให้น้ำแตะมือแลถูเกลือนั้นให้ทั่วขาหมู แล้วเอาลงฝังอีก ถ้าเกลือละลายหมดไม่เหลือเลย ให้เอาเกลือถูแต่เล็กน้อยพอทั่ว เอาฝังไว้อีก ๑๒ ชั่วนาฬิกา แล้วเอาขึ้นดูจิ้มดมตามเคย ให้ทำดังนี้จนครบ ๓ วัน ถ้าไม่มีเสียหายอันใด ให้เปลี่ยนผ้าห่อข้างในใหม่ ให้ฝังไว้อีก ๔ วัน เอาขึ้นดูอีกครั้งหนึ่งโดยไม่ต้องถูทาอะไร เมื่อดูเห็นไม่มีข้อเสียหายอันใด ให้ฝังลงไปอีก ๗ วัน หรือครบ ๒ อาทิตย์ ที่นี้เอาขึ้นเลยได้ไม่ต้องฝังอีก ที่เมืองเราจะเอาไว้นานกว่านี้ไม่ได้ เอาทิ้งไว้ในดินนานนักราชั้น จำต้องรีบรมควันหรือทาควันไว้ ฝรั่งเขาทำเขาต้องเอาไว้ถึง ๘ อาทิตย์ในที่เย็น แต่ที่ฟามบางเบิดพยายามเอาไว้นานกว่า ๒ อาทิตย์ไม่ได้ เมื่อเอาหมูขึ้นจากดินแล้ว ต้องทำการล้างเช็ดผึ่งแล้วเอาเข้าห้องรมดังที่กล่าวมาแล้ว หรือจะทาควันน้ำก็ได้ ยังมีที่จะทำอีกวิธีหนึ่ง คือแช่ (Briuing) ทำอย่างเดียวกันกับที่กล่าวมาข้างต้น ว่าด้วยการแช่น้ำเกลือ แต่การฉีดน้ำเกลือนั้นจำต้องทำก่อนเอาลงแช่น้ำเกลือ ถ้าไม่ฉีดก่อนเนื้อจะเสียหมด

การทำเนื้อโดยใส่เกลือหรือแช่นี้ มีอุปสรรคอันใหญ่ยิ่งที่ควรระวังคือแมลงวันหยอดไข่ขัง จงป้องกันให้เข้มแข็งอย่าได้ละเลย เพราะถ้าหยอดลงไปในเนื่อก้อนใหญ่ เป็นการยากที่สุดที่จะตามแคะตัวหนอนออกให้หมด เนื้อก้อนใหญ่นั้นมักจะเสียไปดังที่ฟ่ามบางเบิดได้ทับมาแล้ว

ขอจบแต่เท่านี้เพราะหน้ากระดาษจำกัด ฉะบับหน้าจะลงเรื่องเรามีหมู ๑ ตัว จะหวังอะไรจากมันได้บ้าง และวิธีอัดอาหารที่เป็นเนื้อลงขวด

ข้าพเจ้าได้รับว่าจะเขียนเรื่อง เราจะได้ผลอะไรบ้างจากหมู ๑ ตัวที่เราเลี้ยงเอง แลทำเป็นอาหารที่ฟามของเรา ในที่นี้ข้าพเจ้าจะยกตัวอย่างจากหมูที่เราเลี้ยงไว้รับประทานที่ฟามบางเบิด ๑ ตัว ซึ่งข้าพเจ้าได้จดรายละเอียดไว้ เมื่อทำหมูตัวนี้ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๑ ที่ฟามเราทำหมูรับประทานเดือนละตัวเสมอ หวังว่าตัวเลขที่ข้าพเจ้านำลงนี้ จะเป็นหลักพอให้กสิกรผู้ซึ่งอยู่ในฐานะอันเดียวกับเรา หรือผู้สนใจในการถนอมอาหาร ได้เห็นผลอันเป็นไปจริง แลได้โอกาสทดลองดูบ้าง ถ้าทำได้ ท่านไม่ช้วแต่จะได้ประหยัดการใช้จ่ายในการกินอยู่แห่งครอบครัวลง ยังจะได้ของดี ๆ ไว้รับประทาน โดยราคาย่อมเยาว์กว่าที่จะไปหาซื้อเขามา

ของต่าง ๆ ที่ข้าพเจ้าทำได้จากหมู เช่น ไส้กรอก หมูแฮม เหล่านี้ บางคนคงจะอยากคัดค้านว่า ทำไมจะต้องกินของเหล่านี้ ไม่เห็นจำเป็น ไม่กินก็ได้ แลคนโดยมากก็ไม่ใคร่ได้กิน จริงอยู่ตามธรรมดาคนเราโดยมากหาได้รับประทานของเหล่านี้ไม่ เพราะอะไร เพราะมันแพงกว่ากระเบ้าจะอนุญาต ดังท่านจะได้เห็นราคาของเหล่านั้นในฉบับนี้ แต่ถ้าเราพอได้ทำได้โดยราคาย่อมเยาว์ เราจะไม่ต้องการรับประทานบ้างหรือ ของเหล่านี้แม้จะลงทุนลงแรงแต่เล็กน้อยก็จะได้มารับประทาน เว้นเสียแต่จะเกียจคร้านที่จะทำนั้น

ข้าพเจ้าเห็นว่าการกินอยู่อันดี เป็นของสำคัญยิ่งสำหรับทุก ๆ ครอบครัว ถ้าแม่บ้านคนใดได้ดูแลการกินอยู่แห่งครอบครัวเป็นอย่างดีแล้ว ไม่ต้องสงสัยเลย ครอบครัวนั้นคงจะประสบแต่ความสงบและความสุข

เมื่อกล่าวมาถึงเพียงนี้ ทำให้ข้าพเจ้าระฤกถึงถ้อยคำในหนังสือพิมพ์ต่างประเทศฉบับ ๑ กล่าวว่า (หนทางที่จะไปถึงหัวใจผู้ชายคือทางกะเพาะอาหารของเขา) (The way to a man's heart is through his stomach) ข้อนี้เขาว่าก็ชอบกล และข้าพเจ้าออกจะเห็นด้วย โดยได้เห็นพฤติการณ์ที่บ้านอยู่เนือง ๆ เวลามีของต้องใจอยู่บนโต๊ะ และข้าพเจ้าคิดว่าแม่บ้านบางคนถ้าไม่มากคนด้วยกันจะเห็นพ้องด้วยกับข้าพเจ้าบ้างเป็นแน่

เพื่อจะได้เปรียบเทียบให้ท่านเห็น ข้าพเจ้าจะขอยกตัวเลขเพื่อเปรียบจากผลที่ข้าพเจ้าได้กระทำไปจริง เพื่อให้ท่านเห็นชัดยิ่งขึ้น จากหมูชนิดย้อรกเชีย ๑ ตัว มีอายุประมาณ ๑๒ เดือน มีน้ำหนัก ๒๕๐ ปอนด์ ตีราคา ๓๗ บาท ๕๐ สตางค์ ที่ตีราคา ๓๗.๕๐ นี้ โดยคิดตามหลักของการให้อาหารมันกิน คือหมูหนัก ๑ ปอนด์ต่ออาหาร ๕ ปอน เมื่อคิดตามหลักนี้แล้ว หมู ๒๕๐ ปอนด์ จะสิ้นอาหารไป ๑๒๕๐ ปอนด์ อาหาร ๑๒๕๐ นี้ เป็นข้าวโพดซึ่งเราปลูกยังไร่ของเรา เมื่อขายให้แก่สัตว์เลี้ยงของเราเอง คิดราคาที่ขายให้มันปอนด์ละ ๓ สตางค์ ซึ่งเราได้กำไรจากมันครึ่งตัว อาหาร ๑๒๕๐ ปอนด์ นี้ คิดได้เป็นเงิน ๓๗.๕๐ สตางค์ ซึ่งยกให้เป็นราคาของหมูดังนี้

	รายได้ซึ่งทำเป็นสิ่งของรับประทาน	ราคาซื้อขายในท้องตลาด บาท	ส.ต.	หมายเหตุ
๑	หมูแฮม Ham ๓๒ ปอนด์ ๆ ละ ๗๐ สตางค์	๒๒	๔๐	เพราะสิ่งนี้ลดต่ำกว่า
๒	หมูสามชั้นเค็ม Bacon ๑๖ ปอนด์ ๆ ละ ๑.๓๐ สตางค์	๒๐	๘๐	ราคาตลาดเพราะไม่ดีเท่า
๓	ไส้กรอก ๑๓ กระป๋อง ๘ ปอนด์ ๆ ละ ๒.๑๐ สตางค์	๑๖	๘๐	เท่าราคาตลาด
๔	ตับหมูบด ๑๔ กระป๋อง ๆ ละ ๓๕ สตางค์	๔	๙๐	,,
๕	หมูต้มเค็ม ๔ ขวดใหญ่ ๘ ปอนด์ ๆ ละ ๕๐ สตางค์	๔	๐๐	,,
๖	หมูผัดหวาน ๔ กระป๋อง ๒ ปอนด์ ๆ ๕๐ สตางค์	๑	๐๐	,,
๗	น้ำมันหมู ๑๒ ขวดใหญ่ ขนาดขวดเหล้า ขวดละ ๕๐ สตางค์	๖	๐๐	คิดเท่าน้ำมันหมูบีบที่
๘	ขายเนื้อหมูให้คนงาน ๒๗ ปอนด์ ๆ ละ ๔๐ สตางค์	๑๐	๘๐	ขายในตลาด ถูกกว่า
		๘๖	๗๐	เจ๊กขาย ๕๐ สตางค์
	รายจ่าย			
	หมู ๑ ตัว	๓๗	๕๐	
	ค่าภาษี	๓	๐๐	
	ค่าแรงชาย ๑ $\frac{1}{2}$ แรงละ ๗๕ สตางค์	๑	๑๒	
	ค่าแรงหญิง ๓ แรง ๆ ละ ๖๕ สตางค์	๑	๙๕	
	ค่าน้ำมันจุดเตาไฟทำของ ๔ ขวดเหล้าใหญ่ขวดละ ๒๐ สตางค์		๘๐	
		๔๔	๓๗	

ตามตัวเลขนี้ท่านจะเห็นได้ว่ารายได้มากกว่า รายจ่าย ๔๒.๔๓ สตางค์ ถ้าเราทำของรับประทานเองจะเสียเพียง ๔๔.๓๗ แต่จะได้ของราคา ๘๖.๗๐ ไว้รับประทาน ถ้าหากว่าท่านจะต้องควักกระเป๋าไปซื้อมา ที่ข้าพเจ้าเทียบนี้ก็มิได้คิดละเอียดลออเลย หัวมันโครงมันแลเนื้อมันตีนมันยังหาได้คิดไม่ ที่แบ่งปันเพื่อนบ้านไปก็มี ถ้าจะคิดให้ถ้วนถี่ก็จะมีราคาเพิ่มรายได้เข้าอีก

ยังมีที่ควรจะเทียบให้ท่านดูได้อีกทางหนึ่ง คือเทียบว่าถ้าเลี้ยงขายตัวมันจะมีกำไรอย่างไร ตามที่เราได้เคยทำมาแล้ว เฉพาะแต่เลี้ยงขายตัวมันอย่างมากเราจะได้ปอนด์ละ ๒๐ สตางค์ เมื่อหักค่าโสหุ้ยใช้จ่ายเสร็จจนถึงมือผู้ซื้อหมู ๒๕๐ ปอนด์ ตกราคา ๕๐ บาทถ้วนเท่านั้น หักค่าตัวมันเสีย ๓๗.๕๐ สตางค์ คงมีกำไรตัวละ ๑๒.๕๐ สตางค์ เงิน ๑๒.๕๐ นี้ แม้ว่าจะเอาไปซื้ออาหารที่ในบัญชีมารับประทาน แต่ค่าไส้กรอกก็ไม่คุ้ม

เมื่อท่านได้เห็นผลแห่งการได้แลเสียดังนี้ ท่านผู้อ่านคงจะเห็นด้วยกับข้าพเจ้าว่าทำของรับประทานเองบ้าง จะทุ่นรายจ่ายเป็นอันมาก

แต่ขออย่าเข้าใจว่าข้าพเจ้าจะขัดขวางในการขายตัวมัน ข้อนี้ไกลจากจากความมุ่งหมาย เพราะเหตุว่าทำไร่นาผสม การเลี้ยงสัตว์เป็นของสำคัญยิ่ง สัตว์ทำประโยชน์ที่เปลี่ยนอาหารอันมีราคาน้อย ให้เป็นเนื้อเป็นไข่ ซึ่งมีราคามากไปส่งตลาดให้เรา หาไม่การปลูกพืชนั้นจะมีกำไรน้อยเต็มที่ แทบไม่พอเลี้ยงตัว ที่ข้าพเจ้ามุ่งเพียงว่าจะให้ท่านเห็นว่าน่าจะทำได้ เมื่อเราเลี้ยงอยู่เองแล้ว ทำไมเราจะมานั่งอดของราคาตั้ง ๔๐ กว่า เพื่อจะขายตัวมันซึ่งได้กำไรเล็กน้อยจนจะซื้อไส้กรอกก็ไม่คุ้ม ข้าพเจ้าพยายามชี้แจงเพื่อท่านผู้

สนใจจะได้ลองทำดูบ้าง ครอบครัวท่านจะได้รับประทานของเหล่านี้โดยราคาย่อมเยาว์

แลท่านจะได้มีโอกาสทำของทุกอย่าง ที่ข้าพเจ้าได้ทำสู่ครอบครัวของข้าพเจ้าอยู่เป็นนิจ ถ้าท่านรับ *กสิกร* อ่านต่อ ๆ ไป

สำหรับท่านผู้สนใจจริง เมื่อได้เห็นตัวเลขเปรียบเทียบแล้ว คงจะอยากลงมือทำบ้าง ตามที่ข้าพเจ้าบอกว่าจะเขียนเรื่องอัดอาหารลงขวดในฉบับนี้ เห็นจะต้องของด เพราะเมื่อมาคิด ๆ ดู สิ่งที่ท่านควรจะต้องทราบก่อนลงมืออัดของลงขวดก็ยังมี เช่นการตัดแบ่งหมูให้เป็นส่วน ๆ แลส่วนไหนควรจะเอาไปทำอะไรให้เป็นสิ่งของ โดยไม่ให้ตกเรี่ยเสียหายมากนัก เพราะฉนั้นเพื่อให้ลงเป็นลำดับตามเรื่องกันไป ข้าพเจ้าจะเขียนเรื่องแบ่งตัดหมูให้เป็นส่วน ๆ ก่อน ฉบับหน้าจะได้ลงวิธีอัดของลงขวด วิธีใช้หม้ออัด (Canner) แลทำอาหารจากหมูต่าง ๆ

ตัวท่านผู้ประสงค์จะทำหมู แลแบ่งแยกให้เป็นส่วนต่าง ๆ แลทำอาหารสำหรับบ้าน เพื่อถนอมไว้ใช้ในวันหน้า ควรเริ่มต้นดังนี้ เมื่อจะฆ่าหมู ท่านต้องให้ผู้ชำนาญ หรือผู้ซึ่งเคยเห็นเราทำมาแล้ว ถ้าทำไม่ถูกต้องของจะเสียไป แต่ในที่นี้ข้าพเจ้าขอตัวที่จะกล่าวถึงการฆ่า ไม่มีความรู้เพราะไม่ได้สนใจ ต้องรับว่าใจไม่แข็งพอที่จะเอามาจดจำ ถ้ามีเนื้อมาวางให้บนโต๊ะแล้วจะให้ทำอะไรก็พอจะทำได้

วิธีตัดแบ่งหมู

ในที่นี้สมมุติว่ามีหมูมาวางบนโต๊ะแล้ว ยังแต่เราจะตัดสินว่าเราจะแบ่งทำอะไรบ้าง ส่วนที่จะต้องแบ่งของหมูมีดังนี้ *ดูรูป ๑*

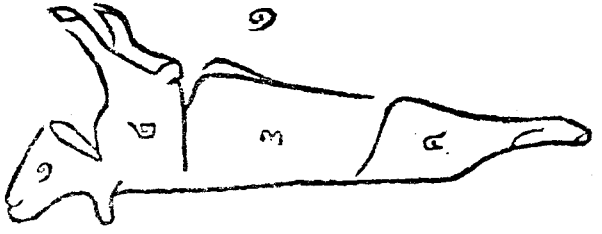

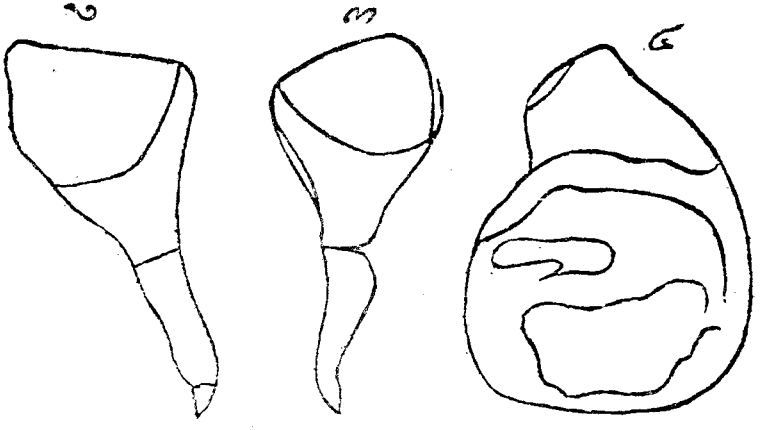

อธิบายรูป

๑. แบ่งหมูเป็นส่วน ๆ

๒. ขาหมูที่ยังมิได้ตบแต่ง

๓. ขาหมูที่ได้แต่งให้เป็นรูปขัน

๔. ขาที่แต่งแล้วสำเร็จบริบูรณ์

๑. หัวมัน

๒. ขาหน้า ๒ ขา

๓. ซี่โครงแลเนื้อ ๓ ชั้นติดกันอยู่

๔. ขาหลัง ๒ ขา

ก. สิ่งแรกที่จะต้องทำ คือแยกหัวมันออกไว้เสียก่อน

ข. ตัดขาหน้าทั้ง ๒ ขา ตัวจะทำหมูแฮม ให้ตัดระหว่างซี่โครงที่ ๒ กับที่ ๓ *ดูรูป* ๑ ขาหน้านี้ฝรั่งเขาเรียกว่า picnic ham

ค. ตัดขาหลังเป็นหมูแฮมทั้ง ๒ ขา เขาตัดตามรูปของขามันขึ้นมาจนจดกระดูกสันหลัง ขาหลังนี้ใหญ่กว่าขาหน้ามาก

ง. ลอกเปลวที่พื้นท้องออก ควักไข่ดันออกไว้เสีย เปลวนั้นเอาไว้เจียวน้ำมัน

จ. เลาะซี่โครงมันจากเนื้อสีข้าง แลเลาะกระดูกสันหลังออกด้วย ท่านจะได้เห็นเนื้อ ๓ ชั้นจากเนื้อชั้นนี้คือ (Bacon)

เมื่อทำเป็นส่วน ๆ ไปเสร็จแล้ว ข้าพเจ้าจะพยายามอธิบายตามที่ข้าพเจ้าได้ทำอยู่เอง จะกล่าวตั้งแต่ ก ลงมา

(ก) คือหัวมันข้าพเจ้ามักต้มแล้วทำหมูทับ แลสู่เพื่อนบ้านรับประทานบ้าง รับประทานในครอบครัวบ้าง ก็พอหมดไป

(ข) คือ ขาหน้า ๒ ขา ข้าพเจ้าทำไส้กรอกเสีย ๑ ขา หั่นเลือกแต่ที่เนื้อดี ไม่มีพังผืดมาก เพราะถ้าไม่เลือกเอาพังผืดออก เครื่องตัดจะตัดไม่สะดวก เพราะพังผืดมักจะพันมีดที่ตัดเสีย บดไม่ละเอียดง่าย อีก ๑ ขาแบ่งปันให้คนงานซื้อไปกิน แลสู่เพื่อนบ้าน

(ค) คือ ขาหลัง ๒ ขา ข้าพเจ้าทำเป็นหมูแฮมไว้ แต่ถ้าหมูเค็มยังมีเหลือหลายในตุ้ ก็มักจะทำแต่ขาเดียว อีกขาหนึ่งทำเป็นของอื่นไป เช่น ต้มเค็มผัดพริกขิง เป็นต้น

(ง) คือ เปลวที่ติดกับพื้นท้องแลหุ้มไข่ดันอยู่ เปลวนี้เคี่ยวน้ำมันไว้ใช้ แลน้ำมันจากเปลวนี้จัดว่าเป็นน้ำมันที่ ๑ ที่ได้จากหมู น้ำมันที่ได้จากมันแข็งคือมันที่บนหลังนั้นเป็นน้ำมันที่ ๒ แลที่ได้จากส่วนอื่นเลวลงมา น้ำมันที่หัวก็จัดรวมอยู่ในน้ำมันที่ ๒ ได้

(จ) คือ หมู ๓ ชั้นคือ Bacon ซึ่งอยู่ตอนกลางตัว ติดอยู่กับซี่โครง ส่วนนี้ถ้าหมูย่อมน้ำหนักไม่ถึง ๒๐๐ ปอนด์ จะได้เนื้อ ๓ ชั้นน้อยเต็มที่ แต่ถ้าหมูหนักแต่ ๒๒๕ – ๒๕๐ กว่าไปแล้ว จะได้หมูมาก ข้าพเจ้าพยายามทำเค็มทั้งหมด เพราะเมื่อเป็นเค็มแล้วแขวนไว้ใช้เหมือนใช้หมูสด ใช้ได้ทั้งมันแลเนื้อ บางทีจะมีรสอร่อยกว่า เพราะมีหวานมีเค็มในตัวอยู่แล้ว เท่ากับทำกับข้าวด้วยแฮมแลเบคอน ซึ่งอยู่ตามธรรมดา ถ้าเราทำกับข้าวด้วยของเหล่านี้ก็จะแพงเกินไป

เมื่อกล่าวถึงส่วนที่ตัดหมดแล้ว ทีนี้จะกล่าวถึงเครื่องข้างในของมัน คือ

๑. ตับ ข้าพเจ้าทำเป็นตับบด แลแบ่งทอด ต้มรับประทานบ้าง

๒. หัวใจ ทำเป็นเนื้อบดปนกับลิ้น

๓. ลิ้น บดปนกับหัวใจ

๔. โครง ทอดบ้าง ปิ้งบ้าง สู่บ้านเพื่อนบ้านบ้าง เมื่อเหลือรับประทานก็เอาลงขวดไว้ใช้ต่อไป

๕. ม้าม ๖. ปอด สองอย่างนี้ไม่เคยทำอะไร ต้มรับประทาน เพราะครัวข้าพเจ้าหลายคนด้วยกัน ทั้งนักเรียนแลบ่าวไพร่

๗. เซ่งจี๊หรือไข่ดัน ทุกคนคงจะรู้จักแล้ว ถ้าไม่แกงก็ทอดรับประทาน

๘. กะเพาะ สิ่งนี้ไม่เคยทำ เพิ่งจะทดลองทำ แต่ไม่หายเหม็นสาป เลยให้คนงานเสีย จีนเขาว่าเป็นของดี จะได้ลองทำอีกหน หวังว่าทีนี้จะสำเร็จ

๙. ลำไส้อ่อน ล้างไว้สำหรับยัดไส้กรอก ต้องลอกมันเมือกออกให้หมด ซาวปูนแลเกลือจนสะอาดจึงจะใช้ได้

ส่วนเบ็ดเตล็ด เช่นตีนมัน ข้าพเจ้าต้มเค็มบ้าง ใส่ปนกับหัวหมูต้มบ้าง

หนัง ลวกน้ำร้อนตากแดดเอาไว้ ใช้ทำยำหมูแนม ปลาแนม กระดูกซึ่งมีเนื้อติดบ้างต้มเป็นน้ำซุบเอาไว้ทำน้ำแกง แลถ้าเหลือหลายก็เอาใส่ขวดไว้ใช้ภายหน้า

เท่าที่ได้กล่าวถึงทำหมูทุกส่วนมา ท่านว่าจะเห็นได้ว่าไม่ได้ทิ้งอะไรให้เหลือหลายไปเปล่า แต่ท่านคงจะฉงนว่าก็เมื่อเก็บจนเตียนอย่างนี้จะได้อะไรรับประทาน ขอตอบว่าข้อนั้นไม่ต้องวิตก มีเหลือหลายถมไป จะพยายามว่าไม่ให้มีเศษมากนัก แต่ยังทำไม่สำเร็จสักที มีเหลือพอทุ่นกับข้าวอื่นไปหลาย ๆ วันเสมอ เพราะฉนั้นยิ่งเก็บไว้ได้มาก ๆ ยิ่งดี มิฉนั้นจะต้องเห็นหมูจนเบื่อ จนไม่อยากจะทำอีก

การทำหมูขอจบแต่เพียงเท่านี้ก่อน จะเขียนต่อฉบับหน้า เพราะจะเขียนในฉบับนี้ก็จะยาวเกินกว่าหน้ากระดาษจะมีให้. เพราะจะต้องเขียนวิธีใช้หม้ออัด แลทำอาหารจากหมูต่าง ๆ ซึ่งยังไม่ได้ลงใน *กสิกร* แลวิธีอัด ซึ่งควรจะติดกันไป เพื่อสดวกแก่ผู้อ่าน แลต้องการทำ

วิธีใช้หม้ออัด

– ๔ –

การใช้หม้ออัด (Steam pressure canner) ไม่ยากเลย แต่ต้องเอาใจใส่จดจำคำชี้แจง ที่บอกไว้อย่างถี่ถ้วน การอัดจึงจะเป็นผลสำเร็จได้ สมมุติว่าท่านสั่งหม้ออัดมาใบหนึ่ง ทุกสิ่งทุกอย่างผู้ทำ (Manufacturer) เขาประกอบมาให้เป็นที่ถูกต้องสำเร็จที่จะใช้ได้ทันที เช่นเครื่องป้องกันระเบิด (Safety valve) แลเครื่องผ่อนไอ (pet cock) แลนาฬิกา (gauge) ก็จะใส่มาถูกต้องแล้ว ท่านไม่ควรจะเปลี่ยนแปลงอะไรอีก เว้นเสียแต่โดยความพลั้งเผลอ จะมีผู้อุตริไปดัดแปลงให้เคลื่อนที่ หรือหมุนเล่นในเวลาที่รื้อออกจากหีบ ท่านควรระวังให้มาก ๆ เพราะถ้าพลาดพลั้งไปจะไม่มีใครคอยชี้แจงให้ เพราะเมืองเรายังมีเครื่องชนิดนี้ใช้น้อยนัก ผู้รู้จักใช้หายาก

ท่านควรจะรู้จักส่วนต่าง ๆ ของหม้ออย่างชัดเจน ส่วนต่าง ๆ ของหม้อดูได้ตามรูปในหน้า ๒๖๓ มีดังนี้

๑. บนฝามีนาฬิกา (gauge) มีหน้าที่บอกความดันในหม้อ

๒. มีเครื่องป้องกันระเบิด (Safety valve) ทำหน้าที่ผ่อนไอร้อนออกเมื่อเกินต้องการ

๓. บนฝามีก๊อกผ่อนอากาศ (pet cock) ทำหน้าที่ผ่อนไอเข้าแลออกตามต้องการ

๔. ที่ตัวหม้อมีเกลียวและน๊อตสำหรับขันให้ฝากับหม้อแน่นติดกัน

๕. วงเหล็ก รองก้นหม้อ สิ่งนี้ไม่ได้ติดกับหม้อ

เมื่อรู้จักส่วนต่าง ๆ เหล่านี้ดีแล้ว ทีนี้เราจะเริ่มลงมือเตรียมการอัดขึ้นต้นด้วย เอาวงเหล็กรองก้นหม้อ แล้วเอาน้ำร้อนใส่ลงไปพอท่วมวงเท่านั้น เอาขวดหรือกระป๋องที่จะอัดใส่ลงไป เอาฝาหม้อปิด เมื่อปิดต้องดูว่าลูกศรซึ่งเป็นเครื่องหมายมีอยู่บนฝาและที่ตัวหม้อ ให้อยู่ตรงกันแล้วจึงขันน๊อตที่ขันเกลียวลงไป เครื่องหมายลูกศรนี้มีเพื่อให้ฝากับตัวได้ลงทีเดียวกันเสมอ ฝาจึงจะปิดสนิทดี มิฉะนั้นฝาจะปิดไม่สนิทไอจะออกได้ ทำให้เปลืองไฟและเวลาไปมากเปล่า ๆ เมื่อขันเกลียวจงขันลงให้เสมอกันทุกด้าน อย่าขันลงไปข้างเดียวมากนัก จะทำให้ฝาปิดไม่สนิท ความแน่นของฝา ถ้าเราขันจนเต็มแรงของเราก็พอ เมื่อขันแน่นแล้วจงขยายเกลียวก๊อกผ่อนไอ (pet cock) ให้เปิด แต่อย่าลืมว่าก๊อกไอคือ (pet cock) นั้นไม่ใช่เครื่องป้องกันระเบิด (Safety valve) จงระวังอย่าสลับกัน

เมื่อขันเกลียวและขยายเครื่องผ่อนไอแล้ว จงยกขึ้นตั้งบนไฟตามปกติ ประมาณ ๕ นาที จะเห็นไอ (Steam) ออกมาจากเครื่องผ่อนไอ แสดงให้เห็นว่าข้างในเดือดแล้ว แลอากาศเย็นข้างในหมดแล้ว จงปิดเครื่องไอโดยหมุนเกลียวลงเสีย

ต่อไปนี้ในไม่ช้าเข็มจะเขยื่อนที่ แลภายใน ๑๕ นาที เข็มนาฬิกาก็จะถึงเลข ๑๕ ปอนด์ ซึ่งเป็นขีดแห่งความร้อนที่เราต้องการสำหรับอัดอาหารที่เป็นเนื้อ แลเพื่อจะให้ความร้อนทรงตัวอยู่ตรง ๑๕ ปอนด์นี้ จงขยายเกลียวที่ป้องกันระเบิดคือ (Safety valve) ให้คลายออก จนมีไอพลุ่งออกมาฉุย ๆ

ความร้อนจะทรงอยู่ตามต้องการได้ แต่การจะทรงอยู่ได้อย่างแน่วแน่ ต้องใช้ไฟที่ให้ความร้อนเสมอ อย่าให้ขึ้น ๆ ลง ๆ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงจะขอแนะนำว่าใช้ไฟที่จุดด้วยน้ำมันดีกว่าถ่าน

เมื่อของอยู่ในความร้อนพอแก่เวลาแล้ว จงยกลงมาจากเตาไฟหรือดับไฟเสีย ทิ้งไว้จนเข็มตกถึงเลขสูญ จึงขยายน็อตที่เกลียวและผลักให้หลุดจากฝา แลผ่อนอากาศให้เข้าหม้อโดยขยายเกลียวที่ก๊อกผ่อนไอ (pet cock) จนได้ยินดังฟืดจึงจะเปิดฝาออก เพราะในหม้อนั้นมีแว๊กคูอำ (Vacuum) ถ้าไม่ผ่อนอากาศให้เข้าท่านจะเปิดฝาไม่ออก เมื่อเปิดแล้วท่านอัดของด้วยใช้ขวดสปริง ต้องกดสปริงลงดังรูปในหน้า ๒๖๓ ถ้าเป็นกระป๋องไม่ต้องทำอะไร มันติดเอง

การที่จะทราบว่าของควรจะอยู่ในความร้อนเท่าใด จึงจะใช้การได้นั้น ให้ดูตามตำราที่บอกไว้สำหรับทำของนั้น ๆ เพราะของทุกอย่างจะให้ความร้อนเท่ากัน ไม่ได้มีมากบ้างน้อยบ้างตามลักษณะของสิ่งที่จะทำ

มีหัวข้อหลายข้อที่ผู้ใช้หม้อควรถือเอาเป็นหลักควรกระทำ เพื่อความสำเร็จแห่งการทำของเหล่านี้ ท่านต้องระวังรักษาของแลทำตามระเบียบ ดังจะจดไว้เป็นข้อ ๆ เพื่อให้ท่านจำง่าย

ข้อควรจำและควรกระทำในเวลาใช้หม้ออัด

๑. อย่าลืมทำความสะอาดแก่เครื่องก่อนอัดคือล้าง และเมื่อใช้แล้วต้องถอดก๊อกผ่อนไอ (pet cock) เครื่องป้องกันระเบิด (Safetyvalve) ออกเช็ดล้างให้สะอาด แล้วเอาใส่ที่เดิมของเขา และระวังใส่ให้เหมือนเมื่อถอดออก

๒. อย่าปิดฝาลงไว้ในเวลาที่ไม่ใช้เครื่อง จะทำให้กลิ่นอับในและทำให้ฝาและตัวหลวมไป

๓. อย่าปิดฝาโดยไม่ดูลูกศรอยู่ตรงกัน

๔. เมื่อเวลาจะเปิดฝาหม้อ เอาของออกอย่าเปิดก๊อกให้กว้างนัก น้ำในขวดจะไหลออกจากขวดหมด

๕. อย่าเปิดฝาก่อนเข็มถึงเลขสูญ

๖. อย่าหล่อน้ำในขวดจนเต็มปรี่ จงลดเหลือไว้สัก ๑/๒ นิ้ว

๗. อย่าใช้ยางเลว หรือยางที่ใช้แล้ว

๘. อย่าขันเกลียวปิดฝาหม้อแต่ข้างเดียว จงขันลงข้างละน้อย ๆ ให้ลงเท่า ๆ กัน

๙. อย่าให้ความร้อนขึ้น ๆ ลง ๆ ให้จัดเครื่องบ่องกันให้ดีเพื่อให้ความร้อนทรงที่อยู่เสมอ

๑๐. อย่าเอาหม้อตั้งไฟโดยไม่มีน้ำหล่อ

กฎ ๑๐ ข้อนี้ขอผู้ทำจงเอาใจใส่ให้ถี่ถ้วน การอัดของจะไม่เป็นการยากเลย วิธีใช้หม้อจบเพียงเท่านี้

การใช้ขวดแลล้างจนเอาของใส่ได้ลงไว้ในตอนที่ ๒ แล้ว ขอจงพลิกดูที่นี้จะพูดถึงอาหารที่เอาลงอัด ข้าพเจ้าคิดว่าท่านผู้อ่านคงจะอยากทำไส้กรอกก่อนอื่น เพราะทุกคนมักชอบรับประทาน แลราคาก็แพงด้วย

ไส้กรอกหมู

เนื้อไส้กรอกนี้ ข้าพเจ้ามักรวบรวมเศษเนื้อต่าง ๆ มันต่าง ๆ ซึ่งปราศจากพังผืด ถ้าเนื้อเศษไม่พอ เอาเนื้อขาได้ โดยมากข้าพเจ้าเองยกขาหนึ่ง

ขาทีเดียวทำ เพราะเราทำหมูหนึ่งตัว เศษไม่มีมากพอ หั่นเศษเหล่านั้นเป็นชิ้นเล็ก ๆ ใส่เครื่องปรุงตามส่วนดังนี้

เนื้อสองส่วนต่อมันหนึ่งส่วน

ใส่เครื่องเทศแลเกลือดังนี้

เนื้อแลมันรวมตามส่วนให้ได้ ๒๕ ปอนด์

ใส่เกลือป่น	๘ เอาซ์
พริกไทยป่น	๔ เอาซ์
รกลูกจันทน์เทศป่น	๔ เอาซ์
พริกป่น	๑ ช้อนชา ใส่ก็ได้ไม่ใส่ก็ได้

สิ่งเหล่านี้เคล้ากันแล้ว บดด้วยเครื่องบดเนื้อสองครั้ง ถ้าจะให้ละเอียดดีต้องบด ๓ ครั้ง แต่ที่ฟ่ามบางเบิดบดสองครั้งเท่านั้น เพราะเวลามีน้อย ต้องเตรียมทำอื่น ๆ แต่ส่วนต่าง ๆ ของหมู ๑ ตัว ที่ทำขึ้นให้สิ้นทันเวลา ไม่ให้ถึงเสีย การปรุงรสนั้นถ้าทำตามส่วนนี้ จะพอสำหรับคนโดยมาก แต่บางท่านจะรับประทานเค็มจัดหรือจืดไปกว่านี้ก็ได้ เพราะฉะนั้นจะให้ดีลองใส่แต่ครึ่งส่วน แล้วชิมดู โดยเอาปิ้งไฟเสียให้สุก ถ้าขาดก็เติมได้ง่ายกว่าเกินไป

เมื่อบดเสร็จแล้วยัดลงในไส้หมูอ่อน ไส้หมูนี้ถ้าซื้อมาใช้จะไม่ต้องทำอะไรนอกจากล้างให้สอาดด้วยน้ำ แต่ถ้าได้จากหมูที่ฆ่าเอง ต้องล้างดังนี้ กลับข้างในออกข้างนอก ซาวปูนขาวให้หมดเมือกแล้วล้างน้ำให้สะอาด เอาเกลือใส่ไว้กันเสีย จะใช้ให้ล้างเสีย การกรอกเนื้อลงในไส้ ถ้าใช้เครื่องกรอก

เร็วมาก ถ้ามัวนั่งยัดอย่างไส้กรอกที่แม่ครัวเราทำ เห็นจะไม่แล้วก่อนเน่าเสีย หรือไม่ก็จะยัดได้ ๒ – ๓ ขวด เท่านั้น ฟามบางเบิดใช้เครื่องสั่งมาแต่อเมริกาเร็วดีมาก เมื่อยัดแล้วถ้าเป็นหน้าร้อนเอาไว้ค้างคืนไม่ได้ ต้องต้มให้สุกแล้วเอาขวดอัด หน้าหนาวให้รมควันหรือทาควัน แลทิ้งค้างไว้หนึ่งคืน เช้าต้มในน้ำซุบที่ต้มขาหมูหรือกระดูกหมู จนไส้กรอกลอยขึ้นมาเป็นใช้ได้

การจัดลงขวดหรือกระป๋อง แล้วแต่ผู้จัดจะเห็นดีงาม แลให้จุหรือไม่ต้องการให้จุ แต่ให้ใส่พอสำหรับครอบครัวเราพอรับประทานมื้อหนึ่ง ๆ ดีกว่า เมื่อบรรจุเสร็จให้เอาน้ำซุบที่ต้มใส่เสมอคอขวด หรืออีกครึ่งนิ้วจะเต็ม ใส่ยางปิดฝาเสีย เอาลงหม้ออัดได้

การให้ความร้อนสำหรับขวดขนาดต่าง ๆ ดังนี้

ลวดสปริงใหญ่ซึ่งในที่นี้เรียกว่านัมเบอร์ ๓ } ทั้งสองขนาดนี้ในประเทศ
„ „ เล็ก „ „ ๒ } อเมริกาใช้อยู่

สำหรับนัมเบอร์ ๒ ต้องอยู่ในหม้ออัด ๔๕ นาที ความร้อน ๒๕๐ ดีกรีฟาเร็นไฮท์ ตรงกับความดัน (pressure) ๑๕ ปอนด์ที่นาฬิกา

สำหรับนัมเบอร์ ๓ ต้องอยู่ในหม้ออัด ๕๕ นาที ความร้อน ๒๕๐ ดีกรีฟาเรนไฮท์ ตรงกับความดัน (pressure) ๑๕ ปอนด์ที่นาฬิกา เมื่ออยู่ครบกำหนดแล้วให้เอาลง แลทำตามวิธีที่บอก ว่าด้วยการใช้เครื่องอัด

จบวิธีทำไส้กรอกอย่างฟามบางเบิด

ตับบด

ตับบดนี้เป็นอาหารที่รับประทานที่ฟามบางเบิดเป็นนิจ ใช้ทาขนมปังแลเป็นอาหารอย่างดี แพทย์เขาว่ามีธาตุวิตามินมาก รสชาติเหมือนไส้กรอกตับ (Liver Sausage) ซึ่งเป็นของชอบของชาวเยอรมัน

เอาตับหมูสดมาแช่น้ำเกลือไว้ ให้เลือดไหลออกมาเสียก่อน ประมาณ ๑–๒ ชั่วโมง ตัดพังผืดแลเส้นเลือดใหญ่ออกเสีย แล้วเอาลงต้มพอสุกอย่างเดียว หรือจะเรียกว่าลวกก็ได้อย่างเราลอง อย่าให้สุกเกินไปพอไม่ดิบก็ใช้ได้ หั่นให้เป็นชิ้นบาง ๆ พอบดสะดวกกับเครื่องบดเนื้อ

ตับ ๑ ส่วนต่อมันหมู ๑ ส่วน มันหมูนั้นต้มเสียก่อนตามตำราฝรั่ง แต่ทำที่ฟามบางเบิดหาต้มไม่ ใช้มันหมูสด เพราะการต้มต้องเป็นภาระขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเราไม่อยากทำ เพราะมีของอื่นต้องทำอีกหลายอย่าง ดูก็ใช้ได้ดีเสมอ ใส่เกลือพริกไทยชิมดูให้ถูกใจเราผู้รับประทาน เคล้าตับและมันและเครื่องปรุงให้เข้ากัน แล้วเอาใส่เครื่องบดสองครั้งหรือสามครั้ง ถ้าจะให้ละเอียดยิ่งขึ้น เมื่อบดแล้วพักไว้ เอาหัวหอมแห้งมาหั่นซอยเป็นชิ้นเล็ก ๆ ประมาณ ๑ ปอนด์ใส่หอมแห้ง ๑๐ หัว หอมแห้งนี้ใช้หอมเล็กอย่างเราทำกับข้าวก็ได้ หรือหอมฝรั่งก็ได้แล้วแต่จะมี พอลงกระป๋องเพื่อเข้าหม้ออัด ให้เคล้าหัวหอมที่หั่นไว้นั้นลงในตับบด ต่อยไข่ไก่หรือไข่เป็ดลง ๒–๓ ฟอง ถ้าไข่เป็ด ๒ ฟองก็พอ ขยำเข้ากันดีแล้วยัดลงขวดหรือกระป๋อง เอาลงหม้ออัด ถ้าใช้ขวดนำเบอร์ ๒ ต้องอยู่ในหม้ออัด ๕๐ นาที ความร้อน ๒๕๐ ดีกรีฟาเรนไฮท์

ตรงกับความดัน (pressure) ๑๕ ปอนด์ที่นาฬิกา ถ้าใช้ขวดนำเบอร์ ๓ ต้องอยู่ในหม้ออัด ๖๕ นาที ความร้อน ๒๕๐ ดีกรีฟาเรนไฮท์

ตรงกับความดัน ๑๕ ปอนด์ที่นาฬิกา ถ้าใช้กระป๋องไม่ว่าขนาดไหน ต้องอยู่ในหม้ออัด ๖๐ นาที ความร้อน ๒๕๐ ดีกรี หรือความดัน ๑๕ ปอนด์ที่นาฬิกา

ไส้กรอกตับ

ถ้าจะทำไส้กรอกตับ เริ่มทำเหมือนกันกับตับบดทุกอย่าง แต่เพิ่มเครื่องเทศกับขนมปังป่น ให้เพิ่มรากลูกจันทน์เทศป่น และยี่หร่าพอหอม สำหรับตับ ๑ ปอนด์ ขนมปังปิ้งจนกรอบแล้วป่นละเอียด ๔ ช้อนโต๊ะ ถึง ๘ ช้อน แล้วแต่จะมีเคล้ากันกับตับให้ทั่ว ยัดลงในไส้หมูแล้วต้มไส้กรอกหมูเสร็จแล้วจัดแลตัดลงขวดอย่างไส้กรอก ถ้าผู้ไม่มีขนมปังเหลือรับประทานไม่ต้องใส่ ที่ฟามบางเบิดใส่ก็เพราะจะใช้ขนมปังที่เหลือค้างให้เป็นประโยชน์แลได้ของรับประทานอร่อยขึ้น ขนมปังซึ่งค้างหลายวันแล้ว ควรหั่นบาง ๆ ตากแดดไว้อย่างข้าวตาก เมื่อต้องการเอามาปิ้ง แลบดใช้ได้อย่างข้าวขัว หรือจะลองใส่ข้าวขัวที่เหลือรับประทานให้เป็นประโยชน์ก็ได้ แต่ฟามบางเบิดไม่ได้ทดลอง เพราะข้าวเหลือมักจะเอาไปเลี้ยงสุนัข แมว และเป็ดเสียหมด

ความร้อนเท่ากับตับบด ซึ่งบอกไว้ข้างต้นแล้ว

ลิ้นกับหัวใจบด

ลิ้นนั้นจงตัดออกจากปากหมูแล้วล้างให้สะอาด ขูดเยื่อขาว ๆ ที่หุ้มลิ้นออกเสียให้หมด ถ้าขูดสดมักจะยาก เพื่อไม่ให้เสียเวลา ต้มเสียแล้วลอกออกง่ายกว่าหั่นเป็นชิ้นเล็ก ๆ ปนกับหัวใจซึ่งผ่าแล้วต้มให้สุก บดอย่างตับ ใส่เครื่องปรุงอย่างตับก็ได้ หรือจะเป็นผัดกับกระเทียมพริกไทย ซึ่งฟามบางเคยทำ เพื่อเปลี่ยนกลิ่นให้ผิดกับตับ ใส่กระป๋องหรือขวดให้ความร้อนเท่ากับตับตามขนาดขวดและกระป๋อง

หัวหมูทับ (Head cheese)

หัวหมูนี้มันมากเหมือนกัน มันที่หัวจัดว่าเป็นมันชั้น ๒ ได้ เวลาจะทำหัวหมูทับ เลือกตัดตรงแก้มซึ่งเป็นมันโดยมากออกไว้เจียวเสียก่อน เหลือนั้นให้ผ่าออกเป็น ๒ ซีกหรือ ๔ ซีก ล้างน้ำสะอาดแล้วเอาลงต้มพอสุกดี จึงเอาขึ้นมาเลือกตัดเอาเนื้อ ซึ่งมีมันติดบ้างออกจากหัวให้หมด ถ้าท่านชอบหูมันจะใช้ด้วยก็ได้ เอาเนื้อรวมทั้งหนังซึ่งไม่ต้องเอาออก หั่นเป็นชิ้นเล็กแล้วบดให้ละเอียดครั้งเดียวหรือสองครั้งก็พอ เมื่อบดแล้วพักไว้ ที่นี้จงเอากระเทียมมาทุบพอแตกประมาณสัก ๑ ช้อนโต๊ะต่อหัวหมู ๒ ปอนด์ เคล้าพริกไทยป่น ๑ ช้อนชา เอาลงตีน้ำมันอย่างเราแกงจืด พอกระเทียมชักเหลืองอ่อน ๆ และหอมดี เอาหัวหมูนั้นลงผัด จะใส่เกลือ น้ำปลาดีหรือน้ำปลาถั่วก็ได้ ใส่น้ำตาลพอมีรสหวานนิดหน่อย เมื่อผัดเข้ากันดีแล้วตักขึ้นใส่หม้อ เอาน้ำซุบคือน้ำต้มหัวมันแลต้มเครื่องในต่าง ๆ นั้น เทใส่ประมาณ

หัวหมูหนึ่งปอนด์ต่อน้ำหนึ่งกว๊อดหรือ ๔ แก้ว เคี่ยวไปจนแห้งขนาดเรากวนตะโก้ ที่นี้จงหาภาชนะอันหนึ่งเป็นถาดหรือชามเปลเคลือบหรือปิ่นโตก็ได้ แต่ต้องให้โตพอสูงพอที่จะใส่ของนั้น เอาผ้าขาวบางรองเสีย เอาหมูผัดเทลง หาไม้กระดานตัดเป็นรูปเดียวกับภาชนะนั้น ทับลงให้หลวมปากนิดหน่อยทับลงไว้ เอาครกหินหรือก้อนหินหนัก ๆ ทับบนไม้ เพื่อให้ทับหมูแน่นลงไป ที่นี้น้ำมันจะท่วมขึ้นมา ปล่อยให้ไหล หรือหมั่นเทจนน้ำมันเสียให้หมด ทิ้งค้าง ๘ ชั่วโมงของนั้นจะแข็งเป็นแท่ง เมื่อแข็งแล้วเอาออกจากผ้าใส่จานหั่นจิ้มน้ำส้ม หรือจะรับประทานอย่างไรแล้วแต่ชอบ

การทำหัวหมูนี้ในชั้นแรกบางทีจะไม่สำเร็จ คือไม่แข็งพอที่จะตัดได้ข้อนี้ตามที่ข้าพเจ้าได้รับมา มักจะเป็นเพราะเคี่ยวไม่พอ เพื่อให้แน่ใจต้องใช้น้ำมาก ๆ แลเคี่ยวจนแห้ง จนเราคิดว่าจะแห้งกว่านี้ไม่ได้อีกแล้วนั่นแหละจะใช้ได้

ถ้าต้องการจะใส่กระป๋องเก็บไว้ ก็จงเอาใส่ในกระป๋องหรือขวดเลยไม่ต้องทับ ให้ความร้อนเท่ากับตับบดในเวลาเท่ากันทุกอย่าง

โครงหมู

เอาโครงมาตัดเป็นชิ้นตามขนาดขวดหรือกระป๋องที่จะใส่ ทากระเทียมพริกไทยเกลือ แล้วเอาลงทอดอย่างเราทำกับข้าว เสร็จแล้วเอาลงขวด เอาลงหม้ออัด ให้อยู่ในหม้ออัด ๖๐ นาที ความร้อน ๑๕๐ ดีกรีฟาเรนไฮท์ หรือ ๑๕ ปอนด์แห่งความดัน ตามนาฬิกาที่ฝาหม้อ

ไส้กรอกเนื้อกับหมูที่เรียกว่า Bologna Sausage เป็นไส้กรอกอีกอย่างหนึ่งซึ่งราคาแพงเหมือนกัน แลที่ฟ่ามเมื่อมีเนื้อกวางหรือเนื้อวัวสด มักจะทำไว้รับประทานมีส่วนดังนี้ เนื้อสดจะเป็นกวางหรือวัวก็ได้ ๑๐ ปอนด์ต่อหมูสามชั้นเค็ม ๑ ปอนด์ จะใช้หมูสดก็ได้ถ้าไม่มีหมูเค็ม มาหั่นบดให้เข้ากันดี ใส่พริกไทยหนึ่งช้อนโต๊ะต่อเนื้อสี่ปอนด์ ใส่ยี่หร่า ๑ ช้อนชาต่อเนื้อไส้กรอก ๖ ปอนด์ ใส่ขนมปังป่นละเอียด ๒ ช้อนโต๊ะต่อเนื้อ ๘ ปอนด์ ใส่เกลือตามชอบใจผู้ทำ แลเรายังใส่ไส้ในวัวหรือไส้กวางขนาดกลาง เพราะไส้กรอกขนาดนี้โตหน่อย โตกว่าไส้กรอกหมู รมหรือทาควันทิ้งไว้ ๘ – ๑๐ ชั่วโมง เอาลงต้มจนลอยแล้ว ถ้าจะเอาลงขวดก็ให้ตัดใส่ตามขนาดขวด เอาน้ำต้มไส้กรอกใส่เพียงคอขวด หรือหย่อนครึ่งนิ้วจะเต็ม เอาลงหม้ออัดให้ความร้อนเท่าไส้กรอกหมู ตามขนาดของขวดซึ่งจะอยู่ในหม้อก็เท่ากัน

อัดของต่าง ๆ ซึ่งได้จากหมูข้าพเจ้าลงแต่เท่านี้ก่อน เพราะสิ้นหน้ากระดาษมากแล้ว ฉบับหน้าจะได้ลงอาหารซึ่งทำด้วย ไก่ ปลา เนื้อ ซึ่งยังมีอีกหลายอย่าง ซึ่งเป็นอาหารที่จะหาได้จากฟาม และหามาจากที่อื่นไว้รับประทาน

กับจะได้ลงหลักและวิธีดองผักกับผลไม้ลงขวดต่อ

การที่เราจะถนอมอาหารที่เป็นเนื้อลงใส่ขวดไว้นั้น เมื่อได้ทราบหลักแล้ว ไม่ควรจะเป็นของยาก ถ้าเรามีเนื้อซึ่งเหลือหลายจะรับประทานไม่หมด แลทิ้งไว้ก็จะสูญเสียไปเปล่า จะทำเป็นกับข้าวต่าง ๆ อย่างเราจะทำใส่สำรับสิ่งที่ครอบครัวเราชอบรับประทาน ก็จงทำจงปรุงอย่างเดียวกัน เว้นแต่ไม่ต้องทำจนเปื่อย ทำให้สุกพอที่จะชิมได้ก็พอแล้ว เพราะการสุกบริบูรณ์ จะทำได้ในเวลาอัดอยู่ในหม้ออัด ถ้าเราเคี่ยวข้างนอกมากนัก จะทำให้เปื่อยเกินไปเมื่อถูกความร้อนอันสูงในเครื่องอัด จะทำให้เปื่อยจนหมดความอร่อยไป สำหรับของบางอย่างที่ไม่ต้องการความเปื่อยนัก อย่างไรก็ดีถ้าของเปื่อยจนเหลวไปหมด ก็จะไม่น่ารับประทาน ท่านต้องเข้าใจว่าความร้อนในหม้ออัดนั้น ร้อนจนทำให้กระดูกปลานุ่มหมดภายใน ๖๐ – ๙๐ นาที แล้วแต่ความอ่อนแข็งของกระดูก อย่างไก่อ่อน ๆ นี้กระดูกล่อนเคี้ยวได้เหมือนเคี้ยวเนื้อ แต่ถ้าจะให้เหมาะเจาะเพียงใดสำหรับกับข้าวที่จะทำใส่ขวด ถ้าผู้ทำได้เองสักหนสองหนก็จะคะเนได้ว่าควรจะให้สุกเพียงไหน บางอย่างที่ข้าพเจ้าได้ทำแล้วก็จะลงไว้ แต่ไม่มีโอกาสได้ทำกับข้าวใส่ขวดไปทุกอย่าง จึงยังบอกเล่าให้หมดทุกอย่างไม่ได้ ผู้ใคร่ทำจงทดลองเอาเองบ้าง

ตามที่ข้าพเจ้าได้ทำมาแล้ว เช่น ไก่ ปลา เป็นต้น ท่านผู้อ่าน *กสิกร* ย่อมทราบว่า ที่ฟามบางเบิดเลี้ยงไก่มาก เพื่อคัดตัวเมียใช้ไข่ แต่ต้องเข้าใจ

ว่าเราจะห้ามตัวผู้ไม่ให้มันเกิดมาไม่ได้ มันเกิดมากเท่า ๆ ตัวเมีย ซึ่งเราไม่ต้องการเลย เมื่อเหลือจากที่จะขายและใช้เป็นพันธุ์แล้ว ถ้าไม่ทำอะไรเสียก็จะต้องเลี้ยงมันเปลืองข้าว เปลืองที่ เปลืองคนดูแลมากมายเกินราคาของมัน จะขายมันก็เล็กนักตลาดไม่ต้องการ จะเลี้ยงให้มันโต ที่จะเลี้ยงก็จำกัด แลถึงเลี้ยงโดยมากไม่คุ้ม เพราะไก่เล็กฮอนไม่ใช่พันธุ์เนื้ออ้วนยาก ต้องปรนเต็มที่อย่างถูกต้องวิธีจึงจะดีได้ เราไม่มีเวลาพอจะทำ จึงจำต้องหาวิธีเอาลงขวด โดยทำเป็นแกงเผ็ด ผัดพริกขิง เป็นเนื้อสับตับบดไป ดังนั้นของเหล่านี้เป็นกับข้าวธรรมดา ซึ่งทุกบ้านทุกช่องคงจะทราบวิธีทำดี เพราะฉนั้นข้าพเจ้าจะขอกล่าวแต่เฉพาะบางอย่างซึ่งท่านควรทราบ เช่นวิธีเตรียมไฟเพื่อทำเป็นอาหารให้ได้แล้วไปในเร็วพลันทันความต้องการ เวลาเป็นเงินอย่างเขาว่า ถ้าทำช้านักเนื้อจะเน่าเปื่อยไปเสีย กว่าจะทำสุกจนเอาลงขวด อาจจะสิ้นรสดีไปเสียมากถ้าไม่หาวิธีทำให้ได้เร็ว คนใช้เรานี้ทำอะไรช้าที่สุด เขาไม่ใช่แกล้งจะช้า เขาช้าเองในนิสสัยสันดาน ถ้าเราต้องการให้ได้ทำอะไรเร็วเข้า ต้องหาวิธีทำให้เขา ที่ฟ่ามบางเบิดใช้วิธีลอกหนังไก่แทนถอนขน เพราะการถอนขนนั้นประดักประเดิดนัก กินเวลานานมาก ถ้าครัวท่านเล็กแลไก่มีน้อยจะทำทีละ ๔ – ๕ ตัวไม่เป็นอะไร แต่ท่านต้องทำมากตัวอะไรไม่เร็วเกินลอกหนัง ผ่าอกฉีกลอกเหมือนเราถอดเสื้อดังนั้น คนงานของข้าพเจ้าทำได้คนหนึ่ง ไก่โตประมาณ ๒ – ๒ ๑/๒ ปอนด์ ๒๕ ถึง ๓๐ ตัว ภายในครึ่งวัน ตั้งแต่ทำให้ตาย ลอกหนัง ผ่าควักไส้ แยกตับแลกึ๋นเอาไว้ ผ่ากึ๋นล้างทำเสร็จ ข้าพเจ้าทำให้สุกเอาลงขวดภายในอีกครึ่งวันสบาย ๆ วัน

หนึ่งอย่างน้อยต้องทำได้ ๕๐–๖๐ ตัว วันหนึ่งหมายความว่า แต่ออกทำงานเช้า ๗ นาฬิกา ถึง ๑๗ ๑/๒ นาฬิกา หยุดกลางวัน ๑ ชั่วโมง

ที่ข้าพเจ้าทำเป็นกับข้าวมาแล้วคือ แกงเผ็ด ผัดพริกขิง เนื้อสับตับบด ก๋ินผัดแลอัดสด แกงเผ็ดข้าพเจ้าแกงอย่างธรรมดา ใส่กะทิเหมือนใส่สำรับทุกอย่าง แต่ไม่เคี่ยวจนเปื่อย ให้สุกพอชิมได้เท่านั้น เอาอัดลงขวดเก็บได้หลายเดือน เมื่อเปิดก็ไม่เหม็นไม่หืนอะไร รับประทานได้ดี ๆ ผัดพริกขิงก็เหมือนกัน ก๋ินก็ผัด ๆ ตีน้ำมัน ใส่น้ำปลาน้ำตาลอัดลงกระป๋องไว้ เมื่อต้องการจะกินกับผักสด ก็เปิดกระป๋องเอาลงผัดกับผักครู่เดียว ก็จะได้รับประทาน เนื้อสับปรุงอย่างตับหมูหรือจะปรุงอย่างบะช่อ ใส่กระเทียมพริกไทยไว้แกงจืดก็ได้

ตับบด

ถ้าจะทำตับบดอย่างตับห่านมีส่วนดังนี้

ตับไก่ ๓ ปอนด์ล้างให้สะอาด ตัดที่เป็นสีเขียว ๆ ออกให้หมด ลวกพอสุกกับน้ำอย่ามากนักพอกลั้วเกลือ

มันหมูสด ๔ ปอนด์ ต้มให้สุก

ขนมปังค้างเอาแต่ข้างใน ๑ ก้อน หรือขนมปังตากแห้งจำนวนเท่า ๆ กัน

เกลือพอสมควร พริกไทยแลเครื่องเทศที่ท่านชอบใส่พอหอม อย่างที่ฝามใส่รกลูกจันนิดหน่อยเพราะชอบ แต่อาจจะเป็นกลิ่นที่บางคนไม่ชอบ

หั่นมันแลตับพอบดสะดวก เคล้าเครื่องเทศแลบดให้ละเอียด ๓ หน ถ้าอยากใส่เห็ดดำ (truffles) อย่างตับห่านต้องซื้อของต่างประเทศใส่ประมาณ ๓ เอานซ์ สุดท้ายที่สุดใส่ฟองไข่ขาว ๑๑ ฟอง เคล้าให้เข้ากันชิมดูดีแล้วอัดลงกระป๋องเหมือนตับหมู ในเวลาแลความร้อนเท่ากัน การอัดสด ๆ นั้น สำหรับผู้มีเวลาน้อยและไม่มีผู้ช่วยมาก จะเตรียมจะทำอะไรไม่ทัน ง่ายที่สุดอัดลงสด ๆ เก็บไว้พลางก่อนเมื่อจะผัดแกง ค่อยเบิดออกมาปรุงเป็นอาหารต่าง ๆ ตามชอบใจ เบิดขึ้น ๑ ขวดใหญ่ก็จะพอสำหรับทำกับข้าวตลอดวัน

วิธีทำดังนี้

เมื่อไก่มาถึงมือหัวแลตีนจะไม่มีเวลาแล้ว เพราะผู้ทำคัดส่วนท่านต้องทำเป็นส่วน ๆ ดังนี้ ตัดคอออกเสียแยกขา ๒ ขาออก ตัดขาเป็น ๒ ท่อน แยกส่วนอกแลส่วนหลังเป็น ๒ ส่วน แต่ปีกควรตัดไปทางส่วนอก ส่วนหลังนับว่ามีแต่กระดูกเอาไว้ทำน้ำซุบ พร้อมกับเศษเล็กน้อยที่จะมีมาบ้างเช่นคอเป็นต้น ถ้าไม่รับประทานรวมต้มซุบเสีย

ส่วนอกนั้นลอกกระดูกอกไก่ออกเสีย แยกเนื้ออกให้เป็น ๒ ชีก ให้กระดูกปีกติดด้วย ไก่ ๑ ตัวจะได้เนื้อ ๖ ชิ้น คือมีขา ๒ ขา ข้างละ ๒ ชิ้น รวม ๔ เนื้ออก ๒ ชิ้นเป็น ๖ ชิ้นด้วยกัน ถ้าบรรจุลงขวดใหญ่ได้เต็มที่ ๑๔ ชิ้น คือ ๒ ตัวครึ่งต่อ ๑ ขวด ก่อนใส่ต้องล้างทำให้สะอาด ผึ่งไว้พอเสด็จน้ำ หรือเช็ดให้แห้ง เมื่อได้เตรียมอัดกันเสร็จคือนึ่งต้มขวดแล้ว จึงบรรจุไก่สดลงขวด แลดูนอกขวดให้งามพอใจ ให้เป็นระเบียบแน่นเต็มดี

ไม่ใช่ใส่เข้าไปตามบุญตามกรรม ถ้าทำเช่นนั้นเมื่อแลดูของในขวด จะเห็นยุ่งเหยิงไม่งามตา อัดเท่าอัดอาหารที่เป็นเนื้อต่าง ๆ คือความดัน (pressure) ๑๕ ปอนด์ หรือความร้อน ๒๕๐ ดีกรีฟาเรนไฮท์ เวลา ๖๐ นาที

ทำซุป

กระดูกไก่แลเศษเนื้อ กระดูกเนื้อจะเป็นไก่หมูเนื้ออะไร ๆ ก็ตามให้ตัดเป็นท่อน ๒ – ๓ นิ้วฟุต ล้างสะอาดดีแล้วประมาณน้ำหนักว่าเนื้อซุป ๖ ปอนด์ ต่อน้ำหนัก ๕ ควัอท หรือ ๒๐ ถ้วยแก้วน้ำเย็น หอมใหญ่ ๑ หัว พริกไทยเม็ด ๒๐ เม็ด กานพลู ๑๐ ดอก เกลือพอสมควร เอาของเหล่านี้ใส่หม้อต้มไฟอ่อน ๆ อย่าให้เดือดเป็นอันขาด พอน้ำปุด ๆ จะมีเยื่อฝ้าลอยขึ้นมา เป็นสีน้ำตาล ๆ จงคอยช้อนฝ้านี้ขึ้นให้หมด น้ำซุปจึงจะใสดี เคี่ยวไปจนงวดลงเหลือ ๔ ควัอท หรือ ๑๖ ถ้วยแก้ว จะรับประทานได้ ถ้าจะให้เค็มจัดลงเคี่ยวให้งวดลงไปอีกตามชอบใจ

อาหารที่เป็นเนื้อต่าง ๆ เช่น กวาง อีเก้ง เนื้อโค กระบือ ข้าพเจ้าทำเป็นอาหารไว้ได้อย่างหมูทุกอย่าง เนื้อกระบือซึ่งเรา ๆ เคยคิดว่าไม่ดีเหม็นบางคนรังเกียจมากไม่รับประทาน ตัวข้าพเจ้าเองก็เคยคิดเห็นเช่นนั้น แต่ความจริงคงจะเป็นแต่บางตัว เพราะตามที่ข้าพเจ้าได้รับประทานมา บางทีทราบไม่ได้ว่าเป็นเนื้อโคหรือกระบือ รสชาติความอ่อนนุ่มเท่า ๆ กัน จึงมาพิเคราะห์ดูว่าทำไมแต่ก่อน ๆ เราเคยคิดว่าทำได้แต่เค็ม เพราะไม่เคยเห็นว่าใครได้ขายเนื้อกระบือสด คงได้ความที่พอจะเชื่อได้ว่า กระบือทางใต้มี

คนรับประทานมาก เห็นจะเพราะเนื้อดี สันนิษฐานว่าจะเกี่ยวแก่อาหาร มีหญ้าบริบูรณ์ ทำงานน้อย เขาใช้ย่านาบีละ ๑ ครั้งเท่านั้น ผิดกับกระบือทางเหนือขึ้นไป ซึ่งรับประทานฟางเหลือง ๆ โดยมาก แลใช้งานมากกว่า เนื้อจึงเหนียวเต็มที ขอจบอาหารเนื้อแต่เท่านี้ก่อน

วิธีทำปลาแลอัดลงขวด

ข้าพเจ้าเคยทำปลาทูแลปลาอื่น ๆ ตามแต่จะหาได้ ในแถบทะเลที่ฟามตั้งอยู่ และทำวิธีต่าง ๆ ดังนี้ เป็นปลานึ่ง ปลาต้ม ปลาแช่น้ำมัน ปลาทอด ปลาอัดสด ปลากับซ๊อสมะเขือเทศ ปลาร้า ปลาเจ่า

เมื่อได้ปลามาหมายความว่าปลาสดต้องสดจริง ๆ จึงจะเอาลงขวด ถ้าไม่สด ข้าพเจ้ามักเหมาถูก ๆ ทำปลาร้า คนทางนี้ไม่รู้จักรับประทาน ปลาเนื้อนุ่มบางทีเลยทิ้งเสีย จงเอาปลาลงแช่ในน้ำเกลือทันที น้ำเกลือมีส่วนดังนี้ น้ำ ๘ แกลลอน หรือ ๑ ๑/๒ ของบีบต่อเกลือ ๑๐ ปอนด์ แช่ไว้ ๑ ถึง ๒ ชั่วโมง แล้วในระหว่างนั้นจะควักไส้ตัดหัว จะทำอะไรก็ทำไปตามต้องการ เมื่อครบกำหนดแล้วเอาขึ้นจากน้ำเกลือ ถ้าจะนึ่งทำดังนี้ ยกปลาทูเป็นตัวอย่าง เอาปลามาล้างให้สะอาด จะตัดหัวหรือไม่ตามแต่จะต้องการ แต่ควรตัดทางหางหน่อยหนึ่ง เพราะมักจะเกะกะที่ปากขวด แล้วเอาลงลำดับในรังถึงเอาขึ้นนึ่ง สุกดีแล้วจัดอัดลงขวดทีเดียว หรือจะทอดก่อนก็ได้ ขวดนำเบอร์ ๒ ต้องอยู่ในความร้อน ๔๕ นาที ความดัน (Pressure) ๑๕ ปอนด์ หรือ ๒๕๐ ดีกรีฟาเรนไฮท์

ขวดนำเบอร์ ๓ ต้องอยู่ในความร้อน ๖๐ นาที ความดัน (Pressure) ๑๕ ปอนด์ หรือ ๒๕๐ ดีกรีฟาเรนไฮท์

ปลาแช่น้ำมัน

ข้าพเจ้าเคยใช้น้ำมันถั่วลิสง เมื่อเอาปลาขึ้นจากน้ำเกลือแล้ว ควักไส้หรือผ่าท้องแล้วผึ่งไว้ หรือเช็ดด้วยผ้าขาวบางให้หมาดพอสมควร เอาลำดับลงตะกร้าทำด้วยลวดตาข่ายก็ได้ แล้วเอาจุ่มลงในน้ำมันเดือด ๆ พอท่วมปลา จะใช้น้ำมันอะไรก็ได้ เช่นน้ำมันหมู น้ำมันมะพร้าว น้ำมันถั่ว น้ำมันที่ใช้ทำกับข้าวได้เป็นใช้ได้ทั้งนั้น ให้พอสุกดี เอาขึ้นแผ่วางบนกระดาษฟางเพื่อซับน้ำมันเสียบ้าง แล้วลำดับลงขวดตามแต่จะเห็นงาม จะขดตามรูปกลมของขวด หรือจะตั้งตัวปลาตรง ๆ ก็ได้ เอาน้ำมันที่ทอดนั้นกรองแล้วเทลงไปให้ท่วม อัดเหมือนปลานึ่ง

ปลากับซ๊อสมะเขือเทศ

ถ้าจะอัดปลากับของมีรสเปรี้ยว ต้องใช้ขวดแก้วหรือกระป๋องที่เคลือบ ซึ่งเขามีขายในตลาดต่างประเทศ ข้าพเจ้าไม่เคยใช้กระป๋อง ใช้ขวดแก้วแทน

เอาปลาแช่น้ำเกลือประมาณ ๓๐ นาที แล้วเอามาทาเกลือมีส่วนปลา ๒๕ ปอนด์ เกลือ ๑ ๑/๔ ปอนด์ น้ำตาล ๑ ๑/๔ ปอนด์ ดินประสิว ๑ ช้อนโต๊ะ เคล้ากันให้ดีแล้วทาปลาหมักไว้ ๑ ชั่วโมงถึง ๒ ชั่วโมง ถ้าได้ปลามาสดดีเอาไว้นานหน่อย ถ้าไม่สู้สดเอาขึ้นเร็วหน่อย เมื่อถึงกำหนดเอาขึ้นมาล้างน้ำเปล่าให้สะอาด แล้วบรรจุลงขวด เทซ๊อสมะเขือเทศซึ่งจะบอกวิธีทำดังต่อไปนี้ ให้พอท่วม อัดเหมือนปลาในน้ำมัน

ซ๊อสมะเขือเทศใส่ปลา

๑. มะเขือเทศต้มสุก แลกรองเอาเม็ดแลเปลือกออกต้มข้น ๆ ๑๐ คว๊อท หรือ ๔๐ ถ้วยแก้ว

๒. น้ำส้ม ๒ คว๊อท หรือ ๒ ถ้วยแก้ว

๓. น้ำซ๊อส Worcestershire ๘ ช้อนโต๊ะ

๔. อบเชยพ่อหอม ๆ ๒ เอาน์

๕. พริกหยวก ๑ ปอนด์

๖. เกลือพอสมควร

ของเหล่านี้ เอาลงต้มด้วยกันจนข้นอย่างซ๊อสมะเขือเทศที่เขาขาย ถ้าชอบใส่ผักดอง อย่างแตงกวาดอง หอมดองก็ได้ เอาแตงดองหั่นบาง ๆ ตามขวางลูก หอมก็หั่นขวางหัว ปนลงไปเมื่อซ๊อสได้ที่แล้ว ถ้าชอบหวานก็จงเติมน้ำตาลชิมดูตามชอบใจ

อัดสด

ถ้าต้องการอัดสด ซึ่งเป็นวิธีที่เร็วที่สุด เมื่อปลามีมากจะทำอื่นทั้งหมดจะช้าเวลาไป เอาปลาแช่น้ำเกลือแล้ว เอาขึ้นมาล้างน้ำเปล่า ผึ่งแดดครึ่งชั่วโมง หรือซับให้แห้งด้วยผ้าขาวบาง เอาลำดับลงขวดสด ๆ ให้ความร้อนแลเวลาอัดเท่าปลาอื่น ๆ ไม่ต้องใส่น้ำหล่อ อัดแห้ง ๆ

อาหารซึ่งทำเป็นกับข้าวเสร็จ ถ้าท่านจะต้ม แกง ผัด เจี่ยน ทุก ๆ อย่างที่ท่านชอบ จะทำใส่ขวดไว้พอเปิดอุ่นรับประทานได้ทันที อย่างนี้ก็สะดวกมาก สำหรับเมื่อแขกมาไม่รู้ตัว เราจะไปมัวทำเพิ่มเติมมักช้า ถ้าได้

มีของชนิดนี้ไว้ในตู้แล้ว ท่านจะไม่ต้องกังวลเลยในเวลาที่เผอิญจะมีแขกมาโดยไม่รู้ตัว อย่างที่ฟามข้าพเจ้าได้ทำไว้เสมอ ๆ เช่นของเผอิญได้มามาก กว่าจะรับประทาน ก็เก็บใส่ขวดอัดไว้ทีละ ๓ – ๔ ขวด ทุก ๆ เดือนได้สะสมของซึ่งมีมาเป็นฤดู ๆ ถึงจะสิ้นฤดูแล้วเราก็ยังได้มีรับประทานอยู่ไม่มากก็น้อย เช่นเห็ดเป็นต้น ท่านจะไม่ได้เสมอ แต่ถ้าเราใส่ขวดไว้ ท่านอาจจะได้รับประทานเห็ดโคน เห็ดฟาง เห็ดทุกอย่างที่มีมา ในเวลาที่จะหาที่ไหน ๆ ก็ไม่ได้

อาหารที่เป็นเนื้อทุกอย่างไป เมื่อจะทำเป็นกับข้าว ปรุงเสร็จตามต้องการแล้วเอาลงใส่ขวดไว้ ท่านจะไม่ต้องทุกข์ร้อน ถ้าเมื่อจะขาดเหลือกับข้าวบางอย่างที่จะหาซื้อแพง เพราะต้องเข้าใจว่าของที่เราเก็บไว้นั้น หามาได้ถูกในเวลาที่บริบูรณ์มาเก็บไว้ ถ้าจะเก็บต้องเก็บเมื่อถูก

วิธีอัดอาหารที่เป็นผัก

ได้เขียนเรื่องอาหารที่เป็นเนื้อมาพอสมควร ที่จะให้ผู้ทำได้ทราบหลักและวิธีทำต่าง ๆ ต่อไปนี้จะพูดถึงการถนอมอาหารที่เป็นผักและผลไม้รวมกัน เพราะหลักก็ใช้เหมือนกันอยู่แล้ว

ผักเป็นอาหารซึ่งเราจะเว้นรับประทานเสียไม่ได้ ถ้าท่านได้อ่านเรื่องอาหารของมนุษย์ ของนายพันเอก พระยาตำรงแพทยาคุณ เขียนในหนังสือ *สนองโอฐสภากาชาด* ท่านจะทราบว่าไม่ช้วแต่เนื้อหรือข้าว ที่สำคัญสำหรับร่างกายของเรา ผักและผลไม้ก็สำคัญเหมือนกัน ท่านจะหาอ่านได้ในฉบับประจำเดือนธันวาคม พ.ศ ๒๔๗๐

เพราะฉะนั้นการถนอมผักจึงสำคัญเหมือนกัน ถึงจะหาได้โดยราคาถูกกว่าเนื้อก็จริง แต่ตำแหน่งของผักซึ่งเกี่ยวแก่อนามัยของเรามาก เราควรจะเอาใจใส่ในการถนอมผักให้มีพอไว้รับประทานเมื่อแล้ง จะได้มีอาหารรับประทานถูกส่วนเสมอ

ผักและผลไม้เมื่อจะทำอัดลงขวด ถือหลักอันเดียวกัน

๑. ต้องเลือกสรรที่สด ไม่อ่อนเกิน หรือแก่เกิน ไม่เหี่ยวแห้ง หรือชอกน้ำ ไม่โสโครกและอบหมัก ของที่ท่านจะทำจะดีจะเลวก็อยู่ด้วยการเลือกเฟ้น ถ้าท่านแสวงให้ได้ตามที่บอกเล่านี้ และทำตามวิธีที่บอก ท่านจะได้ของดีรับประทาน ให้ได้ตามกฎที่เขาตั้งไว้ให้เป็นเยี่ยงอย่างว่า ถ้าได้มาจากต้นเอาลงขวดภายใน ๑ ชั่วโมง ของนั้นจะเป็นของดียิ่ง ถ้าจะทำเช่นไม่ได้ก็ต้องพยายามให้ได้ ทำให้เร็วที่สุดที่จะทำได้ การเลือกขนาดให้เลือกขนาดเท่า ๆ กัน อย่าเอาเล็กปนโต สั้นปนยาว ถ้าเป็นผลไม้ต้องสุกดีแต่อย่าถึงงอม ผักอ่อนก็ให้อ่อนเหมือนกัน อย่าเอาอ่อนปนแก่

๒. ผักและผลไม้บางอย่างต้องลวก เพื่อปอกง่าย เช่น มะเขือเทศ มะปราง บางอย่างลวกเพื่อให้หายเหม็นเขียว บางอย่างลวกเพื่อฆ่าเชื้อจุลอินทรีย์ที่ติดอยู่ตามผิว บางอย่างเพื่อให้เนื้อนุ่มนวลเอาลงขวดง่าย และบางอย่างทำให้รสดีขึ้น และรักษาดีขึ้นกว่าก่อน

๓. หล่อด้วยน้ำต่าง ๆ เช่น น้ำเกลือ น้ำตาลและเกลือบ้าง น้ำเชื่อมบ้าง แล้วแต่ผักและผลไม้ที่จะทำ

วิธีลวก

มี ๒ ชนิด ๑. ลวกเพื่อลอกเปลือก ๒. ลวกเพื่อให้สุกเล็กน้อย สะดวกแก่การบรรจุ แลทำให้รสแลลักษณะดีขึ้น ถ้าจะลวกเพื่อปอกเปลือก ให้จุ่มแต่เพียง ๑ – ๓ นาที ถ้าจะลวกเพื่อให้มีลักษณะดีนิ่มนวล แลสะดวกแก่การอัด ให้จุ่มในน้ำเดือด ๑๐ นาทีขึ้นไป

ภาชนะที่จะใช้ในการลวก ต้องใช้หม้อเคลือบขนาดเขื่อง จุน้ำแต่ ๔ ถึง ๖ ควัอท จะพอสำหรับทำของรับประทานสำหรับบ้าน กระชอนลวด หรือถูกที่สุดผ้าขาวบาง ๑ ผืน ๔ เหลี่ยมใหญ่ พอห่อผักสัก ๒ ควัอท

น้ำหล่อ

น้ำที่จะหล่อผักนั้น ถ้าน้ำจะใช้น้ำเกลือมีส่วนดังนี้ เกลือ ๑ ๑/๒ เอานซ์ ต่อน้ำ ๔ ควัอท หรือ ๑๖ ถ้วยแก้วน้ำเย็น

ถ้าต้องการปรุงรสผัก ใช้เกลือกับน้ำตาล มีส่วนดังนี้ เกลือ ๑ ส่วน น้ำตาล ๒ ส่วน เคล้ากัน ใช้ใส่ในน้ำหล่อผัก เช่น มะเขือเทศ เมล็ดถั่วลันเตา หรือถั่วบี (Peas) หรือเมล็ดถั่วแปบ (Lima beans) ข้าวโพดอ่อน เป็นต้น ถ้าใช้ขวดสปริงใหญ่ ให้ใส่ ๒ ช้อนชา ถ้าใช้ขวดเล็กใส่ ๑ ช้อนชา เอาน้ำร้อนชงลงไป เมื่อบรรจุเสร็จปิดขวดได้

การอัดผักเท่าที่ข้าพเจ้าได้ทำใช้ที่ฟาม มีหน่อไม้สดต่าง ๆ ถั่วแขก เมล็ดถั่วแปบ (Lima beans) ผักกาดปลี หัวผักกาดขาว ผักกาดดอง กระหล่ำปลีดอง ข้าวโพดหวาน ฟักทอง มะเขือนวล มะเขือเทศสุก เห็ด

ถ้ามีมากเกินกว่าจะอัดได้ ก็ให้ตากแห้งใส่เค็มไว้ มีหัวผักกาดขาว หัวผักกาดเขียว ถั่วแขก เป็นต้น ข้าพเจ้าจะได้บอกวิธีทำเป็นอย่าง ๆ ไปเป็นลำดับ

ถ้าจะอัดหน่อไม้ เมื่อได้หน่อไม้มาปอกแล้ว ผ่าเป็นซีก ๆ ซีกละเท่า ๆ ๒ นิ้วมือ ยาวเท่าขวดที่จะบรรจุ เอาต้มพอสุก เอาใส่ขวด เอาน้ำร้อนหล่อ เอาเกลือน้ำตาลที่บอกส่วนผสมไว้ใส่ตามขนาดขวด ใส่ยางปิดฝา ถ้าจะอัดขนาดน้ำเดือดให้อยู่ในน้ำ ๒ ชั่วโมง นับแต่น้ำเดือดก็พอ ถ้าจะอัดด้วยหม้ออัดให้อยู่ในความร้อน ๑ ชั่วโมง ให้ความร้อน ๒๔๐ ดีกรี ความดัน (Pressure) ๑๐ ปอนด์ ถ้าต้องการอัดด้วยไก่สด ๆ ก็ได้ ทำตามวิธีไก่อัดสด เอาหน่อไม้แทรกลงไป ไม่ต้องหล่อน้ำ วิธีนี้ต้องอยู่ในความร้อน ๑ ชั่วโมง ให้ความร้อน ๒๕๐ ดีกรี ความดัน (Pressure) ๑๕ ปอนด์

หรือจะต้มกับปลาไว้ทำแกง ต้มปลาร้าก็ได้ จะผัดกับหมูไว้ ก็อัดเหมือนอัดกับไก่

ถ้าจะอัดหัวผักกาดขาวต้องสดมาก พอเก็บมาอย่าทิ้งค้างไว้ตั้งวัน ถ้าได้ทำทันทียิ่งดี ต้องเก็บขนาดไม่เกิน ๑ นิ้วฟุตผ่ากลาง บางท่านจะว่าหัวผักกาดขาวนี้เป็นของเลว ๆ ราคาก็ถูก จะอัดไว้ทำไม ทั้งไม่น่าจะอร่อยเลย มีกลิ่นฉุน ๆ ด้วย แต่เดิมตั้งแต่ข้าพเจ้ายังไม่มาอยู่ฟาม ก็ได้เคยคิดเช่นนั้นเหมือนกัน

ต่อเมื่อออกมาอยู่ฟามทำสวนผักเอง แลเลือกปลูกของที่ถูก ๆ เช่น ถั่วฝักยาว หัวผักกาดขาว เพราะคิดว่าคงปลูกง่ายจึงถูก ความจริงก็เป็นดังนั้น

ปลูกง่ายดาย แลถ้าเก็บให้พอดี ทั้งสองอย่างจะไม่แพ้ผักฝรั่ง ซึ่งมีราคาแพงกว่า ถ้าท่านผู้ใดไม่เชื่อก็ขอให้ลองปลูกดูบ้าง ท่านจะได้รับตอบแทนเต็มที่ เหลือจากใส่ขวดแล้ว เก็บทำเค็มไว้ได้ ไม่ต้องซื้อเจ๊กรับประทาน เราทำเองได้ดีเหมือนกัน การใส่เค็มจะได้เขียนวันหลัง

อัดหัวผักกาดขาว

เมื่อได้หัวผักกาดมาแล้ว ให้เอามีดขูดผิวมันออกอย่าใช้ปอก เพราะการปอกเปลืองเนื้อนัก มีดขูดเอาก็ได้ ขูดขาวดีแล้วผ่าซีก จะให้โตผ่า ๒ ถ้าย่อมลงผ่า ๓–๔ ก็ได้ ผ่าแล้วล้างสะอาด เอาลงจุ่มน้ำเดือดสัก ๓–๕ นาที แล้วเอาขึ้นจัดลงขวดดูให้งาม เอาน้ำร้อนหล่อเกลือผสมน้ำตาล ตามส่วนที่บอกมาข้างต้น ปิดฝาอัดไว้ ให้อยู่ในหม้ออัด ๓๐ นาที ความร้อน ๒๒๘ ดีกรี หรือความดัน ๕ ปอนด์

อัดถั่วฝักเขียว

ถั่วที่ใช้อัดที่ฟ่ามบางเบิด เป็นชนิดถั่วแขก ฝักเขียวเมล็ดขาว ถั่วนี้ขึ้นงอกงามดีในฤดูฝน ได้เก็บเมล็ดสืบพันธุ์มาสามปีกว่าแล้ว จะหาซื้อเมล็ดได้ที่ร้านขายพันธุ์ผักในกรุงเทพ ฯ

ถ้าจะอัดต้องเลือกถั่วที่อ่อน ขนาดเมล็ดในเท่าเมล็ดมะเขือ ฝักไม่เหนียว ต้องเลือกทั่วให้ได้ขนาดกัน แล้วเอาห่อผ้าขาวบางจุ่มลวกในน้ำเดือด ใส่โซดาใบคาบอนเนตสักหนึ่งช้อนชา ในน้ำเดือด ประมาณ ๑ แกลลอน หรือ ๔ ถ้วยแก้ว ให้อยู่ในน้ำเดือด ๓–๔ นาที ดูให้พอตายนึ่งทั่วกัน แล้วยกจากน้ำร้อนลงน้ำเย็นทันที ในน้ำเย็นนั้นให้ใส่เกลือป่น ๔ ช้อนโต๊ะต่อ ๑ แกลลอน อยู่ในน้ำเย็น ๓๐ วินาที ยกขึ้นผึ่งหรือแขวนให้น้ำตก แล้วจัดลงขวดซึ่งต้องเตรียมต้มไว้ให้ร้อน ลำดับพอเต็มเพียงคอขวด จะใส่ลงตามยาวหรือขวางของถั่วก็แล้วแต่ใจ ใส่น้ำร้อนลงไปพอท่วมถั่ว ใส่เกลือผสม ๑ ช้อนชาสำหรับขวดเล็ก ๒ ช้อนชาสำหรับขวดใหญ่ ให้ความร้อน ๒๕๑ ดีกรี หรือความดัน ๑๐ ปอนด์ เวลา ๔๕ ดีกรีสำหรับขวดใหญ่

อัดผักกาดขาวปลี

ผักกาดขาวปลีนี้ใช้แทนกระหล่ำได้ดีมีรสดีมาก ปลูกได้ดีที่ฟ่ามในฤดูฝน ข้าพเจ้าชอบมากกว่ากระหล่ำ เมื่อผักเป็นปลีดีแล้ว ถอนเอามาทั้งต้น

หรือจะตัดเอาแต่ใจกลางหรือห่อเป็นปลีก็ได้ ต้นภายหลังแตกแขนง เราอาจเก็บเล็มเป็นผักต่อไปอีกได้ ถ้าปลีใหญ่ให้ ๒ – ๓ ซีกพอลงขวดสะดวก ใช้ลวกและทำธุระอย่างถั่วแขก บรรจุลงขวดให้งาม ให้ความร้อน ๒๔๐ ดีกรี หรือ ๑๐ ปอนด์ เวลา ๓๐ นาที หรืออีกวิธีหนึ่งจะใช้อัดด้วยน้ำเดือด ซึ่งจะทำให้รสผักดีขึ้นเพราะความร้อนไม่มาก ให้อยู่ในน้ำเดือด ๑ ชั่วโมง เป็นใช้ได้

อัดข้าวโพดหวาน

ข้าวโพดหวานพันธุ์นอกนี้มีรสอร่อยมาก และจะไม่เสียแรงเปล่า ถ้าเก็บใส่ขวดไว้รับประทานวันหน้า เพราะเราจะปลูกได้ดีเสมอตลอดปีไม่ได้ ที่ฟ่ามปลูกต้นฝนทยอยกันไปจนปลายฝนเสมอ ท่านผู้ไม่เคยปลูกรับประทานเอง และไม่เคยไปหักมาจากไร่สด ๆ จะทราบไม่ได้ว่าข้าวโพดหวานพันธุ์นอก อร่อยผิดกับข้าวโพดในตลาดเราเพียงไร ที่ฟ่ามได้ลองปลูกมาหลายอย่าง แต่ชอบชนิด Golden Bantam กว่าอย่างอื่น เพราะเหตุว่าต้นเจ้ มีอายุสั้น ๕๕ – ๖๐ วันก็เก็บได้ ผู้ปลูกขายเขาว่าฝักเล็กไป แต่เราไม่ได้ขาย เอาความอร่อยเป็นเกณฑ์ ถ้าเหลือรับประทานข้าพเจ้าอัดใส่ขวดไว้ ข้าวโพดนี้ถ้าจะรับประทานในเวลาที่มันดีที่สุด สำหรับต้มเผาผักก็ต้องมีขนาดดังเราเก็บรับประทานมาดังนี้ แต่ท่านผู้อ่านอาจจะชอบเป็นขนาดต่าง ๆ ข้อนั้นแล้วแต่จะทดลองชิมเอาเมื่อท่านปลูกเอง ตามขนาดของฟ่ามนี้ ถ้าจะรับประทานเผา เราลองหยิกเมล็ดมันดู พอเป็นน้ำนมข้น ๆ เผาดีมาก ถ้าจะต้ม

หยิกเมล็ดเป็นน้ำนมปรี๊ดออกมา ต้มกำลังดี ถ้าจะผัดต้องดูระหว่างต้มกับเผา คือขนาดนี้ที่เราเก็บใส่ขวดไว้ใช้วันหน้า

วิธีทำ เอาข้าวโพดมาปรก และหั่นเฉือนลงไปตามยาวของฝัก ให้พอเสมอชังอย่ากินมีดให้ลึกนักชังแข็งจะติด ถ้าเสียดายที่ติดชังอยู่บ้าง ให้เอาสันมีดขูดเนื้อจะออกมา เอาเนยใส่กะทะตั้งไฟพอเนยหอมดี เอาข้าวโพดลงผัดพอสุกทั่วชิมได้ ใส่เกลือพอเค็ม ไม่ต้องตั้งอยู่บนไฟนานนัก ตักใส่ขวดเอาลงหม้ออัด ให้ความร้อน ๒๕๐ ดีกรี หรือความกัน ๑๕ ปอนด์ เวลา ๑ ชั่วโมง หรืออัดด้วยวิธีน้ำเดือด ในน้ำเดือด ๑ ชั่วโมง แต่ต้องทำ ๓ วันติด ๆ กันจึงจะปิดเลยได้ ทั้งนี้เพราะข้าวโพดเป็นเมล็ด ซึ่งมีส่วนที่เป็นอาหารมนุษย์และสัตว์มาก เพื่อป้องกันจุลอินทรีย์ทำลาย ที่ฟ่ามบางเบิดทุกคนไม่เบื่อที่จะรับประทานข้าวโพดหวานต้มร้อน ๆ ทาเนยเกลือและพริกไทยทุกมื้อจนหมดฤดูกาล และเสียดายเมื่อมันวายไปเสีย

ฟักทองอัด

ฟักทองนี้บางท่านจะเห็นว่าไม่จำเป็นต้องอัด เพราะในเมืองเราพอหารับประทานได้เสมอ เป็นผลที่เก็บทน ไม่ต้องเสียขวด ทั้งราคาก็ย่อมเยาว์ แต่ฟ่ามที่ได้ทำไว้บ้าง ก็เพราะต้องการทดลอง กับได้พลิกแพลงทำเป็นขนมไว้ใช้ เช่นกวนไว้ใส่ไส้ขนม

ชาวอเมริกันชอบรับประทานกัน และที่ฟ่ามก็ชอบรับประทานกัน จึงทำใส่ขวดไว้ ดังจะบอกวิธีไว้ในที่นี้เหมือนกัน

ถ้าจะทำฟักทองอัด ให้เอาฟักทองมาปอก และผ่าเป็นเซี่ยว ๆ ดูว่าจะบรรจุขวดได้พองาม เอาขึ้นนึ่งเสียให้สุกก่อน แล้วลำดับลงขวด ให้ความร้อน ๒๔๐ ดีกรี หรือ ๑๐ ปอนด์ เวลา ๑ ชั่วโมง หรืออัดด้วยน้ำเดือด ๑ ชั่วโมง ๓ วันติด ๆ กัน

กวนฟักทองสำหรับใส่ขนมไพ เอาฟักทองนึ่งสุกแล้วมาขยี้ลงกระชอนกรองละเอียดดีแล้ว ประมาณฟักทองสองถ้วยแก้ว ใส่น้ำตาลหม้อหรือน้ำตาลมะพร้าวให้หวานตามชอบใจ ไข่แดง ๑ ฟอง น้ำนมข้น ๒ ช้อนโต๊ะ หรือน้ำนมสดครึ่งถ้วยแก้ว กวนฟักทองกับของเหล่านี้ให้เข้ากันดี พอสุกข้นดีหยอดไม่ไหลเป็นใช้ได้ ยกลงจากเตาเอาเนยใส่ ๒ ช้อนโต๊ะ กวนเข้ากันแล้วตักใส่ขวด ลงหม้ออัดเหมือนฟักทอง เวลาต้องการทำขนมฟักทอง จงทำแป้งขนมไพตามตำราขนมฝรั่ง แล้วเอาฟักทองกวนนี้ใส่เป็นไส้ เอาไข่ขาวตีแข็งใส่หน้า เข้าเตาอบพอหน้าเหลืองเป็นใช้ได้ เสียใจที่จะเขียนวิธีทำขนมนี้โดยละเอียดไม่ได้ในที่นี้ แต่หวังว่าถ้ามีโอกาสข้างหน้า คิดว่าจะเขียนวิธีทำขนมต่าง ๆ ตามประสาคนบ้านนอก ซึ่งใช้น้ำมันหมูแทนเนยไปบ้าง เพื่อทุ่นโสหุ้ย และได้รับประทานขนมรสไม่เลวลงเท่าใดนัก

เมล็ดถั่วแปบอัด

Lima beans ถั่วแปบพันธุ์นอกมีหลายสิบชื่อ มีทั้งชนิดเลื้อยและเป็นกอเตี้ย ๆ แต่ในที่นี้จะขอกล่าวแต่เฉพาะที่ฟ่ามบางเบิดได้ปลูก และรับประทานมาแล้ว เราปลูกชนิดมีชื่อว่า Henderson bush liona กับ Burpee's

Fordpook เป็นชนิดกอเตี้ย เพราะไม่ต้องลำบากทำค้าง และได้ผลพอสมควร ฝรั่งเขารับประทานแต่เมล็ดอ่อนสีขาว ๆ จนเขียว และจนฝักแก่แข็งเกราะ เขามักผัดเมล็ดอ่อนกับหมูสามชั้น หรือหมูเค็ม เป็นกับข้าวอย่างอร่อยสิ่งหนึ่ง แต่ที่ฟามได้ทำรับประทานที่อร่อยที่สุดคือ แกงบวดเมล็ดถั่วแก่ มีรสอร่อยหาถั่วอะไรเสมอเหมือนได้ยากในเมืองเรา ท่านผู้อ่านควรจะลองปลูกรับประทานดูบ้างถ้าไม่เชื่อ

วิธีถัด เมื่อถั่วเมล็ดแก่ ซึ่งจะเห็นว่าเมล็ดนั้นโปน ๆ ขึ้นที่ฝัก ให้เก็บเอามาเลือกเป็นขนาด แกะเอาเมล็ดที่แก่เสมอกันไว้ต่างหาก เพื่อจะลงขวดแต่เมล็ดที่แก่เท่า ๆ กัน แล้วลวกเมล็ดอย่างถั่วฝัก ถ้าจะผัดก็ผัดในกะทะปรุงรสให้พอดีแล้วเอาลงขวด ถ้าจะไม่ผัด เมื่อลวกแล้วเอาลงขวด เอาน้ำร้อนหล่อพอท่วม เอาเกลือผสมใส่ ๑ ช้อน ให้ความร้อนเท่าถั่วฝักเขียว เมล็ดถั่วนี้มีรสอร่อยกว่าถั่วลิสงหรือถั่วอะไรทั้งหมด ที่เราเคยรับประทานในเมืองเรา

อัดมะเขือเทศสด

มะเขือเทศสุกนี้ คนไทยเราน้อยคนชอบรับประทาน แต่ถ้าเป็นซ๊อสมะเขือเทศทุกคนคงจะรู้จัก เพราะฉะนั้นถ้าท่านผู้ปลูกมะเขือเทศมาก ถ้าไม่อัดสุกจะทำซ๊อสก็ได้ จะได้บอกวิธีทำไว้ในนี้เหมือนกัน แต่ที่ฟามเราชอบรับประทานทั้งสุก ๆ ทั้งทำเป็นซ๊อสไว้ใส่ข้าวโพดและมักโรนีด้วย มะเขือเทศนี้ถึงแม้จะปลูกได้ตลอดปีในเมืองเรา แต่จะให้สุกสดใสดี ตามสังเกต

เห็นว่าต้องสุกในฤดูหนาว ผลจึงจะสุกแดงทั่วกันจนถึงขั้ว ถ้าสุกหน้าฝนมักจะแตกก่อนสุกตลอด เมื่อมีแผลแมลงและจุลอินทรีย์ต่าง ๆ รบกวน ทำให้เน่าเสียไป ไม่ใคร่ได้ผลดีลงขวด ได้แต่ทำซ๊อส

วิธีดัดมะเขือเทศสุกลงขวด ให้เก็บมะเขือเทศที่สุกแดงดีขนาดเบื่อง ๆ ถ้าได้ ๒ ผลต่อ ๑ ปอนด์ เป็นขนาดพอใช้ได้ ต้องให้ผลแดงดีและไม่งอมนัก เอาใส่ผ้าขาวบางผ่อนลงไปในน้ำเดือด ๑ นาที เอาขึ้นมาลงน้ำเย็นทันที เอามีดกรีดที่ผิวให้เป็นรอยแล้วลอกออก ถ้าผลมะเขือสุกดีการลอกจะไม่ยาก และผิวมะเขือจะเกลี้ยงงาม ลอกแล้วคว้านตรงขั้วเอาใส้ออกเสียบ้าง เพราะตรงนั้นมักมีขาว ๆ ติดอยู่ ต้องคว้านออกให้หมด แล้วผ่า ๒ ซีก ลำดับลงขวด ถ้าผลย่อมขนาด ๕ – ๖ ผล ต่อ ๑ ปอนด์ จะใส่ทั้งผลก็ได้ เอาน้ำมะเขือที่ไหลออกเวลาผ่า กรองใส่ในขวดให้หมด เอาเกลือผสมใส่ ๑ ช้อนชาสำหรับขวดเล็ก ๒ ช้อนชาสำหรับขวดใหญ่ ให้ความร้อน ๒๒๙ ดีกรี หรือ ๕ ปอนด์ เวลา ๑๐ นาที หรืออัดด้วยน้ำเดือด ๓๐ นาที เป็นใช้ได้

วิธีทำซ๊อสมะเขือเทศ มะเขือเทศที่มีตำหนิหรือผลย่อม หรือแตกเสียโฉมจะรวมทำซ๊อสก็ได้ แลที่เหลืออัดทั้งผลจะรวมทำซ๊อสก็ได้ ให้เอามะเขือมีส่วน ๒ ปีบ ต้มให้เปื่อยจนละแล้ว กรองเอาเมล็ดและเปลือกออกให้หมด เคี่ยวให้งวดลงไปจนเหลือ ๖ ควอท ให้เอาน้ำส้มสายชู ๒ ควอท แล้วต้มให้เดือดสัก ๒ – ๓ พลุ่ง จึงใส่เครื่องเทศเหล่านี้ คือ น้ำตาลทรายแดง ๑/๒ ปอนด์ เกลือ ๑/๒ ปอนด์ พริกไทยป่น ๑ เอาน์ เครื่องเทศผสม All spi'ce

มีขายตามห้าง ๑ ๑/๒ เอาน์ มัสตาดผง ๒ เอาน์ ขิงป่น ๑ ๑/๒ เอาน์ กานพลู ๑/๒ พริกป่น ๑/๒ เอาน์ ต้มไปอีก ๓๐ นาที หรือจนข้นดีแล้วกรอกลงขวดปากแคบอย่างขวดเหล้า ขวดโซดา ขวดน้ำหวาน ขวดเบียร์ ขวดอะไรก็ได้แล้วแต่จะมีและหาได้สะดวก แต่ต้องมีไม้ก๊อกอุดให้แน่นดี เมื่อกรองแล้วให้เอาลงหม้ออัดอย่าเพิ่งปิดจุก ให้อยู่ในความร้อน ๒๒๘ ดีกรี หรือ ๕ ปอนด์ ถ้าจะทำขายแล้วอุดให้แน่น ถ้าจะใช้จุกอย่างขวดโซดาก็ได้ แต่ต้องหาเครื่องปิดพิเศษดังมีรูปให้ดูนี้ ว่าปิดด้วยไม้ก๊อก ต้องต้มจุกกับน้ำโซดาไบคาบอเนตเสียก่อน เพื่อให้สะอาดดีแล้วจึงปิด ปิดแล้วถ้าจุกไม่ลงไปหมดต้องใช้มีดคม ๆ ปาดให้เสมอปากขวด และเอาปากขวดจุ่มเทียนไขเสีย กันอากาศเข้า ถ้ามีขี้ผึ้งแท้จุ่มขี้ผึ้งก็ได้

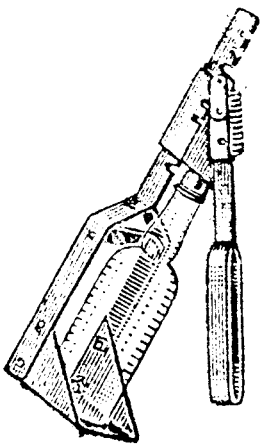

ซ๊อสมะเขือเทศนี้ เห็นว่าคนไทยคนจีนตามโรงขายอาหารใช้มาก และซ๊อมาจากนอกทั้งนั้น ที่ฟามทำไว้ใช้ได้นาน ๆ และใช้ได้ดีเท่ากับที่ซ๊อเขามา แต่ถูกกว่า ข้าพเจ้าคิดว่าผู้สนใจในเรื่องทำซ๊อสมะเขือเทศนี้ อาจเป็นผลสำเร็จได้ เพราะทำไม่ยาก เก็บก็ไม่ยาก ภาชนะจะใส่ก็หาง่าย เราไม่ต้องสั่งขวดพิเศษก็ดูเหมือนจะได้ เพราะขายให้แก่ร้านขายอาหาร เขาไม่ต้องการตั้งอวด พอเปิดก็ใช้ได้ทีเดียว ขวดรูปร่างจะเป็นอย่างไรเขาคงไม่รังเกียจ

ถ้าเราขายให้เขาถูกกว่าของนอก ถ้ามีผู้สนใจคณะกสิกรจะพยายามให้ความรู้ละเอียดกว่านี้ เพราะอาจเป็นพืชเงินขึ้นได้ และรับรองว่าจะไม่เลวกว่าของต่างประเทศเลย ถ้าได้ปลูกพันธุ์ที่เหมาะสำหรับทำของนี้

อัดผักกาดดอง และกระหล่ำปลีทอง

ผักดองเปรี้ยว Self fermentation ฝรั่งเขาไม่ค่อยจะรับประทาน ที่ทราบอยู่ก็มีกระหล่ำปลี ผลออลีฟ กับอีกอย่างเขาเรียกว่า Dill นอกนั้นเขาดองน้ำส้มและดองหวานทั้งนั้น แต่ชาวไทยเราชอบดองเปรี้ยว ทำกับข้าวได้หลายอย่าง แต่โดยที่การเก็บไม่เป็น จึงมีของดองเปรี้ยวน้อยกว่าควร มีแต่ดองเค็มมาก กระหล่ำปลีดองเปรี้ยว Souer krout ที่ฝรั่งเขารับประทานกับไส้กรอก เขามีรับประทานตลอดปี เพราะเขารู้จักเก็บ แต่คนไทยเราได้รับประทานของดองแต่ในฤดูกาล เช่น ผักกาด ผักเสี้ยน โสน นางนุ่น เป็นต้น ถ้านอกฤดูกาลก็ว่าต้องแปลว่าแพง ของจะซื้อขายได้ถูกก็ในเวลานอกฤดูกาลของเขา ถ้ารู้จักเก็บเรา ก็จะได้รับประทานของนอกฤดูกาลบ้างโดยไม่แพงนัก

ถ้าดองเปรี้ยวอัด วิธีดองจะได้กล่าวต่อเมื่อเขียนถึงดองผักต่าง ๆ ในที่นี้จะบอกแต่วิธีอัดเท่านั้น เมื่อผักดองได้ที่แล้ว คือรสเปรี้ยวเหมาะแก่ความต้องการ แล้วให้เอาลงลำดับขวดให้หมด เอาน้ำผักนั้นตั้งไฟให้เดือด แล้วกรองและช้อนฟองโสโครกออกเสีย เทราดลงไปให้ท่วมผัก เอาลงอัดอย่างให้ความร้อนขนาดน้ำเดือดก็พอ ให้อยู่ในน้ำเดือด ๒๐ นาทีใช้ได้ เพราะ

เหตุว่าความเปรี้ยวนั้นจะบำรุงไม่ให้ผักเสียเอง เรากลัวแต่ราเท่านั้น จะเสียทางจุลอินทรีย์เล็กน้อย แต่ราเป็นของป้องกันง่าย ถ้าใส่ผ่าเสียก่อนด้วยความร้อน ๑๖๐ – ๒๑๒ ดีกรี ขนาดน้ำเดือดก็จะป้องกันได้ ต่อไปนี้ให้ปิดไม่ให้อากาศเข้าได้ จะไม่เป็นอันตรายเสียหายเลย ถ้าจะอัดก้วยหม้ออัด ให้ได้ความร้อน ๒๒๐ ดีกรี หรือ ๓ ปอนด์ก็พอ เวลา ๒๐ นาทีก็ใช้ได้ ถ้านานกว่านี้ ผักจะสิ้นกรอบไปเสีย แต่ถ้าจะทำขายเป็นสินค้าต้องร้อนกว่านี้ เพราะจะต้องเก็บนานวัน

การอัดผักต่าง ๆ ยังจะทำได้อีกหลายอย่าง แต่โดยที่ ๆ ฟามปลูกรับประทานไม่ได้หมดทุกอย่างจึงไม่มีโอกาสได้ทำ เท่าที่ได้ทำมาบ้างก็ได้เขียนมาแล้ว หวังว่าจะพอสมควรที่จะเป็นหลักให้ผู้ใคร่ทำได้ทดลองไปพลาง ๆ การเก็บผักก็ยังมีอื่นนอกจากดองและอัดสด เช่นใส่เค็ม ซึ่งเป็นวิธีที่ง่ายและสะดวกที่สุดแก่แม่บ้านหรือกสิกรผู้งานมาก จะได้ถนอมของไว้โดยไม่เปลืองแรงและเวลามากนัก ข้าพเจ้าจะได้บอกวิธีตามที่ได้ทำใช้ยังพ่าม ในเวลาที่ของมากเหลือหลายดังนี้

ทำหัวผักกาดเค็ม

(จีนเรียกว่าหัวไช้โป้) ผักกาดทั้งนี้ปลูกง่ายที่สุด โรคเบียดเบียนมีน้อย อายุก็ไม่นาน ราว ๖๐ – ๗๕ วันก็ลงมือถอนได้บ้างแล้ว ข้าพเจ้ามักปลูกแน่นในแถว เพื่อให้แน่ใจว่าจะขึ้นเต็มที่ ครั้นแล้วถอนใบอ่อนมากองหรือผัดรับประทาน แหวกที่ให้ลงหัว พอเห็นเป็นหัวอ่อนถอนอีกครั้ง เพื่อ

ให้ที่แก่หัวที่จะเอาไว้ใส่เค็มต่อไป ที่ฟามปลูกทยอย ๆ กันทุก ๓ อาทิตย์ เพราะฉะนั้นหัวผักกาดไม่ขาดสวนเลย ในฤดูฝนถอนทยอยกันไปเรื่อย ๆ ผักที่ครัวก็บริบูรณ์ หัวที่จะทำเค็มต้องเป็นหัวใหญ่เพราะจะเหี่ยวลงมาก เมื่อเก็บมาแล้วให้ผึ่งแดดจนอ่อนทั่วท่อน พออ่อนตัวจนบีบนุ่มมือ ให้เอาคลึงกับเกลือบนกระด้งหรือตะแกรง หรือกระดานก็ได้ให้เกลือเข้าเนื้อ แล้วเอาหมักไว้ ๑ คืน เช้าให้เอาเกลือใส่อีกเล็กน้อย แล้วคลึงตากแดดตลอดวัน เย็นลงเก็บลงใส่กระสอบทับด้วยของหนักให้น้ำตก ทำอยู่เช่นนี้สักสองสามวัน พอหัวผักกาดซักเป็นสีน้ำตาล และแบนลงสักครึ่งหนึ่ง ให้ตากไปอีกจนเป็นสีน้ำตาลแก่ ที่นี้จะเก็บลงไหหรือใส่ขวดได้ วิธีนี้ดูข้างจะประดักประเดิด แต่ของสะอาดรับประทาน เพราะเราไม่ได้ทำมาก ทำไปคราวละน้อย ๆ ๓๐–๔๐ หัวจากสวนเล็ก ๆ แต่จีนที่ทำมาก ๆ เขาใช้เท้าย่ำ เขาขุดหลุมในดินเอาเสื่อปู ใช้เท้าลงย่ำ ดูอยู่ข้างจะสกปรกอยู่บ้าง แต่ก็คงเป็นวิธีที่ถูกที่สุด คนเราชอบซื้อของถูก ก็ต้องได้ของเช่นนี้รับประทาน แต่ไม่ต้องสงสัยว่าใคร ๆ อาจทำได้แน่ ดูไม่ยากนัก สำคัญให้เกลือเข้าเนื้อจนอ่อนตัว ถ้าใส่ในเกลือเข้าไม่ถึง จะเป็นเป็นสีขาว ๆ คล้ายฟ่ามข้างในไม่ดี

ถั่วแห้งเค็ม

ถั่วแขกเวลามีมากทำไม่ทันต้องใส่เกลือตาก ถ้าจะใส่เกลือไม่ต้องลอกเอามาถึงใส่เกลือคลุกพอทั่วแล้วขยำจนช้ำดี หมักไว้ ๑ คืน เช้าถ้ามีแดดเอาออกตาก และตากไปจนสีฟ่างเป็นใช้ได้ ถึงไม่มีแดดทุกวันก็ไม่เสีย แต่

ถ้าจะตากจืด ๆ ต้องลอกก่อน และถ้าไม่ได้แดดราจะขึ้น เลยน่าเสีย วิธีนี้ทำได้แต่หน้าแล้ง หวังมีแดดเสมอ แต่รสก็ไม่ดีกว่าอย่างใส่เกลือเลย เพราะฉะนั้นวิธีใส่เค็มดีกว่า

ผักกาดขาวปลี เขียวปลี เขียวใหญ่ใส่เค็ม

ผักเหล่านี้เวลาแก่เค็มที่ เราต้องถอนเสียหาไม่ชักเป็นเส้นแข็งไป เมื่อถอนมาล้างสอาดดีแล้ว เอาผึ่งแดดหรือลมให้เหี่ยวจนแฟบ แล้วเอาลงขยำกันเกลือ จนเห็นว่าช้ำดีแล้วหมักไว้ ๑ คืน เช้าขึ้นเอาเกลือใส่ขยำอีกที ๑ ทีนี้สังเกตว่าจนเกลือติดใบผักกาดประปรายไม่ละลายไปหมด แปลว่าพอแล้ว เอาตากแดดทุกวัน จนจับดูว่าแห้งบีบน้ำไม่ออกเอาเก็บได้ การเก็บผักเค็มนี้ง่ายดีมาก ไม่ต้องอัดขวดยัดไห อย่างผักดองน้ำ ห่อกระดาษหรือตองแห้งหรือกาบหมากก็ได้ และจะเก็บในที่ใด ๆ ก็ได้ เว้นเสียแต่ตากฝนและในน้ำ ไม่ต้องกลัวหนอนขึ้น ราขึ้น เพราะมันเค็มจัด เมื่อจะรับประทานเอามาแช่น้ำให้เกลือออกเสียสัก ๒ – ๓ ชั่วโมง หรือลวกเดี๋ยวก็ใช้ได้ทันใจ รสของผักตากเค็มนี้ข้าพเจ้าชอบมาก ดีไปคนละอย่างกับผักสด การใช้ผักใช้เป็นผัดและแกงจืดได้ดีเท่าดอกไม้จีนที่เขาใช้แกงร้อน แต่ข้าพเจ้าว่าดีกว่ามีรสดีกว่ามาก สำหรับไปในทางกันดารก็สะดวกดี เมื่อมหาสงคราม ประเทศอเมริกาได้ทำผักตากแห้งแต่ไม่เค็มบรรจุกระป๋อง ส่งไปช่วยเลี้ยงทหารฝ่ายสัมพันธมิตรมากมายสำหรับทำซุป และในเมืองฝรั่งเศสเองเขาก็ทำมาก แต่ในเมืองของเราที่จะทำแห้งยังมีน้อย เพราะที่มีอยู่ก็พอกินสดไป เหลือบ้าง

จะทำก็ไม่คุ้ม ที่เราทำกันมาก เพราะของเหลือหลายจากรับประทานสด จำต้องหาวิธีเก็บต่าง ๆ ของตากแห้งนี้เมื่อจะใช้ แช่น้ำเสียก่อนมันจะพองตัวเท่าเดิม

จะได้อธิบายวิธีทำแห้งโดยละเอียด ลงในหนังสือพิมพ์ภายหลัง เท่าที่ได้พูดมาเล็กน้อยนี้ ฉะเพาะแต่ที่ได้ทำจากของเหลือใช้ สำหรับครอบครัวเล็ก ๆ ตามที่ได้ทำอยู่ที่ฟามบางเบิดเท่านั้น ถ้าจะเขียนให้เป็นตำหรับตำราจริง ๆ ต้องเขียนละเอียดถี่ถ้วนอีกมากมาก จึงขอจบไว้แต่เพียงเท่านี้ก่อน ฉะบับหน้าจะเขียนเรื่องผักดองต่าง ๆ

ว่าด้วยเรื่องอัดผลไม้สด

— ๗ —

เดิมข้าพเจ้าจะเขียนเรื่องผักดอง และวิธีดองผัก แต่บัดนี้มีผู้ต้องการทราบเรื่องอัดผลไม้สด เพราะว่าในขณะนี้มีผลไม้อยู่หลายอย่างชุกชุมอยู่ ถ้าหากว่ารอช้าไปก็จะวายไปหมดตามฤดูกาลของผลไม้นั้น ๆ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าเวลานี้เป็นโอกาสดี ที่จะได้ช่วยเหลือท่านผู้ประสงค์จะทำผลไม้อัด จะได้ทำในฤดูกาลที่มีผลไม้ราคาถูก ส่วนผักนั้นจะมีโอกาสดองได้เกือบทุกเวลา จึงควรงดไว้ก่อน แต่เสียใจที่จะบอกว่าข้าพเจ้ามีโอกาสน้อยนัก ในการอัดผลไม้ เพราะ

๑. อยู่ไกลบ้านเมือง ไกลตลาด

๒. เมื่อได้มาก็มักงอมและชอกช้ำ ต้องคัดเลือกออกเสียมากหลาย

การอัดจึงแพงเกินควรเสมอ และไม่ได้ผลไม้ที่ดีต้องตามลักษณะ แต่เท่าที่ได้ทำมาแล้วถึงจะไม่ดีทีเดียว ก็ดูว่าพอจะเป็นตัวอย่าง ให้ท่านได้มีหลักที่จะทดลองทำไปบ้าง

การอัดผลนี้ไม่ยากนัก ทุกคนทุกครัวเรือนอาจทำได้ เพราะไม่ต้องเครื่องรับพิเศษ Steam Canner ก็ได้ ใช้ปี๊บน้ำมันก๊าสแทน แต่ขวดและยางเป็นของจำเป็น จะหาซื้อได้ที่ร้านกสิกร หรือสั่งที่ห้าง บี. กริม และ

หลักวิธีต้มล้างขวด ต้องตามหลักอย่างแน่วแน่ จะหาอ่านได้จากที่ผ่านมา ส่วนวิธีทำบีบและอัดจะเขียนต่อไปนี้

วิธีทำบีบ การใช้บีบน้ำมันทำเป็นหม้อนึ่งนี้ ข้าพเจ้าได้เขียนมาครั้งหนึ่งแล้วใน แต่โดยเหตุที่ข้าพเจ้าเขียนไม่เป็น เขียนเลวเต็มทีไม่มีใครเข้าใจ ครั้งนี้จะพยายามอีกที หวังว่าท่านจะเข้าใจดีขึ้น

ให้เอาบีบน้ำมันก๊าซเปล่ามาใบหนึ่ง ล้างให้หมดน้ำมันและกลิ่น เอานอนตะแคงลง เอาทางมีรูเจาะซึ่งเราสูบน้ำมันออกแล้วไว้ข้างบน ตัดเบ็ดด้านนั้นทิ้งเสียเลย เม้มขอบลงไปให้เรียบร้อย เพื่อกันบาดมือเวลาจับต้อง หาเศษไม้เล็กพอที่จะใช้ทำหูสำหรับยกได้ ตีติดเข้ากับหัวท้ายของบีบ เพื่อเป็นหลักเกาะเวลายกขึ้นลงจากเตาไฟ

ฝาบีบ ใช้ไม้แผ่นย่อม ๆ ตีเรียงติดกันเป็นแผ่นให้สนิทกันดี โตและยาวพอที่จะทับบนบีบแทนฝา โดยไม่ให้หลวมจนหลุดลงไปในบีบได้ ก็ใช้ได้ ตีเศษไม้ติดเข้าที่กลางฝา เพื่อหยิบเปิดสะดวก ทำดังนี้ง่ายดี ทุกคนจะทำได้ที่บ้าน โดยไม่ต้องไปหาช่างไม้

ไม้รองก้นบีบ ให้ซอยไม้เป็นชิ้นเล็ก ๆ ตีเป็นตารางห่าง ๆ วัดให้ลงพอดีกับก้นบีบ ตีให้ติดกันคล้ายไม้ทำรองห้องน้ำ ซึ่งจะเห็นตามรถไฟทุกคัน ไม้นี้สำคัญมาก เพราะมันป้องกันไม่ให้ก้นขวดกับก้นบีบติดกัน ถ้าไม่มีไม้รองวางลงไปเฉย ๆ ขวดอาจจะแตกร้าวที่ก้นหมด เพราะกระทบความร้อนซึ่งไฟเลียอยู่เสมอร้อนเกินไป จึงจำเป็นต้องมี ภาชนะที่จะใช้อัด

ผลไม้เท่าที่กล่าวนี้ก็พอ ไฟเตาถ่าน เตาน้ำมัน เตาฟืนใช้ได้ทั้งนั้น เพราะไม่ต้องการความร้อนเกินน้ำเดือด สุกแต่ทำให้น้ำเดือดได้เป็นใช้ได้

ที่นี้ว่าด้วยวิธีทำผลไม้ ผลไม้สุกโดยไม่ต้องหล่อน้ำเชื่อม เพราะผลไม้โดยมากประกอบด้วยน้ำเป็นส่วนมาก ถ้าเราไม่หล่อน้ำเชื่อม น้ำของผลไม้นั้นเมื่อถูกความร้อนก็จะไหลออกมาหมด เราก็จะได้รับประทานแต่กากมันเท่านั้น ถ้าเราหล่อน้ำเชื่อม น้ำตาลจะซึมเข้าไปแทนน้ำของมัน ทำให้มีรสดีขึ้น ทั้งน้ำเชื่อมหรือน้ำตาลนั้น เป็นสิ่งที่ถนอมของไม่ให้เสียชนิดหนึ่ง คือเป็น (Preservative) ซึ่งได้พูดมาแล้วแต่ก่อนในหลักถนอมอาหารในตอนต้นแล้ว และเป็นเครื่องปรุงให้มีรสดีขึ้น จึงจำเป็นต้องหล่อ

ผลไม้อัดต่างประเทศเขาทำกัน เขามักแบ่งออกเป็นชั้น ๆ (grade) ต่าง ๆ เช่นผลไม้อัดชั้น ๑ – ๒ – ๓ – ๔ เป็นต้น ที่เขาแบ่งแยกเป็นชั้น ๆ เขาถือส่วนมากน้อยของน้ำตาลที่ใช้หล่อเป็นเกณฑ์ คือถ้าใช้น้ำตาลมากผลไม้นั้นจะมีรสดีกว่าและราคาก็ต้องแพงกว่า และเพื่อให้สะดวก เขาได้ตั้งอัตราเป็นตารางดังนี้ เช่นผลไม้ชั้นหนึ่ง เขาใช้น้ำเชื่อม ๔๐ ดีกรี และชั้น ๒–๓ ก็ลด ๆ ลงมา คำว่าดีกรีไม่ใช่ดีกรีความร้อน ในที่นี้เป็นความข้นและใสของน้ำเชื่อม (density) ข้าพเจ้าได้ลองกระทำมาโดยได้วิธีทำของยี่ห้อ National Steam Pressure ใช้ความข้นใส density ของน้ำตาลดังตารางนี้ ซึ่งข้าพเจ้าได้ใช้มาแล้วเป็นผลดี และเขาใช้อัตลูกบีช Peach ในประเทศอเมริกา

ผลไม้อัดชั้น Grade	ความข้นแห่งน้ำตาล Density หรือดีกรี	ต้องใช้น้ำตาล ปอนด์	ต้องใช้น้ำ แกลลอน
๑	๔๐	๘ ๑/๒	๑
๒	๓๐	๖ ๑/๒	๑
๓	๒๔	๕ ๑/๒	๑
๔	๑๕	๓ ๑/๒	๑
๕	๕	๒ ๑/๒	๑

วิธีละลายน้ำเชื่อมก็ไม่แปลกอะไร เมื่อต้องการดีกรีไหนก็ใส่น้ำตาลตามส่วนในตารางนั้น ละลายเหมือนเราทำน้ำเชื่อมธรรมดานี่เอง แลโดยมากเขาต้องใส่ในผลไม้เวลายังร้อน ๆ แลผลไม้ที่มีรสเปรี้ยวเมื่อเราไม่ต้องการหวานก็ไม่ใช้น้ำตาลมากนัก ผลไม้นั้นก็จะไม่เสียหายเพราะมีกรดอยู่ Acid ซึ่งเป็นสิ่งกันเสีย preservative ในตัวเอง (ท่านจะทราบศัพท์เหล่านี้ในหลักของการถนอมอาหาร)

ต่อไปนี้จะว่าด้วยวิธีอัดโดยตรง

อัดมะปราง มะยงลงขวด

ผลมะปรางและมะยงทั้งสองอย่างนี้ เป็นผลไม้ที่มีรสดีมาก ไม่แพ้ลูกแอปปรีคอท Apricot หรือลูกปรัม Plum ของฝรั่งเลย น่าเสียดายที่มักหมดสิ้นเสียในเร็วพลัน ไม่ทันให้เบื่อ และโดยมากมักแพง และเก็บไม่ทน แต่ถ้าใช้วิธีอัด เอาไว้รับประทานได้ ผู้ทำจะได้ผลไม้นี้รับประทานนานเข้า

การอัดมะปรางหรือมะยง มีปัญหาอยู่ที่เรื่องปอกรับประทานนี้กินเวลามาก แต่โดยที่เรารับประทานไม่มากผลนัก จึงพอปอกรับประทานไปเป็นมื้อ ๆ แต่ถ้าจะปอกลงอัดขวดเป็นจำนวนมาก ๆ จะเป็นการใหญ่อยู่ ข้าพเจ้าจึงได้ลองทำโดยวิธีลวกน้ำร้อนใส่โซดาไฟอย่างฝรั่งเขาปอกผลบีช เขาใช้ลวกแล้วลอกเปลือกเอา ข้าพเจ้าจึงลองดูบ้างทำได้เร็วดีมาก แต่เสียใจที่ผลไม้ที่ได้มาทำมันงอมไป เพราะเหตุว่ามาทางไกล กว่าจะถึงมือจึงทำให้เนื้อเหลวไป แต่ก็พอจะยึดถือเอาเป็นหลักไฟในเวลานี้ เพราะยังไม่มีวิธีดีกว่า

วิธีลวก เอาโซดาไฟ (Gaustic Soda) ๔ ช้อนโต๊ะ น้ำ ๑ แกลลอน หรือ ๑๖ ถ้วยแก้ว ต้มให้เดือด เอาผลมะยงหรือมะปรางซึ่งไม่มีเนื้อชอกช้ำห่อผ้าขาวบางลงชุบในน้ำโซดาซึ่งกำลังเดือด ๒๐ – ๓๐ วินาที แล้วเอาขึ้นจากน้ำ มาลงน้ำเปล่าซึ่งต้มให้เดือดอีกหม้อ ๑ ในเวลาเท่ากัน แล้วเอาลงน้ำเย็น เอามีดกรีดแล้วลอกเอาเปลือกออก ต่อไปนี้จะดว้านหรืออัดทั้งผลก็ได้ ลำดับลงขวดอัด เทน้ำเชื่อมดีกรี ๓๐ – ๔๐ ดีกรีลงไปใส่ยางบีดฝา อัดด้วยน้ำเดือดนับเวลาแต่เห็นว่าน้ำเดือด

ขวดใหญ่ ๒๐ นาที
ขวดกลาง ๑๕ นาที
ขวดเล็ก ๑๐ นาที

อัดมังคุด

ผ่ามังคุดออก เอาซ่อมเงินหรือซ่อมไม้จิ้มออกให้ได้รูปเดิม อย่าให้กลีบแยกออก จัดลงขวดให้พองาม หล่อน้ำเชื่อมขนาด ๔๐ ดีกรี ต้มด้วยน้ำเดือด อยู่ในน้ำเดือดเท่ามะยง

อัดกระท้อน

กระท้อนนี้ข้าพเจ้าเคยทำอย่างลอยแก้ว คือใส่ปรุงรสอย่างเราลอยแก้ว รับประทานหวานอ่อน ๆ ไม่เหมือนมังคุดหรือมะม่วง ซึ่งต้องการน้ำเชื่อมข้นมาก หาไม่รับประทานไม่เป็นรสทีเดียว

เอากระท้อนมาปอก และหั่นไปตามกลีบซึ่งมีปุยติด แช่น้ำเกลือพอกร่อย ๆ สัก ๑๕ นาที สงเอาขึ้นใส่กระชอนให้น้ำตก แล้วรีบจัดลงขวดต้มน้ำเชื่อมให้เดือด ปรุงรสลอยแก้วตามต้องการ เทลงไปทั้งร้อน ๆ อย่าลืมว่าขวดต้องต้มร้อนเสมอ หล่อน้ำเชื่อมพอท่วมเพียงคอ ใส่ยางอัดขวดใหญ่ ๒๕ กลาง ๒๐ เล็ก ๑๕ นาที

อัดสละ

ให้เอาสละมาปอกเปลือก แล้วคว้านเมล็ดออกเสีย จัดลงขวด ต้มน้ำเชื่อมขนาด ๔๐ ดีกรี หล่อ อัดเท่ามะยง สละอัดรสไม่เปลี่ยนไปจากสดมาก รับประทานอย่างผลไม้ฝรั่งกระบ่องอร่อยดี คือรับประทานกับคัสตาด English Custard หรือรับประทานกับครีม

อัดผลเงาะ

ข้าพเจ้าเพิ่งได้อัดเงาะปีนี้เอง โดยเพื่อนฝูงนำมาฝาก แต่กว่าจะถึงมือและจัดการอัดก็เสียหายไปมาก ได้อัดเงาะเป็นจำนวนเล็กน้อยเท่านั้น แต่เป็นผลดีมากอร่อยเท่าสละ ไม่เป็นรสอย่างของต้มเลย ข้าพเจ้าได้เคยใช้วิธี

คว้าน แต่เพื่อให้เร็ว และผู้ไม่รังเกียจเงาะผ่าแล้ว ผ่าแคะเม็ดก็ใช้ได้ เพราะการคว้าน น้ำตกไปเสียบ้าง ถ้าผู้ทำมาก ควรถนอมน้ำไว้ละลายกับน้ำตาล เพราะมีรสดี ผ่าหรือคว้านออกแล้วจัดลงขวดให้พองาม ต้มน้ำเชื่อมขนาด ๔๐ ดีกรีหล่อ อัดขวดเล็ก ๑๕ นาที ถ้าขวดใหญ่ให้ทวีขึ้นไปแต่ ๕ ถึง ๘ นาทีควรจะพอ

อัดชมภู่สาแหรก

เลือกดูชมภู่ที่มีเนื้อหนา และอย่าให้งอม ถ้างอมจะละไป ผลใหญ่ให้ผ่า ๓ ซีก ถ้าเล็กผ่า ๒ ผ่าแล้วใส่ลงในน้ำเกลือพอกร่อย ๆ กันไม่ให้ดำตามรอยมีด ถ้าดำจะไม่น่ารับประทาน เมื่ออยู่ในน้ำเกลือประมาณ ๕ นาทีแล้ว จัดลงขวดลำดับให้งามตามชอบใจ หล่อน้ำเชื่อม ๓๐ – ๔๐ ดีกรี ถ้าชมภู่หวานใช้น้ำตาลอ่อนลงหน่อย ถ้าเปรี้ยวใช้แก่เข้า อัดอย่างเงาะ ชมภู่นี้ข้าพเจ้าได้ลองแต่ชนิดเดียว คือสาแหรกขาวซึ่งปลูกไว้ที่ฟาร์ม แต่ในเมืองเรามีหลายชนิด จึงบอกไม่ได้ว่าชนิดไหนจะดีที่สุด แต่เท่าที่ได้ลองมาสำหรับผลไม้อัดแล้วไม่แพ้ลูกแปร์ pear ของฝรั่ง ที่อัดกระป๋องมาขายในตลาดของเรา แต่ถึงต่างประเทศเขามีลูกแปร์หลายชนิด (varieties) แต่จะอัดได้ดีแต่บางชนิดดังปรากฏตามกระป๋องของมัน ข้าพเจ้าคิดว่าชมภู่ของเราก็มีหลายชนิด และคงจะมีชนิดที่จะอัดได้ดีกว่าสาแหรกขาว ที่ข้าพเจ้าได้ลองทำมา ผู้สนใจถ้ามีโอกาสควรทดลอง ถ้าแม้นได้ผลเป็นอย่างไร จะเขียนมาเล่าสู่เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ คณะ *กสิกร* จะยินดีและขอบใจ

อัดทุเรียน

กระบวนผลไม้ซึ่งทำให้สุก เช่นนึ่งต้มอะไรจะมีรสคงเดิมกว่าทุเรียนเท่าที่ทำมายังไม่มีเลย ทุกคนที่ชอบทุเรียนซึ่งเป็นผลไม้อันมีค่า คงจะยินดีในข่าวนี้มาก ท่านผู้ชอบทุเรียนสวย ๆ คือแห้งไม่เละติดมือ ก็จะอัดได้สะดวก แต่ผู้ที่ชอบทุเรียนเละเป็นปลาร้าก็จะไม่น้อยหน้า เพราะจะอัดได้และมีรสดีเท่ากัน

อัดทุเรียนชนิดสวย เช่น ก้านยาว ทองย้อย กบ ให้แกะเอาเมล็ดออกแล้วปะกบกันอย่างเดิม หรือผ่าสองซีกเลยก็ได้ เฉือนเอาส่วนที่เป็นขาว ๆ ออกเสียบ้าง เพราะตรงนั้นดูจะไม่มีรสอะไร ไม่ควรเสียดาย ลำดับลงขวด ให้เวลา ๓๐ นาทีในน้ำเดือด ไม่ต้องหล่อน้ำเชื่อม

อัดทุเรียนที่มีเนื้อเหลวหรือเปียก จงขูดเอาเนื้อซึ่งเหลว ๆ นั้นรวมกัน ถ้าทุเรียนนั้นไม่สู้มีรสดี จงเติมน้ำตาลและหัวกระทิ หรือจะเติมเนยก็ได้ มีรสเหมือนกัน กวนบนไฟประมาณ ๑๕ นาที ตักลงขวดอัดอย่างทุเรียนแห้ง ถึงแม้ว่าทุเรียนที่สวย แต่โดยมาทางไกลจึงงอมไป จะอัดอย่างทุเรียนเปียกก็ได้ จะเติมน้ำตาลหรือหัวกระทิหรือไม่ก็ได้ อัดเหมือนกัน ท่านไม่ต้องกลัวจะมีกลิ่นหืนภายหลัง ถ้าอัดติดแน่นดี จะไม่มีกลิ่นหืนเลย

ตามที่ข้าพเจ้าบรรยายมานี้ ตามที่ได้ทดลองทำแล้ว แลได้มีโอกาสน้อยที่สุด และบางอย่างก็ไม่ได้ดีสมประสงค์ เพราะผลไม้มาถึงมือมักไม่ได้ลักษณะที่ต้องการ จึงไม่ได้ดีดังที่ควรจะเป็น และบางอย่างถึงแม้จะได้ทำ

ตำหรับตำราทุกอย่าง ก็ยังไม่ได้ดี มันคงมีบกพร่องที่ไหนเสมอ เช่นบางที จะเป็นที่น้ำเดือดช้าไป ไฟน้อยไปไม่ได้ตรงตามเวลา ต้องทำซ้ำอีกตั้งสอง สามครั้งก็มี เพราะฉะนั้นขอท่านผู้จะไปทำ ถ้าแม้นครั้งแรกไม่เป็นผลสำเร็จ ขออย่าพึ่งโทษผู้เขียน ขอจงพิจารณาและลองทำอีกสักครั้ง เพื่อมีข้อบกพร่อง อยู่บ้าง ทุกอย่างที่จะสำเร็จ ก็อาศัยเดินตามหลักที่ว่าถูก และพยายามกระทำ ให้ดีที่สุด แลปราศจากความท้อถอย ลองดัดแปลงดูบ้าง เมื่อเป็นผลดี ก็จะได้ชื่อว่าทำดีที่สุดให้ยิ่งขึ้น To make the best better ถ้าเราไม่พยายาม ที่จะทำอะไรให้ดียิ่งขึ้นบ้าง เราก็อยู่เสมอที่นั่นเอง

ผักดอง

เรื่องดองผักนี้สำหรับผู้สนใจจะทำจำหน่ายเป็นอาหาร ข้าพเจ้าเห็นว่าพอทำได้ ถ้ารู้วิธีเก็บซึ่งข้าพเจ้าจะพยายามชี้แจงดังต่อไปนี้

การดองผักไม่ใช่เป็นของใหม่ แม่บ้านแลแม่ค้าชาวเรา แลชาวต่างประเทศ ได้ทำกันมานานแล้ว แต่ทำไปโดยไม่ทราบเหตุผล ว่าอะไรทำให้เป็นผักเปรี้ยว และอะไรทำให้เสีย ถ้าดีก็ว่าสบเหมาะ ถ้าเสียก็ว่าโชคไม่ดี เหตุผลแห่งการเสียหายก็ไม่มีใครทราบว่าเป็นเพราะอะไร ต่อมาในโรงงานโต ๆ เกิดมีการเสียหายมาก จึงได้เกิดสืบสวนกันในทางวิทยาศาสตร์ จึงทราบเหตุผลดังจะกล่าวต่อไปนี้

๑. ผักดองแบ่งออกไปเป็น ๓ ชนิด ดองเปรี้ยวหรือที่เรียกว่า (Self fermentation)

๒. ดองเปรี้ยวโดยใส่น้ำส้ม

๓. ดองหวาน

แต่จะขอกล่าวถึงชนิด ๑ ก่อน ซึ่งเป็นชนิดที่ชาวเราทำรับประทานกันมาก แต่ไม่รู้จักเก็บ แลเป็นชนิดที่ภายหลังจะทำเป็นดองอย่างชนิด ๒ ชนิด ๓ ก็ได้

ใคร ๆ ย่อมทราบว่าเวลาดองผักเราต้องใช้เกลือใส่ แต่บางคนคงอยากทราบว่าเมื่อใส่เกลือซึ่งเค็ม แต่ครั้นแล้วมันทำไมจึงกลายเป็นเปรี้ยว ทางวิทยาศาสตร์บอกว่า เกลือได้เข้าไปขับน้ำซึ่งมีในผักอันมีธาตุต่าง ๆ และน้ำตาลออกมา และทางวิทยาศาสตร์บอกว่า รอบตัวเราไม่ว่าที่ไหน ในน้ำ ในอากาศ บนของทุกอย่างเต็มไปด้วยจุลอินทรีย์ (Bacteria) เมื่อเป็นเช่นนั้น บนผักก็มีจุลอินทรีย์มากมายเหมือนกัน และในจำพวกตัวจุลอินทรีย์เหล่านั้น มีพวกหนึ่งซึ่งไม่กลัวความเค็มของเกลือ อาศัยอยู่ในน้ำเกลือ และเก็บกินอาหารที่เกลือได้ขับออกจากผัก ทำให้น้ำตาลกลายเป็นกรด ซึ่งมีรสเปรี้ยวและเป็นแก๊ส เขาเรียกจุลอินทรีย์จำพวกนี้ เรียกว่า แลกติ๊ก แอซซิดแบททีเรีย Laetic acid bacteria ไม่ใช่เกลือที่ทำให้เปรี้ยว ท่านอาจจะมองเห็นได้ด้วยตาของท่านเวลาผักจะเปรี้ยวและเป็นแก๊ส โดยใช้ดองใส่ขวดแก้วแล้วหมั่นดู ท่านจะเห็นเหมือนน้ำเดือดปุด ๆ และจะมีฟองลมข้างบนน้ำ เมื่อเป็นเช่นนั้นผักจะกลายสีจากสีเขียวเป็นสีเหลืองไพล่เน่าภายใน ๔ – ๕ วัน ซึ่งเป็นสีที่ถูกต้องลักษณะของผักดองชนิดนี้ ทุกคนคงจะทราบว่าสีผักดองเปรี้ยวเป็นอย่างไร โดยข้าพเจ้าไม่ต้องอธิบายให้ยืดยาวนัก

เมื่อผักเป็นสีนี้แล้วแปลว่าผักดองนั้นได้ที่แล้ว ถ้าดมดูจะมีกลิ่นหอมน่ากิน ถ้าชิมจะมีรสเปรี้ยวเค็มดี และต่อไปถ้าแม้ผู้ไม่รู้จักเก็บก็จะรีบรับประทาน หรือถ้าดองมากตั้งใจจะขายก็จะรีบขาย โดยไม่ทราบวิธีที่จะเก็บไว้ให้ได้ทนทานหรือพลิกแพลงทำอื่น แต่ถ้าเมื่อถึงขีดนี้แล้วได้ปิดป้องกันอากาศอย่าให้เข้าได้ ผักจะเก็บไว้ได้ดังนี้ตั้งปี แต่ทุกท่านจะไม่อยากทำงาน

อะไรที่มากเกินส่วนหรือกว่าที่จำเป็น ถ้าแม้ว่าไม่ทราบเหตุผลว่าทำไมจึงจำเป็นต้องพยายามป้องกันไม่ให้อากาศเข้า ก็คงจะไม่พยายามทำ ข้าพเจ้าจึงจะอธิบายเหตุผลที่จำเป็นต้องทำ ให้ทราบว่าทำไมผักดองจึงเสีย ถ้าไม่ปิดกันอากาศ คือการเสียหายจะมีได้ ๒ ทาง ทางหนึ่งจะมีแบคทีเรียชนิดหนึ่ง เขาเรียกว่า Potalâe dacillus จะทำลายทำให้เปื่อยเน่าเสียโดยรวดเร็ว ถ้าแม้ปล่อยให้ผักนั้นโผล่พ้นน้ำส้มขึ้นมาโดยบังเอิญ ท่านเผลอไม่ทันระวังผักก็จะเสียหายมาก แต่ถ้าได้เห็นเสียก่อน รีบจัดแจงทับผักให้จมอยู่ใต้น้ำแลเทน้ำส้มราดข้างบนเสียเล็กน้อยก็จะฆ่าตัวนี้ได้

อีกทางหนึ่งจะมีฝ้าขึ้นบนน้ำที่ดองผัก ซึ่งเขาเรียกว่า Yeast scum ฝ้าเชื้อนี้จะอยู่ในจำพวกเห็ดราเหมือนกัน แลเป็นพืชที่จะนำความเสียหายมาให้แก่ผักดองของเราอย่างมาก

แต่ศัตรูทั้งสองจำพวกนี้ จะมีชีวิตอยู่ในที่ที่ไม่มีอากาศ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะปิดให้มิดชิด ถ้าท่านหวังจะเก็บผักดองของท่านไว้ให้ได้นมนาน แลถ้าอากาศเข้าไม่ได้ แบคทีเรียซึ่งจะนำความเสียซึ่งมีอยู่ในอากาศ ก็จะเข้าทำลายไม่ได้

ท่านทั้งหลายคงจะมีพิศวงในใจ ถ้าข้าพเจ้าบอกว่าผักดองเพื่อให้เปรี้ยวไม่จำเป็นต้องตากแดด ท่านคงจะไม่อยากเชื่อ แต่ทางวิทยาศาสตร์บอกว่าตัวจุลอินทรีย์ที่ทำให้ผักเปรี้ยวนั้น ไม่ต้องการแดดเลย ตรงกันข้ามหนีแดดที่สุด มักจะอุดอู้อยู่ในที่ลึก ๆ ที่เดียว ถ้าท่านไม่เชื่อก็ลองทำผักดองโดยไม่ตากแดดดูบ้างก็ได้ ข้าพเจ้ารับรองว่าจะไม่เสีย เพราะข้าพเจ้าเองเคยดอง

แดงกวาแลผักที่ฟ่ามบางเบิดมามากมาย โดยไม่ต้องให้มันเห็นแสงแดดเลยสักนิดเดียว แต่บางท่านก็คงอยากจะโต้แย้งบ้างว่า ถ้าไม่ต้องการแดดจริง ๆ ทำไมปู่ย่าตายายเราต้องทำผักดองตากแดด คงจะมีเหตุผลบ้างเป็นแน่ ข้าพเจ้าขอตอบว่า การที่ท่านทำเช่นนั้นก็มีประโยชน์มาก แต่ท่านผู้ทำจะทราบประโยชน์แค่ไหนนั้นไม่ทราบ การตากแดดมีประโยชน์ไม่ใช่สำหรับผักเปรี้ยว เพราะข้าพเจ้าได้กล่าวมาก่อนแล้วว่า ตัวที่ทำผักเปรี้ยวไม่ต้องการแดด แต่ตัวที่ทำให้ผักเสียกลัวแดด ถ้ามันถูกแดดมันตายหมด เพราะฉะนั้นการตากแดดจึงจำเป็น เมื่อไม่ทราบหัวข้อที่จะป้องกันไม่ให้ผักเสีย แต่สมัยนี้การกำจัดตัวที่ทำให้ผักเสียได้อย่างแน่ชัด คือ ให้ความร้อนยิ่งกว่าแสงแดด ร้อนได้ที่สุดถึงขนาดน้ำเดือด คือ ๒๑๒ ดีกรีฟาเร็นไฮท์

ที่ฟาร์มบางเบิดเขาใช้เก็บใส่ขวดสปริงแก้วขนาดใหญ่ นึ่งด้วยความร้อนขนาดน้ำเดือด ๑๕ นาที แล้วปิดเก็บไว้รับประทาน แลอยู่ได้นานตั้งปี

ผู้สนใจจะทำโดยปิดเก็บเป็นไห ๆ ข้าพเจ้าคิดว่าเพียงเทน้ำผักออกต้มให้เดือด แล้วเทลงไปในไหปิดผนึกทันที ระวังอย่าให้ผักโผล่พ้นน้ำคงจะเก็บได้ เพราะการต้มน้ำให้เดือดก็มีความร้อนถึง ๒๑๒ ดีกรี แล้ว ส่วนจุลอินทรีย์เหล่านี้แม้ได้ความร้อนเพียง ๑๖๐ – ๑๙๐ ดีกรีก็ตายหมด จึงเห็นว่าน่าจะเพียงพอ

ในเมืองเรา ตามที่ได้เห็นผักที่ดองขายในตลาดก็มีหลายอย่าง เช่น ผักกาดเขียว ผักเสี้ยน ดอกโสน ลูกนางนูน ถั่วเขียวงอก ผักบุ้ง มะเขือ ผลตำลึง แต่ของเหล่านี้มีชั่วหน้าเดียว พอสิ้นหน้าก็หมดไม่มีอีก ถ้ารู้จัก

เก็บแลรู้จักปรุงรส ก็จะมีราคาขึ้นอีกเป็นแน่ แลผักอื่นที่จะดองได้ก็ยังมีอีกมาก

ข้าพเจ้าได้เคยลองทำแตงกวาดองหวาน ส่งไปฝากขายครั้งหนึ่งที่ห้าง บี.เอ็ม.ซี. ๔ – ๕ โหล ขายเท่ากับของนอกทั้งราคาแลขนาดขวด ห้างก็ขายให้ได้แลยังต้องการรับอีก แต่ข้าพเจ้ามีงานอื่นจึงมิได้ทำต่อไป ซึ่งพอจะแสดงให้เห็นว่า ผักในเมืองเราแม้ทำให้ดีก็ขายได้เหมือนกัน

เมื่อพูดถึงกำเนิดแห่งผักดองพอสมควรแล้ว จะขอกล่าวถึงวิธีทำต่อไป

การดองผักชนิด ๒ – ๓ คือดองน้ำส้มแลน้ำตาล เมื่อได้ดองเปรี้ยวก่อนแล้วเพื่อเก็บไว้ ต่อนั้นมา ถ้าเมื่อเราว่างพอจะเปิดผักดองเปรี้ยวนั้นออกมาปรุงรสได้ตามชอบใจ การดองเปรี้ยวแลผนึกเก็บนั้น ก็เพื่อป้องกันไม่ให้ต้องรอนาน ซึ่งจะเน่าเปื่อยสูญเสียไปเสีย เมื่อต้องการปรุงให้เป็นรสต่าง ๆ ก็จะทำได้ง่าย เหราะเหตุว่าน้ำเกลือได้ซึมเข้าไปในผิว ผักจะขับน้ำออกเสียบ้าง ทำให้เนื้อผักแน่นแลเพ่บลงบ้าง เตรียมคอยเพื่อจะอมของอื่น ๆ ได้สะดวก ถ้าท่านใส่เกลืออย่าให้เค็มนักผักจะกรอบดี ถ้าท่านใส่เกลือจัดจะขับน้ำออกมาก เนื้อผักก็จะแน่นแลเหนียวมาก

ประโยชน์ของเกลือที่ใช้ใส่ในการดองผัก ก็เพื่อขับน้ำของผักซึ่งมีมากเกินไปให้ออกมาเสียบ้าง เพราะฉะนั้นผักที่ดองทุกอย่าง ต้องใช้น้ำเกลือขับออกเสียบ้างก่อนเสมอ จึงควรปรุงรสต่าง ๆ ได้ดี แต่ชาวเราได้ดองผักสดกันมา โดยมากไม่เข้าใจวิธีดอง ไม่ทำการขับน้ำออกก่อน ผักจึงมีรสจางแลเก็บไม่ทน แลที่ไม่ทนก็เพราะน้ำส้มหรือน้ำตาล ซึ่งเป็นของกันเสีย

(Preservative) นั้นไม่จัดพอ โดยดูดน้ำเข้าไปผสมเสียจนจืด หมดฤทธิ์ที่จะกำจัดจุลอินทรีย์ได้ ผักดองของชาวเราจึงเก็บไม่ทนเพราะเหตุนี้

วิธีดังข้าพเจ้าจะเขียนต่อไปนี้ ข้าพเจ้าได้ลองทำด้วยผักบางอย่าง เช่น แตงกวา ผักบุ้ง หัวผักกาดขาว ถั่วแขก หัวหอม หอมสด กระเทียมแห้ง

วิธีดองเปรี้ยว (Self fermentation)

ผักทุกชนิดจะทำได้ ให้เอาเกลือมาต้ม มีส่วนเกลือ ๑ ปอนด์ ต่อน้ำ ๑ แกลลอน ทิ้งไว้ให้เย็นสนิท แล้วจึงเทราดลงไปบนผัก ซึ่งเราจัดลำดับลงภาชนะไว้โดยเรียบร้อย คือหมายความว่าได้เลือกคัดที่ดี และได้ล้างทำสะอาดเตรียมรับน้ำเกลือ การเลือกผักดองก็ถือหลักอย่างเลือกผักสดสำหรับอัด เลือกแต่ที่อ่อนแลน่ารับประทาน ที่ชอกช้ำหรือเปื่อนเปรอะใช้ไม่ได้ จะทำให้ผักที่ดีพลอยเสียไปด้วย การทำผักมีเป็นขั้น ๆ

ในขั้น ๑ ฝาของภาชนะที่ดองนั้นไม่ต้องปิดมิด ใช้ผ้าขาวบางปิดไว้ เพราะขณะนี้ยังไม่ต้องการปิด ต้องเปิดให้แก๊สออกไป เมื่อผักมีรสเปรี้ยว และลายสีได้ ลักษณะดังกล่าวมาแล้วคือเป็นสีเหลืองไพล เมื่อนั้นถ้าไม่ต้องการเก็บอัดไว้ใช้ได้ แต่มีความประสงค์จะทำผักดองต่าง ๆ ด้วย ปรุงรสด้วยน้ำส้มและน้ำตาล ก็ลงทำขั้นที่ ๒ ต่อไป คือต้องสงเอาผักออกจากน้ำของมัน เอาลงแช่น้ำเปล่ากับน้ำปูนขาว มีส่วนปูนกับส่วนน้ำดังนี้ ปูน ๑ ช้อนโต๊ะ ต่อน้ำ ๑ แกลลอน ถ้าจะต้องการให้มีสีสดใส ให้ใส่โซดาไบคาบอเนต ๑ ช้อนชา ลงไปด้วย อยู่ในน้ำนี้ ๒ ชั่วโมง

เมื่ออยู่ในน้ำปูนครบ ๒ ชั่วโมงแล้ว เอาขึ้นจากน้ำปูนลงน้ำเย็นอันใส สะอาดอีก ๑ ชั่วโมง แล้วสงเอาขึ้นใส่กระชอนไว้ให้เสด็จน้ำดี จึงเอาลงน้ำส้มซึ่งเป็น

ขั้นที่ ๓ ให้เอาลงแช่น้ำส้มซึ่งต้องเจือน้ำเปล่ามีส่วนดังนี้ น้ำส้ม ๑ ถ้วย ต่อน้ำ ๓ ถ้วยแก้ว ต้มให้เดือดแล้วเทลงไปบนผักทั้งร้อน ๆ ให้ผักแช่อยู่ในน้ำนี้ประมาณ ๓ ชั่วโมง แล้วเอาขึ้น และทำขั้นที่ ๔ ต่อไปนี้

ตามตำราเขาให้เอาน้ำส้ม ๒ ถ้วย ต่อน้ำ ๒ แก้ว ผสมกันแล้วเอาผักลงแช่อีก แต่โดยการที่ข้าพเจ้าได้กระทำจริง ซึ่งต้องใช้น้ำส้มจีน ต้องใช้น้ำส้มทั้งหมด เพราะน้ำส้มจีนไม่จัดเหมือนน้ำส้มฝรั่งเขา บางทีจืดมาก ไม่สม่ำเสมอ ออกจะลำบากต่อการกระทำสักหน่อย ต้องตรวจแลชิมดูให้ดี

ให้อยู่ในน้ำส้มขั้นที่ ๔ นี้ ๑ วัน หรือถ้ายังไม่มีเวลาทำ อยู่ไปหลาย ๆ วันก็ไม่เป็นไร จนกว่าเราจะตกลงทำผักอย่างไหนก็แบ่งมาทำ จะทำอย่างหวานก็ผสมเอาตามใจชอบ แต่ต้องต้มให้ร้อน แล้วเทใส่ลงทั้งร้อน ๆ จึงจะดี

การที่ต้องทำหลายทอดหลายเทดังนี้ บางคนจะเห็นว่าประดักประเดิดมาก แต่ขอท่านทั้งหลายจงอย่านึกว่า ใครจะอยากทำอะไรที่มากเกินไปโดยไม่มีประโยชน์เพียงพอ เมื่อทำน้อย ๆ ก็จะดีได้เท่ากัน มันมีมูลที่ทำการเหล่านี้ เพื่อป้องกันไม่ให้ผักเหี่ยวฝ่ออย่างผักของชาวเราทำ ๆ กัน ซึ่งโดยมากไม่น่ากินเท่าของต่างประเทศ การงานอันประดักประเดิดนี้แหละ เป็นหลักอันสำคัญที่ท่านจะทำผักของดีหรือไม่ดี ยิ่งแตงกวาแล้วสำคัญมาก ถ้า

ผลแตงแฟบจะไม่น่ารับประทานเลย ถ้าท่านทำแตงดองหวาน ความสำเร็จอยู่ที่อย่าพึงทำหวานจัดทีเดียว ค่อย ๆ ทวีน้ำตาลในน้ำส้ม อย่าใส่ครั้งเดียวมากนัก ต้องมีใจเย็น ต้องคอยเวลาอย่างน้อย ๒๔ ชั่วโมงหรือกว่า จึงค่อยเพิ่มน้ำตาล แลทุกครั้งที่เพิ่มต้องต้มแลช้อนฟองโสโครกออก ตามที่ได้กล่าวมานี้ ท่านจะได้ผักดองที่จะรับประทานกับกับข้าวไทยเราได้ดี ทั้งรับประทานกับน้ำพริกก็ดี

แต่ถ้าท่านประสงค์จะทำผักดองฝรั่ง ก็จงทำดังต่อไปนี้ได้

ดองอย่างฝรั่งดองเปรี้ยว Spiced Sour Pickle

ให้ปรุงน้ำส้มดังนี้

อบเชย ๓ เอานส์

กานพลู ๑/๒ ,,

ขิงแห้ง ๑/๒ ,,

น้ำส้มแช่ผักขั้นที่ ๔ ๖ ถ้วย

ต้มของเหล่านี้ให้เดือด แล้วเทลงในผักซึ่งควรจัดลงขวดที่จะเก็บ เทแล้วรีบปิดขวดทั้งร้อน ขวดนั้นควรต้มให้เดือดเสียก่อน จึงจะเก็บได้ทน ถ้าได้ชุบเทียนไขหรือขี้ผึ้งที่จุกก็ยิ่งดี เอาไว้ใช้ได้นาน ๆ

ถ้าต้องการทำอย่างหวาน จงต้มน้ำส้มตามส่วนข้างบน แต่ใส่น้ำตาลตามใจชอบ ปิดผนึกให้มิดเก็บไว้ใช้

มีผักดองอีกชนิด ๑ ซึ่งเห็นคนไทยเราชอบซื้อรับประทาน คือผักดองมีสีเหลือง ๆ ฝรั่งเขาเรียกว่าผักดองมัสตาด (Mustard Pickle) เราจะรับประทานโดยไม่ต้องไปซื้อเขา

ผักดองมาสตาด Mustard Pickle

ผักที่จะทำผักดองชนิดนี้ จะเลือกผักซึ่งเราได้ดองเปรี้ยวไว้แล้วมาแช่แลทำตามขั้นที่กล่าวแล้ว จึงเอามาทำก็ได้ หรือจะทำจากผักสด ๆ ก็ได้ แต่ถ้าทำผักสด ทุกอย่างต้องแช่เกลือให้ขับน้ำออก ตามส่วนน้ำเกลือที่บอกไว้ ๑ คืนแล้วจึงลงมือปรุง เครื่องปรุงมีส่วนดังนี้

แตงกวาผลเล็กแลอ่อน ๒ ถ้วยแก้ว

ถั่วแขกทั้งฝักหรือตัดเป็นท่อน ๑ ถ้วยแก้ว

มะเขือเทศเขียว ๆ ๑ ถ้วยแก้ว

หัวหอมแห้ง ๑ ถ้วยแก้ว

พริกหยวกเขียว ๖ เม็ด

พริกหยวกแดง ๖ เม็ด

ของเหล่านี้ต้องแช่น้ำเกลือ ๑ คืน ผลัดเอาแช่น้ำปลา ๒ ชั่วโมง แล้วเอาลงน้ำปรุงมีส่วนดังนี้

น้ำส้ม ๔ ถ้วยแก้ว

แป้งสาลี ๔ ช้อนโต๊ะ

น้ำตาลทรายแดง ๑ ถ้วย ถ้าไม่ชอบหวานลดลงตามใจ

มัสตาด ๓ ช้อนโต๊ะ

ขมิ้นผงอย่างดี ๑/๒ ช้อนโต๊ะ

เมล็ดขึ้นใช่ ๑ ช้อนชา ถ้าไม่ชอบกลิ่นไม่ใส่ก็ได้

ของแห้งเหล่านี้ผสมเข้าด้วยกันดีแล้ว ละลายในน้ำส้ม แล้วต้มให้สุก พอสุกก่อนเอาลงจากเตา ให้เทผักที่เตรียมไว้นั้น เทลงไปคนให้เข้ากับน้ำปรุง แล้วตักลงใส่ขวด ซึ่งเตรียมต้มแลล้างไว้ให้สะอาด ปิดผนึกทิ้งไว้ ๒๔ ชั่วโมงก็จะเริ่มรับประทานได้ หรือจะเก็บไว้ก็ได้

ตามหลักของการดองผักที่กล่าวมานี้ เมื่อท่านเข้าใจเหตุผลแห่งการเสียหาย แลวิธีต่าง ๆ ที่จำเป็นต้องทำแก่ผักดองดังกล่าวแล้ว ท่านจะพลิกแพลงรสชาติอะไร ๆ ได้ตามประสงค์ทุกอย่าง ข้าพเจ้าหวังว่าผู้สนใจในทางนี้คงจะได้ความรู้อันเป็นประโยชน์แก่ท่าน ถ้าท่านเข้าใจตามวิธีที่ข้าพเจ้าตั้งใจเขียน แต่โดยเหตุที่ข้าพเจ้าเป็นคนที่พูดแลเขียนไม่เป็นเสียเลย เกรงว่าผู้อ่านอาจไม่เข้าใจชัด ถ้าหากว่าท่านอ่านไม่เข้าใจ ข้อไหนตอนไหน ช่วยชี้แจงมาให้ทราบ ข้าพเจ้าจะขอบใจแลยินดีที่จะพยายามใหม่เสมอ

ข้าพเจ้าลืมเขียนวิธีทำผักดองบางอย่าง ซึ่งรับประทานกับกับข้าวไทยเราดี คือ ชัดนี Chudney ผักดองชนิดนี้ ฝรั่งรับประทานกับข้าวแลแกงกะหรี่เสมอ แลตัวข้าพเจ้าเองลองรับประทานกับแกงเผ็ดอย่างไทยเราก็ดี ถ้าผู้รู้จักแล้วคงจะอยากทำได้บ้าง ผู้ไม่รู้จักก็ควรลองทำดู เพราะทำกับผลไม้ซึ่งมีในเมืองเราดกดื่น เช่นมะม่วงเป็นต้น ผักดองอีกชนิดหนึ่งซึ่งดองกับกระหล่ำปลี ฝรั่งเขาเรียก Sauer kraut ซึ่งเขารับประทานกับไส้กรอกหมู ชาวเยอรมันชอบรับประทานมาก จริงอยู่กระหล่ำปลีเมืองเราค่อนข้างแพง ผู้ทำคงว่าถึงทำได้ก็ไม่มีกระหล่ำปลีจะทำ ต้องซื้อแพงมาก ข้าพเจ้าขอตอบว่าผู้เป็นกสิกรจะปลูกกระหล่ำปลีได้ ถ้าได้ลงมือทำจริงอย่าได้คิดว่ามันจะยากเย็นเหลือเกิน เพราะปีนี้ข้าพเจ้าได้ทดลองกระหล่ำปลีเมล็ดพันธุ์มาแต่อเมริกา ๓ อย่าง ได้เป็นหัวพอสมควร มีชื่อดังนี้ Golden Acre, Extra Early Jersey Wakefield, Extra Early Epress แต่ได้ดีแต่ ๒ ชนิดแรก ชนิดที่ ๓ ใช้ไม่ได้ เป็นใบมากกว่าเป็นหัว ปีนี้ที่ฟามได้ทำ Sauer kraut ไว้ ๒ ปอนด์ แลได้อัดหัวกระหล่ำปลีลงขวดไว้ ๑๘ ควอร์ท และยังได้เก็บรับประทานไปกว่าเดือน

กระหล่ำปลีดองเปรี้ยว

ให้เอากระหล่ำปลีมาปอกออกเป็นกาบ ๆ แล้วเลาะเอากระดูกกลางออกเสีย เลือกเอาแต่กลีบขาว ๆ แลซอยหั่นอย่างยาสูบเส้นหยาบ ๆ เมื่อหั่นแล้วชั่งแลใส่สำหรับ

กระหล่ำปลี	๑๐๐	ปอนด์
เกลือ	๓	,,
หรือกระหล่ำปลี	๒	,,
เกลือป่น	๑	เอาน์ส

ให้เอาเกลือแลกระหล่ำเคล้ากันให้ดีแล้ว เอาใส่ลงในขวดแก้วหรือไหกระเทียม แล้วแต่จะมีแลทำมากน้อย กดลงพอสมควร เอาไม้สะอาด ๆ ขัดปาก อย่าให้เนื้อกระหล่ำปลีโผล่ขึ้นมาได้ เอาผ้าขาวบางปิดปาก ตั้งไว้ประมาณ ๔ – ๕ วัน ถ้าทำเวลาอากาศเย็น จะช้าวันหน่อย เมื่อผักเปรี้ยวได้ที่ จะเห็นว่ากระหล่ำปลีกลายสีขาวขุ่นเป็นเหลืองอ่อนอย่างชัดใส ๆ จะมีกลิ่นหอมน่ารับประทาน ให้ชิมดูให้เปรี้ยวเต็มพอดีกันแล้ว ควรจัดการเอาขวดอัดเสีย หาไม่จะเปรี้ยวจัดเกินไป ให้ความร้อนด้วยน้ำเดือด ๑๕ – ๒๐ นาที ปิดอัดได้ การให้ความร้อนเพื่อฆ่าแบคทีเรียที่ทำให้เปรี้ยว มันจะได้ไม่แผลงฤทธิ์ต่อไป แลป้องกันเชื้ออื่นจะเข้าไปทำลาย จึงปิดเสีย ผู้อ่านที่ยังไม่เคยได้ยินเรื่องอัดอาหาร ควรพลิกหรือหาดูในตอนต้น ๆ จึงจะเข้าใจเมื่อพูดถึงการอัด

วิธีทำ Chudney ชัดนี่

ชัดนีโดยมากมีขิงปนอยู่ด้วย มีรสหวาน ๆ เผ็ด ๆ มีกลิ่นหอมขิง รับประทานเข้ากันดีกับแกงเผ็ดไทย ๆ เรา ตำราฝรั่งเขาใช้แอบเปิ้ลแทน เพราะมะม่วงหายากแต่มะม่วงเมืองเรามีมาก ควรทำได้อย่างถูก ส่วนผสมมีดังนี้

มะม่วงดิบ	๒๕	ผลขนาดเขื่องแลเปรี้ยว
น้ำส้ม	๖	ถ้วยแก้ว
น้ำตาล	๑ ๑/๒	ปอนด์
มะขาม	๑	,, ค่อนข้างแก่
องุ่นแห้ง	๑/๒	,,
ขิงสด	๑/๒	,,
เกลือ	๑/๒	,,
อบเชยป่น	๑	ช้อนชา
ลูกจันเทศ	๑/๒	ช้อนชา

จงเอามะม่วงมาปอกเปลือก แลฝานเป็นชิ้นบาง ๆ ขนาดจิ้มน้ำปลาหวาน แบ่งเอาเกลือที่ชั่งไว้นั้นเคล้าให้ทั่ว หมักไว้ ๒๔ ชั่วโมง เอาน้ำส้ม ๓ ถ้วย กับเกลือที่เหลืออยู่เคี่ยวไปจนเป็นยาง ส่วนน้ำส้มอีก ๓ ถ้วยนั้นให้ต้มกับมะม่วงตั้งไฟอ่อน ๆ ให้เอาขิงมาปอกแลฝานบาง ๆ เอามะขามมาปอกแล้วผ่าเอาเมล็ดออกเสีย ใส่ลงไปด้วยพร้อมกับเกลือที่ชั่งไว้ ต้มให้เดือด ๑๐ นาที แล้วค่อย ๆ เทน้ำเชื่อมที่เคี่ยวไว้ปนลงไป พอมะม่วงแลขิงอมน้ำเชื่อมเป็นเงา แลน้ำชักข้นเข้าให้ยกลงได้ ตักใส่ขวดขนาดเล็กแล้วปิดเสียทั้งกำลังร้อน ๆ จะอยู่ได้นาน

ชัดนีอีกอย่างหนึ่ง Chudney Indian

น้ำส้ม	๔	ถ้วยแก้ว
เนื้อมะม่วงดิบ	๑	ปอนด์

น้ำตาล	๑	,,
หัวหอมแห้ง	๑/๒	,,
ลูกองุ่น	๑/๒	,,
ขิงแก่	๒	เอาน์ส
มาสตาด	๒	,,
พริกป่น	๑/๒	,,
เกลือ	๔	,,
กระเทียม	๔	กลีบ

ให้ฝานมะม่วงเป็นชิ้น ๆ แล้วต้มกับ น้ำส้ม น้ำตาล เกลือ หัวหอม พริก กระเทียม พอเปื่อย ให้เอาลงกระชอนกรองพักไว้ เอาลูกองุ่นแลขิง มาสับหยาบ ๆ เคล้ามาสตาดพริกป่นให้เข้ากันดี แล้วจึงปนลงไปในมะม่วงที่กรองไว้ ชิมดูรสให้พอดี ชัดนีโดยมากหวานขึ้นหน้า ผู้ทำชอบรสไหนก็จงเติมเอาตามชอบใจ เสร็จแล้วตั้งไฟให้ร้อน แล้วลงขวดปิดเก็บไว้รับประทาน การดองผักขอจบเพียงเท่านี้

ต่อไปนี้ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงเรื่องทำแยม Jam marmalade มาร์มาเหลด Jelly เยลี่ Conserve คอนเซอรฟ สิ่งเหล่านี้เข้าใจว่าชาวไทยเราที่รับประทาน มักซื้อของต่างประเทศรับประทาน เว้นเสียแต่ชื่อสุดท้าย บางทีจะไม่มีใครรับประทาน การทำเยลี่ก็ดี แยมก็ดี ย่อมมีหลักที่จะเดินเหมือนกัน สำหรับผู้ทำเป็น ข้าพเจ้าขอให้ทำเสมอด้วยผลไม้เมืองเรา เพื่ออุดหนุนคนไทยเรา แลนอกจากนั้น ครอบครัวของท่านคงจะอยากชิมรสมือของท่านมากกว่าชาวต่างประเทศ ทั้งจะได้ทำของถูกกว่า สำหรับของดีกว่า สำหรับ

ผู้ใคร่ทำแต่ไม่ทราบวิธี ข้าพเจ้ายินดีจะเขียน เพื่อให้ท่านได้ใช้หลักเพื่อทำดังต่อไปนี้

ก่อนอื่น ท่านควรทราบลักษณะของ ๆ เหล่านี้ ว่าหน้าตามันจะเป็นอย่างไร มากคนคงจะทราบว่าหน้าตาแยมมันเป็นอย่างไร แต่สำหรับผู้ไม่รู้จัก จงเข้าใจดังนี้ แยมคือผลไม้กวนของฝรั่ง หน้าตามันคล้ายผลไม้กวนไทยเรา แต่เหลวกว่า ไม่แห้งไม่เหนียวปั้นก้อนได้ ผลไม้ที่เขาทำแยมต้องใช้ค่อนข้างงอม แลโดยมากใช้ผลไม้ที่จะอัดสดไม่ได้ เพราะมันไม่บริสุทธิ์ทั้งผล งอมแลช้ำมาก ซึ่งการทำแยมเขาไม่รังเกียจ ตรงกันข้ามกับเยลี่ซึ่งต้องใช้ผลไม้ค่อนไปข้างดิบ เมื่อแยมสุกแล้วจะมีสีใสเป็นเงา เนื้อผลไม้จะเปื่อยเละปนอยู่ เพราะใช้ของค่อนข้างงอม

Marmalade มาร์มาเหลดนี้ ถ้าตามสามัญชนจะเข้าใจว่าเป็นแยมผิวส้ม แต่ทำกับผลไม้อื่น ๆ ก็ได้ แต่โดยมากเขาทำด้วยผิวส้ม จงทราบว่าลักษณะของมาร์มาเหลดนั้น ผิดจากแยมเล็กน้อย ที่ว่าเนื้อของลูกไม้ที่ทำนั้นต้องคงรูป ไม่กวนและปนไปกับน้ำตาล เมื่อส่องดูในขวดควรจะเห็นชิ้นผลไม้ถนัด ซึ่งผิดจากแยมจะไม่เห็นเป็นชิ้น

Jelly เยลี่ มากคนคงรู้จักคำว่าเยลี่ มันคล้ายเฉาก๊วยแต่เป็นสีต่าง ๆ ได้ตามผลไม้ที่ทำ ไม่ใช่สีดำ เยลี่ทำจากผลไม้ที่มีธาตุเยลี่ปน หาไม่จะไม่เป็นเยลี่เลย จะไม่ทำได้จากผลไม้ทุกอย่าง เมื่อส่องดูในขวด เยลี่อย่างดีจะมีสีใสไม่ขุ่นหมองตามสีของผลไม้ที่ทำ ไม่มีเนื้อผลไม้ปนเลย

Conseave คอนเซอรฟ คือผลไม้กวนเหมือนกัน แต่เขามักปนองุ่นแห้งแลลูกนัท Nuts อาลมันหรือถั่วลิสงก็ใส่ได้

ของเหล่านี้สำหรับทาขนมปัง แลชาวไทยเรารู้จักขนมปังสดกันโดยมาก แลมักซื้อนมเนยทาเพราะไม่ต้องทำมาก บางทีจะเห็นว่าถูกมาก แต่ถ้าลองทาผลไม้กวนเมืองเราบางทีจะอร่อยกว่า แลจะไม่แพงกว่าด้วย เพราะเนย ๑ กระป๋องจะเท่าราคาแยมเราทำเอง ๒ ขวด แลถ้าซื้อแยมอย่างดีมาแต่นอกจะแพงกว่าเราทำเองตั้งแต่ ๑๕–๔๐ สตางค์ก็มี แล้วแต่ห้างที่ทำมาขาย

วิธีทำแยม

ผลไม้ที่จะทำแยมนั้น ถ้าเข้าใจซื้อจะได้ถูก ไม่ต้องเลือกเอาที่ดีนักจะแพง แลควรซื้อเวลาที่กำลังดกดื่นแลผลไม้ที่งอมหน่อยช้ำนิดก็ได้ ผู้ขายคงยินดีขายให้ถูก ๆ เพราะกักไว้ก็จะเน่าไปเสีย เมื่อได้มาแล้วควรปอกก็ปอกเสีย แล้วหั่นเป็นชิ้นย่อม ๆ ชั่งดูน้ำหนัก ถ้าผลไม้นั้นเปรี้ยว ต้องใส่น้ำตาลมากหน่อย ตามส่วนที่พอสมควร ผลไม้เปรี้ยว ๑ ปอนด์ ใช้น้ำตาล ๓/๔ ปอนด์ ผลไม้หวาน ๑ ปอนด์ น้ำตาล ๑/๒ ปอนด์ก็พอ ใส่น้ำพอสมควรพอไม่ติดกันแลพอละลายน้ำตาล ไฟควรใช้ไฟแรงที่สุดที่จะแรงได้ อย่าเคี่ยวแยมหรือเยลี่ด้วยไฟอ่อนเป็นอันขาด จะทำให้สีขุ่นไม่งาม เมื่อต้องใช้ไฟแรงจำเป็นต้องระวังอย่าให้ติดก้นหม้อ หม้อเคี่ยวแยมใช้หม้อเคลือบหรืออลูมิเนียมอย่างดีก็ได้ กะทะทองเหลืองก็ได้

เมื่อไรแยมจึงจะได้ที่ ควรสังเกตให้ดีเวลาแยมได้ที่น้ำของผลไม้แลน้ำตาลชักข้น พอเป็นยางมะตูม แลผลไม้อมน้ำตาลใสดีเป็นแก้ว แต่เพื่อให้เป็นการแน่นอนโดยไม่ต้องพินิจพิเคราะห์นัก ควรใช้ปรอท การใช้ปรอทวัดนั้นจะได้ของดีแลแน่นอนเสมอที่ไม่ใช่สบเหมาะก็ดีไป ไม่สบเหมาะก็เสีย เมื่อพูดถึงปรอทผู้อ่านคงพิศวงที่ไม่เคยได้ยิน ข้าพเจ้าขอบอกว่าปรอทฝรั่ง

เขาทำขึ้นสำหรับวัดน้ำตาลเขาเรียกว่า Candy thermometer ปรอทนี้จะเป็นประโยชน์ต่อแม่บ้านมาก สำหรับทำแยมเยลี่เคี่ยวน้ำตาล ทำน้ำผลไม้ ซึ่งต่อไปนี้ข้าพเจ้าจะต้องเขียนแลจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับผู้ต้องการทำแตงเมต่าง ๆ ซึ่งถ้าไม่มีท่านจะทำไม่ได้ดีนัก ถ้าทำแยมเขากำหนดให้ปรอทขึ้น ๒๒๒ ดีกรีฟาห์เรนไฮท ซึ่งจะมีเลขหมายที่ปรอทอยู่แล้ว

การเก็บแยม เมื่อแยมได้ที่แล้ว ควรเอาใส่ขวดซึ่งได้ต้มล้างสอาดแล้ว แลให้ต้มขวดที่ใส่แยมในน้ำเดือด ๑๕–๒๐ นาที ปิดจุกเสียให้แน่น ถ้าชุบเทียนไขเสียด้วยก็ดีขึ้น

ขวดสำหรับใส่แยม จะหาซื้อได้ในกรุงเทพฯ ตามร้านขายขวดใบละ ๖ สตางค์ ขวดเหล่านี้ก็คือขวดแยมแลเยลี่ที่คนซื้อรับประทานนั้นเอง หาจุกปิดให้ได้สนิทเป็นใช้ได้ จะซื้อได้เป็นจำนวนตั้ง ๔๐๐–๕๐๐ ก็ได้

ผู้ประสงค์จะซื้อปรอทแต่ไม่ทราบว่าจะหาซื้อที่ไหน ถ้าเขียนมาบอกเล่าที่คณะกสิกร จะยินดีสั่งให้ราคาอยู่ในราว ๕–๖ บาท ต่อ ๑ อัน โดยคิดค่าบ่วยการเล็กน้อยเท่านั้น ท่านจงทราบว่าคณะกสิกร ไม่ได้สั่งของโดยหากำไรมากมาย แต่โดยคณะนี้ไม่มีทุนรอนมากมายดังท่านทั้งหลายทราบอยู่แล้ว จำต้องคิดค่าบ่วยการบ้าง

วิธีทำมาร์มาเหลด Marmalade

แยมชนิดนี้เขามักทำจากผลไม้ที่มีเนื้อแน่นหน่อยหรือผิวส้ม เพราะฉะนั้นพอเรียกชื่อนี้มักเข้าใจว่าเป็นแยมผิวส้ม ส่วนการเคี่ยวไฟต้องแรงแลปรอทต้องได้ดีกรีเท่าแยม

แยมผิวส้ม Orange marmalade

ส้มจีนเปลือกหนา	๓ ปอนด์
มะนาว	๖ ผล
น้ำตาล	๓ ถ้วยแก้ว
น้ำเปล่า	๓ ,,

เอาส้มมาปอกเอาเปลือกออก แล้วแบ่งเปลือกนั้นครึ่งหนึ่ง หั่นเป็นชิ้นบาง ๆ เปลือกอีกครึ่งหนึ่งให้ปอกเอาผิวเหลืองออกให้หมด แล้วสับปนไปกับเนื้อส้ม แล้วเอาที่หั่นบาง ๆ ไว้นั้นปนลงไปด้วย เอาน้ำแช่ไว้ค้าง ๑ คืน รุ่งเช้าเอาขึ้นต้มสัก ๑๐ นาที แล้วทิ้งไว้ ๑๒ ชั่วโมง จึงใส่น้ำตาลแล้วทิ้งไว้จนรุ่งเช้า ทีนี้เคี่ยวไปจนเป็นเยลี่ การที่จะทราบว่าเป็นเยลี่นั้นจะเห็นได้เมื่อเวลาตักขึ้นมาดู เวลาเทลงไปน้ำส้มนั้นจะแข็งเป็นวุ้น คล้าย ๆ เราทำวุ้นเปลือกส้มโอเล่น ถ้าวัดปรอทควรต้องขึ้นถึง ๒๒๒ ดีกรีหรือจนเป็นวุ้น

แยมส้มอีกอย่างหนึ่ง

ส้มเปรี้ยวผิวหนา	๑ ปอนด์
น้ำตาล	๑ ๑/๒ ,,
น้ำเปล่า	๔ ถ้วยแก้ว
ผิวส้ม	๑/๔ ปอนด์

ให้ปอกเปลือกส้มออกแบ่งชั่งเอาตามต้องการ แล้วหั่นให้บางที่สุด แล้วเอาลงต้มให้เดือด ๑๐ นาที แล้วเทน้ำทิ้งเสียเอาน้ำเดือดเทใส่ต้มไปอีก ๑๐ นาทีแล้วถ่ายน้ำ ทำดังนี้ให้ได้ ๕ ครั้งหรือจนหมดรสขม ที่นี้ให้เอาเนื้อส้มมาฝานบาง ๆ ตามขวางลูก หั่นแล้วเอาน้ำใส่ ๔ ถ้วยแก้วต้มไปจนเปื่อย

เทกรองกับผ้าสักหลาดบีบคั้นเอาน้ำออกให้หมด แล้วกรองอีกหนหนึ่ง เอาน้ำตาลแลผิวส้มที่ต้มไว้ใส่เคี่ยวไปจนเป็นเยลี่

แยมส้มเขียวหวาน

ส้มเขียวหวานของเรามีดกดื่นมาก เวลาถูกจะซื้อได้ผลละสตางค์ บางทีไม่ถึงก็มี เวลานั้นท่านควรซื้อทำแยม

เนื้อส้มค่อนข้างเปรี้ยว	๓	ปอนด์
น้ำตาล	๒	,,
ถ้าส้มหวาน	๓	,,
น้ำตาล	๑ ๑/๒	,,

ให้เอาส้มมาปอกแล้วแกะเอาแต่เนื้อชั่ง ใส่น้ำตาลตามส่วน น้ำเปล่าไม่ต้องใส่เพราะน้ำส้มมาก เคี่ยวไปจนใสเป็นเงาหรือถึง ๒๒๒ ดีกรีถ้าวัดด้วยปรอท เก็บอย่างเก็บแยม

วิธีทำเยลี่ Jelley

การทำเยลี่ยากกว่าทำแยมมาก เพราะผลไม้ที่ทำแยมได้ ทำเยลี่ไม่ได้ เพราะขาดธาตุเพกติ้น (Pectin) คือธาตุที่เป็นเยลี่ แต่ผลไม้ทุกอย่างจะทำแยมได้ เพราะเหตุนี้เองผู้ใดร่ำทำเยลี่จึงทำไม่ค่อยสำเร็จ ถ้าผลไม้ใดไม่มีธาตุเพกติ้น ผลไม้นั้นจะทำเป็นเยลี่ไม่ได้ จนกว่าจะหาเพกติ้นมาใส่เข้าจึงจะเป็นเยลี่ได้ ธาตุเพกติ้นนี้มีในผลไม้บางอย่างแลมีในผิวขาว ๆ ของเปลือกส้มต่าง ๆ แต่ถึงมีในผลไม้นั้น ถ้าทิ้งไว้จนงอมก็จะไม่มีเพกติ้นเหมือนกัน เขาว่าเพกติ้นเป็นคาโบไฮเดรท ถ้าถูกแดดเผามากจะกลายเป็นน้ำตาลไป บางที

เพกตินก็มีในผลไม้ที่ไม่มีรสเปรี้ยวเลย เช่นผลฝรั่ง ผลไม้ที่ทำเยลี่ต้องค่อนข้างดิบหน่อย ยังมีเปรี้ยวอยู่เพกตินจึงจะออก ผลไม้ที่ไม่มีรสเปรี้ยวเลยแต่มีเพกติน ต้องเติมกรด (Acid) เช่นน้ำมะนาวเข้าไปด้วยจึงจะมีเพกตินออกมา

ท่านจะทำเยลี่จากผลไม้ที่ไม่มีเพกตินได้เสมอ แต่ต้องเพิ่มเพกตินให้ต่างหาก เพื่อจะให้ได้ส่วนผสมน้ำผลไม้ทำเยลี่ที่ดี ควรให้มีน้ำผลไม้ที่ค่อนข้างดิบ ๑ ส่วนที่สุกดี ๑ ส่วน ที่ดิบนั้นจะได้นำธาตุเพกตินมา ผลที่สุกนั้นจะทำรสให้ดีขึ้น

การใส่ส่วนน้ำตาลในเยลี่ก็สำคัญมาก เพราะว่าถ้าผลไม้ใดมีธาตุเพกตินน้อย ถ้าใส่น้ำตาลมากก็จะไม่เป็นเยลี่ ถ้าผลไม้ใดมีเพกตินมากต้องใส่น้ำตาลมากขึ้นจะเป็นเยลี่ดี เพื่อให้ได้ทำเยลี่ดีข้อสำคัญอยู่ที่เราต้องรู้ว่าในผลไม้นั้นมีเพกตินอย่างไร มากหรือน้อยมีวิธีที่จะทำดังนี้ ให้เอาน้ำผลไม้ที่จะทำเยลี่นั้นมา ๑ ช้อนโต๊ะ ใส่ลงในถ้วยแก้วแล้วเอาเอทอลล์จุดไฟอย่างดีใส่ลงไป ๑ ช้อนเท่ากัน แล้วกรอกไปกรอกมาสักครู่หนึ่ง ถ้ามีเพกตินน้ำผลไม้จะแข็งเป็นวุ้น ถ้ามีมากจะแข็งมากถ้ามีน้อยจะแข็งน้อย ถ้าไม่มีก็จะเหลวเป็นน้ำอยู่อย่างเดิม

เมื่อทราบวิธีหาเพกตินแล้วจึงจะคเนได้ว่า ควรจะใส่น้ำตาลอย่างไร สมมติว่าในน้ำผลไม้ซึ่งมีเพกตินมากจนเป็นวุ้นอย่างเฉาก๊วย ควรใส่น้ำตาลเท่ากันกับน้ำผลไม้ ใช้อัตราตวง คือน้ำผลไม้ ๑ ถ้วยแก้วก็ต้องใส่น้ำตาลทราย ๑ ถ้วยแก้ว ถ้าหากว่าในน้ำผลไม้นั้นมีเพกตินน้อย ต้องใส่น้อยลงคือถ้าน้ำผลไม้ตวงได้ ๑ ถ้วย ควรใส่น้ำตาลแต่ ๑ ถ้วย ถ้าจะให้พอปานกลางน้ำผลไม้ ๓ ถ้วย ใส่น้ำตาล ๒ ถ้วยก็จะใช้ได้

วิธีเคี่ยวเยลี่

ต้องใช้ไฟแรงเหมือนแยมเหมือนกัน ถ้าใช้ปรอทก็ต้องให้ปรอทขึ้นถึง ๒๒๒ ดีกรีฟาเรนไฮท์ หรือถ้าไม่มีปรอทก็ต้องให้ค่นเป็นเยลี่ คือเวลาตักขึ้นมาแกว่งพอให้เย็นสักหน่อย แล้วเทลงหม้อ ถ้าน้ำเยลี่แข็งหยดเป็นก้อนลงไป ไม่ไหลอย่างเทน้ำเป็นใช้ได้

ถ้าต้องการทำเยลี่จากผลไม้ที่ไม่มีธาตุเยลี่ ต้องเคี่ยวน้ำเพกติ้นไว้ใช้ วิธีทำดังนี้

วิธีเคี่ยวเพกติ้น (Pectin)

เปลือกส้มเอาแต่ตอนขาว ๆ	๑/๒ ปอนด์
น้ำมะนาว	๓ ช้อนโต๊ะ
น้ำเปล่า	๖ ถ้วยแก้ว

เอาเปลือกส้มมาปอกเอาผิวออกหมดแล้ว เอามาสับหรือบดกับเครื่องบดเนื้อก็ได้ ชั่งตามน้ำหนัก ใส่น้ำสามถ้วย น้ำมะนาว ๓ ช้อนโต๊ะ เมื่อผสมแล้วให้แช่ไว้ ๔–๕ ชั่วโมง แล้วเอาขึ้นต้มให้เดือด ๑๐ นาที แล้วทิ้งไว้จนเย็นสนิท เมื่อเย็นแล้วเติมน้ำที่เหลืออยู่อีก ๓ ถ้วย แล้วเอาขึ้นต้มอีก ๑๐ นาที ที่นี้ทิ้งไว้ค้าง ๑ คืน รุ่งเช้าขึ้นต้มอีก ๕ นาที กรองด้วยผ้าหนา ๆ บีบน้ำออกให้หมด ทิ้งให้นอนก้นแล้วกรองอีกที เก็บใส่ขวดไว้ใช้ได้ ถ้าจะเก็บนานต้องให้ความร้อนขนาดน้ำเดือด ๓๐ นาที ปิดอย่าให้อากาศเข้าเก็บไว้ใช้ได้นาน

ถ้าจะใช้ผสมน้ำผลไม้ที่ไม่มีเพกติ้น ใช้น้ำเปลือกส้ม ๑ ถ้วย น้ำผลไม้ ๑ ถ้วย น้ำตาล ๑ ถ้วยจะได้ส่วนพอดี

ผลไม้เมืองเราที่ใช้ทำเยลี่ได้โดยไม่ต้องใส่เพกติ้นก็มี แต่ที่ข้าพเจ้าได้ทำแล้วและทำได้ดีคือ ชมภู่ กะเจี๊ยบ ลูกหนามแดง แต่ผลหนามแดงต้องเติมเพกติ้น ซึ่งทำจากเปลือกส้มโอ ซึ่งมีรสขมไปสักหน่อยได้ใส่น้อยลงก็ยังใช้ได้ ที่ต้องใช้ส้มโอเพราะไม่มีส้มอื่น ข้าพเจ้าไม่ค่อยได้ทำเยลี่มากเท่าแยม เพราะฉะนั้นนอกจากผลไม้ที่กล่าวแล้ว คงจะยังมีอีกที่จะทำเยลี่ได้ดี ขอท่านผู้อ่านจงทดลองดูเถิด

เมื่อเยลี่ได้ที่แล้วจงรีบเอาลงจากไฟ และรีบช้อนฟ่องออกเสีย การช้อนฟองห้ามไม่ให้ช้อนเวลาเยลี่ต้มเดือดอยู่ ฟองโสโครกจะลงไปปน จะทำให้เยลี่ขุ่น การเคี่ยวเยลี่ต้องทำว่องไวสักหน่อย เพราะถ้าเย็นไปเยลี่จะแข็งตัวเทไม่ได้ แต่ไม่ต้องรีบลนลานจนเกิดเร็วกลายเป็นช้า การเตรียมขวดไว้ให้พร้อมที่จะใส่ ช้อนฟองแล้วใส่ขวดจนเต็มปรี่ เขาว่าให้ตากแดดไว้เอากระจกปิดปากขวดเสียพอเยลี่แข็งจะหดตัวลงอีก เยลี่ในขวดจะพร่องลง สำหรับให้ได้ทำการปิดผนึกสำหรับเก็บ

วิธีเก็บเยลี่

เยลี่ไม่ต้องอัดโดยความร้อน แต่ต้องใช้เทียนไขหลอมเทราดในเยลี่แล้วเอากระดาษสะอาด ๆ ปิดปากผูกเสียก็จะเก็บได้ดี แต่ถ้าจะไม่เทเทียนไขจะตัดผ้าขาวเนื้อดีให้เท่าขนาดปากขวด แล้วชุบน้ำส้มจีนหรือบรั่นดีปิดลงไปเอากระดาษหนา ๆ ปิดปากขวด ก็จะเก็บได้เหมือนกัน

เยลี่ชมภู่

ชมภู่แดง	๔	ควักหั่นเป็นชิ้นย่อม ๆ แล้วตวง
น้ำเปล่า	๒	,,

ต้มไฟอ่อน ๆ หรือต้มในหม้อสองชั้นจนเปื่อยดี แล้วกรองเอาแต่น้ำค่อยบีบเอาน้ำออกให้หมด เมื่อตวงทำได้เท่าใดให้ใส่น้ำตาลเท่ากัน ถ้าได้น้ำ ๓ ถ้วยก็ต้องใส่น้ำตาล ๓ ถ้วย แต่ข้าพเจ้ารับประทานเยลี่มา เยลี่ชมภู่อร่อยกว่าอย่างอื่นหมด เพราะเหตุเมื่อมีโอกาสทำจึงทำเสมอ

อนึ่ง เยลี่ผลกะเจี๊ยบ จะปลูกทำได้เสมอปีละ ๒ ครั้ง แต่รสสู้ชมภู่ไม่ได้ แต่ทั้งสองอย่างไม่ต้องเติมเพกติ้น เป็นเยลี่ดีทั้งคู่ ทำส่วนเหมือนกันกับชมภู่ กะเจี๊ยบเป็นไม้ล้มลุกดอกแดง ๆ แกะเอาแต่กลีบมันตวง อย่าทิ้งให้มันแก่นักจะไม่ดีเหมือนกัน ถ้ามันแก่จะสังเกตได้ที่กะเปาะหุ้มเมล็ดจะเป็นสีน้ำตาล ถ้ามันยังอ่อนจะเป็นสีเขียว แต่กลีบคอยให้แดงจัดดี จึงจะทำเยลี่ได้ดี

การเคี่ยวดำเนินตามที่กล่าวมาข้างต้น แลตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมานี้รวบรวมหลักเท่านั้น เพราะจะเขียนอย่างตำราเขาขาย ข้าพเจ้าไม่มีเวลา เพราะงานอื่นก็มีทำ ผู้อ่านควรอ่านแลจับเอาหลักให้ได้ ถ้าจับหลักไม่ได้ก็แปลว่าข้าพเจ้าเขียนไม่ดีพอ ต้องเขียนใหม่ เมื่อทราบหลักแล้วจะพลิกแพลงทำได้เสมอ หวังว่าการเขียนเรื่องแยมเยลี่นี้จะเป็นประโยชน์ต่อแม่บ้านของชนชั้นกลาง ซึ่งเขยิบฐานะการกินอยู่ของตนขึ้น แต่ต้องซื้อของแพงซึ่งมาแต่ต่างประเทศ ถ้าทำได้ด้วยผลไม้ของเราเองจะทุ่นสตางค์กว่า แลแบ่งมาอุดหนุนชาวเรากันบ้าง แบ่งให้ชาวต่างประเทศแต่ค่าน้ำตาลแลค่าขวด

วิธีเคี่ยวน้ำตาลทำแตงเม

การเคี่ยวน้ำตาลทำแตงเมต่าง ๆ ไม่ใช่เป็นของใหม่ในเมืองเรา ชาวไทยเราก็ทำรับประทานกันมา เช่นแตงเมลูกแก้ว แตงเมสายไหม แตงเมลาว ซึ่งทำกันมาก่อนแตงเมฝรั่ง คือทอฟฟี่ (Toffee) แต่ผู้ทำ ๆ ได้แต่เฉพาะตัว ไม่เคยเห็นใครเขียนตำหรับตำราไว้เลย ผู้ที่ใคร่จะทำนอกจากจะมีผู้มาสอนให้แล้ว จะต้องไปดูด้วยตาในขณะที่กำลังทำอยู่ ข้าพเจ้าผู้เขียนรู้สึกว่าเป็นเช่นนี้ ถ้ามีตำหรับตำราพิมพ์ขายก็คงจะได้เห็นบ้าง เพราะข้าพเจ้าอยากทำมานานแล้ว แต่ไม่ได้มีโอกาสทำเลย จนได้ซื้อตำราฝรั่งมาอ่าน เมื่อทราบวิธีเคี่ยวน้ำตาลแล้ว จึงได้รับความสะดวกแลความรู้ในการเคี่ยวน้ำตาล เพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมีประโยชน์ต่อข้าพเจ้าและครอบครัวเป็นอันมาก ที่ได้รับประทานแตงเมที่อร่อย แลไม่ต้องไปซื้อของแพง ๆ รับประทานเสมอ ๆ ถ้าเราทำไม่ได้เองเราจะต้องอดหนุนชาวต่างประเทศเป็นนิจไป เพราะเด็กของเราจะอดขนมชนิดนี้ไม่ค่อยได้เป็นธรรมดา แลเราก็ไม่ควรให้เด็กอดของเหล่านี้ ตามแพทย์ที่ได้กล่าวว่าเด็กควรจะได้รับประทานน้ำตาล เช่นลูกกวาดและแตงเมพอสมควร วันละเล็กละน้อย เพราะร่างกายของเราต้องการ แต่บิดามารดาบางคนหรือโดยมากตามใจเด็กเกินไป ให้รับประทานโดยไม่มีจำกัด ถ้าเด็กร้องเร้าเอาก็ให้จนมากเกินไป ของหวานที่อร่อยก็เป็น

ธรรมดาที่เด็กอยากได้รับประทานมาก ๆ มากจนเกิดโทษคือฟันเสีย เมื่อมาคิดดูแล้ว การที่ตามใจเด็กมากเกินไปนั้น ย่อมนำผลร้ายมาสู่ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ สำหรับเด็กนั้นถึงแม้ว่าได้รับความอร่อยก็จริง แต่ยังรับความไม่สบายด้วย คือฟันเสีย สำหรับผู้ใหญ่จะต้องเสียเงินค่าขนมหวานแล้ว ยังซ้ำต้องเสียค่ารักษาฟันของเด็กอีก และต้องลำบากในการรักษาพยาบาลอีกด้วย เพราะฉะนั้นการตามใจมากเกินไปให้โทษหลายประการ ถ้าตามใจเด็กพอสมควร เงินก็จะไม่ต้องเสียมาก เด็กจะสบายและได้รับความอร่อยด้วย ข้าพเจ้าเข้าใจว่าชาวเราคงเสียเงินสำหรับค่าลูกกวาด และแตงเมให้เด็ก ๆ ของเราไม่ใช่น้อย ตามโรงเรียนมีเจ๊กทำมาขายมากและเด็กก็พากันรุมซื้อ พวกนั้นโดยมากบิดามารดาคงจะไม่มีเวลามานั่งทำแตงเมให้รับประทาน แต่ท่านผู้ที่มีเวลาพอที่จะแบ่งมาทำ และอยากจะทำของที่ดีบริสุทธิ์ให้บุตรหลานรับประทาน เพื่อทุ่นทรัพย์และป้องกันไม่ให้เขาต้องไปซื้อของที่ราคาแพงหรือของที่ถูกแต่ทำมาจากสถานที่อันสกปรก ซึ่งอาจจะนำเชื้อโรคต่าง ๆ มาสู่ตัวเด็กได้ อย่างของที่จีนเที่ยวเร่ขายอยู่ตามถนน เต็มไปด้วยขี้ฝุ่นละอองและเชื้อโรค ท่านจะมีโอกาสทำแตงเมได้เท่าที่ข้าพเจ้าทำได้ ดังจะได้เขียนลงต่อไปนี้

การทำลูกกวาด แตงเมและช็อกโคเล็ดเหล่านี้ ฝรั่งเขามักเรียกรวมกันว่า sweet คือของที่หวาน บางอย่างจะทำไม่ได้ดีนักในเมืองเรา เพราะเกี่ยวแก่อากาศชื้น นอกจากจะต้องทำห้องที่บังคับอากาศได้ น้ำตาลชื้นง่ายต้องการอากาศแห้งมากจึงจะทำได้ดีอย่างช็อกโคเล็ดมีไส้ จะทำในเมืองเราไม่ได้เลย เพราะเมื่อชุบแล้วจะต้องผึ่งให้แห้งในอากาศที่มีความชื้นน้อย แห้งแล้วจึง

เก็บลงหีบ ถ้าทำในเมืองเราช็อกโคเล็ตจะไม่แห้งได้ดีเลย ไม่ช้าก็จะขึ้นรา และลูกกวาดแข็ง (Hard candy) ก็เหมือนกัน ต้องการอากาศแห้งจึงจะดี

เท่าที่ข้าพเจ้าทำสำหรับครอบครัวรับประทาน และเห็นว่าสิ่งที่คนไทยเราทุกคนพอจะทำได้มีแตงเมธรรมดา (Plain candy) สำหรับเด็ก คาราแมล (Caramel) ท็อฟฟี่ (Toffee)

แต่ก่อนท่านจะทำของพวกนี้ ข้าพเจ้าขอแนะนำให้ทุกท่านสั่งปรอทสำหรับวัดน้ำตาล ๑ อัน ถ้าไม่มีปรอทท่านจะต้องซื้อความรู้ด้วยความเดาซึ่งแพงมาก และอาจจะทำดีไม่ได้เลย นอกจากพอไปได้หรือตามบุญตามกรรม การวัดน้ำตาลโดยไม่ใช้ปรอทก็มีอยู่อย่างเดียวคือทดลองกับน้ำเย็น ซึ่งเป็นวิธีหยาบ ๆ จะหวังเอาดีแท้จากของหยาบนั้นก็ย่อมไม่เป็นไปได้ แต่ก็พอจะนำให้ผู้ซึ่งไม่มีหนทางที่จะมีปรอท พอมีหนทางที่จะเดินไปสู่ความสำเร็จได้ ถึงแม้ว่าจะทำไม่ได้ดีทีเดียว เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจะขอชี้แจงไว้พอเป็นหลักสำหรับผู้ที่ไม่มีปรอท การทำอะไรโดยไม่มีหลักที่จะเดินนั้นย่อมเป็นสิ่งที่ช้ามาก เพราะมัวงมไป การเคี่ยวน้ำตาลเราต้องใช้ศัพท์อะไรอันหนึ่ง ที่จะบ่งให้เราทราบถึงลักษณะของน้ำตาลเท่านั้น ท่านต้องเข้าใจว่าน้ำตาลมีลักษณะผิดกันทุก ๆ ดีกรี และนอกจากปรอทแล้วจะไม่มีผู้ใดสามารถบอกได้ว่าน้ำตาลนั้นมีความร้อนกี่ดีกรีได้แน่ น้ำตาลมีความร้อนมากกว่าน้ำเดือดมาก อาจจะร้อนขึ้นถึง ๓๖๐ ดีกรี ซึ่งน้ำจะร้อนได้เพียง ๒๑๒ ดีกรี ฟาเรนไฮท์เท่านั้น สำหรับการทดลองด้วยน้ำเย็นคือเมื่อเราเคี่ยวน้ำตาลแล้วหยดลงไปในน้ำเย็น จะมีลักษณะต่าง ๆ กัน เทียบกับปรอทก็อาจจะเห็นได้ตามที่จะเทียบให้เห็นดังต่อไปนี้

ขั้นที่ ๑ ความร้อนแห่งน้ำตาลเมื่อวัดปรอท ๒๒๐ ดีกรี ฟาเรนไฮท์ ศัพท์ฝรั่งเรียกว่า Thread คือสายไหม จะเห็นได้ในเวลาเทจากช้อนจะเป็นเส้นไหมปลิวไป แต่ถ้าหยดใส่น้ำเย็นจะละลายหมด

ขั้นที่ ๒ น้ำตาลเดือดวัดปรอทได้ ๒๔๐ ดีกรี ฝรั่งเรียกว่า Small ball หรือลูกแก้วอ่อน เมื่อหยดลงน้ำเย็นจะพอจับได้ แต่จะทรงรูปอยู่เป็นก้อนไม่ได้

ขั้นที่ ๓ น้ำตาลเดือดวัดปรอทได้ ๒๕๐ ดีกรี ฝรั่งเรียกว่า Hard ball ลักษณะในน้ำแข็งพอบี้นเป็นก้อนได้แต่อ่อนนุ่ม

ขั้นที่ ๔ น้ำตาลเดือดวัดปรอท ๒๖๐ ดีกรี เรียกว่า Small crack ตอนนี้พอถูกน้ำจะบี้นเป็นก้อนกลมทีเดียวไม่ได้ เพราะจะแข็งเสียก่อน

ขั้นที่ ๕ น้ำตาลเดือดวัดปรอท ๒๙๐ ดีกรี หรือ Hard crack เมื่อหยดลงน้ำจะแข็งทันที

ขั้นที่ ๖ น้ำตาลเดือดวัดปรอท ๓๓๐ ดีกรี หรือ Caramel stage ตอนนี้น้ำตาลจะเปลี่ยนเป็นสีเหลืองและข้นมาก

ตามขั้นเหล่านี้ท่านจะเห็นได้ตามดีกรีของปรอทว่าหยาบมาก ถ้าจะวัดให้ละเอียดทุก ๆ ดีกรี น้ำตาลจะมีลักษณะผิดกัน ต่อไปนี้ท่านควรจะทราบว่าท่านต้องมีเครื่องใช้บางอย่างสำหรับทำ โดยมากหาได้ในครัวของเราเอง ควรมีของใช้ดังต่อไปนี้ :--

๑. หม้ออาลูมิเนียม ๑ ใบ ขนาดกลาง ๆ แต่โดยมากแล้วแต่จำนวนของที่จะทำ และควรทราบว่าของที่ปนนมเนยและครีมจะต้องการภาชนะโตกว่าของที่จะทำมาก เพราะเวลาของนั้นเดือดขึ้นมามากกว่าครึ่งหม้อ

๒. ช้อนไม้หรือพายไม้ด้ามยาว เพื่อป้องกันร้อนมือเมื่อจับและร้อนแขน

๓. ถาดสำหรับเทแตงเม ยกขอบเพื่อไม่ให้ไหลล้นออกมา

๔. ปรอทวัดน้ำตาล ๑ อัน ถ้าหาที่ซื้อไม่ได้ สั่งที่ร้านกสิกรก็ได้

๕. กระดาษแก้วสำหรับห่อแตงเมและรองถาด ใช้หนา ๆ หน่อยจึงจะดี

๖. ครีมออฟทาทา (Cream of Tartar) สำหรับใส่ไม่ให้น้ำตาลคืนตัว

๗. ขอเหล็ก ๑ อัน เหล็กโตประมาณ ๖–๘ หุน งอให้เป็นรูปเบ็ด มีรูที่ปลายสำหรับตอกติดฝาตั้งได้ฉากกับพื้นใช้ชักแตงเม

๘. ผ้าขาวอย่างบาง สำหรับเช็ดปากหม้อ ถ้าท่านมีของใช้เพียงเท่านี้ก็อาจทำแตงเมได้

แลท่านจะต้องทราบข้อสำคัญในเวลาที่เคี่ยว บางอย่างเช่น

๑. ท่านไม่ควรคนน้ำตาลมากเกินส่วน ห้ามคนน้ำตาลที่ไม่มีนมเนยและครีมปนเป็นอันขาด ที่มีนมเนยควรคนแต่เล็กน้อย

๒. ต้องระวังอย่าให้น้ำตาลจับปากหม้อจนเป็นเกล็ดเป็นอันขาด เพราะจะทำให้คืนตัว ถ้าน้ำตาลเกล็ดได้ปนลงไปจะทำให้น้ำตาลคืนตัวทั้งหมด วิธีป้องกันคือเตรียมผ้าขาวหรือสำลีพันปลายไม้ชุบน้ำคอยเช็ดชะลงไปบ่อย ๆ จนกว่าน้ำตาลจะได้ที่

๓. ถ้าจะต้องการปรุงกลิ่น ควรใส่เมื่อเวลาน้ำตาลเย็นแล้วสักหน่อย ไม่ใช่เวลาเดือดอยู่บนเตา

๔. ถ้าท่านใช้ปรอทสำหรับวัดน้ำตาล ควรทดลองปรอทดูเสียก่อนว่าปรอทของท่านถูกต้องดีหรือไม่ คือคอยดูว่าปรอทของท่านขึ้นกี่ดีกรีในน้ำเดือด ถ้าปรอทของท่านเที่ยงดี ปรอทจะขึ้น ๒๑๒ ดีกรี ฟาเรนไฮท์ สมมติว่าปรอทของท่านได้ ๒๑๔ ดีกรีในน้ำเดือด ซึ่งควรจะเป็น ๒๑๒ ดีกรี คือมากไป ๒ ดีกรี เพราะฉะนั้นเวลาท่านจะทำของ ท่านจะต้องดูให้เกินไป ๒ ดีกรีมากกว่าที่กำหนดให้ใช้เสมอ เช่นในการทำแตงเม เขาบอกไว้ว่าจะต้องเคี่ยวน้ำตาลจนถึง ๒๕๐ ดีกรี ท่านจะต้องดูปรอทของท่านให้ถึง ๒๕๐ ดีกรีในน้ำเดือด น้อยไป ๒ ดีกรีจึงจะถูกต้องดี ถ้าหากว่าปรอทของท่านขึ้นเพียง ๒๑๐ ดีกรีในน้ำเดือด น้อยไป ๒ ดีกรี ท่านจะต้องหักออก ในเมื่อทำสิ่งต่าง ๆ เช่นเขากะให้เคี่ยวน้ำตาลถึง ๒๕๐ ท่านจะต้องดูปรอทของท่านให้ได้เพียง ๒๔๘ ดีกรีเท่านั้น ท่านอย่าลืมว่าน้ำเดือดนั้นมีความร้อนเพียง ๒๑๒ ดีกรี ไม่เกินไปหรือขาด ถ้าปรอทขึ้นผิดกว่า ๒๑๒ ดีกรี ก็แปลว่าปรอทของท่านไม่เที่ยงไม่ใช่น้ำเดือดร้อนมากขึ้นหรือน้อยลง

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงวิธีทำ

ท๊อฟฟี่ Toffee

ซึ่งใครๆทุกคนมักชอบรับประทาน ไม่ว่าเด็กและผู้ใหญ่ ที่สุดจนพระสงฆ์ก็ดูเหมือนจะชอบฉันด้วย ท่านที่ทำท๊อฟฟี่มีโอกาสที่จะทำบุญและให้ครอบครัวรับประทาน หรือทำขายเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งเชื่อว่าจะขายได้เสมอถ้าทำให้มีรสดี

Toffee	น้ำตาลทรายขาว	๒	ปอนด์	เกลือ	๑ หยิบ
	น้ำเปล่า	๒	ถ้วยชา	เนย	๔ ช้อนโต๊ะ
	Cream of Tar tar	๑/๒	ช้อนชา		

เอาของทั้งหมดนอกจากเนยใส่หม้อเคี่ยวไปด้วยกันจนปรอทขึ้น ๒๖๐ ดีกรีหรือทดลองเอาใส่น้ำเย็น จะพอปั้นได้เป็นก้อนกลมแต่ไม่แข็งทีเดียว ต่อจากนี้เอาเนยใส่ คนพอเข้ากันแล้วยกลง ตั้งไว้สักครู่พอหายเป็นฟองแล้วเทใส่ถาด พอน้ำตาลจวนจะแข็งเอาสันมีดกรีดให้เป็นอันเล็ก ๆ ใหญ่ ๆ ตามชอบใจที่หลังบิออกเป็นคำ ๆ ตามที่บอกมาแล้วนี้ท่านจะเห็นว่าทำง่ายเหลือเกิน แต่ท่านจะต้องพิจารณาดูสักหน่อยจึงจะดี การเคี่ยวต้องทำอย่างสะอาดและว่องไว เพราะน้ำตาลร้อนเร็ว ทุก ๆ นาทีความร้อนจะเขยิบขึ้น ถ้ามัวชักช้าน้ำตาลจะร้อนเลยขีดที่ต้องการไป สำหรับทำสิ่งอื่น บางอย่างอาจทำไม่ได้ถ้าน้ำตาลร้อนเกินขีดไป แต่สำหรับท๊อฟฟี่เกินไปสักเล็กน้อยก็ไม่สู้สำคัญ ข้อนี้ท่านจะเรียนได้ถนัดจากการกระทำ

Toffee อีกอย่างหนึ่ง ทำด้วยน้ำตาลมะพร้าวและน้ำตาลทรายปนกัน ซึ่งข้าพเจ้าเคยทำรับประทานที่ฟาม ผู้ที่ได้เคยรับประทานกล่าวว่าอร่อยกันทุกคน

น้ำตาลทรายขาว	๒	ถ้วยชา	, Crem of Tar tar	๑	หยิบ
,, มะพร้าว	๑	,, ,,	, เนย	๑	ช้อนโต๊ะ
น้ำเปล่า	๒ ๑/๒	,, ,,			

เอาของทั้งหมดใส่หม้อเคี่ยวไปจนน้ำตาลละลายดีแล้ว กรองด้วยผ้าขาวบางเสียก่อน เพราะน้ำตาลมะพร้าวย่อมมีผงอยู่มาก ผงนั้นจะทำให้แลดูสกปรกและยังทำให้น้ำตาลคืนตัวด้วย เมื่อกรองแล้วเอาขึ้นตั้งไฟจนปรอทขึ้นถึง

๒๙๐ ดีกรี หรือเมื่อหยดในน้ำแข็งเป็นใช้ได้ ยกลงจากเตาแล้วทิ้งไว้จนฟองหายไปบ้างเทใส่ถาด พอเห็นเอาสันมีดกรีดทำเป็นรอยแล้วตัดด้วยมีดยาว ๆ ใช้ค้อนตอกลงบนสันมีด แตงเมก็จะปลิออกตามรอยที่กรีดไว้ เมื่อตัดแล้วเอากระดาษแก้วหนา ๆ ห่อเก็บใส่ขวดปิดให้มิดชิดจะเก็บได้นาน ๆ แตงเมที่มีนมเนยหรือน้ำตาลหม้อ อาจไหม้ได้ง่ายกว่าแตงเมที่ไม่ได้ปนสิ่งอื่น ๆ เพราะฉะนั้นต้องคอยระวังอย่าให้ไฟแรงนักในเวลาที่ทำแตงเมที่ปนนม, เนย

Toffee หรือแตงเมถึงอย่างที่มีในเครื่องจันอับ เป็นก้อนสี่เหลี่ยมขาวๆ มีความร้อนประมาณ ๒๔๐–๒๖๐ เท่านั้น ท๊อฟฟี่ต้องใช้ดึงอย่างแตงเมหลอด ท่านควรจะทราบถึงวิธีดึงเสียก่อน คือเมื่อเคี่ยวแล้ว ต้องเทลงในถาดที่ทาน้ำมันหรือบนศิลาอ่อนก็ได้ พอเย็นจับได้แล้ว ปั้นเป็นก้อนกลมก้อนเดียว ยกขึ้นเกี่ยวกับขอเหล็กที่ตอกติดไว้กับฝาหรือที่แห่งใดแห่งหนึ่ง แล้วดึงลงมา แล้วก็ยกขึ้นไปเกี่ยวใหม่แลดึงลงมาอีก ทำดังนี้หลายครั้ง น้ำตาลจะชักขาวเป็นเงา เมื่อเป็นดังนั้นแล้ว ให้บิดออกเป็นเส้นยาว ๆ ใหญ่เท่ากับความประสงค์ของเรา แล้วเอาวางลงบนถาดซึ่งใส่แป้งมันหรืออย่างที่ทำแตงเมสายไหมก็ได้ ตัดด้วยกรรไกรเป็นคำ ๆ ห่อกระดาษแก้ว เวลาดึงควรใช้แป้งมันหรือแป้งถั่วถูมือเพื่อไม่ให้ติดมือ อย่าใช้น้ำมันหรือเนยเป็นอันขาด ถ้าต้องการจะให้มีกลิ่นต่าง ๆ จงเลือกกลิ่นที่เราชอบ วานิลา, นมแมวหรือกุหลาบก็ได้หยดใส่เวลาที่เราดึงทีละน้อย กลิ่นก็จะเข้ากันดีเมื่อแตงเมได้ที่

แตงเมธรรมดา

เครื่องปรุง	น้ำตาล	๒ ปอนด์
	ครีมออฟทาทา	๑/๔ ช้อนชา
	น้ำเปล่า	๑ ๑/๒ ถ้วยชา

ถ้าต้องการเปรี้ยวให้ใส่น้ำกรด Citric acid ๒๐ – ๓๐ หยด เอาของใส่หม้อเคี่ยวไปคอยระวังอย่าให้ไหม้ แลอย่าให้น้ำตาลเกาะที่ปากหม้อ คอยเอาผ้าชะไว้เสมอ เมื่อปรอทได้ ๒๖๐ ดีกรีแล้ว ถ้าแตงเมของท่านคืนตัวอาจจะเป็นได้เพราะเหตุ ๒ ประการ คือ ๑ ดึงเร็วเกินไปไม่รอให้เย็นเสียก่อน ๒ ขุดเอาน้ำตาลที่แห้งเป็นเกล็ดติดลงไปจึงทำให้คืนตัว จงระวังการเคี่ยวแตงเม ผลสำเร็จอยู่ที่เราเกาะขันของเล็ก ๆ น้อยเหล่านี้ ความถี่ถ้วนต้องมี จึงจะเป็นผลสำเร็จดี การทำไม่ยากเลยถ้าระวังไว้เสมอ

ช็อกโคเล็ดท๊อฟฟี่

ทำวิธีเดียวกับท๊อฟฟี่ธรรมดา แต่ให้ใส่ช็อกโคเล็ดผงลงเมื่อก่อนจะเทคนพอเข้ากัน

ท๊อฟฟี่น้ำตาลหม้อ

น้ำตาลทรายขาว	๒ ปอนด์
น้ำตาลมะพร้าว	๑ ปอนด์
เนย	๑ ช้อนโต๊ะ
น้ำ	๒ ถ้วยชา
ครีมออฟทาทา	๑/๔ ช้อนชา

เอาของเหล่านี้ใส่หม้อเคี่ยวไปจนปรอทขึ้น ๒๖๐ ดีกรี และทำตามวิธีที่กล่าวมาข้างต้น

วิธีทำฟัช Fudge

น้ำตาลซึ่งเคี่ยวชนิดนี้ ถ้าจะเปรียบกับเครื่องจันอับก็เหมือนกับถั่วลิสงตัด การทำฟัชนี้มีความร้อนอ่อนกว่าแตงเม ปรอทขึ้นตั้งแต่ ๒๓๔ – ๒๓๘

ดีกรี พัชนี้ถ้าทำดี ๆ แล้วจะรู้สึกว่าอร่อยมากกว่าแตงเมื่อน ๆ แต่ต้องระวังมากที่สุด ที่จะไม่ให้มีน้ำตาลแห้งกรังข้างปากหม้อได้ ถ้ามีจะทำขนมนี้ไม่สำเร็จเลย ต้องกวนเมื่อภายหลังยกลงจากเตาไฟแล้วใกล้จะเย็น แลจะต้องกวนจนแทบกวนต่อไปไม่ไหวทีเดียว ผู้ทำต้องมีข้อแข็งแรงสักหน่อยจึงจะดี

วิธีพัชวานิลา (Vanilla Fudge)

น้ำตาล	๒ ๑/๒ ปอนด์
เนย	๑ ช้อนโต๊ะ
น้ำหอมวานิลา	๑ ช้อนชา
ครีมออฟทาทา	๑/๔ ช้อนชา
น้ำนม	๑ ถ้วยชา

เอาของเหล่านี้ใส่หม้อที่ค่อนข้างใหญ่ เพราะมันจะเดือดขึ้นสูงมาก จงระวังให้มากที่จะไม่ให้น้ำตาลติดข้างหม้อ และติดปรอท เมื่อปรอทขึ้นถึง ๒๓๐ ดีกรีแล้วให้ยกลง เมื่อเย็นลงปรอทลดถึง ๑๑๐ ดีกรี จึงค่อยตั้งต้นกวน กวนไปจนน้ำตาลข้น เทลงถาดที่ท่าน้ำมันหรือเนย พอแข็งตัดออกเป็นชิ้น ๆ ขนาดตามความพอใจ ถ้าพัชของท่านแข็งไป จงเอามือนวดอย่างที่เรานวดแป้ง บางทีจะดีขึ้นได้ถ้าน้ำตาลไม่คืนตัว ต้องเข้าใจว่าพัชทำยากสักหน่อย ถ้าท่านทำไม่สำเร็จ คงจะบกพร่อง ๓ สถาน คือ ๑ ปล่อยน้ำตาลให้เป็นเม็ดติดข้างหม้อแม้แต่เล็กน้อย ๒ กวนเร็วเกินไป ๓ กวนไม่พอ ท่านต้องอย่าพึงท้อใจ จงพยายามใหม่และระวังให้มาก ถ้าทำได้ดีแล้วท่านจะไม่รู้สึกเบื่อหน่ายที่จะทำอีก เพราะเป็นของอร่อยที่สุดในจำพวกขนมชนิดนี้ ของดีย่อมทำยากหรือหาได้ยากกว่าของเลวเป็นธรรมดา

ช็อกโคเล็ดพัช

ทำอย่างเดียวกับวานิลา ทั้งน้ำหอมก็ใส่เหมือนกัน แต่พอเทลงจึงใส่ช็อกโคเล็ดผงพอเป็นสีน่ารับประทาน นอกนั้นเหมือนกันหมด

พัชถั่วลิสง

ทำเหมือนกับวานิลา แต่ก่อนที่จะเทลงถาด จงเอาถั่วลิสงขั้วโรยไว้ในถาด แล้วจึงเทลงไปบนถั่วนั้น ท่านจะได้ทำถั่วลิสงตัดอย่างจีนทำขายในเครื่องจันอับ แต่อร่อยกว่ามาก ทั้งสะอาดกว่าด้วย เพราะเราทำเอง

วิธีทำข้าวพอง

ข้าวสุกตากแห้งหรือข้าวเหนียวตากแห้งแล้ว ขั้วให้พองกรอบเหลืองดีจึงจะใช้ได้

น้ำตาลทราย	๑ ปอนด์
น้ำตาลหม้อ	๑/๒ ปอนด์
ครีมออฟทาทา	๑/๔ ช้อนชา
น้ำเปล่า	๑ ๑/๒ ถ้วยชา

เอาของเหล่านี้ใส่หม้อเคี่ยวไปจนปรอทได้ ๒๔๐ ดีกรี แล้วเอาเนย ๑ ช้อนโต๊ะ เกลือ ๑ หยิบใส่ เคี่ยวต่อไปจนปรอทได้ ๒๔๒ ดีกรี เทลงไปบนข้าวพองประมาณ ๔ ถ้วย ๕ ถ้วยชา เคล้ากันดีแล้ว จัดใส่ในถาดยกขอบทิ้งไว้ให้แข็ง แล้วตัดเป็นชิ้นตามความพอใจ

เมื่อท่านทำของเหล่านี้ได้แล้ว ท่านจะเข้าใจทำเครื่องจันอับทุกอย่าง การที่จีนทำมาขายนั้น ก็โดยเราไม่มีความชำนาญที่จะทำ ผู้ทำได้มักหวงวิชาไม่ค่อยจะบอกใคร ผู้ที่ไม่เคยเห็นวิธีทำและผู้ที่ไม่มีตำราอ่านก็ทำไม่ได้ดีนัก

เพราะเหตุดังที่กล่าวมาข้างต้น ข้าพเจ้าหวังว่าผู้อ่าน *กสิกร* ที่อยู่ห่างไกลไม่มีโอกาสที่จะซื้อของเหล่านี้รับประทาน จะมีโอกาสทำให้เด็ก ๆ ของท่านหรือทั้งครอบครัว คิดว่าทุกคนคงยินดีชิมของเหล่านี้ ดังตัวอย่างที่ข้าพเจ้าเห็นมาแล้ว เมื่อท่านทำได้หนหรือสองหน ท่านจะพลิกแพลงทำแตงเมต่าง ๆ ได้เอง ถ้าท่านชอบทำโดยถือหลักอันเดียวกัน

ผู้เป็นนักเรียนเมื่อได้อ่านตำรานี้ จงกลับไปบ้านลองทำเอง จะได้ไม่ต้องซื้อของที่เขาทำขาย และบางอย่างจะซื้อไม่ได้ถูก ๆ ไม่ว่าเด็กหญิงชายและผู้ใหญ่จะทำแตงเมได้ด้วยกันทุกคน ถ้าเราทำได้เองจะรู้สึกว่าอร่อยขึ้นอีกมาก ถ้าไม่เชื่อก็ลองทำดู

เรื่องแตงเมนี้ข้าพเจ้าตั้งใจเขียน นอกจากมุ่งหมายที่จะให้เด็ก ๆ ได้กินของหวานชนิดนี้แล้ว ยังมีความหวังว่าผู้ใหญ่จะส่งเสริมให้บุตรหลานทำขายเพื่อเป็นแนวทางหาสตางค์ได้ด้วย ของชนิดนี้มีคนชอบแน่นอน เพราะยังไม่เคยพบใครที่ว่าไม่ชอบ ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นของที่พอทำกันได้ แม้แต่เด็กยังย่อม ๆ บุตรข้าพเจ้าเอง ๘ – ๙ ขวบยังทำได้โดยใช้ปรอท เขาจะไม่พลาดเพราะมีหลักไว้ให้ดู ถ้ามีโอกาสข้าพเจ้าจะเขียนขนมชนิดนี้ลงอีก มีอีกหลายสิบอย่าง

หวังว่าความมุ่งหมายของข้าพเจ้าจะผลิดอกออกผล และหวังความสำเร็จให้แก่ผู้ทำทุก ๆ คน จะทำเพื่อสู่เพื่อนหรือวงศ์ญาติหรือทำเพื่อขายก็ดี หวังว่าจะเป็นที่พอใจแก่ผู้ที่ทำและผู้ที่ได้รับประทาน

วิธีทำปุ๋ยคอก ของ ม.จ.สิทธิพร กฤษดากร

พิมพ์ที่ เจริญวิทย์การพิมพ์ ๓๒๒/๑–๒ ตลาดพานถม บางลำพู กรุงเทพ ฯ โทร. ๒๘๒๑๘๘๔
นายสุรวิทย์ ไชยพงศาวลี ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๒๑